

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ АДЛИЯ ВАЗИРЛИГИ
ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ЮРИДИК ИНСТИТУТИ

ФЕРУЗА МУҲИДДИНОВА

СИЁСИЙ ВА ҲУҚУҚИЙ ТАЪЛИМОТЛАР ТАРИХИ

(Жаҳон мамлакатлари сиёсий-ҳуқуқий
таълимотлари тарихи мисолида)

Тошкент-2006

ТДЮИ ўқув-услубий Кенгашининг 2006 йил 25 май 10-сон мажлис баённомасига кўра нашрга тавсия этилган.

Сарлавҳада: Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги, ТДЮИ

Феруза Мухиддинова. Ўзбекистон сиёсий ва ҳуқуқий таълимотлари тарихи. Ўқув қўлланма /: ТДЮИ нашриёти, 2006. – Б-306

Такризчилар : ю.ф.д., доц. : А.Ш Жузжоний
ю.ф.н., проф: О.А. Каримова

Мазкур қўлланмада сиёсий-ҳуқуқий таълимотлар тарихи фанининг предмети, мақсад ва вазифалари, Қадим давр сиёсий-ҳуқуқий таълимотларининг шаклланиши ва ривожланиши, ўрта аср сиёсий-ҳуқуқий таълимотлари, Шарқ ва Ғарб мамлакатларининг сиёсий-ҳуқуқий таълимотларининг асосий хусусиятлари, жаҳон сиёсий-ҳуқуқий таълимотларининг асосий ғояси адлолатли давлат бошқаруви, одил ҳукмдор, суд ва судлов, қонунчилик ҳақидаги ғояларнинг ривожини, янги давр сиёсий-ҳуқуқий ғоялари ва ҳозирги давр Ўзбекистонда давлат ва ҳуқуқ масалаларининг ўрганганлиги қайд этилган.

Қўлланма ўқув дастурига мос равишда тузилган.

Сиёсий ва ҳуқуқий таълимотлар тарихи ўқув фани сифатида: мавзуи, тизими, услуби

РЕЖА:

- **Сиёсий ва ҳуқуқий таълимотлар тарихи тушунчаси.**
- **Сиёсий ва ҳуқуқий таълимотларнинг пайдо бўлиши ва ривожланиши.**
- **Сиёсий ва ҳуқуқий таълимотлар тарихи фанининг ҳуқуқшунослик ва бошқа фанлар билан алоқадорлиги.**
- **Сиёсий ва ҳуқуқий таълимотлар тарихи фанининг предмети ва ўрганилиш усуллари.**

Сиёсий ва ҳуқуқий таълимотлар тарихи тушунчаси

Миллий давлатчилик илдизлари уч минг йиллик тарихга эга бўлган Ўзбекистон Республикаси XXI аср бўсағасига келиб ўз миллий мустақиллигини қўлга киритди. Бой миллий-маънавий меросимизни қайтадан кашф этиш, ўзликни англаш, аждодларимиздан мерос миллий қадриятларни, узоқ тарихга эга бўлган миллий давлатчилигимиз анъаналарини таҳлилдан ўтказиш кун тартибига чиққан долзарб вазифалардан бўлиб қолди. Миллий қадриятлар ва маънавий-илмий меросни замонавий умуминсоний қадриятлар билан уйғунлаштириш миллий истиқлолни мустаҳкамлаш ишининг муҳим бир қисмидир. Айти пайтда, миллий давлатчилигимиз тарихини, юртимизда давлат ва қонунчилик борасидаги сиёсий-ҳуқуқий билимларнинг ривожланиши жараёнларини яхши англаб, билиб олиш учун жаҳон тарихидан, дунё мамлакатларида бу соҳада кечган жараёнлардан яхши хабардор бўлиш зарур.

Мамлакатимиз Президенти таъкидлаганидек: "Эркин фуқаролик жамиятига дунёдаги кўп-кўп давлатлар асрлар давомида тўпланган тажриба ва демократик анъаналарни ривожлантира бориб етиб келган. Биз бундай жамиятни қуришни, барпо этишни орзу қилмоқдамиз ва шунга интилоқдамиз. Лекин бу гўзал орзуга эришмоқ учун тинимсиз интилиш, жамият ҳаётининг барча соҳаларини такомиллаштириш, **умуминсоний қадриятларни ижодий ўрганиб, ўз заминимизга татбиқ этиш лозим**"¹.

¹ Каримов И.А. Биз келажакимизни ўз қўлимиз билан қурамиз. 7-том. –Т. , “Ўзбекистон”, 1999, 304-бет.

Бинобарин, вақт ўтган сари инсоният орттирган тарихий тажриба ва билим, маънавий-маданий мерос кўлами ортиб бораркан, ўз навбатида тарихнинг ҳам давр учун бўлган аҳамияти кучайиб боради. Тарихнинг бундай умуминсоний маърифий, маънавий-тарбиявий қадриятлари жаҳон мамлакатлари сиёсий ва ҳуқуқий таълимотлари тарихига ҳам тўла тегишлидир.

“Таълимотлар” деганда турли шакллардаги назарий қарашларнинг моҳияти, тегишли билимларнинг тарихан майдонга келиши ва ривожланиши, сиёсий-ҳуқуқий кўринишларни билиш чуқурлашиб борган назарий концепциялар, ғоялар ва қоидалар назарда тутилади.

Сиёсий ва ҳуқуқий таълимотлар тарихи фанининг вазифаси дунё сиёсий ва ҳуқуқий таълимотларининг юзага келиши, шаклланиши ва ривожланишининг асосий босқичлари, йўналишларини ёритишдан иборатдир.

Сиёсий ва ҳуқуқий таълимотлар тарихи инсоният маънавий маданиятининг муҳим таркибий қисмини ташкил этади. Уларда ўтган аждодларнинг улкан сиёсий-ҳуқуқий тажрибаси мужассамлашган бўлиб, озодлик, ҳуқуқ, қонунчилик, сиёсат, давлатчилик муаммолари борасидаги қадим тадқиқотларнинг асосий йўналишлари ва натижалари ўз ифодасини топган. Бу кўп асрлик тажрибалар, ғоялар ва қўлга киритилган натижалар замонавий сиёсий-ҳуқуқий қарашларга ва йўналишларга, ҳозирги кундаги назария ва амалиётга сезиларли даражада таъсир кўрсатмоқда.

Бугунги кун муаммоларини англаб етиш ва келажак сари маъқул йўл топиш мақсадида кишилар доимо мозийга мурожаат қилишган ва бундан кейин ҳам шундай бўлиб қолади. Бу ўтмишга, унинг анъаналарига кўр-кўрона сиғиниш натижаси бўлмай, балки инсониятнинг тарихий маконда ўзлигини англаш, ўтмиш ва келажак ўртасида ўз ўрнини топиш йўлидаги зарур воситадир.

Шу маънода инсониятнинг тарихий манбаларда ўз ифодасини топган сиёсий-ҳуқуқий тафаккури ва маданиятининг тараққиёт йўли, умуминсоний сиёсий-ҳуқуқий қадриятларнинг шаклланиш ва қарор топиш жараёнлари муҳим аҳамият касб этади.

Сиёсий ва ҳуқуқий таълимотлар тарихи турлича қарашлар ҳамда муносабатларнинг ўзаро кураши давомида давлат ва ҳуқуқ, қонун ва қонунчилик, тегишли давлат ва жамият тузуми табиатини англаш, шахс ва давлат ўртасидаги ўзаро муносабатларнинг шакллари, тамойиллари тўғрисидаги тасаввурларнинг чуқурлашиб бориши жараёнини тўлароқ тушунишга ёрдам беради.

Сиёсий ва ҳуқуқий таълимотларнинг пайдо бўлиши ва ривожланиши

Сиёсий-ҳуқуқий қарашларнинг тегишли билимлар ва таълимотларга айланиши жуда узоқ давр мобайнида рўй берган. Сиёсий ва ҳуқуқий таълимотлар илк синфий жамиятлар ва давлатлар шаклланиши жараёнида пайдо бўлган. Сиёсий ва ҳуқуқий таълимотлар инсонлар томонидан дунёни билишнинг дастлабки диний-афсонавий шаклидан босқичма-босқич рационал-мантиқий, фалсафий шаклига ўтиб борган.

Умуман инсоният тарихи сингари сиёсий-ҳуқуқий таълимотларнинг ривожланишини ҳам қуйидаги асосий даврларга бўлган ҳолда ўрганиш мумкин.

Улардан биринчиси — қадимги дунёнинг илк сиёсий-ҳуқуқий тасаввурлари шаклланган давр. Бунда инсон тафаккури, жумладан, сиёсий-ҳуқуқий қарашлари эртак ва диний афсоналар шаклида ривожланган. Афсонавий тафаккур тарих ривожини худоларга боғлиқ деб билган. Инсоният тарихи, дунё тартиблари, ердаги ҳокимият ва мавжуд қонунлар худолар мадади ва иштирокида яратилган деган назария пайдо бўлган.

Сиёсий ва ҳуқуқий таълимотлар ривожланишининг иккинчи даври (ўрта асрлар)да илмий таълимотлар, тарихий, фалсафий ва сиёсий-ҳуқуқий қарашлар диний мафкура таъсирида ривожланган. Шунинг учун ҳам бу даврда ижод қилган кўплаб мутафаккирлар асарларида ижтимоий тараққиёт жараёнлари идеалистик нуқтаи назардан асосланган.

Сиёсий ва ҳуқуқий таълимотлар тарихининг янги даври кўплаб файласуфлар ва мутафаккирлар томонидан худо тарих ва тараққиёт, жамият тартиб ва қонунларининг ижодкори деган ақидадан воз кечилиши билан бошланган. Дунёдаги воқеа-ҳодисаларни, ижтимоий муносабатларни моддий дунёнинг ўзидан келиб чиқиб ўрганила бошланди.

Қисқача айтганда, афсоналар, фалсафа ва фан сиёсий-ҳуқуқий кўринишларни билиш йўлидаги ёндашувнинг уч асосий тури саналади ва уларни илмий билиш натижаларини белгилаш шакли ҳисобланади.

Дастлаб барча халқларнинг сиёсий-ҳуқуқий тасаввурлари бирдай диний-афсонавий хусусиятга эга бўлган. Бунда давлат ва ҳуқуқ

тартибот муносабатларининг илоҳийлиги, худо томонидан ўрнатилганлиги ҳақидаги тасаввурлар ҳукмронлик қилган. Дунё, бутун олам худо иштирокида ва унинг ҳаракати билан тартибга солинган, ердаги тартиблар ҳам шу бутун олам тартибининг бир бўлаги деб ҳисобланган.

Сиёсий-ҳуқуқий қарашларнинг рационаллашуви ўз навбатида бундай афсонавий қарашлардан узоқлашишни билдиради. Бу жараён афсона мазмунини афсонавий қобикдан ажратиб олиниши, афсоналарни шарҳлашга фақат руҳоний-қоҳинлар эмас, балки бошқаларни ҳам кенг жалб этилиши, давлат-ҳуқуқ масалаларини кенг доираларда муҳокама қилиш оммалашуви билан бир вақтда давом этди.

Турли давлат шаклидаги жамиятларда бу жараён турлича суръатларда кечди, улар хилма-хил шаклларга эга бўлди ва турли хил оқибатларга олиб келди. Умуман олганда, дунёқарашдаги, жумладан, давлат ва ҳуқуқ масаласида дастлабки диний-афсонавий тасаввурлардан маълум бир маънодаги рационал қарашларга ўтиш жараёни эрампдан аввалги VIII-VI асрларда кузатилган. Бу жараён Хитойда Конфуций, Мао-цзи, Лао-цзи ва легистлар таълимоти, Ҳиндистонда Буддачилик, Эрон ва Марказий Осиёда Зардуштийлик, Юнон донишмандлари ва Рим ҳуқуқшунослари таълимотлари сифатида намоён бўлган.

Ўз-ўзидан равшанки, “сиёсат” ва “давлат” тушунчалари бир-бирларидан ўзаро фарқланади. Уларнинг ўзаро мувофиқлиги даражаси ҳақидаги тасаввур турли даврларда ва турли муаллифларда турлича бўлган. Масалан, сиёсий кўринишларни полис тажрибаси асосида ишлаб чиқишни бошлаган Қадимги Юнон мутафаккирлари “давлат” атамасини қўллашган эмас. Бу атама орадан бир неча асрлар ўтгач, Макиавелли замонасидагина илмда қўллана бошлаган.

Қадимги юнонистонликлар “сиёсат” деганда давлатчиликнинг фақат фуқаролари озод бўлган эллинларга хос ва анча ривожланган алоҳида шаклини тушунишган.

Янги даврда ва ундан кейинги босқичларда “сиёсат” ва “давлат” тушунчалари ўртасидаги фарқ анча ойдинлаштирилган. Бунда “сиёсат” атамаси Қадимги Юнон мутафаккирларидан фарқли ўлароқ, “давлат” тушунчасидан кўра кенгроқ маънода талқин қилинган.

**Сиёсий ва ҳуқуқий таълимотлар тарихи фанининг
ҳуқуқшунослик ва бошқа ижтимоий фанлар билан алоқадорлиги**

Сиёсий ва ҳуқуқий таълимотлар тарихи ҳуқуқшунослик фани ҳисобланади. Лекин бу фан ривожланишига ҳуқуқшунослардан ташқари файласуфлар ҳам катта ҳисса кўшишган. Пифагор, Гераклит, Демокрит, Сукрот, Афлотун, Арасту, Эпикур, Конфуций, Августин, Гоббс, Кант сингари бир қатор файласуф ва мутафаккирлар қарашлари айнаи чоғда сиёсий-ҳуқуқий таълимотлар тарихида ҳам муҳим ўрин тутди.

Маълумки, сиёсат, давлат, ҳуқуқ, қонунчилик соҳалари юриспруденция, фалсафа, социология, сиёсатшунослик, этика сингари турли гуманитар фанларнинг ўрганиш объекти ҳисобланади. Айнаи чоғда бошқа фанлар билан ўзаро алоқада бўлган ҳар бир фан ўзининг ўрганиш предмети ва усулларида келиб чиққан ҳолда бу умумий соҳаларга нисбатан ўзига хос илмий ёндашувга, алоҳида предмети ва мавзуга эга бўлади.

Сиёсий ва ҳуқуқий таълимотлар тарихи фани ҳуқуқшунослик фанлари тизимида бир вақтининг ўзида ҳам тарихий, ҳам назарий йўналишдаги мустақил илмий-ўқув фани ҳисобланади. Ушбу ҳуқуқий фан доирасида давлат, ҳуқуқ, сиёсат ва қонунчиликнинг пайдо бўлиши ҳамда ривожланиши тарихи сиёсий ва ҳуқуқий назарияларнинг тарихий шаклланиш жараёнлари билан боғлиқликда тадқиқ этилади.

Сиёсий-ҳуқуқий таълимотлар тизими назарий расмийлашган фан мажмуи сифатида, илмий билиш даражаси ва хусусиятига кўра сиёсий ва ҳуқуқий воқеликнинг тасаввур, туйғу, ишонч, кайфият, фикр сингари бошқа шаклларида фарқланади. Назария даражасига кўтарилмаган кундалик онгнинг бундай шакллари, гарчи сиёсий ва ҳуқуқий таълимотлар тарихи предмети доирасида бўлмаса-да, ҳам тегишли назарияларнинг шаклланиши билан боғлиқ маълум бир вазиятни тушуниш ва идрок этишда муҳим ҳисобланади.

Сиёсий ва ҳуқуқий таълимотларнинг ягона ҳуқуқшунослик фани доирасида бирлаштирилганига сабаб сиёсий ва ҳуқуқий кўринишларнинг ва тегишли тушунчаларнинг ўзаро яқин алоқдорлигида. Бу нарса айниқса, давлатшунослик ва ҳуқуқшуносликнинг яхлит ўқув мажмуидан иборат бўлган ҳуқуқшунослик фанининг ўзига хос улубий ёндашувида яққол кўринади.

Сиёсий ва ҳуқуқий таълимотлар тарихига ҳуқуқшунослик нуқтаи назаридан ёндашув сиёсий ва ҳуқуқий таълимотлар тарихи фанининг предмети, яъни ўрганадиган масалалар доирасини англашга

ёрдам беради. Масалан, сиёсатшунослик фанида ўтмиш сиёсий таълимотлари бизнинг фанимиздан кўра бошқача ёндашувда, яъни сиёсатшунослик фанининг предметдан, мақсад ва вазифа-ларидан келиб чиқиб ўрганилади. Бу ҳолда сиёсий воқелик билан узвий алқадор бўлган ҳуқуқий таълимотлар фақат қисмангина кўриб чиқилиш мумкин. Чунки ҳуқуқий таълимотларни чуқур таҳлил қилиш бу фаннинг мақсад ва вазифаларига кирмайди. ҳуқуқшунослик ва сиёсатшунослик сиёсий кўринишларнинг турли соҳаларини ва хилма-хил жиҳатларини ўрганади. Аниқроқ айтадиган бўлсак, ҳуқуқшунослик фани сиёсий кўринишларни ҳуқуқий кўринишлар билан ўзаро боғлиқ ҳолда ўрганади ва сиёсий-ҳуқуқий қарашларнинг ҳуқуқ шаклида ифодаланишини тадқиқ қилади.

Сиёсий ва ҳуқуқий таълимотлар тарихи фани давлат ҳақидаги таълимотларнинг тор мутахассислик масалаларини ёки ўтмишдаги сиёсий таълимотларни давлатшунослик тарихи сифатида ўрганмайди. Шунинг учун ҳам сиёсий ва ҳуқуқий таълимотлар тарихи фанининг асосий вазифаси давлатчилик назарияси муаммолари турли илмий оқимлар ва йўналишлар вакиллари томонидан қай тарзда ва қай даражада ўрганилганини кўриб чиқишдан иборат бўлади. Демак, сиёсий ва ҳуқуқий таълимотлар тарихи фанида ҳуқуқ ва қонунчилик борасидаги назарий қарашларнинг шаклланиши тарихи ўрганилади.

Давлат ва ҳуқуқ тарихини ўрганувчи ҳуқуқшунослик фанларидан фарқли ўлароқ, сиёсий ва ҳуқуқий таълимотлар тарихи фани пайдо бўлаётган ва шаклланаётган сиёсий-ҳуқуқий муассасаларни эмас, балки уларни назарий билишнинг тегишли шаклларини ўрганади.

Шу билан бирга, бир томондан, сиёсий-ҳуқуқий ғоялар тарихи ва иккинчи томондан давлат ва ҳуқуқ шакллари, муассасалари тарихи бир-бири билан ўзаро чамбарчас боғлиқдир. Зотан, давлат ва ҳуқуқ тарихини билмай туриб, тегишли сиёсий-ҳуқуқий назариялар мазмун-моҳиятини англаш қийин кечади. Ўз навбатида, давлат ва ҳуқуқ борасидаги у ёки бу назарий қарашларни яхши билмай туриб, сиёсий-ҳуқуқий таълимотларнинг тарихий шаклланиш жараёнини илмий тушуниш мумкин эмас.

Сиёсий ва ҳуқуқий таълимотлар тарихи фани ҳуқуқшуносликнинг бошқа умумназарий фанларига нисбатан тарихий фан сифатида намоён бўлади. Унинг предмети ва вазифалари сиёсий-ҳуқуқий назарияларнинг юзага келиши ва ривожланиши тарихини,

давлат, ҳуқуқ ва сиёсат ҳақидаги назарий билимларнинг тарихий шаклланишидаги қонуниятларни ўрганишдан иборатдир.

Сиёсий ва ҳуқуқий таълимотлар тарихининг бошқа ҳуқуқий ва фалсафий фанлардан фарқи шундаки, ўтмишдаги сиёсий ва ҳуқуқий таълимотларнинг ўзи эмас, балки уларнинг тарихи биз кўриб чиқадиган фаннинг предмети ҳисобланади.

Сиёсий ва ҳуқуқий таълимотлар тарихи фанининг предмети ва ўрганиш усуллари

Сиёсий ва ҳуқуқий таълимотлар тарихи фани таркибан назарий ва тарихий йўналишдаги тадқиқотлардан иборат бўлгани учун ушбу фанда таълимотларни ёритиш хронологик ҳамда муаммоли усул ва воситалар орқали олиб борилади.

Бундай хронологик ёндашув Афлотун, Арасту, Фома Аквинский, Кант сингари давлат ва ҳуқуқ борасидаги янги концепцияларни асослаган мумтоз мутафаккирларнинг ғояларини, сиёсий-ҳуқуқий таълимотлардаги аҳамиятли бўлган илмий оқимлар ва қарашларни ёритишга, уларнинг пайдо бўлиши ва тадрижий ривожланишини англашга ёрдам беради. Бу ҳол у ёки бу назарий қарашларнинг, таълимотларнинг ўзига хос шаклланиш ва алмашилиш жараёнларини тарихий жиҳатдан аниқ, тўлиқ ва изчил ўрганиш имконини беради.

Сиёсий-ҳуқуқий таълимотлар тарихини ўзлаштиришда, материални шундай изчил хронологик тарзда ўрганиш билан бирга, тарихий-қиёсий тадқиқот усуллари ҳам қўллаш катта аҳамият касб этади. Чунки турлича назария ва ғояларни ўзаро таққослаб кўриш бу ғояларнинг умумий ва ўзига хос хусусиятлари борасидаги билимларимизни янада чуқурлаштиришади, айти чоғда уларни ўзаро фарқловчи аниқроқ мезонларни очиб беради.

Сиёсий ва ҳуқуқий таълимотлар тарихи мустақил юридик фан бўлиб, у бошқа юридик фанлар каби гуманитар фанлар сирасига киради. Унда ҳам бошқа замонавий гуманитар фанлардаги сингари фаннинг, олдида қўйилган мақсад ва вазифаларнинг ўзига хослигидан келиб чиққан ҳолда фалсафий ва махсус-илмий усулларнинг бой воситаларидан фойдаланилади. Бу борада, энг аввало, расмий-мантиқий, диалектик, тизимли, қиёсий-тарихий тадқиқот усуллари муҳим ўрин тутди.

У ёки бу усул (бинобарин, фойдаланилаётган усуллар мажмуи) - бу, шубҳасиз, бирдан-бир мақсад, изланган ҳақиқат эмас, балки билиш йўли ва тадқиқот воситаси, холос. Қўлланувчи усулнинг илмий аҳамияти ва ўрганиш борасидаги қиммати пировардида бу усулнинг фанни ўрганилаётган объект ҳақидаги янги билимлар билан бойитишга, тадқиқ қилинаётган муаммолардаги янги ҳолатларни кашф этишга, уларни янада мазмунлироқ ва теранроқ тушунтиришга қанчалик қодирлиги билан белгиланади.

Билиш усулларининг ривожланиши билан ички боғлиқликда бўлган илмий таълимотлар тараққиёти ўз моҳиятига кўра тарихий жараён дир. Сиёсий-ҳуқуқий тафаккур соҳасидаги назарий билимлар ва билиш усуллари тараққиёти сиёсий ва ҳуқуқий таълимотлар тарихи фанида тушунтириб берилган. Шу билан бирга айтиш биз ўрганаётган фан (яъни сиёсий ва ҳуқуқий таълимотлар тарихи) назариялар тарихи сифатида сиёсий-ҳуқуқий билиш усулларининг ҳам ўзига хос тарихи ҳисобланади. Айтиш чоғда бу тарих умуминсоний, умумбашарий аҳамиятга молик дир. Шунинг учун ҳам у бизга таълим тизимимизни жаҳон цивилизациясининг илғор ютуқларидан баҳраманд қилиш имконини беради. Бундай баҳрамандлик, ўз навбатида, ҳар қандай зуғумлардан холи, озод ва эркин шахсни тарбиялашга, истиқлолча янги онг, янги тафаккур, янги дунёқарашни шакллантиришга, энг муҳими — янги инсонни камол топтиришга муайян даражада хизмат қилиши шубҳасиз.

Эътибор беринг :

Ушбу фан бўйича маърузада қуйидаги асосий жиҳатлар:

Мазкур мавзунини ўрганишни сиёсий ва ҳуқуқий таълимотлар тарихи фанининг мустақил юридик фан эканлиги, уни ҳуқуқшунослик ва барча ижтимоий фанлар тизимидаги тутган ўрнини аниқлашдан бошлаш зарур.

Сиёсий –ҳуқуқий таълимотлар тарихини давлат ва ҳуқуқ тарихи, давлат ва ҳуқуқ назарияси, сиёсатшунослик фанлари билан чамбарчас боғлиқлигини, уларнинг мавзуларини ўхшаш ва фарқли жиҳатларини тўла тасаввур қилишга эътиборини қаратиш лозим. Сиёсий-ҳуқуқий таълимотлари тарихи фанининг мавзуси ва уни ўрганишнинг усулларини алоҳида эътибор билан ўрганиш талаб қилинади.

Конституциявий ҳуқуқ ,жиноий, фуқаролик, оила ва никоҳ, хўжалик ҳуқуқи, халқаро ҳуқуқ, молия ҳуқуқи каби алоҳида ҳуқуқ тармоқларини ривожлантиришда сиёсий-ҳуқуқий таълимотлар тарихи фанининг салмоқли ўрни борлигини алоҳида кайд этиш керак.

Сиёсий-ҳуқуқий таълимотлар тарихини ўрганишда қуйидаги қоидаларига риоя қилишни унутмаслик даркор.

Биринчидан: у ёки таълимотни, назарияни, концепцияни ёки бирор-бир мутафаккирнинг сиёсий-ҳуқуқий қарашлари, фикрлари, тасаввурларини ўрганиш учун ўша давр шарт-шароитлари талабларидан келиб чиққан ҳолда ўрганмок зарур. Акс ҳолда жуда кўп ғоя ва фикрлар бугунги кунда унчалик аҳамиятсиз кўриниши мумкин. Шу боисдан давлат, ҳуқуқ ҳақидаги қарашларни қандай шарт-шароитларда шаклланиб, ривожланганлигини аниқлаш жуда муҳим аҳамиятга лойиқ.

Иккинчидан: мутафаккирнинг умумий фалсафий қарашларини ўрганиш зарур. Унинг сиёсий-ҳуқуқий ғоялари, фикрлари қандай фалсафий йўналишлар ва қарашлар билан уйғунлигини билиш ҳам талаб этилади.

Учунчидан: юристлар учун муҳим аҳамиятга эга бўлган давлат, ҳуқуқ, қонунийлик тўғрисидаги назарий билимларини келиб чиқиши, тўғрисида алоҳида мутафаккир ёки назариётчиларнинг аниқ фикрини ғояларни билиш ҳам муҳимдир.

Тўртинчидан: муайян назариётчи, мутафаккирнинг сиёсий-ҳуқуқий қарашлари давлат сиёсати, мафкурада қандай ўрин тутгани, кимларнинг манфаатини химоя қилишга қаратилганлигини аниқлаши эътибордан четда қолмаслиги зарур.

Бешинчидан: сиёсий-ҳуқуқий мафкура тарихида мутафаккирнинг, назариётчи, давлат арбоби, сиёсий арбобнинг сиёсий-ҳуқуқий қарашлари улардан аввалгисига нисбатан қандай янгиликлар билан фарқланишини аниқ тасаввур этиш шарт. Уларни жамият тараққиёти учун қандай аҳамиятга эга бўлишлигини ўрганиш ҳам муҳимдир.

Сизнинг фикр ва мулоҳазаларингиз.

Мавзуни мустаҳкамлаш учун саволлар:

- 1. Сиёсий ва ҳуқуқий таълимотлар тарихи даганда нималар тушунилади?**
- 2. Сиёсий ва ҳуқуқий таълимотлар қачон пайдо бўлган ва пайдо бўлиш сабаблари ?**
- 3. Сиёсий ва ҳуқуқий таълимотлар тарихи фани ҳуқуқшунослик ҳамда ижтимоий фанлар билан қандай алоқадорликда ?**

4. Сиёсий ва ҳуқуқий таълимотлар тарихи фанининг предметига нималар киради?

5. Ушбу фанни ўрганиш усуллари ҳақида фикрингиз.

6. Сизнингча, давлат ва сиёсат тушунчалари қачон фанда пайдо бўлган ?

7. Бугунги кунда ушбу фанни ўрганишнинг аҳамияти ҳақида фикрингиз.

8. Сизнинг-ча, сиёсий-ҳуқуқий таълимотларда илгари сурилган ушбу мавзу бугунги кунда илмий изланиш олиб бориш аҳамиятлими?

9. Бугунги кунда Ўзбекистонда амалга оширилаётган сиёсий ислохотлар, суд-ҳуқуқ ислохотларга оид муаммоларни ҳал сиёсий ва ҳуқуқий таълимотлардан қандай фойдаланишимиз мумкин деб ўйлайсиз?

Қадимги дунё давлатларидаги сиёсий-ҳуқуқий таълимотлар тарихи

Қадимги Шарқ давлатларидаги сиёсий ва ҳуқуқий таълимотлар

- **Қадимги Шарқ давлатларида диний-афсонавий, сиёсий ва ҳуқуқий қарашларнинг шаклланиши ва ривожланиши.**
- **Қадимги Мисрда сиёсий ва ҳуқуқий таълимотлар.**
- **Қадимги Бобил (Вавилон)да сиёсий ва ҳуқуқий таълимотлар. Ҳаммурапи қонунларидаги сиёсий ва ҳуқуқий ғоялар.**
- **Қадимги Ҳиндистондаги сиёсий ва ҳуқуқий таълимотлар. Брахманизм сиёсий-ҳуқуқий ғоялари, Будда динининг сиёсий ғоялари, Ману қонунларидаги сиёсий ва ҳуқуқий ғоялар.**
- **Қадимги Хитойда сиёсий ва ҳуқуқий таълимотлар. Конфуцийнинг давлат, ҳуқуқ ва сиёсат тўғрисидаги ғоялари. Легизм таълимоти.**

“...Мана, Конфуций ва Махатма Гандини, Форобий ва Баҳоуддин НАҚШбандни олайлик. Бу зотлар умумбашарий тараққиёт миқёсида танилган, теран инсоний ғоялар, маънавий бойликларнинг қадр-қимматини чуқур англайдиган донишманд одамлар бўлган”.²

Қадимги Шарқ давлатларида диний-афсонавий, сиёсий ва ҳуқуқий қарашларнинг шаклланиши ва ривожланиши

Маълумки, инсоният маданий тараққиёти сарчашмалари дастлаб қадимги Шарқ мамлакатлари – Миср, Хитой, Ҳиндистон ва бошқаларда кейинчалик Қадимги Юнонистонда пайдо бўлган. Сиёсий ва ҳуқуқий таълимотлар тушунчаси ўзининг бугунги кундаги маъносига турли хил жамиятлар ва давлатчилик шаклларидаги узоқ муддатли ривожланиши мобайнида эга бўлган. Сиёсий-ҳуқуқий таълимотларнинг назарий билим сифатида вужудга келиши илк афсонавий тасаввурларнинг босқичма-босқич рационаллашуви мобайнида кечган. Бу жараёнларни билишда, айниқса Қадимги Ҳиндистонда

² Каримов.И.Миллий истиқлол мафқураси- халқ эътиқоди ва буюк келажакка ишончдир. Т.: - “Ўзбекистон”.2000.21-бет.

яратилган “Веда” ва “Упанишад”лар, Марказий Осиё халқларининг қадимий маънавий-тарихий мероси бўлмиш “Авесто” асарларида сақланиб қолган маълумотлар ғоят қимматлидир.

Сиёсий-ҳуқуқий тафаккурнинг пайдо бўлиши барча қадимги халқларда дастлабки диний афсоналарга бориб тақалади ҳамда инсоннинг дунёдаги ўрни ҳақидаги афсонавий тасаввурларга суянади. Фақат шартли равишда сиёсий-ҳуқуқий деб аташ мумкин бўлган ушбу қарашлар ўз тараққиётининг илк босқичида бир бутун диний-афсонавий дунёқарашнинг таркибий қисми ҳисобланиб, ҳали инсон тафаккурининг алоҳида шакли ва илмининг алоҳида соҳасига айланмаган эди.

Фазо, ибтидоий бетартибликлардан фарқли ўлароқ, маълум бир тартибга солинган бўлади, афсоналарга кўра, бу тартиб худолар томонидан ўрнатилади. Ердаги тартиблар (шу жумладан инсонлар ўртасидаги ўзаро муносабатлар тартиби ҳам) бутун олам, яъни фазо тартибининг ҳосиласи ва ажралмас қисмидир. Одатда, бу диний афсоналарда худолар иштирокида содир бўлган воқеалар, худоларнинг оламшумул ишлари ҳақидаги маълумотлар кишилар томонидан албатта ҳисобга олиниши керак бўлган меъёрлар тарзида ҳикоя қилинади.

Ердаги тартиблар, диний афсоналарга кўра, худолар томонидан ўрнатилган илоҳий умумфазо тартибларининг бир қисмидир. Одамлар ҳаёти, ердаги жамият ва давлат қурилиши, кишиларнинг ўзаро муносабатлари ҳамда худолар билан муносабатлари, одамларга нималар рухсат этилганию нималар таъқиқлангани сингари деярли барча ҳуқуқ ва бурчлар айнан шу тасаввур орқали тушунтирилган.

Мавжуд ижтимоий ва сиёсий-ҳуқуқий тартибларнинг илк манбаи бўлмиш илоҳийлик қадимги афсоналарнинг асосий ғояси ва мавзусидир. Қадимги халқларнинг афсоналарида бу илоҳийликнинг хусусиятлари, унинг ердаги тартиб ва муносабатлар билан қандай алоқадорлиги турлича ифодаланади. Бундай ҳар хиллик турли халқларнинг афсоналари пайдо бўлган заминдаги мавжуд ижтимоий-сиёсий тартибларнинг ўзига хослиги билан изоҳланади. Чунки афсоналар мавжуд тузумни, ўрнатилган тартиб-қоидаларни қўллаб-қувватловчи, уларни оқловчи нуқтаи назар ва таълимот сифатида намоён бўлади. Маълум бир афсонавий қараш мавжуд бўлган тегишли тартибни энг олий, энг нуфузли қоида сифатида кўрсатади, айти пайтда бу тартиб қонунийлиги (легитимлиги)нинг дахлсиз амал

қилишининг таъминланишига, тамойил ва меъёрларининг сақланишига хизмат қилади.

Ердаги ҳокимият ва тартибнинг илоҳий илдизга эгалиги ҳақидаги у ёки бу афсонавий қараш тегишли давлат тузилишини барча учун мажбурий қолип сифатида намоён этади. Айни дамда у бошқача тасаввурлар, қарашлар ва нуқтаи назарлар шаклида бирон-бир мухолифати бўлмаган ҳукмрон мафкура ролини ҳам ўйнайди.

Турли афсонавий қарашлар, энг аввало тегишли ижтимоий муносабатларни тартибга солиш ҳамда турлича бошқариш усуллари англаш ва тушунишнинг афсонавий шакли сифатида қизиқиш уйғотади.

Бир қанча халқларнинг афсоналарида дастлаб ердаги тартиблар худолар томонидан ўрнатилгани ва бошқарилгани ҳақида сўз боради. Уларда айтилишича, худолар кейинчалик одамларга бошқариш санъатини ўргатишади ва ҳокимиятни ердаги ҳукмдорларга топширишади. Геродотнинг “Тарих” асарида маълумот берилишича, Мисрнинг биринчи подшоҳи давридан то Геродот Мисрга ташриф буюрган давр (эрамиздан аввалги V аср)гача бўлган 11340 йил мобайнида юқори мартабали коҳинлар ва подшоҳларнинг 341 авлоди ўтган ва бу вақт ичида Мисрни одамлар бошқарган. Бу давргача, коҳинларнинг айтишича “Мисрда худолар ҳукмдорлик қилишган, улар одамлар орасида яшашган, худоларнинг бири уларнинг энг кудратлиси ҳисобланган”. Худоларни дастлабки ҳукмдорлар ва қонун ўрнатувчилар сифатида тасаввур қилиш Қадимги Юнон афсоналарига ҳам хос бўлган. Кронос, Зевс, Афина сингари худолар ҳукмдорлиги ҳақидаги афсоналар бунга мисол бўла олади.

Қадимги Бобил ва Қадимги ҳинд диний афсоналарига кўра, худолар ҳукмдорлар ҳокимиятининг манбаи бўлиш билан бирга ердаги ишлар ва кишилар тақдирини ҳал қилишда давом этганлар.

Қадимги яҳудийларнинг диний-афсонавий қарашлари ҳам ўзига хос бўлган. Уларнинг қилишларича, ҳақиқий худо бутун яҳудий халқи билан алоҳида бир шартномавий муносабатда бўлиб, у яҳудий халқининг подшоҳи (олий қонун чиқарувчи ҳукмдори ва суд ҳаками) ҳисобланади. Яҳудийларнинг илоҳий қарашларига кўра, яҳудий халқининг қонунлари Мусога (Моисейга) бевосита худо томонидан берилган. Бу ерда таъкидлаб ўтилган ҳокимиятнинг шартномавий хусусияти ҳақидаги тасаввурлар айниқса эътиборлидир.

Қадимги Хитой афсонасида ҳам ердаги ҳокимиятнинг келиб чиқиши илоҳийлиги илоҳий хусусиятларга эга эканлиги тўғрисида

гап боради. Унда айтилишича, Осмоноти олий ҳукмдорининг (яъни Хитой императорининг) шахси, шахсий салоҳияти ва ички қуввати кўкдаги олий кучлар билан алоқанинг ягона воситасидир. Қолган барча мансабдорлар ва давлат маъмурияти бор-йўғи императорнинг шахсий ҳокимияти кўмакчилари деб ҳисобланган.

Умуман олганда, ердаги тартибларининг илоҳийлик хусусияти ҳақидаги бундай қарашлар ҳокимият, бошқарув, ҳуқуқ, судлов борасидаги кейинги бирмунча аниқроқ дунёқарашларга асос бўлиб хизмат қилганини алоҳида таъкидлаш лозим.

Қадимги Мисрда сиёсий ва ҳуқуқий таълимотлар

Қадимги Мисрдаги кишиларнинг жамият ва давлат хусусидаги қарашлари, уларнинг умумий дунёқарашлари каби, диний-афсонавий кўринишда бўлган. Плутархнинг таъкидлашича, мисрликлар Ра (куёш худоси)ни дунёнинг яратувчиси деб ҳисоблашган. Ра кейинчалик Осирис, Исида, Сет ва бошқа худоларни ҳамда одамларни яратган.

Қадимги Миср диний-афсонавий қарашларига мувофиқ, **Маат (Ма-ат) худоси** ҳақиқат, адолат ва одил судлов тимсоли сифатида намоён бўлади. Судьялар бу худо тасвирини тақиб юришган ва ўзларини Маат худоси фидоийлари деб ҳисоблашган. Фиръавн, коҳинлар ва зодагонлар ҳокимиятининг, шунингдек, расман қўллаб-қуватланган урф-одатлар, қонунлар, суд қарорлари сингари ўша даврнинг асосий ҳуқуқ манбаларининг илоҳийлиги - уларнинг барчаси Маат тартибларига, яъни табиий-илоҳий адолат қоидаларига мувофиқ эканлигидан далолат берган. Зеро, “ма-ат” тушунчаси илоҳий “адолат-ҳақиқат” маъноларини ўзидаифода этган.

Илоҳий адолатни ердаги ижтимоий-сиёсий тартиблар, қонунлар ва инсонлараро муносабатлар қоидаларининг асоси сифатида улуғлаш бир қатор Қадимги Миср манбаларида учрайди. Эрамиздан аввалги XXVIII асрга мансуб “Птахотеп ўғитлари”да барча озод кишиларнинг табиатан тенглиги ҳақида тасаввурлар мавжуд. Унда инсон ҳулқ-атворининг **ка** тамойилига, яъни фозил ва адолатли ҳулқ атворнинг ўзига хос мезонига мувофиқ бўлиши зарурлиги асосланади.

Қадимги Мисрда коҳинлар охират - нариги дунё ҳақидаги барча нарсалардан хабардор кишилар сифатида катта обрў-эътибор қозонишган. Шунинг учун ҳам улар эрамиздан аввалги XXV-XXIV асрларда битилган “Мурдалар китоби”да охиратда бўладиган

саргузаштлар ва охират суди тўғрисидаги зарур билимларнинг соҳиблари сифатида улуғланганлар. Шунингдек, асарда қоҳинлар фиръавнларнинг илоҳийлиги тўғрисида таълимотлар яратганлари, аҳолини Қуёш худоси - Ра фарзандлари саналмиш фиръавнларга қатъий итоат этишга чорлаганлари атрофлича ёритилади.

“Гераклеопол шоҳи ўғитлари”(эрамиздан аввалги XXII аср охири)да худолар ва фиръавннинг илоҳий ҳокимияти шаънига ҳамду сано ўқиш ва улуғлаш билан бир қаторда, одамларни ҳеч қандай адолатсизликка ва қонунсизликка йўл қўймасликка ундовчи даъватлар ҳам ўрин олган. Фақат шундагина нариги дунёда - охиратда худолар марҳаматига ноил бўлиш мумкинлиги айтилади унда. Ҳукмдор “ҳақиқатни яратувчи” ва адолатга интилувчи инсон сифатида тасвирланади. “Ўғитлар” муаллифи бўлмиш шоҳ Ахтой ўз вори си бўлган ўғлига мурожаат қилар экан: “Аъёнларингни ўстир (мансабда), шунда улар сенинг қонунларингни охиригача бажарадилар”, деб маслаҳат беради.

Юқорида баён этилган адолат ва қонунлар ҳақидаги фикр-мулоҳазалар Қадимги Миср жамиятидаги ҳукмрон синфларнинг кўп ҳолларда идеаллашган қарашларини акс эттирарди. Уларда ҳукмдорларнинг мавжуд тартиблар илоҳий ва адолатли эканлиги, бу тартибларнинг мангу собит ва ўзгармас эканлигини уқтиришга бўлган интилишлари яққол сезилиб туради. Аслида эса воқеълик бундай идеаллашган тасаввурлардан анча йироқ эди. Жамиятдаги қуйи табақаларнинг аслзодаларга қарши чиқишлари ҳам шундан гувоҳлик беради. Масалан, “Ипусернинг мулоҳазалари”да эрамиздан аввалги 1750 йилларда рўй берган мана шундай курашлардан бири ҳақида ҳикоя қилинади. Сарой аъёнларидан бўлган Ипусер бу воқеани “қонунсизлар” томонидан уюштирилган “даҳшатли ўзгариш” деб атайди. У суд палаталари вайрон қилингани, уларда сақланаётган қонунлар тўплами кўчаларга улоқтирилгани ва оёқ-ости қилингани ҳақида афсусланиб ёзади.

Қисқача айтганда, гарчи Қадимги Мисрда давлат ва жамият ҳақидаги фикрлар, сиёсий-ҳуқуқий қарашлар шаклланган таълимот даражасига кўтарила олмаган бўлса-да, балки кишиларнинг ижтимоий руҳиятида ишонч, урф-одат, қарашлар сифатида амал қилган.

**Қадимги Бобил(Вавилон)да сиёсий ва ҳуқуқий таълимотлар.
Ҳаммурапи қонунларидаги сиёсий ва ҳуқуқий ғоялар**

Бобил тарихи Миср тарихига нисбатан жангу жадалларга бойлиги билан ажралиб туради. Бу ерда дастлаб келиб чиқиши номаълум бўлган шумерлар ҳукмронлик қилишган. Бу ҳудудларда турли хил мустақил шаҳар-давлатлар жойлашган ва улар кўп замонлар ўзаро курашиб келган. Бобил империяси пайдо бўлгач, Бобил худоси Мардук бошқа шаҳар худолари орасида худди Юнон худолари орасида Зевс эга бўлгандек юксак мавқега эришган³.

Эрамиздан аввалги II асрга келиб Бобилда ҳам қабул қилинган Қадимги Шумер афсонасида Шамаш худоси адолат раҳномаси ва ожизлар ҳимоячиси сифатида тасвирланади. Шамаш худоси ёвузлик ва ёмонликни, ёлғон ва адолатсизликни қаттиқ қоралайди ва жазолайди. Кимки **“Шамаш стези”** - адолат, ҳақиқат ва ҳуқуқ йўлига ғов бўлса, ўша даврдаги ҳуқуқий тасаввурларга биноан, муқаррар оғир жазога йўлиқади. “Шамаш стези”ни бузиш жиноят содир этишга тенг ҳисобланиб, ҳуқуқбузарликни билдирган.

Шумер ва Бобил ҳукмдорлари ҳамда қонун чиқарувчилари ўз ҳокимиятларининг илоҳийлигини, улар худоларнинг ўзгармас илоҳий кўрсатмаларига ва адолатга мувофиқ эканлигини таъкидлашган.

Бу қарашлар эрамиздан аввалги XVIII асрдаги машҳур Қадимги Бобил сиёсий-ҳуқуқий ёдгорлиги - **Ҳаммурапи Қонунлари**да ўзининг батафсил ифодасини топган. Маълумки, эрамиздан аввалги 1792-1750 йилларда ҳукмронлик қилган Бобил подшоҳи Ҳаммурапи Месопотамия жанубини тўла эгаллаб, Ассирияни ҳам ўзига бўйсиндиради. Кучли подшоҳлик ҳокимиятига эга бу қудратли давлатнинг янги тузилган қонунлари Ҳаммурапи Қонунлари деган ном олган. Мардук худоси ибодатхонасидаги тош деворларга ўйиб ёзилган бу қонунлар асосида “қонга қон, жонга жон” тамойилидаги семитик ҳуқуқий меъёрлар ётган⁴. Ҳаммурапи Қонунлари 280 параграфдан иборат бўлиб, аҳолининг баъзи озод табақалари аҳволини яхшилашга интилишлар сезилиб туради. Масалан, қонунга кўра, ўзгалардан қарздор бўлиб қолган озод кишиларни аввалги пайтдагидек қулга айлантириш мумкин эмас эди.

Ҳаммурапи Қонунларида шарҳланган адолат одамларнинг озод кишилар ва қулларга бўлинишини, шунингдек, озод кишилар ҳам ўзаро тенг бўлмаган турли табақаларга бўлинишини назарда тутди.

³ Рассел Б. История западной философии. Москва, изд.: “Академический проект”, 2000. Стр.20.

⁴ Всемирная история// учебник для Вуз// под общей редак. академика Г.Б. Поляка.- Москва, изд. “Юнити”. 2000. Стр.30.

Бобил жамиятининг ижтимоий таркиби қуйидагича кўрсатилган: тенг ҳуқуқли эркин фуқаролар - жамият аъзолари; ҳуқуқий эркин (яъни қул бўлмаган), лекин жамият аъзоси ҳисобланмайдиган, подшоҳлик хўжалигида хизматдаги тенг ҳуқуқсиз одамлар; қуллар. Чунончи, қуллар ҳам подшо қуллари, ибодатхоналар қуллари, хусусий эгаликдаги қуллар каби тоифаларга бўлинганлар. Қуллар, гарчи ижтимоий қатламнинг энг қуйи табақасини ташкил этсалар-да, Ҳаммурапи Қонунларида қулдорларнинг хусусий мулки сифатида қаттиқ ҳимоя қилинганлар.

Ҳаммурапи Қонунларида ҳарбий жангчиларнинг алоҳида маъқеи расмийлаштирил иб қўйилган. Улар подшоҳ талаби билан жанговар юришларга жўнашга мажбур бўлишган. Жангчилар хизмат эвазига давлатдан авлоддан авлодга мерос бўлиб ўтувчи ер олишган. Жангчи қарздор бўлиб қолган ҳолда ҳам бу ерларни ундан тортиб олиш мумкин бўлмаган. Айни чоғда Ҳаммурапи ҳарбийларнинг жанговар қобилиятларини мустаҳкамлаш мақсадида қаттиқ интизомий чораларни ҳам белгилаган. Айтайлик, агар жангчи юришларда қатнашишдан бош тортса, ўлим жазосига маҳкум этилган, унга берилган барча мол-мулклар тортиб олинган ёки агар жангчи ўз ўрнига жанговар юришларга ўринбосарини жўнатса, бу ҳолда ҳам унга ўлим жазоси тайинланган ва бор мол-мулки унинг ўрнига жангга борган ўринбосари тасарруфига ўтказилган ва ҳоказо.

Умуман олганда, Ҳаммурапи Қонунлари ҳуқуқнинг муайян соҳаларига тегишли суд жараёнларини, мулк ҳуқуқи, мулкнинг турли кўринишлари, ерга эгалик, никоҳ-оила, мерос ҳуқуқи каби қатор масалаларни ўз ичига олган.

Ўз қонунларининг яратилишини худолар амрининг ижро этилиши билан изоҳлаган Ҳаммурапи шундай дейди: “Ер ва кўкнинг буюк ҳаками Шамаш амрига биноан мамлакатда менинг адолатим тантана қилгувчидир, менинг паноҳим Мардук айтганидек, ушбу битикларимни ўзгартирувчи ва бекор қилувчи топилмагайдир”.

Қадимги Ҳиндистондаги сиёсий ва ҳуқуқий таълимот-лар. Брахманизм сиёсий-ҳуқуқий ғоялари. Будда динининг сиё-сий ғоялари. Ману қонунларидаги сиёсий ва ҳуқуқий ғоялар.

Қадимги Ҳиндистоннинг сиёсий-ҳуқуқий таълимотлари ҳам Қадимги ҳинд фалсафасининг таркибий қисми сифатида диний-афсонавий тасаввурлар таъсирида шакллана борган. Шу сабабли ҳам Қадим-

ги ҳинд жамияти ижтимоий-сиёсий ва маънавий ҳаётида кўп асрлар мобайнида руҳоний брахманлар катта нуфузга эга бўлишган.

Брахманизм мафқураси илдизлари эрамиздан аввалги II аср ёдгорликлари бўлган Ведалардан бошлаб учрайди. Эрамиздан аввалги XV асрда Ўрта Осиё, Волгабўйи ва Эрондан Ҳиндистонга келган орийлар томонидан яратилган диний-фалсафий рисолалар **Веда** (санскритча “веда” сўзи “билим”, “таълимот” маъносини беради) деб аталган. Анъанага кўра барча Веда адабиётлари тўрт гуруҳга, Самхитлар, Брахманлар, Араняклар ва Упанишадларга бўлинган. Тор маънода уларнинг энг қадимийси бўлган Самхитлар, кенг маънода эса бу тўрт гуруҳга мансуб адабиётларнинг барчаси Ведалар деб юритилган. Кейинги уч гуруҳга мансуб асарлар Самхитларга шарҳлар ва тўлдиришлардан иборат бўлган.⁵

Ведаларда Қадимги ҳинд жамияти брахманлар, кшатрийлар, вайшийлар ва шудралар деб аталувчи тўрт варнага (тоифага) бўлиниши кўрсатиб ўтилган. Варналар – кишиларнинг бошқа тоифалар учун бир қадар ёпиқ бўлган гуруҳи ҳисобланиб, жамиятда ўзининг қатъий белгиланган ўрнига, жумладан, ҳуқуқий мақомига, аъзоларининг маълум ҳуқуқ ва мажбуриятларига эга бўлган.

Никоҳ фақат варна аъзолари ўртасида тузилган, варнага мансублик туғилишга қараб белгиланган ва авлоддан-авлодга ўтган. Илк ҳинд варналари аъзолари озод бўлишган, чунки куллар ҳар тўрт варнадан ташқари ҳисобланган. Лекин бу варналарнинг иккитаси қолган иккисига нисбатан устувор мавқеда бўлган. Ақлий меҳнат юқори табақа варналарга, яъни руҳоний брахманларга тегишли бўлган. Ҳарбий соҳада кшатрийлар, деҳқончилик, хунармандчилик ва савдода вайшийлар банд бўлган. Энг оғир ва қора меҳнат шудраларнинг зиммасида бўлган⁶.

Брахманизм кейинчалик эрамиздан аввалги IX—VI асрларда пайдо бўлган бошқа бир Қадимги ҳинд ёдгорлиги – Упанишадларда янада ривожлантирилган ва аниқлаштирилган. Турли брахманлик мактаблари томонидан яратилган дхармасутру ва дхармашастрю деб аталувчи кўп сонли ҳуқуқий тўпламлар брахманизмнинг мафқураси билан суғорилган эди.

Қадимги ҳинд таълимотига кўра, одамзод худо томонидан яратилган ва Ману инсон зотининг дастлабки аждоди ҳисобланган. **“Ману қонунлари”** деб номланган машҳур сиёсий-ҳуқуқий ёдгорлик

⁵ История философии. Ростов-на Дону, изд.: “Феникс”, 2000. Стр.13.

⁶ Чанышев А. Философия древнего мира. – Москва, “Высшая школа”, 2001.Стр.34.

тахминан эрамиздан аввалги II асрларга мансубдир. Унда Веда ва Упанишадларнинг жамиятнинг варналарга бўлиниши, уларнинг нотенглиги сингари тегишли қоидалари ўз ифодасини топган. Дастлаб қонунлар ва одил суд худоси дхарма дейилган бўлса, кейинчалик қонуннинг ўзи дхарма деб юритила бошлаган. ҳар бир варнанинг ўз дхармаси (яъни урф-одати, турмуш тарзи қонунлари) бўлган. “Ману қонунлари”да браҳманларнинг мавқеи, уларнинг дхарма ўрнатишга, қонунларни шарҳлашга бўлган мутлақ ҳуқуқларини асослашга кенг ўрин берилган.

“Ману қонунлари”га кўра, подшоҳ ҳам ўзининг юксак ва илоҳий мақомига қарамай, браҳманларни ҳурмат қилиши, уларнинг маслаҳатига юриши, улардан Веда таълимоти ва бошқарув санъатини ўрганиши шарт бўлган.

“Ману қонунлари”да жазолаш борасида ҳам бир қанча фикр-мулоҳазалар ўртага ташланган. Унда келиб чиқиши илоҳий ҳисобланган жазо барча жонзотлар, одамлар ва худоларнинг ҳимоячиси сифатида тасвирланади. “Жазо — подшоҳ, у доҳий ва жазоловчидир. Бутун олам жазо воситасида бошқарилади. Жазо бўлмаса, барча варналар бузиларди, барча чегаралар вайрон бўларди, халқ ғазабга тўларди. Қаердаки жиноятчиларни йўқ маҳв этишга қаратилган жазо амал қилса, подшоҳ буни яхши кузатиб турса, халқ дарғазаб бўлмайди”, дейилади бу қонунларда. Турли варналар аъзоларининг ҳуқуқ ва мажбуриятлари тенгсизлиги уларнинг жиноят ва жазо масалаларида ҳам тенгсизликларини келтириб чиқарган.

Будда дини (Буддизм) эрамиздан аввалги VI асрда Ҳиндистонда пайдо бўлган диний-фалсафий таълимотдир. Бу таълимотнинг асосчиси кейинчалик Будда (санскритча: “буддха” — “нурланган”, яъни “уйғоқ”, “тафаккури ёрқин”) деб ном олган Сиддхартдха Гаутама бўлган⁷.

Будда Веда, Упанишадлар ва умуман Браҳманлар мафкурасининг асосий қоидаларини танқид қилиб чиқди. У худони дунёнинг ҳукмдори ва олий зоти, қонунлар ижодкори сифатида тасвирловчи фикрларни инкор қилган. Будданинг таълимотига кўра, кишиларнинг тақдири уларнинг ўз саъй-ҳаракатларига боғлиқдир. Барча одамларнинг ахлоқий-маънавий тенглигини эътироф этган Будда ва унинг издошлари Варна тизимини ҳам, унинг тенгсизлик тамойилларини ҳам танқид қилганлар.

⁷ Философия. – Москва, изд. “Приор”, 2001. Стр.25.

Буддачилар назарида имтиёзли варнага мансуб шахс эмас, балки ўзининг шахсий ҳаракатлари билан комилликка эришган ҳар бир киши, қайси варнага мансублигидан қатъи назар, брахман бўлиши мумкин. Масалан, милоддан аввалги IV—III асрларга мансуб Будда қонунлари тўплами “Дхаммапада”да: “Мен кишини фақат туғилишига (варнасига) ёки онасига қараб брахман деб атамайман”, - дейилади.

Ўша даврдаги сиёсий-ҳуқуқий қарашларнинг ва мафқуранинг асосий тушунчаси бўлган дхарманинг брахманлар томонидан анъанавий диний-илоҳий шарҳланишига Будда таълимоти ўзининг кўп жиҳатдан рационал ёндашувини қарама-қарши қўйган. Буддачилар талқинида дхарма дунёни бошқарувчи табиий қонуният ва табиий ҳуқуқ сифатида намоён бўлади. Унга кўра, онгли инсон бу қонунни билмоғи ва унга амал қилмоғи керак. Ушбу талқинга инсонпарварлик, бошқаларга яхши муносабатда бўлиш, ёмонлика ёмонлик билан жавоб қилмаслик ғоялари сингдирилган: “ҳеч қачон дунёда нафрат нафрат билан йўқотилмайди, нафрат бўлмагандагина нафрат йўқолади. Мана шу мангу дхаммадир”.

“Дхаммапада”да брахманизмга зид ва буддизмга хос бўлган жазо кўламини камайтиришга интилиш яққол намоён бўлади. Шунинг учун ҳам унда айбсизлик ҳолатларида жазо қўллаш мумкин эмаслиги алоҳида таъкидланади. Будда таълимотида дхаммани улуғлаш қонун ва ҳаётдаги қонуний йўлни улуғлаш билан баробардир.

Будда динидаги комилликка ва нирвана(илоҳий рух)нинг олий даражада шодланишига эришишнинг алоҳида йўли ҳақидаги таълимот бу диннинг реал сиёсий-ҳуқуқий масалаларга эътибор қаратмаганлигидан гувоҳлик беради. Лекин буддизм пайдо бўлган дастлабки даврданоқ мазкур диннинг кўплаб ғоялари ўз моҳиятига кўра долзарб ижтимоий-сиёсий аҳамият касб этиб келган. Бу ғоялар буддизм тарафдорлари кўпайиб, уларнинг мавқеи мустаҳкамланган сари кучайиб борди. Аста-секин будда ғоялари, шу жумладан дхамма ҳақидаги қарашлар давлат сиёсатига ва қонунчиликка кучли таъсир кўрсата бошлади. Ҳиндистонни бирлаштирган ҳукмдор Ашоки бошқаруви даврида (эрамиздан аввалги 268-232 йиллар) буддизм Ҳиндистоннинг давлат дини мақомини олган. Вақт ўтиши билан унинг таъсири Жанубий-Шарқий Осиёдаги бир қанча мамлакатларга кенг ёйилди, эрамизнинг III асрига келиб эса Хитойда ҳам тарқалди.

**Қадимги Хитойда сиёсий ва ҳуқуқий таълимотлар.
Конфуцийнинг давлат, ҳуқуқ ва сиёсат тўғрисидаги ғоялари.
Легизм таълимоти**

Хитой бой маънавий-фалсафий меросга эга қадимги цивилизация бешикларидан биридир. Қадимги Хитой сиёсий-ҳуқуқий таълимотлари тарихи эрамиздан аввалги II минг йилликка бориб тақалади. Умуман, Хитойда ижтимоий-фалсафий тасаввурларнинг шаклланиши мураккаб ижтимоий шароитларда кечган, десак янглишмаган бўламиз Мураккаб иқтисодий, ижтимоий-сиёсий жараёнлар устидан давлат назоратининг кучайиши Хитой давлатчилигининг ўзига хос томони ҳисобланади. Қулдорлик тузуми ва феодал муносабатлар уруғ-аймоқчилик, аждодларга эҳтиром анъаналари билан биргаликда ривожланиб борди. Бу эса давлатга худди катта оилага қарагандек муносабатда бўлишининг вужудга келишига сабаб бўлди. Шаклланиб келаётган илмий-назарий тасаввурлар асосан афсонавий тушунчалар негизда шакллана борган. Бу ерда ижтимоий муносабатларнинг ривожланиши Қадимги Юнонистон ёки Ҳиндистондагидек ҳукмрон синфлар орасида фаолият доирасининг аниқ бўлинишига олиб келмади. Чунки Хитойда мутафаккирлар ва турли таълимот асосчиларининг кўпчилиги ҳокимият вакиллари эди. Бу ҳол назарий қарашларни бевосита сиёсий амалиётга бўйсиндириш имконини берди. Мамлакатни бошқариш, турли табақалар ўртасидаги муносабатлар, этика масалалари Хитой фалсафасининг асосий йўналишига айланиб, жамият ҳаётига амалий ёндашувга асос солди. Шунинг учун Хитой мутафаккирлари турли ижтимоий утопияларни яратдилар, энг қадимги даврларни иделлаштирувчи жамият лойиҳаларини ишлаб чиқиш билан шуғулландилар.⁸

Конфуций таълимоти Хитой сиёсий-ҳуқуқий ва фалсафий таълимотларининг пойдевори ҳисобланади. Бу таълимотнинг асосчиси эрамиздан аввалги 551-479 йилларда яшаган асли исми **Кун-цзи** бўлиб, Хитой ташқарисида Конфуций номи билан машҳур бўлган. Конфуций- буюк устоз деган маънони англатган. Лу подшоҳлигида туғилган бўлиб, у аслзода, лекин камбағал уруғ вакили эди. Конфуций фақат 15 ёшидан ўқишни бошлаган ва 50 ёшида ўзининг мактабини ташкил этган. Унинг кўплаб ўқувчилари устознинг, шунингдек, ўзларининг мулоҳазаларини батафсил ёзиб боришган. Конфуцийликнинг яхлит тизимга солинмаган ва қарама-

⁸ История философии. //учебник для ВУЗ// -Ростов-на Дону, изд.: “Феникс”, 2000. Стр.24.

қаршиликларга бой бўлган асосий китоби “Лун юй” “Сухбат ва мулоҳазалар” шу тарзда яратилган⁹.

Кўп асрлар давомида бу китоб хитойликлар дунёқарашига ва турмуш тарзига улкан таъсир кўрсатиб келган. Мазкур китобнинг болалар ёддан билишган, катталар оилавий ва сиёсий ишларни ҳал қилишда ҳаммаша унга мурожаат қилишган.

Анъанавий дунёқарашга суянган Конфуций давлатчиликнинг патриархал-патерналистик ғоясини илгари сурган. Конфуцийнинг “Олижаноб эрлар” тўғрисидаги қараши жуда муҳим бўлиб, у жамиятнинг идеал ижтимоий-сиёсий қурилишининг асосидир¹⁰. Давлат унинг талқинида катта бир оиладан ташкил топган. Конфуций жамиятдаги муносабатлар худди яхши оиладагидек катталарга ҳурмат, императорга тавозе руҳида қурилмоғи керак деб ҳисоблаган. Қадимги Хитой афсоналарида “осмон фарзанди” саналувчи Императорнинг ҳокимияти отага, бошқарувчи ва бошқарилувчилар муносабатлари эса оилавий муносабатларга тенглаштирилган. Конфуций тасвирлаган ижтимоий-сиёсий табақалар одамларнинг тенгсизлигига асосланган. “Оддий”, “паст”, “кичик” одамлар “олижаноб эрлар”га, “яхши” ва “юксак” кишиларга бўйсинишлари лозим.

Конфуцийнинг уқтиришича, ҳамма нарса мутассил ўзгара боради, лекин жамиятдаги табақаланиш тартибини сақлаб қолиш жуда муҳимдир. Жамиятни бошқаришни эса фақат кўпроқ маърифатли ва қобилиятли кишиларга ишонмоқ мумкин¹¹. Кўриниб турганидек, Конфуций бошқарувнинг аристократик шакли тарафдори, чунки, унинг ғоясига кўра, оддий халқ давлат бошқарувида қатнашишдан четлаштирилган.

Шу билан бир қаторда, давлат бошқарувида фазилат тамойилларига амал қилиш борасидаги конфуцийликнинг талаблари Қадимги Хитой сиёсатидаги истибдод тузум бошқаруви амалиётидан ва бундай амалиётни хаспўшловчи назарий қарашларидан тубдан фарқ қилади. Зулм-зўравонликсиз бошқарув тарфдори бўлган Конфуций ҳукмдорлар, амалдорлар ва оддий халқни ўзаро муносабатларни эзгулик асосида қуришга чақиради.

Конфуцийнинг сиёсий этикаси жамиятнинг юқори ва қуйи табақалари ўртасида тотувликка эришишга ҳамда бошқарувни барқарорлаштиришга қаратилгандир.

⁹ Чаньшев А.Н. Философия древнего мира. Москва, изд.: “Высшая школа”, 2001. Стр.110.

¹⁰ История философии. //учебник для ВУЗ// -Ростов-на Дону, изд.: “Феникс”, 2000. Стр.29.

¹¹ Горбачев В.Г. История философии.- изд. “Курсив”, 2000. Стр.14.

Конфуций: “Бошқарувчи раҳбар қандай бўлиши керак?”, деган масалага ҳам катта эътибор қаратади¹². Унинг таълимотига кўра, раҳбар одам императорга бўйсунмоғи, Конфуцийлик таълимотига амал қилиши керак. У етарли билимга эга бўлмоғи, давлат ва халққа фақат яхшилик йўлида хизмат қилмоғи шарт. Юксак ватанпарварлик аҳоли ва мамлакат фаровонлигини ўйлайдиган бошлиқнинг асосий фазилати бўлмоғи лозим.

Конфуций таълимотида аҳолининг ўта даражада бой ва қашшоқларга табақаланишига йўл қўймаслик зарурлиги таъкидланади: “Бойлик тенг тақсимланганда қашшоқлик бўлмайди. Мамлакатда мувофиқлик, уйғунлик ҳукмрон бўлса, халқ камайиб кетмайди. Тинчлик барқарор бўлса (юқори ва қуйи табақалар ўртасида), ҳукмдорни ағдариш хавфи юзага келмайди”.

Конфуций ҳокимиятни қўлга киритиш йўлидаги қуролли қўзғолонларга, ташқи урушларга, Хитой подшоҳликларининг босқинчилик юришларига ҳар доим қарши турган.

Конфуций таълимоти сиёсий муносабатларни эзгулик воситасида тартибга солишни қонун асосида бошқаришга кескин қарши қўяди. Конфуцийнинг фикрича, агар раҳбар халқни қонун воситасида бошқариб, жазо ёрдамида мамлакатда тартиб сақласа, халқ жазодан қочишга ҳаракат қилади ва бундан уялмайди. Борди-ю раҳбар халқни эзгулик воситасида бошқарса ва тартибни сақласа, у ҳолда халқ уялади ва ўз камчилигини тузатади.

Конфуций позитив, яъни инсонлар томонидан яратилган қонунларга салбий муносабатда бўлган. Бунинг сабаби, позитив қонунлар одатда жазоловчи хусусиятга эга бўлиб, улар амалиётда ва назарий қарашларда оғир жазолар бериш билан боғлиқ эди. Гарчи Конфуций қонунга эзгуликнинг шунчаки кўмакчисидек қараса-да, қонуннинг аҳамиятини бутунлай инкор қилмайди.

Ҳеч қанча ўтмай Конфуцийлик Хитойдаги таъсирчан сиёсий, фалсафий ва этик таълимот оқимида айланди. Эрамиздан аввалги II асрга келиб Конфуцийлик Хитойнинг расмий мафкураси сифатида тан олинди ва у давлат дини вазифасини бажара бошлади.

Дао таълимоти Қадимги Хитойдаги йирик фалсафий ва ижтимоий-сиёсий оқимларидан бири бўлиб, у Конфуцийлик билан деярли бир пайтда пайдо бўлган. Унинг асосчиси эса эрамиздан аввалги VI асрда яшаган Лао-цзи (маъноси “кекса донишманд”) ҳисоб-

¹² Философия. //конспект лекций// Москва, изд.: “Приор”, 2001. Стр.21.

ланади. Унинг қарашлари “Дао дэ цзин” (“Дао ва дэ ҳақида китоб”) асарида ифодаланган.

Дао (маъноси “йўл”) – Дао таълимоти ва умуман Хитой фалсафасидаги марказий категорияларидан бири. Конфуций уни осмоннинг олий қонунлари тимсоли деб билган ва уни инсонпарварлик, фарзандларча эҳтиром сингари тушунчалардан ташкил топишини кўрсатиб ўтган. Дао таълимотида эса дао — табиатнинг умумий қонунидир¹³.

Даони “осмоннинг иродаси” сифатида тасвирловчи анъанавий-диний қарашлардан фарқли ўлароқ, Лао-цзи таълимотида дао осмон ҳукмдорига боғлиқ бўлмаган табиий қонуният деб кўрсатилади. Дао осмон, табиат ва жамият қонунларини белгилайди. У — юксак эзгулик ва табиий адолат тимсоли. Унинг учун ҳамма тенг, баробардир.

Ўша давр маданий ҳаётидаги камчиликлар, кишилар ўртасидаги ижтимоий-сиёсий тенгсизлик, халқнинг ночор аҳволини Лао-цзи асл даодан чекиниш туфайли келиб чиққан деб ҳисоблайди. У мавжуд аҳволдан норозилигини ифодаларкан, адолатни тиклаш қудратига эга деб саналган даога умид боғлайди: “Осмон даоси бойлардан ортиқчасини тортиб олади ва муҳтожларга беради. Одам даоси эса, аксинча, камбағаллардан тортиб олади ва бойларга беради”. Бундай талқинда дао бевосита амал қилувчи табиий ҳуқуқ сифатида намоён бўлади.

Табиий бўлмаган барча нарса-ҳодиса (маданият, бошқарув, қонунчилик соҳасидаги инсон ўрнатган тартиб-қоидалар), Дао таълимотига кўра, даодан чекиниш ва хато йўл деб қаралади.

Дао таълимотида фаолиятсизлик ва фаол ҳаракатдан воз кечиш тамойилларига кенг ўрин берилган. Ушбу таълимотда фаолиятсизлик, аввало, ҳукмдорлар ва бойларнинг халққа қарши фаолиятини танқид қилиш, халқни сиқувга олишдан воз кечишга даъват сифатида янграйди.

Даога амал қилган донишманд ҳукмдор давлатни одамлар яратган, яъни позитив қонунлар, урф-одатлар билан бошқармаслиги лозим, аксинча, у табиийликка суянмоғи керак.

Дао таълимоти тарғиб қилган бундай фаолиятсизлик ижтимоий пасивликни келтириб чиқарарди. Шунга кўра маданият ва тараққиёт ютуқларини танқид қилган Лао-цзи ўтмишдаги тарқоқ қишлоқ ва шаҳарлардаги патриархал тузумга қайтишга, меҳнат воситалари, ёзув ва барча янгиликлардан воз кечишга чақиради.

¹³ История философии. //учебник для ВУЗ// -Ростов-на Дону, изд.: “Феникс”, 2000. Стр.32.

Мао-цзи сиёсий-ҳуқуқий зоялари. Маоизм асосчиси **Мао-цзи** (эрамиздан аввалги 479–400 йиллар) барча одамларнинг табиий тенглиги ғояси билан чиққан. Бу таълимот давлат келиб чиқишининг шартномавий-келишув хусусиятига эгалигини ва бунда олий ҳокимият халқга тегишли эканини асослаб берган. “Адолатнинг яхлит намунаси”ни излаган Мао-цзининг ғоясига кўра, қадимда бошқарув ва жазолаш бўлмаган. Адолатни ҳар ким ўзича тушунган, одамлар ўртасида душманлик авж олган. Тартибсизлик ва кулфатлар сабаби ҳисобланган бошқарув ва бошчиликнинг йўқлигини англаган одамлар энг фозил ва донишманд одамни “осмон фарзанди” этиб сайлашган. Шундан сўнг “осмон ости”да тартиб ўрнатилган.

Барча учун бир хил бўлган ягона адолат ва ягона қонунчилик ҳокимияти ҳақидаги бу ғоя қаттиқ жазо чораларига ва зулм-зўравонликка суянган ҳолда ўз тартибларини ўрнатувчи ҳукмдорлар, бойлар ва амалдорларга қарши қаратилган. Бу ўзбошимча тартиблар, Мао-цзи таълимотига кўра, олий ҳокимият тўғрисидаги келишувга ва ҳамма учун умуммажбурий бўлган ягона адолатга зиддир.

Мао-цзи таълимотида давлат бошқарувида оддий одамлар манфаатларини ҳисобга олиш ҳақидаги талаблар ҳам муҳим ўрин тутди. У барча билдирилган мулоҳазалар мамлакатни бошқаришда татбиқ этилиши керак, бунда “осмон ости”даги оддий одамлар манфаатларидан келиб чиқиш керак деб ҳисоблаган. Шу мезондан келиб чиққан Мао-цзи ўз қарашларида конфуцийчиларни танқид қилган. Унинг таъкидлашича, конфуцийчиларнинг батафсил таълимоти дунё қонини бўлолмайди, чунки улар кўп мулоҳаза юритишади, аммо оддий халққа бирон-бир амалий ёрдам беришаолмайди.

Мао-цзи қатъий равишда жамиятнинг қуйи табақаларини зулмдан, очлик ва азобдан қутқариш тарафдори бўлиб майдонга чиқади. Умуман, у сиёсий-ҳуқуқий воқеликка “камбағаллик – бошқарувдаги барча тартибсизликларнинг илдизи” деган фикр асосида ёндашган.

Қадимги Хитойдаги муҳим ижтимоий ва сиёсий-ҳуқуқий таълимотлардан яна бири **Легизм** (қонунийлик мактаби) бўлган. Унинг асосчилари **Шан Ян** (эрамиздан аввалги 390–338 йиллар) ва **Хан Фэй** (эрамиздан аввалги 288–233 йиллар) бўлишган.

Легизмнинг асосий ғоялари Шан Яннинг “Шан цзюнь шу” (“Шан вилояти ҳукмдори китоби”) асарида ифодаланган.

Легизм таълимоти диққат марказида ҳам асосий мавзу худди Конфуцийлик таълимотидаги сингари жамиятни қандай бошқариш масаласи турган. Легизм тарафдорлари жамиятни қонунга суянувчи

кучли давлат ҳокимияти воситасида қаттиққўллик билан бошқариш тарафдори бўлишган. Легизмнинг биз ўрганаётган фанга алоқадор бўлган қуйидаги жиҳатларини ажратиб кўрсатиш мумкин:

– алоҳида индивидлар ва ижтимоий гуруҳлар манфаатлари одатда бир-бирига қарама-қарши бўлади;

– ўзаро душманлик ва зулм-зўравонликка йўл қўймаслик учун ижтимоий муносабатларга давлат аралашуви лозим;

– давлат (армия ва мансабдорлар тимсолида) қонунга амал қилувчи фуқароларни рағбатлантириши ва айбдорларни қаттиқ жазолаши керак;

– нима тўғри, нима нотўғрилигини кўрсатувчи ва жазо қўллашнинг мезони қонун бўлиши даркор;

– қонун ҳамма учун, оддий халққа ҳам, катта мансабдорга ҳам бирдай тенг бўлиши керак;

– давлат ҳокимияти авлоддан-авлодга ўтмай, балки тегишли билим, ижобий фазилатга эга кишилар бошқарувни эгаллашлари лозим;

– давлат жамиятни тартибга солувчи асосий механизм, шу боисдан ҳам у ижтимоий муносабатларга, иқтисодиёт масалаларига, фуқароларнинг шахсий ҳаётларига аралашушга ҳақлидир¹⁴.

Легизмнинг йирик назарийчиси ҳисобланган Хан Фей ўзининг “Хан Фэй-цзи” асарида даочилар ва конфуцийчилар қарашларига мурожаат этар экан, уларнинг баъзи ғояларини Легизм таълимоти тасаввурлари билан уйғунлаштиришга ҳаракат қилган.

Хан Фейнинг нуқтаи назарича, эски қонунлар давр талабларидан келиб чиқиб ўзгартирилиши лозим.

“Ўтган ҳукмдорларнинг ҳар қандай қонуни,— дея таъкидлайди Хан Фей,— ўз даври учун муҳим бўлган. Вақт ва қонун бирдай кечмайди ва ривожланмайди. Эски қонунлар бизгача етиб келган бўлса-да, улардан нусха кўчириш мумкин эмас. Ўтган ҳукмдорларнинг қонунларидан лозим топилганларининггина намуна учун олиш керак”.

Қонунларга бундай тарихий ёндашув Легизм таълимотининг ўзгариб борган сиёсий амалиёт ва қонунчилик жараёнига мослашувига кўмаклашган, шу билан бирга Дао ва Конфуций таълимот-

¹⁴ История философии. //учебник для ВУЗ// -Ростов-на Дону, изд.: “Феникс”, 2000. Стр.32.

ларининг бошқарув учун таъсирчан қатор ғояларини марказлашган ҳокимият манфаатига мувофиқ тарзда талқин қилишга ёрдам берган.

Мавзуни мустаҳкамлаш учун саволлар:

1. Қадимги Шарқ давлатларида диний-афсонавий, сиёсий ва ҳуқуқий қарашларнинг пайдо бўлиш сабаблари ҳамда ривожланиши ҳақида фикр ва мулоҳазаларингиз.

2. Қадим Мисрда сиёсий ва ҳуқуқий таълимотларнинг асосий ғоялари нималардан иборат.

3. Гераклеополь шоҳи ўғитларининг асосий ғояси ҳақида нималар биласиз?

4. Қадимги Бобил (Вавилон)да сиёсий ва ҳуқуқий таълимотлари қачон пайдо бўлган ва уларнинг асосий хусусиятлари.

5. Ҳаммурапи қонунларидаги асосий сиёсий ва ҳуқуқий ғоялар ҳақида фикрингиз.

6. Қадим Ҳиндистондаги сиёсий ва ҳуқуқий таълимотларнинг пайдо бўлишига эътибор беринг.

7. Брахманизм сиёсий-ҳуқуқий ғоялари нимага қаратилган?

8. Будда диининг сиёсий ғояларидаги асосий ғоялар –чи?

9. Ману қонунларидаги сиёсий ва ҳуқуқий ғоялар.

10. Қадимги Хитойда сиёсий ва ҳуқуқий таълимотларга эътибор беринг. Ушбу сиёсий ва ҳуқуқий ғоялар Шарқ давлатларидаги сиёсий-ҳуқуқий ғоялардан нимаси билан фарқ қилади?

11. Конфуцийнинг давлат, ҳуқуқ ва сиёсат тўғрисидаги ғоялари.

12. Легизм таълимотининг асосий ғоялари ва уларни ўрганишнинг аҳамияти.

Адабиётлар:

1. Каримов И.А. Биз келажакимизни ўз қўлимиз билан қурмоқдамиз. –Т.: Ўзбекистон, 1999.

2. Каримов И.А. Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт - пировард мақсадимиз. –Т.: Ўзбекистон, 2000. - 109 б.

3. Каримов И.А. Миллий истиқлол мафкураси- халқ эътиқоди ва буюк келажакка ишончдир. –Т.:Ўзбекистон, 2000. 31 б.

4. Каримов И.А. Бизнинг бош мақсадимиз – жамиятни демократлаштириш ва янгилаш мамлакатни модернизация ва ислоҳ этишдир. –Т.: Ўзбекистон, 2005.

5. Каримов И.А. Империя даврида бизни иккинчи даражали одамлар деб, ҳисоблашар эди. –Т.: Ўзбекистон, 2005.
6. История политических и правовых учений. Под общей редакцией Нерсисянца В.С. –М.: “Приор”, 2000.
7. История политических и правовых учений. Под общей редакцией Лейста. –М.: Юриздат, 2004.
8. Горбачев В.Г. История философии. -Брянск, “Курсив”, 2000.
9. Философия // конспект лекций. –М.: “Приор”, 2000.
10. Бобоев. Ҳ.Б.Сиёсий ҳуқуқий таълимотлар тарихи. Дарслик. –Т.: ТДЮИ, 2003. – 205 б.
11. Бобоев. Ҳ.Б.Ўзбек давлатчилиги тарихи. Дарслик. –Т.: Фан, 2004. – 294 б.
12. Чанўшев А. Философия древнего мира. – Москва, “Высшая школа”, 2001.703 с.
13. История политических и правовых знаний. Под общей редакцией Нерсисянца В.С. –М.: изд. “Норма-Инфра”, 1999. - 736 с.
14. Всемирная история.//учебник для Вуз//-под общей редак. академика Г.Б. Поляка. –М.: изд. “Юнити”. 2000. Стр.30.
15. Ф.Муҳиддинова. Сиёсий ва ҳуқуқий таълимотлар тарихи. Ўқув қўлланма. 2002.
16. Ф.Муҳиддинова. Сиёсий ва ҳуқуқий таълимотлар тарихи. Маърузалар матни.2006.

Қадимги Юнонистон (Греция) сиёсий ва ҳуқуқий таълимотлари

- Қадимги Юнонистон сиёсий-ҳуқуқий таълимотларининг асосий йўналишлари ва ривожланиши.
- Афлотуннинг давлат, қонунчилик ва сиёсат ҳақидаги таълимоти. Унинг “Давлат” ва “Қонунлар” асарларидаги давлат лойиҳалари тўғрисида.
- Арастунинг давлат ва ҳуқуқ ҳақидаги таълимоти. У давлатнинг пайдо бўлиши, вазифаси ва шакли ҳақида. Унинг сиёсат, ҳуқуқ ва ижтимоий адолат ҳақидаги қарашлари.
- Эллинизм даври (эрамиздан аввалги IV асрдан II асргача) сиёсий –ҳуқуқий таълимоти.

“Сократ ва Платон, Ницше ва Фрейд каби олимларнинг, ҳозирги замон чет эл файласуфларининг китобларини ҳам тушунарли қилиб, изоҳ ва шарҳлар билан ўзбек тилида чоп этиш наҳотки мумкин бўлмаса?”...¹⁵

Қадимги Юнон сиёсий-ҳуқуқий таълимотларининг асосий йўналишлари ва ривожланиши

Қадимги Юнонистон фалсафаси, жумладан, сиёсий-ҳуқуқий таълимотлари деганда қадимги даврда ҳозирги Греция, шунингдек, Кичик Осиё, Ўрта ер денгизи ва Қора денгиз бўйларидаги қадимги Юнон шаҳар-давлатлари, Осиё, Африка ва Рим империясидаги эллин давлатлари ҳудудида яшаган юнон мутафаккирилари томонидан яратилган илмий-назарий қарашлар тушунилади¹⁶.

Қадимги Юнонистонда давлатчилик эрамиздан аввалги 1 минг йиллик бошларида савдо-ҳунармандчилик билан шуғулланувчи мустақил шаҳар-давлатлар сифатида пайдо бўлган. Бу шаҳар-давлатлар мустақил полислар деб юритилиб, бу полислар шаҳар ҳудуди билан бир қаторда чор-атрофдаги қишлоқларни ҳам ўз таркибига олган.

Ибтидоий жамоа тузумидан дастлабки синфий жамият ва ижтимоий тузумнинг сиёсий шаклларига ўтилиши аҳолининг

¹⁵ Каримов.И.Миллий истиқлол мафқураси- халқ эътиқоди ва буюк келажакка ишончдир. –Т.: Ўзбекистон,. 2000. 27-б.

¹⁶ Философия. –М.: изд. “Приор” , 2001. С.26.

ижтимоий табақаланиши кучайиб борган шароитда кечган. Бу даврда жамиятнинг турли табақалари – ҳукмдорлар уруғи ва камбағаллашган мулкдорлар, бойлар ва камбағаллар, эркин хизматкорлар ва қуллар ўртасидаги курашлар ниҳоятда кескинлашган эди.

Бу шароитда барча Қадимги Юнонистон полисларида аристократия (эски ёки янги киборлар, имтиёзга эга шахслар ҳокимияти), олигархия (бойлар ва мулк эгалари ҳокимияти), ёки демократия (халқ ҳокимияти, яъни полиснинг вояга етган барча эркин аҳолиси ҳокимияти), тирания (зулмкор ҳокимияти) сингари бошқарув усуллари билан бирини ўрнатишга қаратилган ҳокимият учун курашлар авж олади.

Бу курашлар оқибатида эрамиздан аввалги VI—V асрга келиб турли полисларда маълум бир бошқарув усули ўрнатилади. Жумладан, Афина ва Абдерда демократия, Фива ва Мегарада олигархия, Спартада аристократияга яқин турувчи давлатчилик қарор топади. У ёки бу полисларда (масалан, Сиракузда) вақти-вақти билан **тирания** ўрнатилади.

Бу жараёнлар эса, табиийки, Қадимги Юнонистон сиёсий ва ҳуқуқий таълимотларида, назарий қарашларида ўзининг ўчмас изини қолдиради. Қадимги Юнонистон сиёсий-ҳуқуқий таълимоти пайдо бўлиши ва ривожланишида уч давр алоҳида ажралиб туради. Илк давр (эрамизгача бўлган IX—VI асрлар) Қадимги Юнонистон давлатчилигининг барпо бўлиши билан боғлиқ. Бу даврда сиёсий-ҳуқуқий тасаввурларнинг сезиларли рационаллашуви кузатилади. Бу жараён Гомер, Гесиод ва айниқса машҳур “етти донишманд” ижодида ўз ифодасини топади. Пифагор ва унинг издошлари, Гераклит ижодида давлат ва ҳуқуқ муаммоларига фалсафий ёндошув шаклланади.

Иккинчи давр (эрамиздан аввалги V-IV асрлар) – Демокрит, софистлар, Сукрот, Афлотун ва Арастулар назарияларида ўз ифодасини топган Қадимги Юнонистон фалсафаси ва сиёсий-ҳуқуқий таълимотларининг гуллаб-яшнаш даври бўлди.

Учинчи давр – (эрамиздан аввалги IV—II асрлар) Қадимги Юнонистон давлатчилигининг инқирозини бошлаб берган эллинизм давридир. Юнонистон полислари дастлаб Македония, кейинроқ эса Рим ҳукмронлиги остида қолган ушбу даврнинг қарашлари Эпикур, стоиклар ва Полибий таълимотларида намоён бўлди.

Одамлар озод кишилар ва қулларга бўлинган шароитларда пайдо бўлган антик сиёсий-ҳуқуқий қарашлар озод кишиларнинг

мафқураси сифатида ривожланди. Эркинлик Қадимги Юнонистон сиёсий назарияси ва амалиётининг асосий ғояси бўлган.

Сиёсат ва унга боғлиқ бўлган амалий маънавий машғулот эркинлик ва озод кишилар иши сифатида, меҳнат эса (энг аввало, жисмоний меҳнат) кулларнинг вазифаси сифатида эътироф этилади.

Қадимги Юнонистон сиёсий-ҳуқуқий таълимотлари ривожланиши жараёнида дастлабки афсонавий қарашлар ўрнини Пифагор, Гераклит, Демокритларнинг шаклланиб келаётган фалсафий ёндашувлари, софистларнинг рационал талқинлари, Сукрот, Афлотунларнинг мантиқий таҳлиллари, Полибийнинг давлат ва ҳуқуқ борасидаги тарихий-сиёсий тадқиқотлари эгаллади.

Юнонистон полислари ўз мустақиллигини бой берган эллинизм даврида аввалги қадриятларни қайта кўриб чиқиш бошланди. Ахлоқий бир бутунлик, полис ва жамоавий полис ҳаётинининг устиворлиги ғоялари алоҳида кишининг маънавий эркинлиги, ахлоқий автономлиги (эпикуризм, стоицизм) нуқтаи назаридан шубҳага олинди. Шу сабабли одамларни озод ва кулларга ажратиш танқид қилинади.

Қадимги афсоналар қисман орфик шеърятда, кейинроқ Гомер ва Гесиод дostonларида этик ва сиёсий-ҳуқуқий жиҳатдан талқин қилина бошлайди.

Гомернинг эрамиздан аввалги XIII аср воқеалари ҳақидаги “Илиада”, “Одиссея” дostonларида Зевс худоси умумий адолатнинг ҳимоячиси, зўравонлик ва адолатсизликка йўл кўйганларни шафқатсиз жазоловчи сифатида намоён бўлади. Гомер тилга олган адолат (“дике”), одат, одатий ҳуқуқ (“темис”) тушунчалари ўша давр ҳуқуқий таълимотларини англашда муҳим аҳамият касб этади. Гомер фикрига кўра, одатий ҳуқуқ мангу адолатнинг аниқлаштирилган шакли, унинг мавжудлиги, инсоний ва илоҳийларнинг муносабатларда амал қилишидир.

Ҳуқуқ ва адолатли ижтимоий тузум ғоялари Гесиоднинг (эрамиздан аввалги VII асрлар) “Теогония” ва “Меҳнатлар ва кунлар” дostonларида янада кўпроқ ўрин тутди. “Теогония”да ҳикоя қилинишича, Зевс (мукаммаллик тимсоли) ва Фемида (мангу табиий тартиб тимсоли) никоҳидан икки маъбуда қиз: Дике (адолат) ва Эвномия (қонунийлик) туғилган. Дике табиий-илоҳий адолатни ҳимоя қилади ва ёлғонни жазолайди. Эвномия ижтимоий тузумдаги қонун ибтидосининг илоҳийлигини, қонунчилик ва полис тузумининг ички боғлиқлигини билдиради.

Гомер ва Гесиод дostonларига хос бўлган, инсоний муносабатлардаги ахлоқий-ҳуқуқий тартиблар борасидаги тасаввурларни рационаллаштириш Қадимги Юнонистон “етти донишманд”и ижодида янада ривож топди. (эрамиздан аввалги VII—VI асрларда яшаган **Фалес, Питтак, Периандр, Биант, Солон, Клеобул ва Хилон**ларни “етти донишманд” деб аташ одат бўлган).

Донишмандлар адолатли қонунлар устуворлиги полис ҳаётида ғоят муҳим аҳамиятга эгалигини алоҳида таъкидлашган. Уларнинг фикрига кўра, қонунларга амал қилиш фаровон полисни бошқалардан ажратиб туради.

“Қонунларга бўйсин”, — деган чақирик Дельфадаги Апполон ибодатхонасига ўйиб ёзилган “Ўз ўзингини англа” деган машҳур ҳикматли сўз муаллифи бўлмиш спартанлик Хилоннинг шиори эди. У Қадимги Юнонистон тафаккури тарихида ўчмас из қолдирган. Хилон фуқаролари нотиклардан кўра кўпроқ қонунларга ишонган (бўйсинган) жойни энг яхши полис деб ҳисоблаган.

Эрамиздан аввалги 638-559 йиллар атрофида яшаган афиналик таниқли ислохотчи, давлат арбоби **Солон** ҳам “етти донишманд”лар сирасига кирарди. Афина демоси ва киборлар, бойлар ва камбағаллар ўртасидаги кескин кураш шароитида у ҳар икки томоннинг ишончини қозонган. Уларни мурасага келтирувчи шахс сифатида танилган. Солон полис тартибини сақлаш ва қонун чиқариш бўйича кенг ваколатларни ўз қўлига олгач, эрамиздан аввалги 594 йилда янги қонунлар (“Солон Қонунлари”)ни чиқарган ва Афина полиси ижтимоий-сиёсий тузумини сезиларли ислох қилган.

Мулкий (ижтимоий) аҳволини ҳисобга олиб, Солон Афина халқини тўрт синфга: пентакосиомедимнлар, суворийлар, зевгитлар ва фетларга бўлган. Солон Қонунларига кўра, дастлабки уч тоифа учун барча давлат мансабларига йўл очик, фетлар эса фақат халқ йиғинлари ва судларда иштирок этиши мумкин бўлган. Янги ташкил этилган тўртлар Кенгаши (ҳар тоифадан юз кишидан иборат) аристократлар мавқеини анча пасайтирган. Шу туфайли ҳам кейинроқ Арасту: “Афинада демократия айнан Солондан бошланган”, деб таъкидлаган эди.

Эрамиздан аввалги VI—V асрларда Пифагор ва унинг Архит, Лизис, Филолай сингари издошлари, шунингдек, Гераклит ҳам ижтимоий ва сиёсий-ҳуқуқий тартибларни фалсафий асосларда янгилаш ғояси билан чиқишган.

Пифагор (эрамиздан аввалги 571-497 йиллар) сиёсатда аристократик дунёқарашли эди. У ахлоқли, ақл-заковатли, эзгу ниятли одамлар бошқаруви тарафдори бўлган. Пифагор тартиб ва қонунчиликни улуғлаган, тартибсизликни танқид қилган. Пифагорчилар (Архит, Лизис, Филолей ва бошқалар)нинг бир қадар мистик дунёқарашда уларнинг рақамлар ҳақидаги таълимоти катта ўрин тутган. Уларнинг назарида, рақам дунёнинг ибтидоси ва моҳиятидир.

Пифагорчилар адолатли қонунлар ҳукмронлик қилган полисни идеал полис деб билишган, қонунга бўйсинишни фазилат ҳисоблашган. Қонунчиликка янгиликлар киритишга интилишни танқид қилар экан, “гарчи номукаммал бўлса-да, оталар одати ва қонунида” яшашни “эзгу иш” деб санашган.

Пифагорнинг фикрича, Тангридан кейин, ота - онани ва қонунларни ҳурмат қилиш керак, уларга ички ишонч билан бўйсунуш керак. Қонунга итоаткорлик энг яхши фазилат, қонунларнинг ўзи эса - катта бойликдир.

Полис ҳаёти учун энг ёмони - бу ҳоқимиятнинг йўқлиги, парокандалиқдир, чунки инсон ўз табиатига кўра, бир етакчига, раҳбарга, тарбиячига муҳтождир.

Шунинг учун инсонлар таълим-тарбияга, билим олишга интилишади.

Фалей Халкедонский барча ички тартибсизликлар мулкка тегишли масалалардан келиб чиқишини таъкидлаган. Шу боисдан ҳам полис ҳаёти мукаммал бўлиши учун барча фуқароларнинг ер мулкини тенглаштириш, мавжуд тафовутларни бартараф этиш керак деб ҳисоблаган.

Гераклит (эрамиздан аввалги 544-483 йиллар) ҳам аристократияга хос қарашларни ривожлантирган. У “оломон бошқарадиган ва сафида яхшиларга ўрин бўлмаган” демократияни танқид қилар экан, ҳоқимиятни ақлий ва ахлоқий жиҳатдан “яхшилар” (аслзодалар) бошқариши кераклигини таъкидлаган. Унинг фикрича, яратилган қонунни халқ йиғини қўллаб-қувватлаши шарт эмас, муҳими — қонун умумий мантиққа мос бўлса бас.

Пифагор ва Гераклит учун умумий бўлган ва кейинги мутафаккирларга катта таъсир кўрсатган ёндашув шундан иборат эдики, улар аслзодалиқ келиб чиқишга эмас, одамнинг шахсий хусусиятларига боғлиқ деган тушунчани илгари суришган.

Гераклитниг фикрича, полисдаги ҳаёт умумий “логос”га, яъни ҳаммани бошқарадиган тафаккурга бўйсунуши керак, чунки “барча инсоний қонунлар ягона илоҳий қонундан озикланади ва бу илоҳий қонун исталган жойда ўз таъсирини ўтказди, полис ҳаётида барчадан ва ҳар қандай нарсалардан устун туради”. Гераклит позитив қонунларнинг оқилона табиатини назарда тутган холда, “халқ қонун учун, унинг барчага бирдек амал қилиши учун курашиши лозим” деб таъкидлайди.

Шоир **Феогнид Мегарский** (эрамиздан аввалги VI аср охири — V аср боши) эса, аксинча, аслзодалик айнан келиб чиқиши билан белгиланади, деб ишонган. Аристократлар бошқарувдан четлатилган ва демос ҳукмронлиги ўрнатилган давлатни Феогнид бошқариб бўлмайдиган кемага ўхшатган.

Эрамиздан аввалги V асрда давлат ва жамият, сиёсат ва ҳуқуқ муаммоларини фалсафий-ижтимоий жиҳатдан таҳлил қилиш кучайгани сиёсий-ҳуқуқий таълимотларнинг ривожланишига кўмаклашди.

Демокрит (эрамиздан аввалги 460-370 йиллар) биринчилар қаторида одамнинг пайдо бўлиши ва жамият шаклланишини дунё тараққиётининг табиий бир қисми сифатида кўриб чиққан. Унинг фикрига кўра, одамзод узоқ давом этган эволюция жараёнининг ҳосиласидир, жамият, полис, қонунлар сунъий яратилган бўлиб, табиат (худо) томонидан берилмаган.

Демокритнинг фикрича давлатда умумий манфаат ва адолат ўз ифодасини топган. Давлат манфаатлари ҳамма нарсадан устун туради, шунинг учун ҳам фуқаролар фаолияти давлат тузумини ва бошқарувни яхшилашга қаратилмоғи лозим. “Яхшилар”, донишманднинг назариясига кўра, ўтмишдаги аслзодалар ва бойлар эмас, балки юксак ақлий ва ахлоқий фазилат соҳибларидирлар. Давлатни айнан шундай кишилар бошқаришлари керак. Қонунлар полисдаги кишилар ҳаётининг фаровонлигига хизмат қилмоғи лозим. Бироқ бундай натижага эришмоқ учун одамлар ҳам ҳаракат қилишлари керак, қонунга бўйсинушлари, итоат этишлари даркор.

Сиёсий-ҳуқуқий мавзуларнинг кенг муҳокама доирасига чиқиши V асрдаги антик демократиянинг гуллаб-яшнаган даврида майдонга келган **софистлар** (“софос” — “донишманд” сўзидан келиб чиққан) фаолиятлари билан боғлиқдир. Улар маълум ҳақ эвазига кишиларни турли соҳаларда, жумладан, давлат ва ҳуқуқ масалаларида донишмандликка ўргатишган. Улар қандайдир ягона мактабни

ташқил этишмаган, балки турлича фалсафий, сиёсий ва ҳуқуқий қарашларни ривожлантиришган. Воқеликка танқидий назар билан қараш, илмий исботланмаган эски анъана ва ақидаларни инкор қилиш, давлат ва ҳуқуқнинг шартлилиги номукамаллигини исботлашга уриниш софистларга хос бўлган¹⁷.

Қадимги замонлардаёқ уларни икки авлодга — катта софистлар (Протагор, Горгий, Продик, Гиппий, Антифонт ва бошқалар) ва кичик софистлар (Фрасимах, Калликл, Ликофрон ва бошқалар)га ажратиб талқин қилиш таомилга кирган.

Катта софистларнинг аксарияти демократик дунёқараш тарафдорлари бўлишган. Кичик софистлар орасида эса демократик қарашлар тарафдорлари билан бирга, аристократик, тираник бошқарув тарафдорлари ҳам бўлган.

Демократик қоидаларни ривожлантирган **Протагор** (эрамиздан аввалги 481-411 йиллар) жуда билимдон софист, буюк баҳсчи ва моҳир нотик сифатида шуҳрат қозонган. У барча кишиларнинг тенглигини тан олган. Протагорнинг демократик ғоясига кўра давлатнинг мавжудлиги унинг барча аъзолари фуқаролик фазилатига эришган бўлишини назарда тутди. Афлотуннинг айтишича, Протагор, фазилат бор жойда жоҳилликка ўрин йўқ, акс ҳолда давлат бўлмайди, деб ҳисоблаган¹⁸.

Машҳур софистлардан бири бўлган **Горгий** (эрамиздан аввалги 483—375 йиллар) инсоният маданиятига юксак баҳо берар экан, одамлар томонидан яратилган қонунларни ҳам шу маданиятнинг ютуғи деб ҳисоблайди.

Гиппий (эрамиздан аввалги 460—400 йиллар) ва **Антифонт** (эрамиздан аввалги 400 йиллар атрофи) табиий ва полис қонунларини кескин қарама-қарши қўйишган. Уларнинг фикрига кўра, одамларнинг тенгсизлиги табиатдан эмас, балки инсоний қонунлардан келиб чиқади. Антифонт табиий қонунларни инсоний қонунлардан устун деб билади, унинг таъкидлашича, “адолатли ҳисобланган кўплаб инсоний қонунлар инсон табиатига душмандир”.

Халкедонлик **Фрасимах** кичик софистларнинг энг ёрқин вакили эди. Унинг таълимотига мувофиқ, сиёсат худолар фаолияти доирасида эмас, балки инсонлар қудрати ва манфаатларига тегишли соҳадир. ҳар бир давлатда ҳокимият тепасида бўлганлар қудратлидир, улар ўз фойдасига хизмат қилувчи қонунларни ўрнатади. Унинг

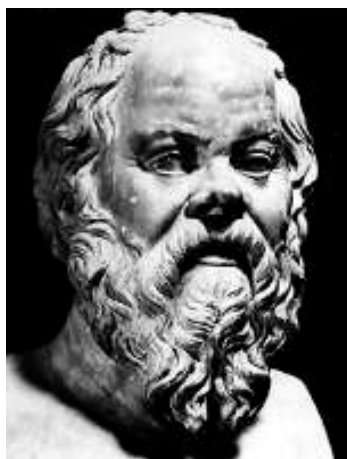
¹⁷ Философия. Москва, изд.: “Приор”, 2001. Стр.32.

¹⁸Бу ҳақда қаранг: Нерсеянц В.С. - Сократ.-Москва, “Наука”, 1977.Стр.44.

таъкидлашича, “кучлиларга фойда келтирадиган нарса адолатдир”. Шу тарзда Фрасимах давлат фаолиятида зўравонликнинг, сиёсат ва қонуннинг авторитар хусусияти аҳамиятини кўрсатган. Унинг фикрича, маънавий-ахлоқий соҳада ҳокимиятни эгаллаб турганларнинг қарашлари ҳукмронлик қилади.

Софист **Ликофрон** давлатни одамларнинг ўзаро ҳамкорлик тўғрисидаги келишуви натижаси сифатида таърифлаган. Унинг талқинига кўра, қонун ҳам шунчаки келишув-шартнома бўлиб, у “шахсий ҳуқуқларнинг оддий кафолатидир”.

Кичик софистларга мансуб **Алкидам Элейский** (эрамиздан аввалги IV асрнинг I ярми) барча одамларнинг, шу жумладан қулларнинг ҳам тенглиги ҳақидаги ғояни илгари сурган. Қуйидаги эътиборга молик сўзлар ҳам унга тегишли: “Худо барчани озод қилиб яратган, табиат эса ҳеч кимга қулликни раво кўрган эмас”.

Инсоният маънавий ҳаётидаги энг машҳур ва ибратли зотлардан бири бўлган **Сукрот** (эрамиздан аввалги 469-399 йиллар) софистларнинг ашаддий танқидчиси эди. Шунга қарамай, у софистларнинг қатор ғояларини қабул қилган ва уларнинг маърифатпарварлик ишларини давом эттирган.

Сукрот қонун устуворлиги тарафдори бўлган. Яхши қонунлар билан бошқариладиган фаровон давлат сифатида арстократик Спарта ва Критни, маълум даражадаги олигархик Фива ва Мегарани кўрсатган. У ўз полисидаги “ашаддий” демократияга салбий муносабатда бўлган.

Сукротнинг фикрига кўра, давлатни билимдонлар бошқариши керак. Унинг бошқарув борасидаги сиёсий идеаллари на демократия, на туғма аристократия, на олигархия ва на тирания бошқаруви тамойилларига мос келмасди. У айниқса тиранияни қаттиқ танқид қилган.

Сукрот амалий сиёсат соҳасида давлатни билладиган, яъни бошқариш ишига қобилиятли бўлган, бошқариш илмини эгаллаган одамлар амалга ошириши керак деган фикрни илгари сурган.

Адолат, қонунчилик ва бошқарув борасидаги ўз сиёсий тасаввурларидан чекинмаган Сукрот демократияда ҳам, ўттиз тиран ҳукмронлиги даврида ҳам ҳокимият вакиллариининг кўп қаршилигига учраган. Эрамиздан аввалги 399 йилда ҳокимиятга қайтган

демократиянинг таниқли вакиллари Сукротни даҳрийликда, қонунларни ва ёшлар тарбиясини бузишда айблаб чиқишди. Ўлимга ҳукм қилинган Сукрот қонунларни бузмаслик, адолатсизликка адолатсизлик билан жавоб қайтармаслик тўғрисидаги ўз тамойилларига содиқ қолди. У дўстларининг қамокдан қочиш тўғрисидаги таклифларини рад этди.

Сукрот таълимоти ва унинг ҳаёти нафақат унинг замондошлари ва шогирдларида чуқур таассурот қолдирган, балки фалсафий, сиёсий-ҳуқуқий таълимотларнинг кейинги тараққиётига ҳам улкан таъсир кўрсатган.

Афлотуннинг давлат, қонунчилик ва сиёсат ҳақидаги таълимоти. Унинг “Давлат” ва “Қонунлар” асарларидаги давлат лойиҳалари тўғрисида

Сукротнинг сиёсий-ҳуқуқий қарашлари айниқса Афлотунга улкан таъсир кўрсатган. Идеалистик фалсафа йўналишининг асосчиси бўлган **Афлотун** (эрамиздан аввалги 427—347 йиллар) бутун инсоният тарихидаги буюк мутафаккирлардан бири ҳисобланади. Унинг антик давр фалсафаси, сиёсий ва ҳуқуқий таълимотларига қўшган ҳиссаси буқиёсдир. Афлотуннинг бой илмий-назарий мероси кейинчалик фақат Ғарбдагина ўрганилмай, балки Шарқ мутафаккирларида ҳам катта қизиқиш уйғотган. Масалан, унинг давлат ва жамият ҳақидаги қарашлари Шарқда “Иккинчи муаллим” деб ном олган Ўрта аср мутафаккири Форобийнинг “Афлотун қонунларининг моҳияти” рисоласида кенг таҳлилдан ўтказилганини кўришимиз мумкин¹⁹.

Афлотун ёшлигида Сукротнинг шогирди бўлган. Сукрот ўзининг ушбу шогирдига Платон яъни Афлотун- кенг елкали, кенг дунёқарашли деган лақабни берган. Аслида унинг исми Аристокл бўлган.

Сукрот қатл этилгач, олимнинг бошқа шогирдлари билан Афинани тарк этган. У эрамиздан аввалги 387 йилда Афинага қайтгач, шаҳар атрофидаги қаҳрамон Академ номи билан аталувчи жойда машҳур Академияни ташкил этди.

Умрининг охиригача шу Академияга раҳбарлик қилган Афлотун дастлаб Сукротнинг қарашлари таъсири остида бўлган. Унинг

¹⁹Бу ҳақида маълумот учун қаранг: Мухиддинова Ф. Форобийнинг ҳуқуқий қарашлари.- Тошкент.- “Адолат”, 2000. 54 б.

“Сукрот апологияси”, “Протагор” сингари асарларида муаммоларга сукротча ёндашув яққол намоён бўлади. Асл афлотунча назарий қарашлар мутафаккирнинг кейинроқ ёзилган “Давлат”, “Сиёсатчи” ва “Қонунлар” сингари асарларида кўзга ташланади.

Афлотун ўз таълимотида давлат ва ҳуқуқ муаммоларига алоҳида ўрин бердики, бу жиҳати билан у ўзидан олдин ўтган мутафаккирлардан ажралиб туради. Афлотуннинг фикрича, одамларнинг озиқ-овқат, турар-жой, кийим-бош сингари кундалик эҳтиёжлари, ташқи душманлардан ҳимояланиш зарурияти туфайли бирга яшашлари давлатнинг келиб чиқишига асосий сабабдир.

Афлотун ўзининг “Давлат” асарида жамиятдаги ижтимоий тенгсизликларнинг келиб чиқиш сабабларини аниқлашга ҳаракат қилади ва адолатли идеал давлат қуриш ҳақида мулоҳаза юритади. Асар давлатнинг муҳим аҳамиятини ёритиш билан бошланади. У юксак даражадаги ҳамжамият бўлиб, унинг вазифаси буюк фаровонликка эришишдир. Аввало асосан икки хил: эркак ва аёл, хўжайин ва қул муносабатларига қурилган оила пайдо бўлган. Бу ҳар икки муносабат ҳам табиийдир. Бир неча оилалар бирлашувидан аҳоли яшаш жойлари (қишлоқ ва шаҳарлар) ҳосил бўлган. Бу турар-жойлар бирлашувидан эса давлат келиб чиққан. Фақат давлатнинг юзага келиши учун зарур бўлган битта шарт бор, яъни давлатга бирлашган бу турар-жойлар (қишлоқ ва шаҳарлар) ўзини ўзи таъминлаш учун етарли даражада кўп бўлиши лозим²⁰.

Афлотун жамиятни уч табақага: давлатни бошқарувчи файласуфлар, давлатни муҳофаза қилувчи соқчилар (ҳарбийлар), вазифаси жамият учун зарур маҳсулотларни ишлаб чиқаришдан иборат бўлган деҳқонлар ва ҳунармандларга бўлади. Унинг фикрига кўра, давлатни донишманд файласуфлар бошқарадилар, илмий назариялар ишлаб чиқадиладар, дунёни англайдилар ва бошқаларга ўргатадилар. ҳарбийлар жисмоний машқ билан шуғулланадилар, давлатда тартибни сақлайдилар, зарур бўлганда урушда иштирок этадилар. Деҳқонлар ва ҳунармандлар эса оғир жисмоний меҳнат билан банд бўладилар, моддий неъматларни яратадилар, зарур ҳоллардагина чекланган миқдордаги хусусий мулкка эга бўладилар. Бошқарувчи донишмандлар ва ҳарбийлар хусусий мулкка эга бўлмайдилар.

²⁰ Рассел Б. История западной философии. – Москва, изд.: “Академический проект”, 2000. Стр. 184.

Идеал давлатда ҳар бир тоифа ўз вазифасини адо этиши ва бошқалар ишига аралашмаслиги адолат белгиси ҳисобланади.

Афлотуннинг ривоят қилишича, худо бошқарувчиларнинг зуваласига олтин, уларнинг кўмакчиларига кумуш, деҳқон ва ҳунармандларга эса темир ва мис кўшиб яратган. Афлотун афсонасига кўра, яратилганда мис ва темир кўшилган ҳукмдор бошқарган давлат ҳалокатга учрайди.

Юқори табақалар ўз вазифаларини юксак даражада юритишлари учун уларнинг ҳаёти бирдамлик, тенглик, уюшқоқлик ва жамоа асосида ташкил этилиши керак. Улар худди жанговар юришлардагидек бирга яшашлари ва овқатланишлари лозим.

Афлотуннинг нуқтаи назарича, бошқарувчиларнинг хотин ва болалари умумий экани идеал давлат учун ҳал қилувчи аҳамият касб этади. Идеал давлатда аёллар ҳуқуқ ва имкониятларига кўра эркаклар билан тенг ҳисобланадилар. Дастлабки икки табақа учун одатдагидек оила бўлмайди. Болаларни давлат тарбия қилади.

Учинчи табақа кишилари ҳаётининг никоҳ, мулкчилик, меҳнат масалаларини Афлотун идеал давлат ҳукмдорлари ихтиёрига қолдиради. Чунки бу табақалар давлатни бошқаришдан четлаштирилган бўлсалар-да, улар қуллар эмаслар, озод кишилардир.

Афлотун аҳолининг ижтимоий жиҳатдан ўта табақаланишига, йирик бойлар ва камбағаллар орасидаги фарқ кучайишига қарши турган. У ўртаҳоллик тарафдори бўлган ва жамият мулкий табақаланишининг сиёсий аҳамиятини яхши тушунаган. Афлотун ўзи лойиҳалаштирган идеал давлатнинг бошқа давлатлардан ижтимоий-иқтисодий соҳадаги фарқини камбағал ва бойларга ажраш барҳам топганида деб билади.

Афлотуннинг идеал давлати — яхшиларнинг адолатли бошқарувидир. Шунга кўра у Суқротнинг “қонуний” ва “адолатли” деган тушунчалар айнан бир нарса деган ғоясига кўшилади. Унинг таъкидлашига кўра, яхшилар бошқарувидаги аристократик давлат тузуми идеал давлатдир.

Афлотун ўз лойиҳаси ғоят мураккаб бўлганига қарамай, уни амалга ошириш мумкинлигига ишонади. У агар идеал давлат қурилган тақдирда ҳам бундай давлат мангу турмаслиги мумкинлигини айтади. Чунки инсон табиатининг муқаррар бузилиши оқибатида бошқарув шакллари алмашиб туради.

Масалан, Афлотун идеал деб билган аристократик давлат тузумининг ҳалокати ер ва турар-жойларнинг хусусий мулкка

айланишига, одамларни озод ва қулларга ажратишга олиб келади, натижада тимократик давлат ўрнатилади. Бундай давлат мутассил урушларга гирифтор бўлади. Урушлар ва тимократик давлатдаги қарама-қаршилиқлар хусусий шахслар қўлида катта миқдордаги бойлик тўпланишига олиб келади. Оқибатда давлат ҳокимиятини олигархия эгаллайди, камбағаллар бошқарувда иштирок этолмай қоладилар.

Олигархик давлатда мулксиз аҳолининг бойларга қарши нафрати кучайиб боради, бу эса давлат тўнтаришига олиб келади ва алал-оқибат демократия ўрнатилади.

Тиранияни давлат тузилишининг энг ёмон кўриниши деб таъкидлайди, чунки унда қонунсизлик, ўзбошимчалик ва зўравонлик ҳукм суради. Афлотуннинг фикрича, демократияда эркинлик суиистеъмол қилинади ва ундан демократиянинг акси бўлган тирания ўсиб чиқади. Афлотуннинг демократия ҳақидаги фикрларига унинг Афина демократияси билан бўлган тўқнашуви таъсир этган, албатта.

Умуман, демократияни Афлотун ёқимли ва ранг-баранг, лекин етарли даражада бошқариб бўлмайдиган тузум сифатида баҳолаганди.

Бундай давлатларнинг ҳар қайсисида нимаки эзгу иш деб ҳисобланган бўлса (тимократияда — ҳарбий зафарлар, олигархияда — бойлиқлар, демократияда — эрк), айнан шу нарса давлатнинг ҳалокатига сабаби бўлади.

Афлотун “Қонунлар” асарида “ўз қадр-қимматига кўра иккинчи ўринда турувчи” давлат тузумини тасвирлайди. Унга кўра, иккинчи давлатнинг 5040 фуқароси чек тортиш йўли билан ер участкаси ва уй олади, улардан хусусий мулк сифатида эмас, балки фақат эгалик ҳуқуқи билан фойдаланадилар. Ушбу ер майдонлари давлатнинг умумий мулки ҳисобланади ва мерос сифатида оиладаги болалардан фақат биттасига ўтиши мумкин.

Мулки оз-кўплигига қараб фуқаролар тўрт синфга бўлинадилар. Камбағаллик ва бойлик чегараси тўғрисида қонун мавжуд бўлади. Алоҳида шахсларнинг олтин ёки кумушга эгалик қилиш учун ҳуқуқи бўлмайди. Судхўрлик таъқиқланади. ҳар қандай ҳашамга йўл қўйилмайди. Дехқончилик, ҳунармандлик ва савдо билан шуғулланувчи қуллар ва чет элликлар 5040 фуқаро қаторига кирмайди. Бу фуқаролар етарли миқдорда қул билан таъминланадилар.

Афлотун фуқаролар ва хўжайинлар истеъмол қилишига мўлжалланган қисм қуллар ва чет элликлар истеъмол қилиши учун ажратилган икки қисмдан ҳеч қандай фарқланмаслиги кераклигини уқтириб: “Шундай бўлиш керакки, ҳар уч қисмнинг миқдори ўзаро тенг, сифати бирдай бўлиши зарур”, дея таъкидлайди.

Иккинчи давлатнинг маиший ҳаётига ҳам худди биринчи давлатдагидек, бирдамлик ва жамоа руҳи сингдирилган. Алоҳида оила тан олинса-да, тарбия иши қонунлар билан тартибга солинган ва кўп сонли мансабдорларга юклатилган. Аёллар юқори бошқарувчилар қаторига кирмасалар-да эркаклар билан тенг ҳуқуқли ҳисобланганлар.

Афлотун давлати тепасида кўп босқичли сайловлар воситасида сайланувчи 50 ва 70 ёш оралиғидаги 37 бошқарувчи туради. Уларнинг ҳокимиятда туриш муддати 20 йилдан ошмаслиги керак. Ҳар бир синфдан 90 кишидан, жами 360 кишидан иборат сайланувчи Кенгаш салмоқли ҳокимиятга эга бўлади. Кўплаб фуқаро амалдорлар ва ҳарбий мансабдорларнинг сайланиши ҳам назарда тутилади.

Афлотуннинг “Сиёсат” асари ҳам ўзида қатор сиёсий-ҳуқуқий муаммоларни ифодалаган. Сиёсат бу подшолар санъати бўлиб, у одамларни бошқаришни билишни ва уддалашни тақозо этади. Агар ҳукмдор одамларни бошқариш санъатини яхши эгаллаган бўлса, у қонунга асосан ёки қонунга асосланмай давлатни бошқарадими, бунинг унчалик аҳамияти йўқ. Бошқа давлатларда эса агар ҳукмдорлар одамларни бошқариш санъатини тўла эгалламаган, тегишли билим олмаган бўлса, албатта қонунларга асосланиши керак.

Афлотун қонун чиқарувчига мўътадиликка риоя этишни тавсия этиб, бир томондан, ҳукмдорлар ҳокимиятини, иккинчи томондан эса, бошқарув остидагиларнинг эркинлигини маълум даражада чеклашни тавсия этади.

Афлотун қонунлар назариясига ҳам анча ҳисса қўшгани холда, барча илмлар ичида энг инсонни олийжаноб қиладиган илм бу - қонунлар ҳақидаги фандир, дейди. Қонунлар муҳофазаси билан эса, давлатда олий судлов шуғулланади.

Унинг фикрича, судлари юқори даражада бўлмаган давлатни адолатли давлат-полис деб бўлмайди. Ҳар бир ҳукмдор ҳам судья сифатида майдонга чиқиши мумкин. Афлотуннинг фикрича, олий судловни амалга оширишга барча фуқаролар дахлдор.

Афлотун қонун чиқарувчига, бир томондан, бошқарувчилар ҳокимиятини, иккинчи томондан, бошқарилувчилар эркини чеклаш учун муайян ўрталикда туришини тавсия қилади.

Афлотуннинг уқтиришича, қонун чиқарувчи, биринчидан, ўз қонунларини татбиқ қилишни, иккинчидан, буйруқ беришни уддалаши керак. Агар у яратган қонунини татбиқ қилолмаса ёки унга ўзи амал қилмаса, бу ҳолда унинг кўрсатмалари қонуний кучга эга бўлмайди ҳамда унинг сўзлари қўл остидагилар томонидан қабул қилинмайди²¹.

Қонун яратишда давлатнинг жойлашган ўрни, иқлими ва бошқа хусусиятлар ҳам ҳисобга олиниши даркор. Шундан келиб чиқиб: “Маҳаллий шароитларга зид қонун яратиш мумкин эмас”, дейди у. Афлотун қонун назариясини ишлаб чиқишга ҳам катта эътибор беради. Унинг фикрича, “қонун ҳақидаги фан инсонни бошқа фанлардан кўра кўпроқ камолотга эриштиради”.

Қисқаси идеал давлатда судлов қонунни ҳимоя қилади. Шунга кўра, Афлотуннинг таъкидлашича, судлар етарли даражада тузилмаган ҳар қандай давлат ўзининг давлатлигини йўқотади, дейди Афлотун. Суд давлатчилик вазифаларидан холи алоҳида ҳокимият эмас. Шу билан бирга суд ишларида ҳимоячилар бўлиши ҳам назарда тутилади.

Арастунинг давлат ва ҳуқуқ ҳақидаги таълимоти.

Арастунинг давлатнинг пайдо бўлиши, вазифаси ва шакли ҳақидаги қарашлари. Унинг сиёсат, ҳуқуқ ва ижтимоий адолат ҳақидаги фикрари

Антик сиёсий-ҳуқуқий тафаккурнинг янада ривожланиши Афлотуннинг шогирдларидан бири **Арастунинг** (эрамиздан аввалги 384-322 йиллар) номи билан боғлиқ. “Афлотун менинг дўстим, лекин ҳақиқат ундан улуғроқ”, деган ҳикматли ибора Арасту қаламига мансубдир. У инсоният тарихидаги кўп қиррали мутафаккирлардан бири саналади.

Арасту ёшлигида Афлотун академиясида ўқиган ва кейинчалик дарс ҳам берган. Арасту томонидан эрамиздан аввалги 342-340 йилларда, Македония шоҳи Филипп II таклифига кўра, унинг ўғли, бўлажак саркарда Александр Македонский* тарбияланган. Шундан кейин у Афинага қайтиб, ўзининг фалсафа мактаби — Ликей

²¹ Аль-Фараби. Историко-философские трактаты. Алма-Ата: Наука, 1975.-146-бет.

* У бизда «Искандар Зулқарнайн» номи билан машҳур — муаллиф изоҳи.

(лицей)ни очган ва қарийиб умрининг охиригача унга раҳбарлик қилган.

Сиёсий-ҳуқуқий мавзулар Арастунинг “Сиёсат”, “Афина политияси” ва “Этика” сингари асарларида батафсил ёритилган.

Арасту сиёсат ҳақидаги фанни ҳар томонлама таҳлил қилишга уринган. У сиёсатни этика билан чамбарчас боғлиқ ҳолда кўриб чиққан.

Арастунинг қарашларида ҳуқуқ, қонун ва ҳуқуқий давлатчиликнинг заминий ғоялари ўзининг ифодасини топган. Унинг фикрича, ҳар қандай ҳуқуқ бу сиёсий ҳуқуқ бўлиб, у табиий ҳуқуқга ва позитив ҳуқуқга ажралади. Ҳар қандай қонунни сиёсий характерли дейиш учун мезон бўлиб, унинг сиёсий адолатга ва ҳуқуқга мувофиқ келиши ҳисобланади. “Сиёсат” асарида у қонуннинг вазифаси ҳуқуққа мос ҳаракат қилиш кераклигини уқтириб, мажбурий бўйсундиришга интилиш, албатта ҳуқуқ ғоясига зиддир дейди.

Арастунинг талқинича, сиёсий давлат тузилишининг турли хиллари, айнан ўзининг сиёсий характерга эгаллиги боис ҳам, адолат ва ҳуқуқ ғоясига мос келади яъни, бошқача қилиб айтганда, ҳуқуқий характерга эга. Шунга асосланиб Арасту умумий, яъни барчанинг фойдасини ўйлайдиган давлат тузилиши шаклигина мутлоқ адолат тамойили асосида тўғри давлатлар ҳисобланади; бироқ, худди шу шаклдаги давлатларда ҳукмдорларнинг шахсий фаровонлигини назарда тутилса, бундай давлатлар нотўғри давлатлардир, улар деспотик тартибларга асослангандир, давлат эса эркин инсонларнинг ўзаро бирлигидир, деб таъкидлайди.¹

Арасту адолатнинг икки хил, яъни тенглаштирувчи ва тақсимловчи кўринишини фарқлайди. Тенглаштирувчи адолат мезони “арифметик тенглик” бўлиб, бу тамойил фуқаровий-ҳуқуқий келишувлар, олди-сотдилар, зарарни қоплаш, жазолаш сингари соҳаларда қўлланади. Тақсимловчи адолат мезони эса “геометрик тенглик”дан келиб чиқиб, етиштирилган неъматларни ҳар кимнинг қўшган ҳиссасига қараб тақсимлашни билдирган. Бу ҳолда тегишли нарсаларга (ҳокимиятга, ҳурматга, моддий бойликка) бошқалар билан тенг ёки тенг бўлмаган миқдорда эгалик қилиш мумкин.

Арастунинг нуқтаи назарича, давлат табиий тараққиётнинг натижасидир. Бу маънода у оила, жамоа сингари дастлабки тузилмаларга ўхшайди. Лекин давлат барча тузилмаларни ўз ичига олувчи олий шаклдаги тузилмадир. Арасту хусусий мулк, оила ва индивидуал ҳуқуқ манфаатларидан келиб чиқиб, Афлотуннинг идеал

давлат тўғрисидаги ҳар икки лойиҳасини ҳам танқид қилади. Унинг таъкидлашича, мулк, хотинлар ва болаларнинг Афлотун таклиф этгандек умумийлиги давлатнинг барҳам топишига олиб келади.

Арастуниги ғоясига кўра, давлат мураккаб тушунча бўлиб, унинг қандай шаклдалигини аниқлашда кимлар унинг фуқаролари ҳисобланиши муҳим аҳамиятга эга. Ушбу давлатнинг қонун чиқариш ва суд ҳокимиятида қатнашиш имкониятига эга бўлганларгина фуқаро ҳисобланадилар.

Давлатчилик шакли, шунингдек, ҳукмдорлар сони (якка ҳокимлик, озчилик, кўпчилик) билан ҳам белгиланади. Бундан ташқари, Арасту давлатни тўғри ва нотўғри шаклларда бўлишини ҳам кўрсатади. Тўғри шаклларда бошқарувчилар умумий фойда йўлида ҳаракат қилишади, нотўғри шаклларда эса фақат ўзларининг шахсий манфаатларидан келиб чиқишади.

Давлатнинг тўғри шакли сифатида Арасту монархия бошқарувини (подшоҳликни), аристократия ва политияни кўрсатади. Шунга мувофиқ равишда тирания, олигархия ва демократияни у нотўғри ва хато бошқарув шакллари деб ҳисоблайди.

Арасту энг яхши ва идеал давлат шакли деб политияни кўрсатади. Политияда давлатни умумий манфаат йўлида кўпчилик бошқаради. Бу бошқарув олигархия ва демократиянинг уйғунлашган шаклига ўхшаш бўлади. Арасту Полития хос бўлган мулкдорлар ва мулксизларнинг, бойлик ва эркинлик каби манфаатларнинг бундай бирлашуви жуда кўплаб давлатларга хослигини таъкидлайди.

Арасту юқори ҳокимият қонунга эмас, халқга боғлиқ бўлган ўта демократияни танқид қилар экан, бойлар ва камбағаллар мурасасига, қонун устиворлигига асосланган мўътадил демократияни қўллаб-қувватлайди. Шунинг учун ҳам у Солон ислохотларига юксак баҳо беради.

Арастуниги политияси олигархия ва демократиянинг энг яхши жиҳатларини ўзида ифода этади. Айни чоғда бу полития уларнинг камчиликларидан ҳам холидир. Полития – давлатчиликнинг “ўрта” шакли ва унда “ўртачалик” ҳамма нарсада кўринади: ахлоқда – мўътадиллик, мулкда – ўртача фаровонлик, ҳукмдорликда – ўрта табақа ва ҳоказо. Арасту “ўртача” кишилардан иборат бўлган давлат энг яхши давлат тузумига эга бўлишини алоҳида таъкидлайди. Арастуниги ўрта бўғинга суянган жамият афзалликлари ҳақидаги бундай қарашлари Ўзбекистонда ўрта мулкдорлар синфини шакллантириш учун ҳаракат бораётган ҳозирги пайтда айниқса

аҳамиятлидир. Мамлакатимизда кечаётган ушбу жараёни Президентимиз И.А.Каримов қуйидагича аниқ ифодалаб берганди: **«Айни ўрта мулкдорлар синфи шакллантирилаётган фуқаролик жамиятининг таянчидир.**

Бу ўринда гап, агар мулк шакллари хилма-хиллиги ва биринчи навбатда хусусий мулк ҳар қандай давлатнинг демократик негизлари барқарорлигининг иқтисодий асоси ҳисобланса, реал ишлаб чиқариш воситаларининг ўрта мулкдорларидан иборат кучли қатламнинг мавжуд бўлиши унинг сиёсий асоси эканлиги ҳақида бормоқда. Аҳоли орасида ҳақиқий мулкдорлар ўрта қатламининг кўпчиликини ташкил этиши мамлакатда ижтимоий-иқтисодий ислохотларни орқага қайтариш имкониятларини бартараф этишнинг кафолати ҳисобланади.

Шу сабабли биз иқтисодий ўзгаришлар жараёнини республикада ўрта мулкдорларнинг чинакам синфини шакллантиришдек долзарб вазифани ҳал қилиш билан боғламоқдамиз. Одам ўзини чинакамига мулкдор деб ҳис этмас экан, ўз ҳуқуқлари учун, пировард натижалар ва ишлаб чиқариш самарадорлиги учун мулкдор сифатида курашмайди. Жамиятда барқарорликни сақлаб қолиш ва ҳимоя қилишга интилмайди»²².

Зотан, Арасту фикрига кўра, лозим даражадаги тенгликнинг йўқлиги давлатни парокандалик сари етаклайди. Бундай ҳол одатда нисбий тенгликнинг ҳамда сиёсий адолат принципининг бузилиши оқибатида келиб чиқади (тенглик биринчи ҳолатда миқдор билан ўлчанса, иккинчисида – кадр-қиммат билан ўлчанади).

Арастунинг энг яхши давлат тузиш лойиҳасига кўра, идеал давлатнинг аҳолиси етарли миқдорда бўлмоғи керак. Яхши давлатнинг ҳудуди денгиз ва материкда қулай жойлашган бўлиши шарт. Бундай давлатда ҳунармандлар, денгизчилар ва савдогарлар фуқаролик ҳуқуқига эга бўлмайдилар. Ер икки қисмга бўлинган: бир қисм ер давлатнинг умумий тасарруфида бўлади, иккинчи қисм ер фуқароларнинг хусусий мулки ҳисобланади.

Арасту ўзининг ҳуқуқий қарашларида Сукрот ва Афлотунларнинг адолат ва қонун айнан бир деган ғоясига қўшилади. ҳуқуқ ўзида адолатни акс эттиради ва кишилар ўртасидаги сиёсий муносабатлар меъёри бўлиб хизмат қилади. Умуман, сиёсий маънодаги ҳуқуқни Арасту “сиёсий ҳуқуқ” деб атайди. Бу эса сиёсий

²² Каримов И.А. Хавфсизлик ва барқарор тараккиёт йўлида. 6-том. Т., «Ўзбекистон», 1998, 167-168-бетлар.

бўлмаган ҳуқуқ йўқлигини, сиёсий бўлмаган, яъни зулмга, истибдодга асосланган бошқарув шаклларида ҳуқуқ бўлмаслигини англатади.

Сиёсий бошқарув, Арасту нуқтаи назарига кўра, одамлар томонидан эмас, балки қонун томонидан бошқарувдир. Чунки одамлар, ҳатто энг яхшилари ҳам, туйғу ва эҳтиросга мойилдирлар, қонун эса бирдай ўзгармасдир.

Эллинизм даври (эрамиздан аввалги IV асрдан II асргача) сиёсий-ҳуқуқий таълимоти

Қадимги Юнонистон давлатининг инқирози эллинизм даври давлат ва ҳуқуқ таълимотида яққол намоён бўлди. IV асрнинг сўнгги чорагига келиб Юнонистон полислари дастлаб Македония, кейинчалик Рим ҳукмронлиги остида қолди. Александр Македонскийнинг эрамиздан аввалги 336-323 йиллардаги юришлари эллинизм даврини, яъни эллинча монархлар даври ва эллинлашувни бошлаб берди. Маълумки, эллинизм қадимги дунё тарихида энг мураккаб ва қарама-қаршилиқларга тўлиб тошган давр ҳисобланади. «Эллинизм конкрет тарихий ҳодиса, - деб ёзади профессор Ф. Сулаймонова ўзининг «Шарқ ва Ғарб» китобида, — иқтисодий, ижтимоий, сиёсий, мафкуравий ва маданий ҳаётда грек ва ерли хусусиятларни ўзида мужассамлантирган тарихий воқеъликдир...

... Эллинистик даврда фақат грек адабиётигина эмас, санъат, мафкура соҳаси — фалсафа ва динда ҳам кескин ўзгаришлар рўй беради. ҳар бир озод (яъни қул бўлмаган) инсон аввалги сиёсий эркинлигидан маҳрум бўлади, унинг ҳаёти, бахт-саодати золим ҳоким, сиёсат, иқтисодий ўзгаришлар билан боғлиқ, лекин бу ташқи кучларнинг биронтасини ўзгартиришга шахснинг қурби етмайди. Натижада шахс ўз қобиғига ўралиб қолади. Ана шундай шароитда фалсафа даставвал шахс масаласи, ахлоқ, одоб, мавжуд жамият тузумида қандай йўл билан инсон умидсизликка тушмай, ўз мавқеини йўқотмай, ҳаёт йўлини босиб ўтиши мумкинлиги масалаларини ишлайди. Бу даврда табиат фанлари фалсафасидан ажралиб, мустақил ривож этади, тадқиқотлардан назарий хулосалар чиқармайди. Эллинистик давр файласуфлари, айниқса, буюк салафлар асарларини изоҳлаш, талқин этиш кўп шуғулланадилар»²³.

²³ Сулаймонова Ф. Шарқ ва Ғарб. Т., «Ўзбекистон», 1997, 161,165-бетлар.

Биробар, бу даврда шаклланган фалсафий таълимотлар, бу даврнинг сиёсий-ҳуқуқий ғоялари Эпикур, стоиклар ва Полибийнинг қарашларида ўз ифодасини топди.

Эпикур (эрамиздан аввалги 341-270 йиллар) ўзининг сиёсий-ҳуқуқий қарашлари билан Демокрит таълимотининг давомчиси бўлиб қолди. Эпикурнинг фикрига кўра, табиат, худоларнинг инон-ихтиёрларисиз, ўз қонуниятлари бўйича мустақил ривожланиб боради.

Инсон эрки, Эпикур нуқтаи назарича унинг ўз турмуш тарзини онгли танлаб олиш маъсулиятидир. Узлатга чекиниш, фаол ижтимоий-сиёсий ҳаётда қатнашмасликни тарғиб қилиш Эпикур таълимотига хос хусусиятдир. Унинг назарида, давлат ҳокимияти ва сиёсий мулоқотнинг асосий мақсади — кишиларнинг ўзаро хавфсизлигини таъминлашдан, бир-бирларидан хавфсирашдан халос этишдан иборатдир.

Эпикур таълимотига кўра, қонунлар бошқарувчи “донишманд”ларни (яъни комил инсонларни) “оломон”дан ажратиш ва муҳофаза қилишнинг, алоҳида шахс эркининг оммавий кафолатидир. **“Қонунлар, — деб ёзади Эпикур, — донишмандлар ёмонлик қилмаслиги учун эмас, балки уларга бошқалар ёмонлик қилмаслиги учун яратилгандир”**.

Ҳақиқий индивидуалист бўлган Эпикур ўта демократияга қарши бўлган. Шунинг учун ҳам у «донишманд» кишини «оломон»га кескин қарши қўяди. У ҳеч қачон оломонга ёқишга интилмади, аксинча, улар сезгиларидан йироқда бўлишга ҳаракат қилади.

Эллинизм даври сиёсий-ҳуқуқий таълимотидаги яна бир оқим стоицизм бўлиб, **Зенон** (эрамиздан аввалги 336-264 йиллар) унинг асосчиси ҳисобланади. Стоицизмнинг ўзи ҳам уч даврга бўлинади. Стоицизм таълимотига кўра, дунёни тақдир бошқаради. Тақдир илоҳий хусусият касб этувчи “табиий қонун” сифатида намоён бўлади.

Табиий қонунларнинг универсал хусусиятига суянган Зенон ва Хрисипп, кейинчалик уларнинг юнонистонлик ва римлик издошлари давлат ҳақидаги асарларида космополитик қарашларига биноан барча одамлар ўз табиатлари ва умуман олам қонунларига кўра яхлит бир дунё давлати — космополис фуқаролари деган ғояни кўтариб чиқишди. Ушбу ғояга кўра, одамлар алоҳида давлатлар фуқаролари бўлмай, бутун олам фуқароларидирлар.

Табиий қонунларнинг универсаллиги ва қудратига ортиқча урғу берган стоиклар давлатчиликнинг алоҳида полис шакллари, полис қонунлари ролини инкор қилишди. Индивидуал оила қуриш, суд, ибодатхоналар, мактаб, савдо, пул сингари ижтимоий ҳаёт ва сиёсий маданият институтлари ҳам стоиклар томонидан танқид қилинган.

Маълумотларга кўра, Зенон аралаш бошқарув шакли тарафдори бўлган: Шу сабабли ҳам у: “Энг яхши давлат тузуми – демократия, подшоҳлик ва аристократия уйғун бўлган тузумдир”, дея таърифлаган.

Стоиклар таълимоти таниқли юнон тарихчиси ва жамоат арбоби **Полибий** (эрамиздан аввалги 210-123 йиллар) дунёқарашига ҳам катта таъсир кўрсатган. Полибийга таълимотига кўра, ҳаммаси бўлиб давлатчиликнинг олти шакли мавжуд. Бу давлатчилик шакллари ибтидоси ва интиҳоси тартибига кўра қуйидагича мутассил алмашиб туради: подшоҳлик — тирания — аристократия — олигархия — демократия — охлоқратия.

Полибийнинг назариясига мувофиқ, “санаб ўтилган барча бошқарув шакллари ўз ичига олган бошқарув энг мукамалдир”. Полибийнинг Арасту таъсири сезилиб турган бу қарашларидан кейинчалик бошқа олимлар идеал давлат “лойиҳа”ларини ишлаб чиқишда кенг фойдаландилар. Бундан ташқари, шу ўринда ҳокимият тармоқлари бўлиниши ҳақидаги замонавий назариянинг яратилишида ҳам бу ғоянинг таъсири ниҳоятда катта бўлганлигини алоҳида таъкидлаш лозим.

Қадимги юнонистонлик мутафаккирлар сиёсий-ҳуқуқий қарашларнинг ривожланишига, давлат ва ҳуқуқ муаммоларининг назарий таҳлил қилинишига салмоқли ҳисса қўшдилар. Уларнинг сиёсий ва ҳуқуқий таълимотлар тарихида тенгсиз ўрин тутишларининг сабаби ҳам ана шунда.

Мавзуни мустаҳкамлаш учун саволлар:

1. Қадим Юнонистон сиёсий-ҳуқуқий таълимотлар қачон пайдо бўлган ва уларнинг асосий йўналишлари ?
2. Қадим Юнонистон сиёсий-ҳуқуқий таълимотларининг ривожидида “етти донишманд”нинг сиёсий-ҳуқуқий ғояларининг тутган ўрни?.
3. Афлотуннинг давлатнинг пайдо бўлиши ва ривжланиши ҳақидагки қарашлари ҳақида фикрингиз?
4. Афлотуннинг қонунчилик ва сиёсат ҳақидаги таълимоти.

5. Унинг идеал давлат лойиҳалари тўғрисида ғояларини таҳлил этинг.

6. Арастунинг давлатнинг пайдо бўлиши, вазифаси ва шакли ҳақидаги қарашлари.

7. Арастунинг сиёсат, ҳуқуқ ва ижтимоий адолат ҳақидаги қарашлари.

8. Эллинизм даври сиёсий –ҳуқуқий таълимоти ҳақида фикр ва мулоҳазаларингиз.

9. Бугунги маърузада кўтарилган муаммолар бўйича ёзилган илмий ишларни ўрганганмисиз ? Уларнинг қиёсий таҳлили ҳақида фикрингиз.

Адабиётлар:

1. Каримов И.А. Хавфсизлик ва барқарор тараққиёт йўлида. 6-том. — Т., «Ўзбекистон», 1998.

2. Каримов И.А Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт - пировард мақсадимиз. Т.: Ўзбекистон. 2000. - 109 б.

3. Каримов.И.А Бизнинг бош мақсадимиз – жамиятни демократлаштириш ва янгилаш мамлакатни модернизация ва ислох этишдир-Т.:Ўзбекистон,2005.

4. Каримов.И.А Империя даврида бизни иккинчи даражали одамлар деб, ҳисоблашар эди. -Т.:Ўзбекистон,2005.

5. История политических и правовых знаний. Под обхей редакцией Нерсисянца В.С.- Москва, изд. “Норма-Инфра”, 1999. - 736 с.

6. Аль-Фараби. Историко-философские трактаты. Алма-Ата: Наука, 1975.

7. Нерсисянц В.С. Сократ. - Москва, “Наука”, 1977.150 с.

8. Муҳиддинова Ф. Форобийнинг ҳуқуқий қарашлари.- Тошкент, “Адолат”, 2000. 55 б.

9. Бобоев. Ҳ.Б.Сиёсий ҳуқуқий таълимотлар тарихи. Дарслик. – Т.: ТДЮИ, 2003. – 205 б.

10. Бобоев. Ҳ.Б.Ўзбек давлатчилиги тарихи. Дарслик. –Т.: Фан, 2004. – 294 б.

11. Ф.Муҳиддинова. Сиёсий ва ҳуқуқий таълимотлар тарихи.ТДЮИ. 2002.

12. Рассел Б. История западной философии. – Москва, изд.: “Академический проект”, 2000. 765 с.

- 13.Философия конспект лекций//- Москва, изд. “Приор” , 2001. 224 с.
- 14.Сулаймонова Ф. Шарқ ва Ғарб. — Т., «Ўзбекистон», 1997.
- 15.Холов.Б. Магистрлик диссертацияси. “Монтескье сиёсий-ҳуқуқий таълимотида ҳокимиятлар бўлиниши ва унинг Ўзбекистонда амалий ифодаси”.2003.
- 16.Самиев Б. Ҳуқуқий давлат: ғоялар тарихи ва ҳозирги замон. Магистрлик диссертацияси. 2003
- 17.Ф.Мухиддинова. Сиёсий ва ҳуқуқий таълимотлар тарихи.ТДЮИ. Маърузалар матни.2006.
- 18.Ф.Мухиддинова. Форобийнинг давлат ва ҳуқуқ ҳақидаги таълимоти.Диссертация.2001.
- 19.Норматов А. Форобийнинг сиёсий-ҳуқуқий карашлари. БМИ. 2004.

Қадимги Рим давлатида сиёсий-ҳуқуқий таълимотлар

- **Қадимги Римдаги асосий сиёсий-ҳуқуқий оқимлар.**
- **Цицероннинг давлат, қонунлар ва сиёсат тўғрисидаги ғоялари.**
- **Рим ҳуқуқшуносларининг ҳуқуқшунослик фанларининг ривожланишига қўшган хиссалари.**
- **Христиан динининг пайдо бўлиши ва унинг дин даражасига кўтарилиши. Дин ва давлат ўртасидаги муносабат.**
- **Августин ва Фома Аквинскийларнинг диний-сиёсий таълимотлари. Уларнинг илоҳий қонунлар ва инсоний қонунлар ҳақидаги ғоялари.**

Қадимги Римдаги асосий сиёсий-ҳуқуқий оқимлар. Цицероннинг давлат, қонунлар ва сиёсат тўғрисидаги ғоялари

Қадимги Рим сиёсий ва ҳуқуқий таълимотлари тарихи минг йилликлар билан ўлчанадиган даврни қамраб олади ҳамда ўзининг ривожланиш босқичида Қадимги Рим ижтимоий-иқтисодий, сиёсий-ҳуқуқий ҳаётидаги муҳим ўзгаришларни акс эттиради. Қадимги Рим тарихини уч даврга бўлиб кўриб чиқиш таомилга айланган: подшоҳлик даври (эрамиздан аввалги 754-510 йиллар), республика даври (эрамиздан аввалги 509-28 йиллар), императорлик даври (эрамиздан аввалги 27 йилдан эрамизнинг 476 йилигача). Эрамизнинг 395 йилига келиб ягона Рим империяси иккига бўлинди: яъни пойтахти Рим бўлган Ғарбий ва пойтахти Константинопол бўлган Шарқий Рим империяларига ажралиб кетди. Шарқий Рим империяси то 1453 йилгача сақланиб қолди.

Қадимги Римдаги сиёсий-ҳуқуқий институтлар ва ғоялар аҳолининг турли табақалари — патрицейлар ва плейбейлар, нобилитетлар (патрицейлар ва бой плейбейлар) ва камбағаллар, оптиматлар (юқори табақа тарафдорлари) ва популярлар (қўйи табақалар эркинлиги тарафдорлари), озод кишилар ва қуллар ўртасидаги узоқ давом этган курашлар давомида шаклланиб, ривожланиб борди.

Қадимги Рим тарихида плебейларнинг асл “Рим халқи” деб ҳисобланувчи, барча сиёсий ва фуқаролик ҳуқуқларини ўз қўлларига олган патрицейлар билан тенг мавқега эришиш учун олиб борган

кураши муҳим из қолдирди. Бу кураш Римнинг олтинчи подшоҳи **Сервий Туллий** ислоҳотлари бошланишига олиб келди. Ушбу ислоҳотлар натижасида плебейлар мулкӣ (ижтимоӣ) аҳволига қараб беш тоифага бўлинувчи “Рим халқи” таркибига киритилди. Ислоҳотлар давлат бошқарувида бойлар устунлигини таъминлади. Плебейлар халқ йиғинида қатнашиш, жамоат мулки ва ердан ўз улушига эга бўлиш ҳуқуқини олдилар. Лекин плебейлар патрицейлар билан тенг ҳуқуққа эга бўла олмадилар, натижада улар патрицейларнинг имтиёзларига қарши яна кўп вақт курашишларига тўғри келди.

Эрамиздан аввалги 494 йилда ўз мавқеларидан норози бўлган плебейларнинг Римни тарк этишлари натижасида ҳукмрон доиралар ён беришга мажбур бўлди. Уларни бу қарордан қайтариш мақсадида плебей (халқ) трибуни лавозими таъсис этилди. Трибун плебейлар манфаатини ҳимоя қилиш учун анча кенг ваколатларга эга бўлди. Маълумки, халқ йиғини томонидан ҳар йили Рим республикасининг юқори мартабали амалдорлари ҳисобланган икки консул сайланарди. Эрамиздан аввалги 367 йилга келиб халқ йиғини томонидан сайланадиган икки консулнинг бири албатта плебейлардан бўлиши шартлиги ҳақида қонун қабул қилинди.

Плебейларнинг кўзга кўринган мафкурачилари ва ғоявий раҳномалари ака-ука **Тиберий** (эрамиздан аввалги 133 йил) ва **Гай Гракх** (эрамиздан аввалги 122 йил)лар бўлиб, улар халқ трибунлари бўлиб сайланган даврларда (тегишли равишдава 123ларда) ортиқча ерларни тортиб олиш ва уларни ерсизларга тарқатиш, йўллар қуриш ва озиқ-овқат нархини пасайтириш ғояси билан чиқишади. Бу чораларни амалга ошириш борасидаги уларнинг уринишлари юқори табақаларнинг қаттиқ қаршилигига учрайди ва оқибатда қуролли тўқнашувга айланиб кетади, бу курашда ака-ука Гракхлар ҳам ҳалок бўлишди.

Сиёсий жиҳатдан Гракхлар ҳаракати давлат ишларида сенат ва сенатдаги консерватив гуруҳлар таъсирини камайтиришга, оддий халқ иштирокини кўпайтиришга қаратилган эди. Гай Гракх саъй-ҳаракати билан қабул қилинган суд қонунига кўра шу пайтгача сенат ихтиёрида бўлган судьялар суворийлар, яъни отлиқ чавандозлар қўл остига ўтганди. Бу қонун Рим республикаси юқори табақаларига қарши курашда сенатга қарши кучларнинг бирлашишига ва демократик руҳдаги ҳаракатларнинг кучайишига ҳисса қўшди.

Назарий жиҳатдан олганда, Қадимги Рим сиёсий-ҳуқуқий ғоялари Қадимги Юнонистон сиёсий-ҳуқуқий таълимотларининг сезиларли таъсири остида ривожланди. Диққатга сазовор томони шундаки, эрамиздан аввал V аср ўрталарида плебейлар ёзма қонунлар талаб қилишган бир пайтда Рим вакиллари Юнонистонга у ердаги қонунчилик, айниқса **Солон қонунлари** билан танишиш учун юборилган эдилар. Бу танишувнинг самаралари Қадимги Римнинг муҳим ҳуқуқ манбаи — машҳур **ХИИ жадвал Қонунларини** тузишда фойдаланилган.

Сукрот, Афлотун, Арасту, Полибий сингари юнон мутафаккирларининг қарашлари Қадимги Рим муаллифларига катта таъсир кўрсатган. Масалан, Демокритнинг одамларнинг маълум тартибли сиёсий ҳаётга, давлат ва қонунлар яралтилгунга қадар бўлган тараққиёти ҳақидаги, Эпикурнинг давлат ва ҳуқуқнинг шартномавий (келишув) хусусияти тўғрисидаги мулоҳазалари **Тит Лукреций Кар**нинг (эрамиздан аввалги 99-55 йиллар) “Буюмларнинг табиати ҳақида” дostonида ривожлантирилган.

Рим олимлари ўзларининг назарий асарларида юнон мутафаккирларининг табиий-ҳуқуқий ғояларини, адолатли сиёсат, давлат шакллари, “бошқарувнинг аралаш шакли” тўғрисидаги тасаввурларига суянишган. Лекин шуни назарда тутиш лозимки, римлик муаллифлар ўзларидан олдин ўтган юнонистонлик мутафаккирларнинг ғояларини шунчаки кўчириб олган эмаслар, балки уларнинг назарияларини Рим воқелигидаги ўзига хос ижтимоий-сиёсий шароитлар ва вазифалардан келиб чиқиб янада ривожлантирганлар. Сиёсат ва ҳуқуқнинг ўзаро боғлиқлиги ҳақидаги Қадимги Юнонистон ғоялари Цицероннинг давлатни оммавий-ҳуқуқий жамият сифатида талқин этишида янгича маъно-мазмун касб этган. Юнонистон стоикларининг озод шахс (индивид) борасидаги тасаввурлари Цицерон ва бошқа Рим ҳуқуқшунослари томонидан моҳиятан янги концепцияни — юридик шахс тушунчасини яратишда қўл келган.

Марк Туллий Цицерон (эрамиздан аввалги 106-43 йиллар) – машҳур римлик нотик, ҳуқуқшунос, давлат арбоби ва мутафаккир бўлган. Унинг ижодида давлат ва ҳуқуқ муаммоларига кенг ўрин берилган. Бу масалалар унинг “Давлат тўғрисида” ва “Қонунлар тўғрисида” асарларида ёритилган. Бир қатор сиёсий-ҳуқуқий масалалар Цицероннинг бошқа асарларида ҳам (масалан,

“Мажбуриятлар ҳақида” асарида) сиёсатга ва судга оид нутқларида кўриб чиқилган.

Цицероннинг давлатчилик ва ҳуқуқ борасидаги назарий қарашлари Қадимги Рим тафаккурининг, энг аввало, Афлотун, Арасту, Полибий ва стоикларнинг сезиларли таъсири остида бўлган. Шу билан бирга Цицерон чин ватанпарвар ва амалиётчи сиёсатчи сифатида бу “чет” таъсири Рим давлатчилиги ва ҳуқуқий амалиёти анъаналари, бу ердаги сиёсий-ҳуқуқий таълимотларининг ўзига хос тарихи билан уйғун ҳолда бўлишига катта эътибор берган. Ўзидан олдин ўтган мутафаккирларнинг сиёсий-ҳуқуқий ғоялари Цицерон таълимотида давлат ва ҳуқуқ соҳасидаги янги, оригинал қарашлар билан бойиган.

Цицерон давлатни халқнинг умумий иши сифатида баҳолайди. У: “халқ одамларнинг шунчаки йиғиндиси эмас, балки манфаатлар умумийлиги ва ҳуқуқ масаласида ўзаро келишувга эришган кўпчиликнинг йиғиндисидир”, дея тарифлайди. Шу тарзда давлат, Қадимги Юнонистонда шаклланган назарияларида кўзда тутилганидек, фақат ўзининг озод аъзоларининг умумий манфаатлари ифодасигина бўлиб қолмай, айтилганда бу аъзоларнинг келишилган ҳуқуқий муносабатлари, маълум бир ҳуқуқий тузилма, умумий ҳуқуқ-тартибот сифатида намоён бўлади. Цицерон давлат ҳақидаги бундай тасаввурлари билан кейинчалик майдонга келган кўплаб, назарияларнинг ҳатто “ҳуқуқий давлат” ғоясигача бўлган назарияларнинг ибтидосида туради. Цицерон фақат одамларнинг ожизлиги ва кўрқувини (Полибий ғояси) эмас, балки уларнинг туғилгандан бирга яшашга бўлган эҳтиёжларини давлат келиб чиқишининг асосий сабаби сифатида кўрсатиб берган.

Цицероннинг оилани жамиятнинг дастлабки бўғини сифатида талқин қилиши Арастунинг таъсирида рўй берган. Цицерон талқинига кўра, оиладан кейинчалик табиий йўл билан давлат пайдо бўлади. Цицерон давлат ва мулкнинг алоқадорлигини таъкидлайди ва стоик Панатиянинг, давлат пайдо бўлишининг сабаби мулкни ҳимоя қилишдир, деган фикрларига қўшилади.

Қадимги Юнонистон мутафаккирлари анъаналарига амал қилган Цицерон давлат тузумининг турли шакллари таҳлил қилишга катта эътибор қаратади. У бошқарувчилар миқдorigа кўра бошқарувнинг учта оддий шаклини ажратиб кўрсатади, булар: подшоҳлик ҳокимияти, оптиматлар (аристократлар) ҳокимияти, халқ ҳокимияти (демократия).

Бу шаклларнинг ҳар бири ўз ютуқ ва камчиликларига эга. Подшоҳлик ҳокимиятида одамлар қонун ва қарорлар қабул қилишдан узоқлаштирилган, оптиматлар бошқарувида ҳам халқ ўз эркидан маҳрум қилинган. Демократияда эса барча тенг, аҳолининг ижтимоий ҳолатида табақаланиш йўқлиги сабабли у адолатсиздир, деб тушунтиради Цицерон.

Цицерон: “Ўз марҳамати билан подшоҳлик, — донишмандлиги билан оптиматлар, эркинлиги билан халқ бизни ўзига тортади”,-деб ёзади. Цицероннинг фикрича, санаб ўтилган бошқарув шаклларининг ижобий жиҳатлари давлат бошқарувининг аралаш (ва шу сабабли ҳам энг яхши бўлган) шаклида жамланмоғи даркор. “Давлатда,-дея таъкидлайди Цицерон,- шоҳона илғорлик бўлиши керак, бир қисм ҳокимият бошчилик қилувчи илғор кишиларга, бир қисми халқ ҳукмига топширилмоғи лозим”. У ёки бу томонга оғишлар рўй бермаслиги учун “магситратларда ҳокимият, бошчилик қилувчиларда таъсир, халқда эрк етарли бўлиши учун мажбуриятлар ва ваколатларни тенг тақсимлаш” зарурлигини уқтиради Цицерон.

У бундай давлат тузумининг энг муҳим томони давлатнинг мустақкамлигида ва фуқароларнинг ҳуқуқий тенглигида деб билади.

Цицерон ўз ижодида ва амалий сиёсий фаолиятида (квестор, сенатор, консул сифатида) изчил равишда сенаторлик республикасини ёқлаб чиқди ҳамда алоҳида шахслар ва ҳарбий диктатура режимига қарши курашди. У республика анъаналарини ҳимоя қиларкан, Рим фуқаролари барча табақаларининг “умумий тартиб” доирасида “умумхалқ келишуви” шиорини кўтариб чиқди.

Цезарнинг шахсий яккаҳокимлигининг ўрнатилишини у, “республика туни”, “давлатда эркинликнинг барҳам топиши” ва тирания, деб баҳолади. Цицерон ҳаётининг сўнгги йиллари ҳарбий диктатура ва янги триумвирларнинг (Антоний, Октавиан, Лепидларнинг) пайдо бўлган хавфига қарши кураш билан ўтди. Триумвирлар ғалабасидан сўнг, яъни эрамиздан аввалги 43 йил 7 декабрда Цицерон триумвирлар тарафдорлари томонидан қатл қилинди.

Табиатга, унинг қонунларига мурожаат қилиш Цицероннинг ҳуқуқий назариясига хосдир. Табиий ҳуқуқ борасидаги қарашларида у Афлотун, Арасту ва стоикларнинг таъсирида бўлади. Табиий ҳуқуқнинг асосий тамойили бўлган адолатнинг асл моҳиятини у “ҳар кимга ўз ажрини бериш ва улар орасида тенгликни сақлаш”да кўради. Цицероннинг фикрича, табиий ҳуқуқ бошқа ҳар қандай қонунлар

яратилишидан, давлатлар пайдо бўлишидан олдин вужудга келган. Инсонлар яратган қонунларнинг табиат қонунларига мос келиши ёки мос келмаслиги уларнинг адолатли ёки адолатсизлиги мезонидир.

Цицерон табиий ҳуқуқни инсоний қонундан фарқлаш билан бирга, инсоний қонунларнинг ўзини хусусий ва оммавий ҳуқуқга ажратади. У халқаро ҳуқуқнинг халқаро шартномалардан келиб чиқувчи мажбуриятларини бажариш зарурлиги ҳақидаги тамойилни шакллантиришга ҳам муваффақ бўлади.

Цицерон урушнинг тинч музокаралар натижа бермагандагина йўл қўйиш мумкин бўлган мажбурий чора эканлигини махсус таърифлайди. Шунинг учун ҳам у адолатли урушнинг сабаби давлатни ҳимоя қилиш зарурияти бўлса, унинг мақсади — тинчлик ўрнатиш деб ҳисоблайди.

Умуман олганда, Цицероннинг мероси, унинг давлат ва ҳуқуқ ҳақидаги таълимоти инсониятнинг кейинги маданиятига, сиёсий ва ҳуқуқий таълимотлари ривожига улкан ҳисса қўшди.

4.2. Рим ҳуқуқшуносларининг ҳуқуқшунослик фанларининг ривожланишига қўшган ҳиссалари

Қадимги Римда ҳуқуқ билан шуғулланиш дастлаб қоҳинларнинг бир тури бўлган понтификларнинг иши бўлган. Дунёвий ҳуқуқшунослик **Гнея Флавия** номи билан боғлиқ. Флавия таниқли давлат арбоби **Аппия Клавдия Цеканинг** мирзоси бўлган ҳамда у ўз хўжаси тузган ҳуқуқий жараёнларда ишлатиладиган ҳуқуқий қоидалар тўпламини ўғирлаб олиб, эълон қилган. Бу тўплам кейинчалик Флавиянинг фуқаролик ҳуқуқи дея ном олган.

Эрамиздан аввалги 253 йилда плебейлардан чиққан биринчи олий понтифик **Тиберий Корункий** шогирдлари олдида ҳуқуқий масалаларни ошкора муҳокама қила бошлаган ва бу билан у ҳуқуқшуносликни оммавий ўрганишга асос солган.

Эрамиздан аввалги II аср бошларида **Секст Элий Пет Флавия** тўпламини янги қоидалар, яъни даъво қоидалари билан тўлдирди. У ХИИ жадвал Қонунларини ҳам ҳуқуқшунослар шарҳи ва даъво қоидалари билан тўлдирган ҳолда нашр этди.

Эрамиздан аввалги II аср ўрталарида ҳуқуқшунослик, айниқса фуқаролик ҳуқуқи ривожланишига **Манилий, Муций Сцевола, Юний Брутлар** муҳим ҳисса қўшганлар.

ҳуқуқий масалаларни ҳал қилишда ҳуқуқшуносларнинг вазифаси хусусий шахсларнинг ҳуқуқий саволларига жавоб бериш,

олди-сотди келишувларида керакли қоидаларни ошкор қилиш ва кўмаклашиш, суд ишларида керакли қоидаларни маълум қилишдан иборат бўлган. Мавжуд ҳуқуқий манбаларга суянган ҳуқуқшунослар ишларни ҳал қилишда мавжуд қонунларни адолатга мувофиқ келиш-келмаслигини талқин қилишган, бу борада ноаниқликларга дуч келинганда эса эски меъёрларни адолатли ҳуқуқ ҳақидаги янги тасаввурлар асосида янгилаб боришган.

Рим ҳуқуқшунослиги республиканинг сўнгги даврида, айниқса империянинг дастлабки икки ярим асри давомида гуллаб-яшнаган. Дастлабки императорлар таъсири бениҳоя улкан бўлган ҳуқуқшуносликнинг қўллаб-қувватланишига эришишга ҳаракат қилишган, имкони бўлса, уни ўз манфаатларига бўйсиндиришга интилишган. Шу ниятда император Август таниқли ҳуқуқшуносларга император номидан махсус жавоб ёзиш ҳуқуқини берган. Бундай жавоблар катта нуфузга эга ҳисобланган, вақт ўтиши билан улар судлар учун мажбурий кучга эга бўлиб борган.

Ўша даврдаги кўплаб машҳур ҳуқуқшунослар орасида **Гай** (II аср) ва II—III асрларда яшаган **Папиниан, Павел, Ульпиан, Модестин**лар айниқса шуҳрат қозонишганди. 426 йилда Валентин III махсус қонун билан шу беш ҳуқуқшуноснинг қоидалари қонуний кучга эгаллигини белгилаб қўяди.

Рим ҳуқуқшунослари фаолияти асосан ҳуқуқий тажриба ва амалдаги меъёрларнинг ўзгариб бораётган эҳтиёжларини қондиришга қаратилган эди. Шу билан бирга улар ўзларининг алоҳида ишлар юзасидан шарҳ ва жавобларида, шунингдек, илмий асарларида бир қатор умумназарий қоидаларни ишлаб чиқишга муваффақ бўлишди. Умумҳуқуқий тамойил ва таърифларни ифодалашга Рим ҳуқуқшунослари жуда эҳтиёткорлик билан ёндашишган. II—III асрларда яшаган ҳуқуқшунос **Яволеннинг**: “Фуқаролик ҳуқуқида ҳар қандай таъриф хавфлидир, чунки у (таъриф) инкор қилинмайдиган ҳоллар жуда кам”, деган мулоҳазалари асосида “ҳар қандай таъриф хавфлидир” деган машҳур ибора келиб чиққан. Умумий қоидаларни ифодалашдаги бундай эҳтиёткорликнинг сабаби шунда эдики, ҳуқуқшуносларнинг бу хил ифодалари умумий ҳуқуқий қоидалар (ҳуқуқий меъёр, қоида ва тамойил) мавқеига эга бўларди. Бу борада Павел шундай дейди: “Қоида – мавжуд нарсанинг қисқача ифодаси; ҳуқуқ қоидадан эмас, балки қоида мавжуд ҳуқуқдан келиб чиқади”.

Рим ҳуқуқшунослари талқинида табиий ҳуқуқ улар тан олувчи барча ҳуқуқ турлари каби амалдаги ҳуқуқга тегишли ва унинг ўзига

хос таркибий қисмидир. Бу ҳол Рим ҳуқуқшуносларининг ҳуқуқ ҳақидаги турли хил таърифлари ва турларга бўлишида яққол намоён бўлади. Масалан, Ульпиан ҳуқуқларни оммавий (“Рим давлати ҳолатига тегишли ҳуқуқ”) ҳуқуқ ва хусусий ҳуқуқ (“алоҳида кишилар манфаатларига тегишли ҳуқуқ”) турларига ажратар экан, ўз ўрнида хусусий ҳуқуқ уч қисмга бўлинишини қуйидагича кўрсатиб ўтган: “Чунки у табиий ҳуқуқдан, халқлар томонидан яратилган ҳуқуқдан ёки фуқаролар ҳуқуқидан тузилган”.

Ҳуқуқнинг турли қисмлари бир-бирига алоқодорлиги, уларни том маънода ажратиб бўлмаслиги ҳақида Ульпиан шундай дейди: “Фуқаролик ҳуқуқини табиий ҳуқуқдан ёки халқлар ҳуқуқидан ажратиб бўлмайди. Агар биз умумий ҳуқуққа нимадир қўшсак ёки олсак, биз ўз ҳуқуқимизни, яъни фуқаро ҳуқуқини яратган бўламиз”.

Халқлар ҳуқуқи, Ульпиан нуктаи назарига кўра, табиий ҳуқуқнинг бир қисми сифатида намоён бўлади: “Халқлар ҳуқуқи – барча инсоният фойдаланувчи ҳуқуқдир; уни табиий ҳуқуқдан осон фарқлаш мумкин, табиий ҳуқуқ барча жонзотлар учун умумий, иккинчиси эса фақат одамларнинг ўзаро муносабатларигагина хосдир”. Бу ўринда улар ўртасидаги фарқ моҳиятига ёки хусусиятларига кўра эмас, балки улар таъсир қилувчи субъектларга кўра фарқланади.

Рим ҳуқуқшуносларининг табиий ҳуқуқни умумий ҳуқуқ доирасига киритганлари уларнинг, ҳуқуқ, энг аввало, адолатли кўринишдир, деган тасаввурларига айнан мувофиқ келарди.

“Ҳуқуқни ўрганувчи,- дейди Ульпиан, аввало, ҳуқуқ сўзи қаердан келиб чиққанлигини билиши керак; у адолат, ҳақиқат деган сўздан пайдо бўлган, Цельс қойил мақом қилиб таърифлаганидек, ҳуқуқ билим ва қобилиятни амалга ошириш санъатидир, эзгулик ва тенгликдир”. Ульпианнинг ғоясига кўра, ҳуқуқ ва адолат ҳар кимга ўз ҳуқуқини бериш йўлидаги муттасил ирода (ҳаракат) дир. Бу тарздаги умумий қарашдан Ульпиан қуйидаги батафсил “ҳуқуқ фармойишлари”ни келтириб чиқаради: “ҳалол яшаш, бошқаларага зарар етказмаслик, ҳар кимга ўз ҳаққини бериш”.

Папиниан қонунга қуйидагича таъриф беради: “Қонун — фармойиш, донишмандлар қарори, билиб-билмай қилинган жиноятларга барҳам бериш, давлатнинг умумий аҳдидир”. Ушбу таърифда қонуннинг келажакда муомалага кирадиган умумий императивлиги, ижтимоийлиги, давлат аҳамиятига моликлиги сингари хусусиятлари таъкидланади. Қонуннинг шунга ўхшаш

тавсифи Марцианда ҳам учрайди. У Юнонистонлик нотик Демосфеннинг қуйидаги таърифига қўшилади: “Қонун турли сабабларга кўра, энг муҳими, барча қонунлар тафаккур маҳсули ва худонинг инъоми, донишмандлар қарори ва жинойтларга барҳам берувчи, жамиятнинг умумий келишуви бўлгани учун ҳам барча бўйсунадиган асосдир”.

Ҳуқуқшунос **Модестин**: “ҳуқуқнинг фаолияти амр этиш, таъқиқлаш, жазолаш”, деб кўрсатади. Цицерон руҳсат этиш ва таъқиқлаш ҳақида фикр билдирса, **Квинтили**н тақдирлаш, чеклаш, жазолаш, таъқиқлаш хусусида мулоҳаза юритган. Бунда ҳуқуқий императивликнинг бу хил турларга ажратиш адолатли ҳуқуқ ҳақида гап боргандагина мазмунга эга бўлиши назарда тутилган. Масалан, **Павел**нинг фикрича: “ҳуқуқнинг асл ибтидосига зид қабул қилинган нарса (қонун) оқибатни келтириб чиқармайди”. Яъни нимаки ҳуқуқий тамойилларга зид экан, демак, у юридик кучга эга бўлмайди. **Юлиан** ҳам шундай фикрни ривожлантирган.

Ҳуқуқни оммавий ва хусусий ҳуқуқ турларига бўлиш Рим ҳуқуқий таълимотининг муҳим ютуғи ҳисобланади. Оммавий ҳуқуқ соҳасида Рим ҳуқуқшунослари авлиёлар ва қоҳинларнинг ҳуқуқий аҳволи, давлат идоралари ва мансабдор шахслар ваколатлари, ҳокимият, фуқаролик, давлат ва маъмурий ҳуқуқнинг бир қатор институтлари тушунчаларини ишлаб чиқишган.

Фуқаролик ҳуқуқи соҳасида Рим ҳуқуқшунослари мулк, оила, васелик, шартнома, шахс мақоми сингари муаммоларни кенг таҳлил қилишган. Уларнинг мулкчилик муносабатларини ишлаб чиқишлари хусусий мулк эгалари манфаатларини ҳимоя қилиш йўлидаги ўта синчков саъй-ҳаракат сифатида билан ажралиб туради. Рим ҳуқуқига кўра, ҳайвонлар ва бошқа моддий буюмлар қаторида қуллар ҳам мулк объектлари қаторига киритилган.

Рим ҳуқуқшуносларининг ижодлари кейинги ҳуқуқий таълимотлар ривожига катта таъсир кўрсатган. Бунга сабаб Рим юриспруденциясининг ҳуқуқий маданияти юқори, таҳлиллари ишонарли, талқинлари аниқ, ишланган умумназарий, тармоқ муаммолари доираси жуда кенг эди.

ҳуқуқшуносликнинг қатор фундаментал қоидаларини мустақил фан даражасида ишлаган Рим олимларининг эришган натижалари ҳозирги кунга қадар замонавий тадқиқотчиларнинг диққат-марказида турибди. Бу тушунарли ва табиий ҳол бўлиб, жуда кўплаб замонавий

тушунчалар, атамалар ва ҳуқуқий қурилмаларнинг яратилиши тарихи Рим ҳуқуқи ва Рим ҳуқуқшунослари фаолиятига бориб тақалади.

Христиан динининг пайдо бўлиши ва унинг дин даражасига кўтарилиши. Дин ва давлат ўртасидаги муносабат

Эрамининг бошларида Рим империяси ҳудудида умумий тенгликни ва одамлар эркинлигини тарғиб қилувчи христиан дини* пайдо бўлади. Илк христианлар барча бойлар ва ҳукмрон табақаларга тавқи-лаънат ёғдиришади, Рим тартибларини қаттиқ танқид қилишади, хусусий мулкни, одамларни бой-камбағалга, озод ва қулларга бўлишни инкор қилиб чиқишади, ўз мулкларини ўзлари мансуб секталар ва черковлар ихтиёрига ўтказишади.

68-69 йилларда яратилган “Иоанн Богослав ваҳийлари”да (“Апокалипсисда”) “йўлдан озган” Римнинг ҳалокати башорат қилинади. Унда Рим “барча халқларга ўз бузуқлигининг қахрли шаробини ичирди ва ер подшоҳлари у билан ҳузурланди, савдогарлари унинг буюк ҳашаматидан бойидилар” дейилади. Камбағалларга ҳамдардлик ва бойларни танқид қилиш руҳи “Луки юборган Евенгалие” (“Евенгалии от Луки”)да ҳам яққол намоён бўлади, шунга кўра унда: “ҳузур-ҳаловатга зор-интизорлар, энди, тўйгайсиз... Вале, сизга мусибат, бойлар! Чунки сиз ўз овунчингизни олиб бўлдингиз”, дейилади. Бойларга қарши кескин муносабат “Апостал Иаковнинг Собор мурожаати”дан ҳам ўрин олган.

“Муқаддас апостоллар фаолияти”да маълум қилинишича, илк христиан жамоаларида ҳеч ким ўз мулкига эга бўлмаган, “уларда ҳамма нарса умумий бўлган”, жамоа аъзолари ҳаёти учун лозим бўлган нарсаларни “ҳар кимнинг эҳтиёжига қараб” ўртада тақсимлашган. Мулкчилик, меҳнат ва тақсимлаш масалаларига ёндашишда илк христианлар барчанинг меҳнат қилиш мажбурияти ва ҳар кимнинг меҳнатига яраша тақдирланиши тамойилларини тарғиб қилишган. Бу талаблар: “ҳар ким қилган ишига яраша мукофатланади”, “Ишламаган, тишламайди”, деган қоидаларда ифодаланган.

Худонинг “эркинлик қонуни”га суянган илк христианлар янги дин нуқтаи назаридан ва талабларидан келиб чиқиб, ўзларининг аввалги табиий-ҳуқуқий ғоялари ва тасаввурларидан ижодий

* Христианлик — Иисус Христос (Исо Масиш) номидан келиб чиққан бўлиб, кенг тарқалган монотеистик динлардан бири ҳисобланади, буддизм ва ислом динлари билан бир қаторда туради — муаллиф изоши.

фойдаланишган. Бунда барча кишиларнинг тенглиги ва инсонлараро муносабатларда бу тенгликка риоя қилиш тамойилига катта эътибор берилган. Илк христианликнинг ҳуқуқий мафкурасининг бир қатор қоидалари ана шу тенгликка бағишланган: “(Ўзгаларни) қандай суд қилсангиз, (ўзингиз ҳам) шундай судланасиз”; “Қандай ўлчовда ўлчасангиз, сизни ҳам шундай ўлчовда ўлчашади”.

Кишилар эрки ва тенглиги дини сифатида дунёда христианликнинг пайдо бўлиши ва ўрнатилиши дунёнинг янгилинишида зўр омил бўлди ва кейинги тарихий тараққиётга катта таъсир кўрсатди. Аммо янги диннинг реал амалиёти ва турмушдаги натижалари илк христианлар тасаввур қилгандан кўра бошқачароқ бўлиб чиқди. II асрга келгандаёқ христиан жамоаларидаги ҳаёт анча ўзгаради. Жамоа раҳбарларининг ҳокимияти кучаяди, улар ўртасида алоқалар мустаҳкамланади, шу тариқа черков бюрократияси (руҳонийлар) шаклланади. Бир пайтнинг ўзида расмий диний таълимотлар ҳам шаклланиб боради. Черков ҳар қандай ҳокимиятнинг илоҳий хусусиятига урғу бера бошлайди, ҳокимиятга бўйсунуш лозимлигини тарғиб қилади, зўравонликка қарши чиқишни қоралайди.

Ҳатто, биринчи апостол **Павел** ўзининг “Римликларга мурожаат”ида шундай деганди: “ҳар қандай зот юқори ҳокимиятга бўйсунмоғи шарт; чунки худо бермаган ҳокимият йўқ, мавжуд ҳокимиятлар худо томонидан ўрнатилгандир. Шу боис ҳокимиятга қарши бўлганлар худо иродасига қаршидирлар”. Павелнинг таъкидлашича, “бошлиқ худонинг хизматкоридир”, шунинг учун унга “жазодан кўрққандан эмас, виждонан бўйсунуш лозим”.

Черков иерархияси, епископлик ва ягона черковнинг шаклланиш жараёни, христианликни қонунийлаштириш “асл” диний таълимотдан чекинган турли хил оқимлар ва секталарга қарши кескин курашлар воситасида кечган. Бундай оқим ва секталар тарафдорлари, жумладан Кичик Осиёдаги “монтанчилар”, Шимолий Африкадаги “агонистлар” илк христиан ғояларини тезроқ амалга ошириш, қулдорликни, хусусий мулкни ва кишилар тенгсизлигини барҳам топтириш тарафдорлари сифатида майдонга чиқдилар.

Шаклланиб ва мавқеи кучайиб бораётган христиан черков VI бундай курашлар чоғида расмий ҳокимият сиймосида кўпинча ўз иттифоқчисига эга бўларди. Тўғри, II—III асрларда черковнинг ўзи ҳам ярим яширин ҳолатда эди, қолаверса кўп ҳолларда христианлар қувғинга ҳам учрар эдилар. Лекин 311 йилдаёқ христианлик Римдаги

тенг ҳуқуқли динлардан бирига айланиб улгурган эди. 324 йилда эса христианлик давлат дини мақомига эришганди. Бу даврга келиб христианликнинг расмий доктринаси шаклланган бўлиб, христианлик мафкурасининг кўзга кўринган вакилларида бири Аврелий Августин эди.

Августин ва Фома Аквинскийларнинг диний-сиёсий таълимотлари. Уларнинг илоҳий қонунлар ва инсоний қонунлар ҳақидаги ғоялари

Аврелий Августин (354-430 йиллар) христиан черковнинг кўзга кўринган вакили, Рим империясининг Шимолий Африкадаги Гиппон шаҳри епископи, христиан динининг ўша пайтдаги бош йўналиши сифатида католикликка асос солган²⁴. У дастлаб Афлотун ва афлотунчилар фалсафаси билан ҳамда Цицерон асарлари билан қизиққан. Христианликни қабул қилгач, “асл” диндан чекинган мажусий ва еретикларга қарши ғоявий курашда фаол иштирок этган. У христиан фалсафаси асосий қонунларини ишлаб чиққан сермахсул муаллиф эди. Унинг сиёсий ва ҳуқуқий қарашлари “Эркин ирода ҳақида” (“О свободной воле”), “Худо шаҳари ҳақида” (“О граде Божиим”) сингари асарларида ифодаланган.

Унинг “Худо шаҳри ҳақида” асарида давлат барча масалаларда черковга бўйсинган ҳолдагина худо шаҳри бўла олиши ҳақидаги ғоя ўртага ташланади. Кейинчалик ушбу ғоя черков таълимотидан мустаҳкам ўрин эгаллайди. Бутун ўрта асрлар давомида черков ҳокимияти кучайиб, унинг империялар билан зиддиятлари кескинлашиб борган сари Августин черков сиёсатини оқловчи шундай ғоялар билан таъминлаб турган²⁵.

Августиннинг бизнинг фанимизга алоқадор бўлган қуйидаги қарашларини ажратиш кўрсатиш мумкин:

— тарихий жараён ва жамият ҳаёти икки карама-қарши дунё, яъни ердаги гуноҳли ва кўкдаги илоҳий дунёнинг курашидан иборат;

— илоҳий дунё ҳукмини худога яқин бўлган ва христиан черковига бирлашган руҳонийлар амалга оширади;

— шоҳ ва императорлар христиан черков VI иродасини бажармоқлари, черковга ва Рим Папасига бўйсунмоқлари шарт ва ҳоказо²⁶.

²⁴ Философия. – Москва, изд.: “Приор”, 2001. Стр.51.

²⁵ Рассел Б. История западной философии. Москва, изд.: “Академический проект”.-2000. Стр. 339.

²⁶ Философия. //конспект лекций// Москва, изд. “Приор”, 2001. Стр.53.

Инсоният тарихининг Августин Инжил қоидаларига суянган ҳолда ривожлантирган христианча концепциясида барча ижтимоий муассасалар, давлат ва ҳуқуқ маҳкамалари инсон осийлигининг натижаси сифатида тушунтирилади.

Августин барча даврлардаги одамларни икки тоифага ажратар экан, шундай дейди: “бу тоифаларни биз рамзий маънода икки шаҳар, яъни кишиларнинг икки жамоаси деб атадик, улардан бирига худо билан мангуликка етишиш, иккинчисига шайтон билан мангу жазога маҳкумлик тайинлангандир”.

Августиннинг фикрича, “ўзига хос низомлар ва урф-одатлар” билан яшовчи халқлар ғоят кўп ва хилма-хил бўлишига қарамай, ҳамма даврларда ҳам “инсон жамоаси иккитадан ошмаган”. “Биз, - деб ёзади у, - ер шаҳрида икки турни кўрамиз: бири – шу шаҳарнинг асл воқелигининг тимсоли. Иккинчиси эса – шу воқелик воситасида кўкдаги шаҳар (худо) иродасига хизмат қилади. Ердаги шаҳар фуқаролари гуноҳдан бузилган табиатдан, кўкдаги шаҳар фуқаролари эса эзгуликдан яралади”.

Августиннинг бу концепциясида, яъни кишилик жамиятини бири-бирига зид бўлган бундай икки хил жамоага ажратиб ўзига хос христианлашган шаклдаги қарашида аввалги сиёсий-ҳуқуқий таълимотларнинг таъсири яққол сезилиб туради. Хусусан, Августиннинг юқоридаги қарашларида Афлотуннинг барча давлатларда икки хил давлат (бойлар ва камбағаллар давлати) мавжудлиги, стоикларнинг икки хил полислар ҳақидаги тасаввурлари ўз ифодасини топган.

Августиннинг нуқтаи назарича, ердаги давлатчилик ва қонунчиликнинг гуноҳи мавжуд бошқарув ва бўйсунуш, ҳукмдорлик ва қуллик муносабатларида, “инсон устидан инсоннинг” ҳукмронлик қилишида намоён бўлади, дунёдаги бу гуноҳкор тартиб вақтинчалик бўлиб, Исонинг иккинчи марта келишигача (қиёматгача) давом этади.

Августин тархий тараққиётни ўзича талқин қилар экан, инсоният тарихини олти даврга: гўдаклик ва болалик (хотиранинг шаклланиш даври), ёшлик (ахлоқий онгнинг пайдо бўлиш палласи), етуклик (диний онгнинг пайдо бўлиш вақти), кексалик (қалбнинг, руҳнинг худони англаб етиш мавриди) даврига бўлиб қарайди. Шундай қилиб Августин диний тушунчалар пайдо бўлиши инсониятнинг етуклик ва кексалик даврига мансуб эканлигини кўрсатиб беради. Бу назарияга мувофиқ, христианлик тантана қилиши учун кураш даври

(инсониятнинг етуклик ва кексалик даври) Исо туғилган даврдан унинг қайта туғилишигача бўлган даврни ўз ичига олади.

Августин инсоний муштаракликнинг турли шакллари борасида мулоҳаза юритар экан, Цицероннинг давлат ҳақидаги таърифи кўпроқ черковга мос келишини айтади, яъни кишилар бирлиги ҳуқуқ адолат билан уйғун бўлган тақдирдагина ҳуқуққа асосланиши мумкинлигини таъкидлайди. Унинг фикрича, римликлар том маънодаги халқ ва давлат бўлмаган, чунки улар ягона худони инкор этишар экан, адолатни ҳам инкор қилишган, чин адолат нимадалигини ҳам билишмаган.

Давлат бошқарув шаклларини Августин юқори ҳокимиятга юкланган мажбуриятлардан келиб чиққан ҳолда фарқлайди. Уларнинг орасидан энг муҳимлари сифатида ахлоқий ва диний мажбуриятларни, жумладан, худога ва инсонга ҳурмат билан қарашни ажратиб кўрсатади. Шунга мувофиқ равишда у антик давр файласуфларининг истилоҳларини янгича талқин қилади. Августин адолатсиз ҳукмдорни ва адолатсиз халқни тиран деб атайди, адолат тимсоли бўлмиш ҳуқуқ назар-писанд қилинмаган давлатни ҳалокатга маҳкум деб баҳо беради. Унинг хулосасига кўра, агар давлатда адолат бузилмаса ва динга ҳурмат сақланса, бошқарувнинг ҳар қандай шакли, ҳокимият ваколатлари бўйсунушга лойиқдир.

Кўриниб турибдики, худо назари тушганлар жамоаси “ер шаҳри” тартибларига ва одатларига принципиал муҳолифатда эканликларига қарамай, Августин назариясига кўра, улар билан бирга ҳаёт кечиришга, муроса қилишга қодирдирлар.

Ўзининг теологик назарияларини асослаш ва тарғиб қилишда Августин кўпинча ҳуқуқий масалаларга мурожаат қилади. Унинг ҳуқуққа бўлган ёндашуви негизини худо томонидан юборилган ва инсоний муносабатларда ҳам амал қилувчи мангу собит қонун борасидаги мулоҳазалар ташкил этади. Бундай ёндашув унинг табиий, илоҳий ва инсон томонидан яратилган қонунлардан келиб чиқувчи мажбуриятлар ҳақидаги фикрларида ҳам намоён бўлади.

Августиннинг ҳуқуқий тасаввурлари кўп ҳолларда, айниқса, “табиий ҳуқуқ” борасида Рим стоиклари, ҳуқуқшунослари ва Цицероннинг қарашларига ўхшаб кетади. Бутун оламнинг ўзгармас тартибидан келиб чиқувчи “табиий ҳуқуқ”ни инсонлар ўртасидаги муносабатларнинг идеал меъёри ва умумий қонун сифатида кўрувчи таълимот Августиннинг ягона худо томонидан ўрнатилган тартиб ҳақидаги христианча диний тасаввурлари билан мос келарди.

Мангу қонун худо иродасининг ифодаси сифатида табиий тартибни белгилайди ва у мувофиқ равишда табиий ҳуқуқдир. Августин таълимотига кўра, табиий ҳуқуқ шу тарзда худога дахлдор ҳисобланади.

Августин одамларнинг одамлар устидан ҳокимиятини танқид қилиш билан бир қаторда, “худога яқин”лар (худо шаҳри фуқаролари)нинг гуноҳкорлар ва худонинг иродаси билан содир бўладиган “адолатли уруш”да мағлуб бўлган рақиблари устидан ҳукмдорлик қилиш ҳуқуқини тан олади.

Қилмиш ва жиноят ўртасидаги фарқни Августин қуйидагича изоҳлайди: “Бўйсунмас эҳтирос руҳ ва вужудни бузса, бу — қилмишдир, агар у ўз хатти-ҳаракати билан бошқалар учун зарар келтирадиган бўлса, бу — жиноятдир”. Жазо ҳеч қачон ташқи зулм ҳисобланмайди, чунки адолатли жазо айбнинг ўзидан келиб чиқади.

Диндорлар мавжуд давлатларга қандай муносабатда бўлишлари керак, деган нозик масалани Августин, “ҳақиқий ва ягона худони улуғлаш” йўлида “ердаги дунё” билан муросаи-мадора қилиш лозим деган маънода ҳал қилади. Бунда қонунлар, урф-одатлар, муассасалардаги турли-туманлик муҳим аҳамиятга эга эмас.

Августин таълимоти қадимги даврлардаёқ ғоят катта таъсирга эга бўлган. Рим католик черкови VI ўзининг теократик тасаввурлари ва ҳокимиятга бўлган даъволарини асослашда унинг ғояларидан кенг фойдаланган. Черков олдидаги хизматлари учун Августинга “черков отаси”, “ҳазрати Аврелий” деб номлари берилган. Унинг таълимоти этика, сиёсат ва ҳуқуқнинг христианча концепциялари ривожига катта ҳисса қўшган.

Умуман олганда, христиан дини ва Рим католик черковининг Европадаги сиёсий ва маънавий ҳаётнинг барча соҳаларида тўла ҳукмронлик қилган даври Ўрта асрлар (бу давр минг йилдан зиёдроқ вақтни ўз ичига олади — V—XVI асрлар)га, тўғри келади. Диний ақидаларни инсон тафаккури воситасида оқлашга қаратилган католик ғоялари тизимини яратиш XIII асрга келиб тугалланди. Унинг яратилишида доминиканлик монах, илоҳиётчи олим **Фома Аквинский (Аквинат)** (1225-1274 йиллар) ниҳоятда катта роль ўйнади. Унинг асарлари Ўрта асрлардаги расмий черков мафкурасининг ўзига хос қомуси бўлиб хизмат қилди. Аквинат ўзининг асарларида бошқа муаммолар қаторида давлатчилик, қонун, ҳуқуқ масалаларини ҳам таҳлилдан ўтказди. Бу борада унинг

“ҳукмдорларнинг бошқаруви ҳақида” (1265-1266 йиллар), “Илоҳиёт мажмуаси” (1266-1274 йиллар) асарлари аҳамиятлидир.

Уларда Аквинат Арасту қарашларини католик черкoVI ақидаларига мослаштиришга, шу йўл билан унинг мавқеини кучайтиришга ҳаракат қилади. Аквинскийнинг давлат ҳақидаги тасаввурлари Арастунинг “Сиёсат” асари заминида давлатчиликнинг христианча доктринасини ривожлантиришга бўлган дастлабки уриниш ҳисобланади.

Арастуни синчковлик билан ўрганган Фома Аквинский сиёсий ҳокимиятнинг аристократия, олигархия, демократия, аралаш бошқарув шакллари ҳақида ҳам етарли маълумотга эга бўлган. Лекин уларнинг орасида энг маъқули монархия тузуми эканлигини алоҳида этироф этган этган. У монархиянинг икки хилини — абсолют монархия ва сиёсий монархияни ажратиб кўрсатган. Аквинский йирик феодаллар ва черков руҳонийлари муҳим мавқега эга бўлган сиёсий монархияни абсолют монархиядан кўра афзалроқ деб ҳисоблаган.

Давлатчиликнинг мақсади — “умумий фаровонлик”ка эришиш, муносиб ҳаёт шароитларини яратиш. Аквинскийнинг тушунтиришича, бу мақсадни амалга ошириш аҳоли табақаларининг мавжуд ҳолатини, бойлар ва ҳукмдорларнинг имтиёзларини сақлаб қолишни, ер эгалари, майда хунарманд ва савдогарларни сиёсатдан узоқлаштиришни, барчанинг худо иродасига бўйсунган ҳолда, давлат тимсоли бўлмиш юқори ҳукмронларга бўйсунганини тақозо этади.

Папалик манфаатларини ва феодализм асосларини схоластик усуллар билан ҳимоя қилиш маълум қийинчиликларни келтириб чиқарган. Масалан, “Барча хилдаги ҳокимият худодан” деган тушунчани мантикий шарҳлаш дунёвий феодалларнинг (шоҳлар, князлар ва бошқалар) давлат бошқарувига бўлган мутлақ ҳуқуқини билдириши мумкин эди, яъни бу тезисни Рим католик черкoVI сиёсатига қарши қўллаш имконини берарди. Диний ҳокимиятнинг дунёвий ҳокимиятдан устунлигини исботлаш учун Аквинский ўз назариясида давлат ҳокимиятининг: а) моҳияти; б) шакли (келиб чиқиши); в) қўлланиши билан боғлиқ учта фарқланувчи хусусиятини келтириб ўтади.

Ҳокимият моҳияти — ҳукмдорлик ва бўйсунуш муносабатларининг тартиби ҳисобланиб, унда юқори табақада турувчи шахслар иродаси аҳоли қуйи табақаларини ҳаракатга келтиради. Бундай тартиб худо томонидан ўрнатилган ва ҳокимият ўз

моҳиятига кўра илоҳийдир. Шу билан бирга айрим ҳолларда ҳокимиятнинг келиб чиқиши (қўлга киритилиши), тузумнинг у ёки бу шакллари бемаънилик, адолатсизлик маҳсули ҳам бўлиши мумкин. Баъзи вазиятларда ҳокимиятдан фойдаланиш уни суистеъмол қилишни келтириб чиқаради. Бундай ҳол ҳокимиятнинг иккинчи ва учинчи хусусиятлари илоҳийлик доирасидан четда келиши оқибатида келиб чиқиши эҳтимолдан ҳоли эмас.

Аквинскийнинг ғоясига кўра, ҳукмдор фаолияти худо иродасидан қанчалик чекинса, черков манфаатларига қанчалик зид бўлса, бўйсинувчилар унга шунчалик қаршилик кўрсатишга ҳақлидирлар. Лекин курашнинг йўл қўйилиши мумкин бўлган даражасини аниқлаш ва ҳал қилиш черков ва Папа ваколатига киради.

Фома Аквинский сиёсий жиҳатдан расмийлашган жамиятдаги у ёки бу ҳолатларни изоҳлаш учун “қонун” тушунчасини кенг қўллаган. У қонуннинг ўзига хос назариясини ишлаб чиққан. Унга кўра, барча қонунлар ўзаро бир-бирига бўйсиниш воситасида боғлиқдир. Қонунлар пирамидасининг энг юқорисида мангу қонун сифатида оламини бошқарувчи илоҳий тафаккурнинг умумий тамойиллари, универсал меъёрлар туради. Мангу қонун худога тенглаштирилади, бошқа қонунлар, энг аввало, табиий қонунлар, ундан келиб чиққандир. Табиий қонунлар ўз-ўзини сақлаш ва зурриёд қолдиришга интилишни, худони англаш ва кишилар қадр-қимматини ҳурматлашни буюради.

Инсоний (позитив) қонунлар табиий қонунларни аниқлаштиришга хизмат қилади. У куч ва кўрқитиш билан кишиларни ёмонликдан қайтариш ва эзгуликка эриштиришга мўлжалланган. Бу ўринда Аквинскийнинг инсоний қонунлар тўғрисидаги мулоҳазалари аслида феодал давлатлар қонунчилиги ҳақида борган. Унинг фикрича, феодал давлатларнинг қонунларига ҳам худо иродасига бўйсунгандек амал қилиш керак, фақат бу қонунлар табиий қонунларга, худонинг иродасига қарши бўлмаслиги даркор.

Ниҳоят, қонунларнинг яна бир тури – илоҳий қонунлардир. У Инжилда келтирилган ва икки сабабга кўра зарур ҳисобланади. Биринчидан, инсоний қонунлар ёвузликни тўла бартараф қилишга ожиз. Иккинчидан, инсон тафаккури мукамал бўлмаганидан кишилар ҳақиқатни тўғри англайолмайдилар ва бу борада уларга тўғри йўлни Инжил кўрсатади.

Рим ҳуқуқшунослари изидан борган Аквинский адолат ҳар кимга ўз ажрини бериш деб ҳисоблаган. “ҳар кимга ўз ҳаққини бериш” йўлида бирлаштирган ва бошқа бир ҳаракат билан мувофиқлашган ҳаракат ҳуқуқдир. Бу икки ҳаракатни мувофиқлаштирувчи омил табиий ҳуқуқдир. Агар мувофиқлашув инсон иродаси билан амалга оширилса, бу позитив, яъни инсоний ҳуқуқдир. Умуман, инсон иродаси позитив-ҳуқуқий бўлиши учун у табиий ҳуқуққа зид келмаслиги керак.

Фома Аквинский папалик ва феодал-монархлик тузумининг ашаддий ҳимоячиси, бу тузумнинг душманларига нисбатан аёвсиз курашчи бўлган. У айниқса бидъатчи еретикларга қаҳр-ғазаб билан қараган, ҳокимиятни дин бузғунчиларини шафқатсиз жазолашга, ҳатто қатл этишга даъват қилган. Аквинскийнинг тиришқоқлиги Рим католик черкови VI томонидан муносиб баҳоланган, унга “Фаришта доктор” унвони берилган. 1323 йилда уни авлиёлар қаторига кўшишган. 1879 йилда эса Папа Лев XIII Фома Аквинскийнинг схоластик тизимини “католикликнинг ягона ҳақиқий фалсафаси” деб эълон қилган.

Мавзу бўйича саволлар:

1. Қадим Римда сиёсий ва ҳуқуқий таълимотларнинг пайдо бўлиши ва ушбу даврнинг шарт-шароитлари.
2. Қадим Римдаги асосий сиёсий-ҳуқуқий оқимлар.
3. Цицероннинг давлатнинг пайдо бўлиши ва асосий хусусиятлари ҳақидаги фикрлари нималардан иборат?
4. Цицероннинг қонунлар ва сиёсат тўғрисидаги ғоялари.
5. Римнинг буюк ҳуқуқшунослари кимлар?
6. Рим ҳуқуқшуносларининг ҳуқуқшунослик фанларининг ривожланишига кўшган ҳиссалари ҳақида фикрингиз.
7. Христиан динининг пайдо бўлиши ва унинг дин даражасига кўтарилиши. Дин ва давлат ўртасидаги муносабат.
8. Аврелий Августиннинг диний- сиёсий қарашлари.
9. Фома Аквинскийнинг диний-сиёсий таълимотлари.
10. Августин ҳамда Аквинатнинг илоҳий қонунлар ва инсоний қонунлар ҳақидаги ғояларини таҳлил этинг.

11. Ўзбекистонда ҳуқуқий давлат барпо этишда сиёсий ва ҳуқуқий таълимотларнинг тутган ўрни ва аҳамияти мавзусида мустақил иш тайёрланг.

12. Мустақил мавзу сифатида Қадим давлатларда сиёсий ва ҳуқуқий таълимотлардан бирини танланг ҳамда бугунги кун билан алоқадор жиҳатларини ёритинг.

Адабиётлар:

1. Каримов И.А. Хавфсизлик ва барқарор тараққиёт йўлида. 6-том. — Т., «Ўзбекистон», 1998.
2. Каримов И. Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт - пировард мақсадимиз. Т.: Ўзбекистон. 2000. - 109 б.
3. Каримов.И. Бизнинг бош мақсадимиз – жамиятни демократлаштириш ва янгилаш мамлакатни модернизация ва ислоҳ этишдир-Т.:Ўзбекистон,2005.
4. Каримов.И. Империя даврида бизни иккинчи даражали одамлар деб, ҳисоблашар эди. -Т.:Ўзбекистон,2005.
5. История политических и правовых знаний. Под обхей редакцией Нерсесянца В.С.- Москва, изд. “Норма-Инфра”, 1999. - 736 с.
6. Аль-Фараби. Историко-философские трактатў. Алма-Ата: Наука, 1975.
7. Нерсеянц В.С. Сократ. - Москва, “Наука”, 1977.150 с.
8. Бобоев. Ҳ.Б.Сиёсий ҳуқуқий таълимотлар тарихи. Дарслик. –Т.: ТДЮИ, 2003. – 205 б.
9. Бобоев. Ҳ.Б.Ўзбек давлатчилиги тарихи. Дарслик. –Т.: Фан, 2004. – 294 б.
10. Ф.Мухиддинова. Сиёсий ва ҳуқуқий таълимотлар тарихи.ТДЮИ. 2002.
11. Рассел Б. История западной философии. – Москва, изд.: “Академический проект”, 2000. 765 с.
12. Философия ҒҒконспект лекций//- Москва, изд. “Приор” , 2001. 224 с.
13. Сулаймонова Ф. Шарқ ва Ғарб. — Т., «Ўзбекистон», 1997.
14. Ф.Мухиддинова. Сиёсий ва ҳуқуқий таълимотлар тарихи.ТДЮИ. Маърузалар матни.2005.

15. Холов.Б. магистрлик диссер. “Монтескье сиёсий-ҳуқуқий таълимотида ҳокимиятлар бўлиниши тамойили.
16. Самиев.Б. Ҳуқуқий давлат ғоялар тарихи ва ҳозирги замон. Магистр дис.2003.

Ўрта асрларда Шарқ ва Ғарб мамлакатларида сиёсий - ҳуқуқий таълимотлар

- Ўрта асрларда Шарқ ва Ғарб мамлакатларида сиёсий ва ҳуқуқий таълимотларига умумий тавсиф.
- Ислом сиёсий-ҳуқуқий тафаккурининг шаклланиши ва ривожланиши.
- Давлат ва сиёсатни тушуנוшдаги икки хил: норматив-ҳуқуқий ва фалсафий ёндашув
- Ибн Рушд ҳамда Ибн Халдуннинг сиёсий ва ҳуқуқий қарашлари.
- Ўрта асрларда Ғарбий Оврупа мамлакатларида сиёсий ва ҳуқуқий таълимотларнинг асосий йўналишлари ҳақида.
- Уйғониш ва реформация даврига умумий тавсиф. Оврупа Уйғониш даври таълимотлари. Реформация даври тарафдорларининг сиёсий-ҳуқуқий фикрлари.
- Николо Макиавеллининг давлат ва ҳуқуқ ҳақидаги қарашлари.
- Жон Боденнинг давлат ва мустақиллик, суверенитет ҳақидаги ғоялари.

IX-XII асрларда Мовароуннаҳр ва Хуросонда содир бўлган ўта мураккаб сиёсий вазиятнинг ривожини, ижтимоий ва иқтисодий ўзгаришлар ушбу ҳудудларда сиёсий ва ҳуқуқий таълимотларнинг кейинги ривожига тутрқи бўлган. IX асрда Бағдодда “Байт ул-ҳикма” (Донишмандлар уйи) – ислом Шарқининг ўз давридаги Фанлар Академияси ташкил этилган эди. Мовароуннаҳрда эса янги мустақил Сомонийлар давлати вужудга келган бўлиб, Бухоро, Самарқанд, Урганч, Марв ва Нишопур каби шаҳарларда илмий, маданий алоқалар ривожланган. Бухоро ва бошқа марказий шаҳарларда ислом дини таълимотининг асосий манбалари билан бирга шариат билимларини ўқитиш учун мадрасалар очилган. Уларда таълим олган кишилар фақатгина қози бўлиб қолмасдан, балки дунёвий илмлар билан ҳам шуғулланишган: яъни, табобат, ҳандаса, математика, кимё, фалсафа, мантиқ, тарих каби фанларни ўзлаштиришган.

Сомонийлар давлатининг ташкил топиши ва Хоразмнинг юксалиши сиёсий барқарорлик ва иқтисодий кўтарилиш ушбу ҳудудда маданий ҳаётнинг равнақига имкон берди. Бу даврда Абу

Наср Форобий, Абу Али ибн Сино, Абу Райҳон Беруний, Абу Абдуллоҳ Хоразмий, Маҳмуд Замахшарий, Муҳаммад Наршахий, Рудакий, Абулқосим Фирдавсий каби жаҳон илмини ривожлантирган олимлар етишиб чиққан. Хоразмшоҳ Абул Аббос Маъмун анча билимли, маърифатпарвар ҳукмдор бўлиб, ўз даврида олим ва шоирларни қўллаб қувватлаган. Урганчда хоразмшоҳлар саройида замонасининг йирик мутафаккирлари Ибн Сино ва Берунийдан ташқари Абу Саҳл Масиҳий, Абу Наср ибн Ироқ, Абул Хайр ибн Ҳаммор, Абу Абдуллоҳ ал-Хоразмий каби олимлар тўпланишган. Хоразмшоҳ Маъмун ҳомийлигида “Билимдонлар уйи” ташкил этилган.

Ушбу даврда диний ва дунёвий илмлар ривож топган ва бу давр Шарқ Уйғониш даври бўлиб қайд этилган. Мусо Хоразмий, Форобий, Фарғоний, Беруний ва Ибн Синонинг жаҳон илмига қўшган ҳиссалари ҳақида сўз борганда, уларнинг ижтимоий фанлар ривожигаги хизматларини айниқса, фикҳ-Ислом ҳуқуқшунослигини раванқ топтиришдаги хизматларини алоҳида кўрсатиш лозим. Бағдодда илмий ижод қилган ватандошларимиз яратган оламшумул ихтиро ва кашфиётлар Шарқ Уйғонишига, шу орқали Оврўпа Уйғонишига катта таъсир этган.

Ўрта асрлар сўнггида Ғарбий Европа давлатларида содир бўлган муҳим воқеалар – Уйғониш (Ренессанс) даври ва Реформация (лотинча реформатио — ўзгартириш, ислоҳ қилиш) билан боғлиқдир. Реформация – XVI асрда Ғарбий Европада католик черкови ва Рим папаси ҳокимиятига қарши олиб борилган ижтимоий-сиёсий, диний-мафкуравий ҳаракатдир. Худди шу даврга келиб, феодал тузумнинг инқирозга юз тутганлиги аён бўлиб қолди. Жамият турмуш-тарзида тубдан янги бўлган меъёрлар тизими шакллана бошлади. Бу эса Уйғониш ва Реформация даврининг негизини ташкил этади. Уйғониш даврининг бошланиши Рим католик черковининг инқирози ҳамда маданият, санъат ва эркин дунёқараш ривожланишининг бошланиш давридир.

Уйғониш ва Реформация даври учун хос бўлган омиллар, феодал муносабатларнинг емирилиши ва илк капиталистик муносабатларнинг куртак отиши, диний таълимотларнинг танқидий тарзда қайта кўриб чиқилиши каби жиҳатлар билан характерланади. Ўрта асрлар консерватив мафкурасига қарши кураш натижаси ўлароқ, сифат жиҳатидан янги ижтимоий-фалсафий қарашлар тизими яратилди. Бундай қарашлар тизимининг негизининг шахс кадр-

қимматининг ўсиб бориши, инсоннинг эркин ривожланиши учун шарт-шароитлар яратиб беришдек юксак фазилатлар ташкил этади. Уйғониш даври идеологларининг таъбирларича, инсон тақдири унинг аслзодалиги, келиб чиқиши, унвони билан эмас, балки шахснинг фидокорлиги, фаоллиги, олижаноблиги ва виждонлилиги билан белгиланади.

Ўрта Осиё халқларининг машҳур алломалари; Муҳаммад ал-Хоразмий, Абу Наср Форобий, Абу Райхон Беруний, Абу Али ибн Сино, Юсуф Хос-Хожиб, Замахшарий, Ахмад Югнакий ва кўпгина бошқалар жаҳон маданиятига улкан ҳисса қўшганлар. Ушбу даврда файласуф-қомусчилари ижодида сиёсат, ҳуқуқ масалалари катта рол ўйнайди. Бу масалалар уларнинг асарларида асосан, хурфикрлилик, инсонпарварлик нуқтаи назаридан кўриб чиқилади. Улар жамиятнинг пайдо бўлиши ва ривожланишига, давлат ва унинг вазифаларига, ҳуқуқнинг пайдо бўлиши, мохиятига катта эътибор беришган. Жамиятнинг пайдо бўлиши, уларнинг фикрича, ҳайвонлардан фарқли равишда, онгли мавжудот бўлган инсон табиатидан келиб чиқади. Инсон учун ўзига ўхшаганлар билан мулоқотда бўлиш, бирлашишга интилиш хос хусусиятдир. Ўз моддий эҳтиёжларини қондириш учун одамлар бирлашадилар ва жамият ташкил этадилар. Жамият ўз тараққиётида эса яна ҳам мукамал даражага кўтарилади. Бу мукамаллик давлатга хосдир. Давлатнинг пайдо бўлиши ва ривожланиши Шарқ Уйғониш даврида Абу Наср Форобий сиёсий-ҳуқуқий таълимотида юқори даражада илмий ўрганилган.

Ўрта Осиёлик қомусий олим, мутафаккирлардан бири Абу Наср Форобийдир. Ул зотнинг тўлиқ исми-шарифлари - Абу Наср Муҳаммад ибн-Муҳаммад ибн-Тархон ибн-Ўзлуғ ал-Форобий ат-Туркий бўлган.

Форобий 873 (ёки 874) йилда Арис сувининг Сирдарёга қуйиладиган жойидаги Фороб туманида таваллуд топган (950 йилда Дамашқда вафот этган).

Айнан шу шаҳарда Форобий ҳам ўз билимини такомиллаштирган ҳамда кенг билимдонлиги, қадим юнон олимлари Арасту (Аристотель) ва Афлотун (Платон)нинг кўплаб асарларини мукамал билгани боис, ўз даврида Шарқда ал-муаллим ас-соний, яъни Иккинчи муаллим, Шарқ Арастуси, унвонига мушарраф бўлган. Форобий умрининг охирини Алеппо ва Дамашқда ўтказди ҳамда

ҳамадонийлар ҳукмдори, мусулмон динидаги исмоилийлик оқимиға мансуб бўлган Сайф ад-Доулнинг ҳурмати ва эъзози остида яшаб-ижод қилади. Форобий сиёсий-ҳуқуқий таълимотини тўла англаб етишда ушбу фактнинг муҳим роли бор.

Форобийнинг сиёсий-ҳуқуқий қарашларига бағишланган қатор асарлари: «Фуқаролик сиёсати», «Фозил шаҳар аҳолисининг қарашлари», «Бахт-саодатга эришув ҳақида», «Бахт-саодатга эришиш йўллари ҳақида» ва бошқа қатор рисолаларини у яратган универсал ижтимоий тизимнинг яқунловчи қисми дейиш мумкин. Умрининг сўнгги даврларида маромиға етказган ушбу таълимотини Форобий қадим юнон илмидан, айниқса, Арасту ва Афлотуннинг сиёсий-этик қарашларидан, шунингдек, қадимги Шарқ ижтимоий ғояларидан кенг фойдаланган ҳолда, қолаверса, ўз даврининг ижтимоий турмуши муаммоларини чуқур ўрганиш асосида яратган.

Форобий жамият пайдо бўлиши ҳақида ўз концепциясини илгари суради. Одамларнинг ўзаро бирлашишлари сабаблари сифатида қуйидаги энг муҳим шарт-шароитларни эътироф этади: аввало, инсонлар, бир-бирининг ёрдамиға муҳтождирлар, шу нуқтаи назардан уларнинг ижтимоий вазият ва ҳолатлари бир хилдир; иккинчидан, бир жамиятға бирлашган одамларнинг ҳар бир инсон эҳтиёжларини қондиришға йўналтирилган фаолияти ҳам ижтимоий, ҳам индивидуал мукамалликни қўлга киритишға хизмат қилади. Шу боис ҳам кишилик жамиятининг пайдо бўлиши, Форобий фикриға кўра, эзгу мақсадларға асослангандир. Масаланинг шу тариқа англаниши фозил шаҳар (давлат)лар пайдо бўлиши заруратининг муҳим ижтимоий-фалсафий асосидир, зеро бундай шаҳар (давлат)лар Форобий томонидан кишилик бирлашмаларининг энг олий шакли деб эътироф қилинади.

Форобийнинг жамият ҳақидаги таълимотининг ўзига хослиги, қолаверса, янгилиги шу эдики, у жамият пайдо бўлишини, унинг шаклланиши ва ривожланиши муаммоларини одамларнинг табиий, ижтимоий-моддий эҳтиёжлари асосида тушунтиришға, англаб етишға ҳаракат қилган.

Форобий кишилик жамияти пайдо бўлишининг табиий ғоясини илгари суради. Фақат ўзаро алоқадорлик, ўзаро ҳамкорлик орқали ҳамда ижтимоий гуруҳ таркибида инсон маънавий камолотға эришиши мумкин. Зеро, инсон ўз моҳиятиға кўра ижтимоий мавжудоддир ҳамда у комиллика эришмоқ йўлида зарур барча

нарсаларни кўлга киритмоқни бошқа одамлар билан бирлашиш ва маълум бир ҳудудда яшаш орқали амалга оширади²⁷.

Форобий кишилик жамияти моҳиятини очар экан, уни сон ва сифат жиҳатдан тафсифлайди. Шу асосда у жамиятни икки типга, яъни: тўлиқ ва тўлиқ бўлмаган жамиятларга бўлади. Ўз навбатида тўлиқ жамиятлар уч қисмдан - хусусан: ўлкан (буюк), ўрта ва кичик жамиятлардан иборат деб кўрсатилади. Форобий бутун ер юзидаги инсониятни ўлкан (буюк) жамият сифатида эътироф этиб, унинг таркибига барча қуйи даражадаги жамиятлар киради, деб қайд этади. Унинг таълимотига кўра, ўрта жамият эса буюк жамиятнинг бир қисми бўлиб, ер юзининг маълум бир ҳудудини эгаллаб турган алоҳида бир халқ жамоасида ўз аксини топади. Кичик жамият ҳам ўз навбатида ўрта жамиятнинг (халқ бирлигининг) бир қисми бўлиб, ушбу халққа тегишли бўлган ҳудуддаги маълум бир шаҳар аҳолисидан ташкил топади.

Тўлиқ бўлмаган жамиятлар эса алоҳида олинган шаҳарнинг турли қисмларидан иборат: а) қишлоқлар ёки аҳоли яшайдиган овуллар, гарчи улар шаҳар ҳудудига кирмасалар ҳам ушбу шаҳарга хизмат кўрсатганлари боис унинг бир қисми ҳисобланадилар; б) шаҳардаги маҳалла уюшмалари; в) кўча; г) оила²⁸, мутафаккир фикрича, ўзаро бирлашган одамлар сонининг ортиши эвазига инсондаги, қолаверса, жамиятдаги мукамаллик ўсиб боради.

Форобийнинг фикрича, халқлар: бир халқ иккинчисидан уч табиий нарсалар билан фарқ қилади: табиий-маънавий хулқ-атвор, табиий характери ҳамда, учинчидан, маълум маънода табиий бўлган ва инсоннинг характерли хусусияти ҳисобланган яна бир нарса - тил билан, яъни фикрни етказиш воситаси бўлган нутқ билан фарқланади.²⁹

Форобий шаҳарларни моҳият ва мазмун жиҳатдан, улар аҳолисининг турмуш тарзи, хулқ-атворидан келиб чиқиб, асосан қутбланишган икки гуруҳга, хусусан, фозил шаҳарлар (ал-мадина ал-фазила) ва уларнинг зидди бўлган жоҳил шаҳарлар (ал-мадина ал-жоҳилия)га бўлади. Унга кўра, адолатсизлик ва зулм ҳукм сурган шаҳарлар жоҳилдир. Одамларнинг бир-бирларини кўллаб-қувватлаш ва шу асосда бахт-саодатга эришиш мақсадида бирлашиб қурган шаҳарлар эса фозилдир. Бир-бирига ёрдам қўлини чўза оладиган ва

²⁷ қаранг: Аль-Фараби. Социально-этические трактаты. - Алма-Ата: Наука 1973. 108 С.

²⁸ қаранг: Аль-Фараби. Философские трактаты. - Алма-Ата: Наука. 1970. 304.С.

²⁹ қаранг: Аль-Фараби. Социально-этические трактаты. Наука. С 109-111.

ижтимоий моҳият-мазмундаги бахт-саодатга эришувга биргаликда интиладиган халқ (Фаробий таъбири билан айтганда, тўлиқ типдаги ўрта жамият) ҳам фазилатли халқдир.

Беруний ва Ибн-Синонинг сиёсий-ҳуқуқий қарашлари

Абу Райҳон Муҳаммад ибн Аҳмад, яъни бизга Абу Райҳон Беруний таҳаллуси билан танилган илк уйғониш даврининг буюк мутафаккирларидан бири 973 йилнинг 4 сентябрида Кат шаҳрида таваллуд топди. Беруний фаннинг барча соҳаларида самарали ижод қилган, унинг илмий мероси жуда кенг ва ранг-барангдир, олимнинг 160 дан ортиқ асарларига назар ташлаб буни билиб оламиз.

Берунийнинг илмий иш соҳасидаги зўр қобилияти унинг кўпчилик замондошлари ва кейинги олимлар томонидан эътироф этилган. Беруний зотан илмий қизиқишлари ниҳоятда кенглиги ва чуқурлиги ва илмий-назарий таҳлиллари-ю, таълимотининг беназирлиги, умумдунё тан олган ҳақиқатдир. Унинг иккинчи Птолемей дейишларининг ҳам сабаби – айнан шу ҳақиқат самарасидир.

Беруний 1010 йил «Ўтмиш авлоддан қолган ёдгорликлар» асарини ёзди. Беруний бу асарда биринчи манба асосида ва катта аниқлик билан қадимга греклар, римликлар, форслар, хоразмликлар каби бир қанча халқларнинг дини, урф-одати, қонун-қоидалари ҳақида ёзади.

Умуман, Берунийнинг сиёсий ва ҳуқуқий қарашлари унинг «Ҳиндистон», «Минералогия», «Геодезия», «Ўтмиш авлодлардан қолган ёдгорликлар» каби асарларида қайд этилган.

Берунийнинг сиёсий ғояларидан бири унинг давлат пайдо бўлиши ҳақидаги қарашларидир. Унинг фикрича, одамлар ўз душманида қарши курашиш ва ўзларининг зарурий эҳтиёжларини қондириш учун уюшган ҳолда яшаш ва ишлашга мажбурдирлар. Беруний «Минераллар» асарида эҳтиёжлар турли хил бўлиб, у фақат бир неча уюшсагина қониқтириши мумкин, деган ғояни илгари сўради. Шунинг учун одамлар шаҳарлар яратишга муштаракдирлар, дейди.

Беруний одамларнинг жамоа бўлиб яшашларининг асосий қоидалари бу ўзаро ёрдам, бир-бирлари билан тинч яшаш, умумий

манфаатлар учун ишлаш каби принципларга асосланган бўлиши керак. Инсоннинг асосий вазифаси – бу меҳнат қилишдир. Чунки барча нарсаларга меҳнат орқали эришилади. Кишиларнинг бой ва камбағал бўлишининг, эзувчи ва эзилувчиларга бўлинининг асосий сабаби – мулкый тенгсизлик эканини тушунтиради ва фуқаролар ўртасида тузилган меҳнат ва айирбошлаш шартномаларини икки турга бўлади: 1-қонуний ёки адолатли шартномалар – бунда меҳнатга яраша иш ҳақи олади. 2-қонунсиз ёки адолатсиз шартномалар – бунда тенгсизлик, зўрлик, қаллоблик амал қилиб, бунда фақат бир томоннинг манфаатлари эътиборга олинади.

Беруний давлат ва ҳуқуқни пайдо бўлиши ва уларнинг вазифалари масалаларини Форобий каби, табиий эҳтиёжлардан қидиради. Берунийнинг фикрича, одамлар ижтимоий адолатли тартиб-қоида ўрнатиш учун, яъни шартномага асосланиб давлатга бирлашадилар ва Берунийнинг ғояларида деспотияга қаршилик ҳисси сезилиб туради. Маърифатли шоҳлар эса улуғлар экан, унинг фикрига кўра, жамият подшоҳга хизмат қилмай, подшоҳ жамиятга хизмат қилиши керак.

Беруний, ҳукмдорлар ўз давлатини идора қилиш сиёсатида адолатли қонунлардан тўғри фойдаланмасдан, уни бузиш орқали халққа хиёнаткорлик қилишларини, оқибатида эса, бундай сиёсат давлатнинг вайрон бўлишига ва тартибсизликка сабаб бўлишини, ёзади.

Шарқ илк уйғониш даврининг буюк тафаккур титани, йирик файласуф олими Абу Али ибн Сино - Оврўпада Авиценна номи билан машҳур мутафаккир 980 йил Бухоро вилоятининг Афшона қишлоғида туғилган.

Ибн Сино асарлари 450 дан ортиқ бўлиб, бизгача фақат 160 га яқин асари етиб келган. Китоб ул-инсоф, Инсоф китоби, Китоб ун-нажот Нажот китоби, Донишнома, Рисолаи тадбири манзил, тиббиётга оид Тиб қонунлари, Китоб уш-шифо каби асарлари дунёга машҳурдир.

У ўз даврида Шарқ ва Оврўпада Шайх-Ур-Раис, Олимлар бошлиғи, Табиблар подшоҳи каби буюк номларга сазовор бўлган.

Ибн Синонинг ижтимоий-сиёсий қарашлари Форобий асарлари таъсирида шаклланган ва шу боис ўрта асрлардаги барча фанлар Ибн Сино эътиборидан четда қолмади. Ибн Синонинг асосий фалсафий

асарлари «Китоб-аш шифо», «Донишнома», «Нажот», «Китоб-ул инсоф», «Уржуза», «Ичак санчиқлари», «Аҳд рисоласи», «Ахлоқ ҳақидаги рисола» асарлари инсон саломатлиги, инсон хулқини, феъл-атворини, ахлоқ илмини ўз ичида мужассамлаштирган.

Ибн Сино «Донишнома» китобида ўз даврида маълум бўлган илмларни иккига: амалий ва назарий илмларга ажратади. Биринчиси – бизни ўз хатти-ҳаракатларимиздан хабардор қилади. Унинг фойдаси шундаки, у шу дунёдаги илмларимизни йўлга солиш учун нималар қилишимиз лозимлигини ўргатади. Иккинчиси эса бизнинг жонимиз ўз шаклини касб этиши ва у дунёда бахтиёр бўлиши учун буюмларнинг борлиқ ҳолати ҳақида бизни хабардор қилинади.

Амалий илмларнинг ўзини Ибн Сино яна уч турга ажратади:

Биринчиси, мамлакатни идора қилиш;

Иккинчиси, уйни идора қилиш;

Учинчиси, ўз-ўзини идора қилиш.

Демак, Ибн Сино амалий илмлар деганда. Инсоннинг амалий ҳаракати билан боғлиқ бўлган илмларни тушунади. Жамиятни, халқни, мамлакатни идора қилишни, уйни бошқаришни, оила муносабатларини тартибга солиш, кишиларнинг ўз-ўзига қандай муносабатда бўлишлари ҳақидаги Амалий билимларини Ибн Сино маънавият, одоб-ахлоқ ҳақидаги билим, деб қарайди.

Ибн Синонинг одоб-ахлоқ ва инсонпарварлик ҳақидаги таълимоти катта илмий-амалий, тарбиявий аҳамиятга эга. Бу таълимот инсон олам ривожланишининг тожи бўлиб, у буюк шараф ва ҳурматга лойиқдир, деган фикрга асосланади. Унинг фикрича. Инсон оламдаги мавжудотлар ичида энг буюк зотдир. Шунинг учун ҳам аллома ҳар бир кимсадан инсон номига лойиқ бўлишини талаб қилади.

Ибн Синонинг ижтимоий-сиёсий қарашлари Форобий асарлари таъсирида шаклланган деб юқорида қайд этгандик, чунки унинг қарашларида Форобий таълимотининг таъсири кучли бўлган.

Жамиятнинг пайдо бўлиши тўғрисида Ибн Сино: «Инсон ўз шахсий эҳтиёжлари мустақиллиги маъносида алоҳида ажралган эмас, чунки уларни инсон зотининг бошқа вакиллари билан бирлашмай туриб қондирилмайди» деб айтган.

Ибн Сино фикрича, «Аъзолари учун умумий қонунлар қарор топган мамлакатда адолатсизлик бўлиши мумкин эмас. Жамият аъзосининг адолатсизлиги жазоланиши керак. Агар ҳукмдорнинг ўзи

адолатсиз бўлса, унга қарши ғалаён жамият томонидан маъқулланиши ва қўллаб-қувватланиши керак».

Ибн Сино ўзининг «Кўрсатмалар ва ўғитлар» китобида бундай ёзади: «Инсон ўз шахсий эҳтиёжларининг мустақиллиги маъносида алоҳида ажралган мавжудод эмас, чунки у ўз эҳтиёжларини инсониятнинг бошқа вакиллари билан мулоқотда бўлмай туриб кониктира олмайди».

Одамлар ўртасида қарор топадиган алмашиш ва ўзаро муносабатлар жараёнларида ўар бир киши ўзга кишини қандайдир эҳтиёждан халос этади, агар ҳар бир киши ҳама нарсани ўзи бошқарадиган бўлса, унинг зиммасига ўта мураккаб, қўлидан келиши гумон бўлган вазифа ишлатилган бўларди. Бунинг натижасида кишилар ўртасида битишув, адолат ва қонуннинг қарор топган нормалари зарур бўлади, қонуншунос эса бундай қонунга алоҳида белгиларга эга бўлганлиги туфайли мажбурийликни касб этиши керак.

Шунингдек, хайрли хатти-ҳаракатларни амалга оширувчилар учун ҳам, ёмон хатти-ҳаракатларни амалга оширувчилар учун ҳам буларнинг барчаси кимга маълум бўлса ва буларнинг барчасидан хабардор ҳамда ҳар нарсага қодир бўлгандан олинадиган мукофот назарда тутилган бўлиши керак. Шунинг учун ҳакамнинг ва қонуншуноснинг устуворлигини тан олиш зарур ва одамларнинг ўз хатти-ҳаракатларида амал қиладиган сабаблардан бири уни эслаш бўлиши керак.

Қомусий файласуфлар, мутафаккирлар комил ишончига кўра ўзбошимчалик ва зўравонликка асосланган жоҳил, адолатсиз ҳокимият абадий эмас, бундай давлат вақти келиб ўз ўрнини адолатпарварлик, қонунийлик, инсонийликка асосланган ҳокимиятга бўшатиб беришга мажбур бўлади. Бундай ҳокимият фақат хайрихоҳ, адолатпарвар давлат ўз фуқароларига чинакам бахт-саодатга эришишлари учун, мамлакатда тартиб, осойишталик ва тинчликни қарор топтириш учун ҳамда қўшни давлатлар билан дўстона муносабатларни ривожлантириш учун зарур шарт-шароитларни яратиш мумкин.

Умуман олганда, саховатли давлат, унинг бошлиғи – ҳукмдорнинг асосий ички вазифалари ўз фуқароларининг моддий аҳволларини яхшилаш, уларни ақлий тарбиялаш, адолатни, халқ маорифини қарор топтириш, эзгулик ва олий феъл-атворни жорий қилиш, ўз фуқаролари соғлиги, номуси, фазилатлари ҳамда мол-

мулкани ўғрилар, босқинчилар, жиноятчилардан ҳимоя қилиш, фаннинг турли тармоқларининг ривожланиши учун шарт-шароитлар яратиш, илм аҳлига ҳомийлик қилиш, адолатли қонунлар чиқариш, тартиб ва қонунийликни таъминлаш, мансабдор шахслар фаолиятини назорат қилиб боришдан иборатдир.

Мамлакатнинг ташқи вазифаларига мамлакатни ташқи душманларда ҳимоя қилишни ташкил этиш, давлат мудофаа қобилиятини мустаҳкамлаш, кўшин ҳақида ғамхўрлик қилиш, бошқа давлатлар билан савдо, маданий ва дипломатик алоқаларни ўрнатиш киради. Саховатли, адолатли давлат агар унда ҳокимият тегишли тартибда ташкил этилган ва у омилкор кишилар кўлида бўлган тақдирдагина ўзининг ички ва ташқи вазифаларини уддалаши мумкин. Бу муносабатда мутафаккирлар мансабдор шахслар, энг аввало ҳукмдорнинг шахсий ва ишга оид сифатларига алоҳида аҳамият берадилар.

Шарқ сиёсий- ҳуқуқий тафаккури ривожда Ибн- Рушднинг қарашлари эътиборга сазовордир. 1126-1198 йилларда яшаб, ижод этган бу йирик олим Арастунинг издоши ҳисобланган, у Афлотуннинг “Давлат” асарига ёзган шарҳида ҳамда “Фалсафа ва дин ўртасидаги алоқадорликка доир фикр-мулоҳазалар” номли асарларида ўзининг ҳуқуқий қарашларини ҳам баён этган. Ибн Рушднинг идеал давлат ҳақидаги қарашлари давлат раҳбари иқтидорли фуқаролар орасидан сайлаб кўйилиб, бу ҳукмдор мукамал ишловчи қонунлар тизимига таяниб, давлатни бошқаради. ҳукмдор ҳеч қандай диний имтиёзлардан фойдаланмайди ва у оддий дунёвий ҳукмдор сифатида фаолият юргизади, ¹чунки рухонийлар тиранияси Ибн Рушдининг фикрича, -номаъқул давлат бошқарувининг энг ёмон кўринишидир.

Ибн Халдуннинг сиёсий ва ҳуқуқий қарашлари.

Ибн Халдун бошқа мутафаккирлардан фарқли равишда давлатнинг келиб чиқишини таҳлил қилиш ва давлатни умумий шаклда ўрганишга ҳаракат қилади.

Тунислик таниқли сиёсий олим-мутафаккир Ибн Халдун (1332 - 1406)нинг давлат ва ҳуқуқ масалаларига дунёвий ёндошганлиги, ҳамда унинг “давлатнинг моҳияти - унинг хусусий мулкни муҳофаза

қилишидадир”, деб, хусусий мулкни ҳимоя қилмайдиган давлат сиёсатини қаттиқ қоралаганлиги ўша давр учун прогрессив аҳамиятга эга бўлиш билан бир қаторда, шу давр давлат-ҳуқуқий қарашлари ривожига ҳам катта таъсир этган.

Адолатли, қонунларга асосланиб амал қиладиган давлат ҳақидаги қарашлар ривожига Марказий Осиё давлат-ҳуқуқий фикри ҳам ўзининг салмоқли ҳиссасини қўшган.

Ибн Халдун ҳар доим масалага бир социолог сифатида ёндашади. Шунинг учун у биринчидан давлатнинг келиб чиқиши, оддий жамият билан таққосланишини ўрганади. Унинг фикрича мулкчилик асосида инсонлар ўртасида табақалар пайдо бўлган, бунинг юксалиши оқибатида давлат юзага келган.

У жамиятларни иккига бадавий ва маданий жамиятни ажратиб кўрсатади. Лекин у бадавий жамиятни асл жамият, мадания жамиятни эса иккиламчи жамият деб кўрсатади. Чунки инсонларнинг асл табиий эҳтиёжлари бадавий жамиятида асосий ўринда туради, маданий жамиятда эса бу масаланинг ёнида қўшимча масалалар пайдо бўлади деб кўрсатган олим.

Мулк, яъни давлат раҳбарияти улуғ мансаб сифатида ифодалайди

Ибн Халдун давлат ва сиёсат ҳақидаги ўзининг асосий қоидаларини “Муқаддима” деб номланган машҳур асарида баён қилиб берган.

Ибн Халдун таълимотига кўра, инсоннинг табиати билан боғлиқ равишда ҳар қандай жамият одамларнинг ёвузлик ва ўзаро бир-бирини қириб ташлашга “табиий” интилишларига тўсқинлик қиладиган “тийиб турувчи асос”нинг бўлишига муҳтождир. Давлат жамият аъзоларини бирлаштиради, ҳамда ўз фуқароларига нисбатан ҳам, шунингдек, ташқи доирада ҳам мажбурлов ҳокимиятини амалга оширади. “Ички” ҳокимият ҳукмдорнинг куч ёрдамида фуқароларни бошқариши, қонунларни ҳаётга жорий этиши, давлат ичида тартибни таъминлаши, солиқларни йиғиши ва армияни шакллантиришга ёрдам берувчи чексиз ҳукмронлигидан иборат. Давлатнинг “ташқи” олий ҳокимияти унинг бошқа ҳар қандай ҳокимиятга ёки мажбурловга бўйсунмаслигида намоён бўлади.

Ибн Халдун қарашларига кўра, давлат сиёсати фақат ҳукмдорларнигина ўз ичига олмай, балки барча фуқароларни ҳам жалб этиши керак.

Ибн Халдун бошқарувнинг уч шакли – “табиий монархия”, “сиёсий монархия” ва ҳалифаликни ажратиб кўрсатиб, улардан ҳам диний, ҳам дунёвий кадриятларни ўзида мажассам этувчи ҳалифаликни афзал кўрарди.

Ибн Халдуннинг сиёсий назарияси мусулмон ҳуқуқий назариясининг чўққиси бўлиб, амалда ўз тараққиётида у кўп асрлар давомида тўхтаб қолди. XVI аср бошларида Усманийлар империяси томонидан араб дунёси катта қисмининг босиб олиниши бунга сабаб бўлганди.

“ Шарқ Уйғониш даврида таълимотлари ва Жаҳон илми” мавзусида мустақил иш тайёрланг.

Мавзуни мустаҳкамлаш учун саволлар :

- 1. Шарқ Уйғониш даври қачондан бошланган ва ушбу даврнинг асосий омиллари нималардан иборат?**
- 2. Шарқ Уйғониш даври таълимотларидаги асосий сиёсий ва ҳуқуқий ғоялар жаҳон сиёсий-ҳуқуқий таълимотларига қандай таъсир этган?**
- 3. Ушбу даврдаги сиёсий ва ҳуқуқий ғояларини ривожлантиришда қомусий олимларнинг кўшган хиссаси нималарда кўринади?**
- 4. Фаробийнинг давлат пайдо бўлиши ва уни бошқариш ҳақидаги қарашлари.**
- 5. Фаробий сиёсий-ҳуқуқий таълимотида юнон олимларининг таъсири ва улардаги фарқли жиҳатлар.**
- 6. Фаробийнинг ҳуқуқий қарашлари.**
- 7. Ибн Сино ва Берунийнинг сиёсий қарашлари.**
- 8. Ибн Халдуннинг сиёсий ва ҳуқуқий қарашларини таҳлил этинг.**

Адабиётлар

- 1. Каримов И.А. Хавфсизлик ва барқарор тараққиёт йўлида. 6-том. — Т., «Ўзбекистон», 1998.**
- 2. Каримов И. Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт - пировард мақсадимиз. Т.: Ўзбекистон. 2000. - 109 б.**

3. Каримов.И. Бизнинг бош мақсадимиз – жамиятни демократлаштириш ва янгилаш мамлакатни модернизация ва ислох этишдир-Т.:Ўзбекистон,2005.
4. Каримов.И. Империя даврида бизни иккинчи даражали одамлар деб, ҳисоблашар эди. -Т.:Ўзбекистон,2005.
5. История политических и правовых знаний. Под общей редакцией Нерсисянца В.С.- Москва, изд. “Норма-Инфра”, 1999. - 736 с.
6. Аль-Фараби. Историко-философские трактаты. Алма-Ата: Наука, 1975.
7. Великие ученые Средней Азии и Казахстана (VIII-XIX вв) Алма-Ата.»Казахстан»-1965, с238.
8. Ҳ.Б.Бобоев ва бошқалар. Сиёсий ва ҳуқуқий таълимотлар тарихи. Дарслик.2002.
9. Ф.Муҳиддинова. Сиёсий ва ҳуқуқий таълимотлар тарихи.ТДЮИ. 2002.
10. Сулаймонова Ф. Шарқ ва Ғарб. — Т., «Ўзбекистон», 1997.
11. Беруний. Туғилган кунининг 1000 йиллигига. Т-1973.
12. Ибн Халдун.Муқаддима.
13. Ҳ.Бобоев. Ўзбекистон халқларининг сиёсий-ҳуқуқий таълимотлари тарихидан услубий қўлланма..1996.
14. Берунийнинг сиёсий-ҳуқуқий қарашлари. Ҳ.Бобоев.,С.Хасанов.
15. Форобий. Фозил одамлар шаҳри. Т-1993.
16. Форобийнинг давлат ва ҳуқуқ ҳақидаги таълимоти. Ф.Муҳиддинова.
17. Ф.Муҳиддинова. Форобийнинг ҳуқуқий қарашлари.
18. Ф.Муҳиддинова. Сиёсий ва ҳуқуқий таълимотлар тарихи.ТДЮИ. Маърузалар матни. 2005.
19. М.Турғунов. Форобийнинг давлат ва уни бошқариш ҳақидаги қарашлари. Ном.дис. ПА. 2002.
20. Норматов А.Форобийнинг сиёсий ва ҳуқуқий қарашлари.БМИ.2004.

Ғарбий Европа давлатларида сиёсий-ҳуқуқий таълимотлар

- Ғарбий Европа давлатларида сиёсий-ҳуқуқий таълимотларнинг асосий йўналишлари тўғрисида.
- Никколо Макиавеллининг давлат ва ҳуқуқ ҳақидаги қарашлари.
- Ж.Боденнинг давлат ва суверенитет ҳақидаги таълимотлари.
- Ғарбий Европа давлатларида сиёсий-ҳуқуқий таълимотларнинг асосий йўналишлари тўғрисида

Ўрта асрларда, яъни XI асрда Дигест Юстинианнинг қўлёзмалари топилгач, Шимолий Италия ва Ғарбий Европада рим ҳуқуқини кенг ўрганишга сабаб бўлди. Ушбу даврда Болоньяда глоссаторлар (глосса- изоҳ, тушунтуриш, шарҳловчилар) мактаби шаклланди.

Улар черков легист-глоссаторлари бўлиб, императорлар баҳсида қатнашиб ҳокимият масаласида фикр беришган. Айрим легистлар халқ императорга ҳокимиятни берган дейишса, айримлари Рим қонунига мурожаат қилиб, императорнинг хоҳиши олий қонун деб, қонунларни, дунёвий ҳокимиятни тан олишган.

XIV асрда постглоссаторлар шаклланиб, улар глоссаторларнинг ғояларини ўрганиб, янада улар ғоясини Юридик фани нуқтаи назаридан ривожлантиришган. Улардан бири италиялик профессор Бартол де Саксоферрато (1314-1357 йй) бўлиб, унинг тарафдорлари бартолистлар дейилган. Бартол де Саксоферрато ҳамда унинг тарафдорлари дунёвий ҳокимиятни ҳимоя қилишган. Бундай ғоялар эса католик черков ғояларига қарши бўлгани учун католик черковининг тарафдорлари, руҳонийлар рим ҳуқуқини Париж Университетида ўқитилишига қарши чиқишган. Шу сабабли XII асрда янги канониклар мактаби шаклланиб, улар черков таълимотини ҳимоя қиларди.

Ушбу мактаб издошлари Инжилни шарҳлаш, рим папасининг ҳукмини, одат ҳуқуқининг диний ғояларини тарғиб этган.

XIV аср-бошларида Рим папалари билан Людвиг 4 Баварский (1287-1347 йй 1314 йилдан Герман қироли; 1328 йй Муқаддас Рим империясининг императори) ўртасида кескин кураш бошланган. Император ҳуқуқини ҳимоя қилиш учун бир қанча мутафаккирлар ўз

ғояларини илгари суришган. Улардан бири файласуф Уильям Оккам (1285- 1349йй) бўлиб, у император Людовикка шундай деган: мен сени қаламим билан ҳимоя қиламан, сен эса мени қиличнинг билан ҳимоя қил”.

Унинг асосий ғояси император ҳокимиятини мустақиллигини ҳимоя қилишга қаратилган бўлиб, шу билан бирга Рим папасининг ҳокимияти унга итоат этувчиларнинг соборига яъни, йиғинига тобе бўлиши қайд этилган. Шу билан бирга ушбу йиғин Рим папаларини сайлаши ва уларни аралаштириб юбориши мумкинлиги ўз ифодасини топган.

Ўрта асрлар сўнггида Ғарбий Европа давлатларида содир бўлган муҳим воқеалар – Уйғониш (Ренессанс) даври ва Реформация (лотинча реформатио — ўзгартириш, ислоҳ қилиш) билан боғлиқдир. Реформация – XVI асрда Ғарбий Европада католик черкови ва Рим папаси ҳокимиятига қарши олиб борилган ижтимоий-сиёсий, диний-мафкуравий ҳаракатдир. Худди шу даврга келиб, феодал тузумнинг инқирозга юз тутганлиги аён бўлиб қолди. Жамият турмуш-тарзида тубдан янги бўлган меъёрлар тизими шакллана бошлади. Бу эса Уйғониш ва Реформация даврининг негизини ташкил этади. Уйғониш даврининг бошланиши Рим католик черковининг инқироzi ҳамда маданият, санъат ва эркин дунёқараш ривожланишининг бошланиш давридир.

Уйғониш ва Реформация даври учун хос бўлган омиллар, феодал муносабатларнинг емирилиши ва илк капиталистик муносабатларнинг куртак отиши, диний таълимотларнинг танқидий тарзда қайта кўриб чиқилиши каби жиҳатлар билан характерланади. Ўрта асрлар консерватив мафкурасига қарши кураш натижаси ўлароқ, сифат жиҳатидан янги ижтимоий-фалсафий қарашлар тизими яратилди. Бундай қарашлар тизимининг негизининг шахс қадр-қимматининг ўсиб бориши, инсоннинг эркин ривожланиши учун шарт-шароитлар яратиб беришдек юксак фазилатлар ташкил этади. Уйғониш даври идеологларининг таъбирларича, инсон тақдири унинг аслзодалиги, келиб чиқиши, унвони билан эмас, балки шахснинг фидокорлиги, фаоллиги, олижаноблиги ва виждонлилиги билан белгиланади.

Бу даврда ҳар бир шахснинг умумий фаровонлик йўлида беғараз хизмат қилишини тарғиб қилувчи ғоя сиёсий ва ҳуқуқий қарашлар тизимида долзарб аҳамият касб этган тезисга айланганди. Умумий

фаровонлик ибораси мазмунида республика тузилиши шаклидаги, фуқаролар тенглиги ва адолатпарварлик тамойилларига асосланган давлат моҳияти акс этади. Шунга кўра ўзаро тенглик ва адолат қафолатлари қабул қилинаётган қонунларда ўз ифодасини топиши лозим эди.

Айни чоғда бу даврда давлатнинг келиб чиқиши борасидаги қарашларда мавжуд шартнома назарияси бир қадар янги мазмун касб этган ҳолда чиқди. Мазкур назария орқали давлатнинг келиб чиқиши сабаблари, давлат ҳокимияти қонунийлиги каби давлат моҳиятини белгиловчи ҳодисалар тушунтириб берилди.

Бироқ Реформация тарафдорлари ёндашувида бу қарашлар бир қадар узгача тусга эга бўлади. Реформация тарафдорлари ҳам шахс эркинлиги, дунёвий муассасаларнинг аҳамиятини инкор этмаганлари ҳолда, ўз қарашларининг бирламчи манбаи сифатида муқаддас илоҳий китобларга (Инжилга, айниқса Янги Аҳдга) таянадилар. Шу боисдан ҳам Реформация сиёсий-ҳуқуқий тафаккурида диннинг кучли таъсири яққол сезилиб туради.

Шу ўринда Уйғониш ва Реформация муаллифларининг илк буржуа характеридаги сиёсий-ҳуқуқий қарашлари мазмунини белгиловчи бир қатор жиҳатларни алоҳида таъкидлаб ўтиш мақсадга мувофиқ. Улар: феодал иқтисодий тартиботнинг, мавжуд давлат ҳокимияти институтларининг ва феодал жамият асосланган маънавий қадриятлар тизимининг инкор этилишида, турли ижтимоий қатламларнинг феодал тузумга бўлган муносабатларининг ўзаро мос келишида ўз ифодаланди.

Маълумки, ҳар қандай янги тузум аввалгисидан ўзининг ижобий жиҳатлари билан фарқланиб туради. Бу ўринда Уйғониш ва Реформация муаллифларининг жамият ҳаётининг турли жиҳатлари, шахс мақоми, шахс ва давлатнинг ўзаро муносабатлари борасидаги илғор фикрлари Ғарбий Европада сиёсий ва ҳуқуқий тафаккурни кейинги ривожда айниқса муҳим аҳамият касб этганлигини алоҳида таъкидлаш лозим. Зеро, “Жамият тараққиётидаги ҳар қандай ўзгаришлар, янгиликлар, айниқса, инсоният ривожига катта туртки берадиган жараёнлар, кашфиётлар ўз-ўзидан юз бермайди.

Бунинг учун асрий анъаналар, тегишли шарт-шароит, тафаккур мактаби, маданий-маънавий муҳит мавжуд бўлмоғи керак”³⁰.

³⁰ Каримов И.А. Биз келажакимизни ўз қўлимиз билан кураимиз. Т.: «Узбекистон», 7-том, 189-бет.

XVI аср Европа ҳаётида улкан, сиёсий, диний ўзгаришлар аср бўлганлиги билан характерланади. Франция, Испания, Австро-Германия, Англия, Россия давлатларида кучли дворянлар монархияси ташкил топа бошлаган. Феодал тарқоқлик натижасида йирик феодаллар имтиёзларидан, ҳокимиятидан ажрала бошлаган. Католик черкови ўзининг маънавий – сиёсий эътиборини йўқотиб, унинг ўрнини Гус, Уиклиф ғоялари эгаллай бошлаган. Черковни қоралаш фақат еретикларгагина хос бўлмасдан, балки айрим католикларнинг ўзи ҳам диний ташкилотларга нисбатан танқидий муносабатини ошқор эта бошлаган давр эди.

Никколо Макиавеллининг давлат ва ҳуқуқ ҳақидаги қарашлари

Никколо Макиавелли (1469 – 1527) — италиялик сиёсий арбоб ва тарихчи. У антик адабиётнинг кучли билимдони бўлган. Шу билан бирга Макиавелли Ливия асарлари таъсири остида христианлик даврига қадар бўлган Рим империясини ёзувчи сифатида ўз асарларида мадҳ этган. Унинг йирик асарлари “ҳукмдор” (1513) ва “Флоренция тарихи” (1532) ҳисобланади. Макиавеллининг сиёсий ва ҳуқуқий қарашлари “ҳукмдор” асарида ўзининг ёрқин ифодасини топган. Бу асарда Макиавелли республика бошқарув тизимида ўзининг ҳайрихоҳлигини билдиради. Унинг юқорида номи тилга олинган асари, аввалам бор, ҳукмдорнинг, давлат бошлиғининг умуман тутган ўрни ва аҳамияти ҳақида. Бироқ муаллиф унда ҳукмдорнинг инсоний жиҳатлари ва хатти-ҳаракатларини таҳлил қилиш орқали давлат сиёсий фаолиятининг қонуниятлари ва ўзига хос жиҳатлари тўғрисида сўз юритади. Асар негизида идеал ҳукмдор эга бўлиши лозим бўлган жиҳатлар, у риоя қилиши керак бўлган тақлиф ва мулоҳазалар эмас, балки давлат табиатини аниқлаш масаласи ётади.

Юқорида таъкидлаганимиздек, Макиавелли тарихчи бўлган, шу боисдан ҳам унинг сиёсий-ҳуқуқий қарашларида тарихий тажриба муҳим ўрин тутди. У ўз қарашларини ифодалар экан, уларни диний нуқтаи назардан келиб чиққан ҳолда айтмайди. Макиавеллининг таъбирича, сиёсий воқеалар, давлат тизимидаги янгиланишлар, давлат шаклининг ўзгариши худо иродаси ёки инсонлар

фантазицияси маҳсули сифатида эмас, балки воқеа ва ҳодисалар ривожининг амалий таъсири остида объектив тарзда юз беради. Бошқача айтганда, Макиавелли диний-илоҳий қарашларга зид ҳолда, давлат масаласида дунёвий нуқтаи назардан ёндашган, яъни ижтимоий тараққиёт қонунларини тарихий маълумотларга, реал фактларга асосланиб тушунтиришга ҳаракат қилган.

Макиавеллининг таълимотида кўп мунозараларга сабаб бўлган тезис – бу ахлоқ меъёрларининг сиёсатда тутган ўрни билан боғлиқ. Шунинг учун ҳам Н. Макиавелли сиёсий муаммоларни ахлоқий нуқтаи назардан келиб чиқиб, ҳал этиш нореал ва ўринсиз эканлигини алоҳида таъкидлайди. ҳокимият, сиёсат, сиёсий ҳукмронликни амалга ошириш технологияси бошиданок ахлоқ доирасидан ташқарида бўлган ҳодисадир. “ҳукмдор” асарида муаллиф, давлатнинг буюклиги, мустақиллиги, қудрати идеал ҳолат бўлиб, сиёсатчилар унга эришишда ўз хатти-ҳаракатларининг ахлоқий жиҳатлари ва фуқаролар эркинлиги борасида қайғурмай, тегишли воситалардан фойдаланишлари лозим, деган ғояни илгари суради. Шу сабабли ҳам сиёсий фанда “макивеллизм” истилоҳи орқали сиёсат сахнасида ўз мақсадларига эришишида ахлоқ меъёрларига эътиборсизлик билан муносабатда бўлиш тушунилади. Макиавеллининг фикрича, энг муҳими, қандай воситалардан фойдаланишдан қатъи назар, давлат ҳокимиятини ушлаб қолишдир. Бунинг учун давлат ҳокимияти мустаҳкам асосга эга бўлмоғи лозим. ҳокимият асосини яхши қонунлар ва кучли кўшин ташкил этади. Бу икки жиҳат бир-бирини тўлдириб турувчи омил сифатида муҳим аҳамиятга эга ҳисобланади. Қонунлар таянчи – армия, полиция саналади. “ҳукмдор” асарида давлат ҳокимиятида ҳуқуқ ва адолат омилларининг ўрни ва роли тўғрисида асло сўз юритилмайди.

Никколо Макиавелли қарашларида давлат манфаатлари марказий ўрин тутди. У ҳукмдор эга бўлиши лозим бўлган қатор сиёсий усуллар тўғрисидаги фикрларини ўртага ташлайди. ҳукмдор ўз ҳокимиятини сақлаб қолиш нияти бўлса, у эзгуликни давлат бошқарувининг тамойили сифатида кўрмаслиги лозим. Давлатни сақлаб қолиш мақсадида ҳукмдор ўз сўзидан қайтиши гуноҳ эмас. Давлат ҳокимияти мустақил ва кескин бўлиши лозим. Давлат (стато) истилоҳининг илмий муомалага киритилиши ҳам Макиавелли номи билан боғлиқдир. Макиавеллининг “ҳукмдор” асарида давлат, шахс, халқ ва жамият бошқарувчи аппарат сифатида кўрилади. Ушбу аппаратнинг марказида давлат мансабдор шахслари фаолиятига

рахбарлик қилувчи ҳукмдор туриши лозим. Сиёсий ҳокимият фақат ҳукмдорнинг қўлидагина жам бўлиши мумкин. ҳукмдор атрофидаги мансабдор шахслар унинг иродасини амалда бажаришга хизмат қилишлари даркор. Ушбу маънода ҳукмдор ҳокимияти ҳеч бир шахснинг иродаси билан чекланмаслиги керак.

“Ҳукмдор” муаллифи бугунги кунда олий ҳокимият манбаи саналмиш халқнинг давлат бошқарувидаги ролига ўта эътиборсизлик билан муносабатда бўлади. Унинг қарашларида халқ сиёсий бошқарувнинг объекти сифатида талқин қилинади, холос. Бироқ Макиавелли ҳукмдорга халқ ҳомийси қиёфасига киришни тавсия этади. Ақлли ҳукмдор ўз фуқароларини мансабдор шахслар адолатсизликларидан, ноҳақликларидан ҳимоя қилиши лозим. Бу орқали у давлатда барқарорликка эришади. Бу олий ҳукмдор мавқеини оширади, қолаверса, мавқеи янада мустаҳкамланишига хизмат қилади. Давлатда тегишли муассасалар (армия, полиция ва ҳоказолар) фаолияти орқали ҳунармандлар, ер эгалари ва савдогарларга ҳомийлик қилиши ва бу орқали маълум тартибга эришиш устувор жиҳат саналади. Бироқ асарда уларнинг ҳуқуқ ва эркинликлари тўғрисида мутлақо сўз юритилмайди. Бундай ҳолатда, муаллифнинг фикрича, фуқаролар кўпроқ ўз ҳуқуқ ва эркинликларининг мавжудлиги тўғрисида эмас, балки ўз мулкларининг дахлсизлигини сақлаб қолиш тўғрисида қайғурадилар. Макиавеллининг фикрича, шахс ўз эркинлигидан айрилишга кўникиши мумкин, бироқ мулкдан айрилишга асло кўника олмайди.

“Ҳукмдор” асарида таъкидлашича, ҳукмдорнинг оддий фуқарога қилган ҳар бир хатти-ҳаракати мурувват, эзгулик ва ҳайр-саховат сифатида талқин қилиниши лозим. Мурувват оз-оз бўлса-да, доимий тарзда кўрсатиб турилиши мақсадга мувофиқ. Чунки ушбу ҳолда фуқаролар ҳукмдор мурувватини доимо ҳис қилиб турадилар. ҳукмдорнинг асосий вазифаси халқ рағбатига эришишдир.

Макиавелли таъбирича, давлат ҳокимияти самарали амалга оширилиши учун фуқаро ҳукмдорга тўлиғича бўйсунishi лозим. Бўйсунishiга эришишнинг икки усули мавжуд: бири — ҳукмдорга муҳаббат уйғотиш; иккинчиси — ундан кўрқиш ҳиссини авж олдириш. Инсонлар ўз табиатларига кўра яхшиликни билмайдиган, икиюзламачи, беқарор ва ёлғонга мойилдирлар. ҳукмдор уларни ўз иродасига бўйсундириш учун энг шафқатсиз чораларни ҳам қўллаши мумкин. У жавобгарликдан кўрқмаслиги керак, чунки ҳукмдор суд юрисдикциясидан ташқаридадир. Фуқароларга нисбатан

шафқатсизликни нафақат уруш пайтида, балки тинчлик вақтида ҳам амалга ошириш мумкин. Давлат ҳокимияти душманлари тоифасига кирувчи шахсларни ҳукмдор йўқ қилиб ташлаши лозим. Фуқароларни давлат ҳокимиятига ҳеч қандай эътирозсиз бўйсундиришга эришиш муҳим вазифа саналади. Ушбу ҳолат давлат ҳокимиятига олий ирода – бир бутун, ҳеч кимга боғлиқ бўлмаган, барчадан устун, чегарасиз ва сўзсиз ҳукмронлик қилиш ваколатини беради. Фақат шу иродагина давлат мавжудлигини тасдиқлай олади, унинг қудратини таъминлай олади ва мамлакатда тартиб ўрната олади. Макиавелли “давлат суверенитети” тўғрисида сўз юритмаган бўлса-да, унинг давлат табиати тўғрисида берган таърифи давлат суверенитети тушунчасига анча яқин келади.

Макиавелли сиёсий-ҳуқуқий қарашларида Уйғониш даври учун хос бўлган инсонпарварлик ғоялари таъсири у қадар сезилмайди. Унинг асарларида инсон кадр-қимматини улуғлаш иккинчи даражали вазифа саналади. Макиавелли асарлари негизида идеал ҳукмдорга хос хусусиятларни жиҳатлари ва унинг ҳокимиятини амалга ошириш технологиясини такомиллаштиришни таҳлил қилиш масалалари ётади. У идеал ҳукмдор тимсоли сифатида Италия давлатини бирлаширган Цезарь Борджиани кўради.

Никколо Макиавеллининг ўз қарашларида ахлоқ нормаларига эътиборсиз муносабатда бўлишини муаллифнинг инсонпарварлик ғояларига шахсий муносабатининг натижаси сифатида баҳолаб бўлмайди. Бунинг сабаблари янада чуқурроқ бўлиб, бир-биридан сифат жиҳатидан фарқ қилувчи турли ўлчамдаги, ижтимоий турмуш тарзининг икки хил усули: ахлоқий ва сиёсий муносабатлар ҳисобланади. Уларнинг ҳар бири ўз мезонларига эга: биринчисида — “эзгулик” ва “ёвузлик”, иккинчисида — “фойда” ва “зарар” (“ғалаба” ва “мағлубият”). Макиавеллининг ушбу ўриндаги хизмати шундан иборатки у сиёсат ва ахлоқнинг объектив мавжуд муносабатларини дадиллик билан кескин тарзда асл ҳолатини ифодалаб бера олди.

Жан Боденнинг давлат ва суверенитет ҳақидаги таълимотлари

Жан Боден (1530-1596) — машҳур француз сиёсий мутафаккири, публицисти, ҳуқуқшуноси. Таҳлил қилинаётган даврда вужудга келган сиёсий ва ҳуқуқий таълимотлардаги тенденциялар ва бу каби таълимотларнинг вужудга келишини тўғри англаб етиш учун мазкур даврда ҳукмрон бўлган ижтимоий-сиёсий ва диний вазиятни

аниқ баҳолай олиш зарур. Маълумки, XVI асрнинг иккинчи ярми охирларига келиб, Францияда диний қарама-қаршиликлар авжига чиқди. Бир томондан, католиклар, иккинчи томондан, протестантлар конфессияларнинг тенг аҳамиятли эканлигини тан олмай, бир-бирлари билан низолашишар эдилар. Бу қарама-қаршиликлар кескинлиги билан тўғридан-тўғри давлатнинг ўзига таҳдид солар эди. Қарама-қаршилик чуқурлашган сайин фақат тинчлик (сулҳ)гина динни ва ундаги турли оқимларни сақлаб қолиши мумкинлиги намоён бўла борди. Тинчликнинг ўрнатилиши, умумий манфаатларнинг таъминланиши алоҳида гуруҳларнинг фаолияти билан эмас, балки монархнинг номи билан боғланади. Ана шундай ҳолатда миллатнинг бўлинишига ва инқирозига олиб келиши мумкин бўлган фуқаролар урушидан кўра тирания афзаллигини қўллаб-қувватловчи қарашлар шакллана бошлади.

Умуммиллат манфаатларини ҳимоя қила оладиган ва амалга ошира оладиган ҳар қандай диний оқимлардан устун турувчи қирол ҳокимиятининг назарий асосларини буюк француз мутафаккири Жан Боден ўзининг “Тарихни осон ўрганиш методи”(1566), “М. Мелоструа парадоксларига жавоб...”(1568), “Республика тўғрисида олти китоб”(1576), “Етти киши диалоги”(1593) каби асарларида ёритишга интилган. Айниқса, Боден ўзининг “Республика тўғрисида олти китоб” асарида давлат табиати, марказий монарх ҳокимиятини мустаҳкамлаш усул ва йўллари тўғрисида атрофлича фикр юритади. Боденнинг ушбу машҳур китоби тўлиғича давлат табиати моҳиятини очишга қаратилгандир. Республика тўғрисидаги олти китобнинг биринчисида китобда – ижтимоий умумийлик асослари кўриб чиқилади. Иккинчи китобда – давлат шакллари ўргўнилган бўлса, учинчи китобда – давлат институтлари; тўртинчи китобда – давлат тузилишидаги ўзгаришлар ва уларни назорат қилиш; бешинчи китобда – давлат вазифалари ва турли ҳолатларга мослашув; сўнгги, олтинчи китобда эса – ҳокимиятни амалга ошириш воситалари ва энг афзал давлат шакллари тўғрисидаги масалалар таҳлил қилинган.

Боденнинг фикрича, давлат ячейкаси оила саналади. Ўз мақсадларига кўра оила бошлиғи – давлат ҳокимиятининг тимсоли ва инъикосидир. Давлатчилик ташкилот сифатида шартнома асосида вужудга келади. Унинг асосий мақсади жамоа орасида тинчликни кафолатлаш, жамоани ташқи хавфдан ҳимоя қилиш ҳамда кишиларнинг чинакамига бахтли-саодатли бўлишлари тўғрисида қайғуришдир.

Боден томонидан давлат суверенитети муаммоларининг ишлаб чиқиши унинг сиёсий-ҳуқуқий таълимотнинг ривожланишига қўшган улкан ҳиссаси ҳисобланади. “Суверенитет, — Боденнинг таъбирича, — мутлақ ва доимий ҳокимиятдир”. Мутлақ ҳокимият деганда, суверен ҳокимиятнинг ўз кудратини ҳеч қандай чеклашларсиз намоиш қилиши тушунилади. Суверенитетнинг доимийлиги суверен ҳокимият узоқ вақт давомида ўзгаришсиз амалда бўлишини англатади. Суверен ҳокимият бир бутун ҳокимиятдир, барча имтиёзлар фақат унгагина тегишли бўлиб, бу имтиёзлар (алоҳида ҳуқуқлар) бошқа давлат органлари ёки мансабдор шахслар билан ўзаро бўлиниши мумкин эмас. Суверен ҳокимият ўзидан юқори турувчи ва у билан рақобатлашувчи органларнинг мавжудлигига йўл қўймаслиги лозим. Боден суверенитет тўғрисидаги таълимотида суверенитетнинг ўзига хос беш жиҳатига эътиборни қаратади. Уларнинг биринчиси – барча учун тегишли бўлган қонунларнинг қабул қилиниши. Иккинчиси – уруш ва сулҳ масалаларининг ҳал этилиши. Учинчиси – мансабдор шахсларнинг тайинланиши. Тўртинчиси – охириги инстанция суди сифатида фаолият кўрсатиш. Бешинчиси – афв этиш ваколати.

Боден давлат ҳокимияти суверенитети мавзусини тадқиқ этиш орқали муҳим хулосаларга келди. Ушбу хулосаларнинг энг муҳимларидан бири – бу суверен давлат ҳокимияти ҳам риоя қилиши лозим бўлган талаблар тизимининг мавжудлиги билан боғлиқдир. Бинобарин, суверен давлат ҳокимияти илоҳий ва табиий қонунларга риоя қилиши лозим.

Суверен давлат ҳокимияти инсонлар томонидан яратилган қонунлардан устун туради ҳамда ўз иродасига тобе бўлганлар ҳаёти ва ўлимини тассаруф этади. Шу билан бирга оиланинг ички ишларига аралашиб, дин эркинлиги тамойилини бузмаслик, айниқса, фуқаролардан уларнинг розилигисиз солиқ ундириш тақиқланади. Суверен ҳокимият соҳиби ўзига тегишли бўлган ваколатларнинг маълум бир қисмини муайян шартлар асосида мансабдор шахсларга юклаши мумкин.

Боден қонун ва ҳуқуқни бир-биридан кескин фарқ қилувчи турли категориялар тарзида талқин қилади. Унинг таъбирича, “ҳуқуқда — адолат, қонунда — буйруқ мужассам”. Суверен (монарх) қонунлар қабул қилади, бироқ ҳуқуқни яратмайди.

“Суверенитетни бошқа бир кишига бериш мумкинми ёки йўқми?” – деган саволга Боден қуйидагича жавоб беради: “Халқ бу

олий ва доимий ҳокимиятни ҳеч бир чеклашларсиз маълум бир шахсга бериши мумкин. Бундай шахс монарх ҳисобланади”. Ушбу мутафаккирнинг қарашлари таҳлили шундан далолат бермоқдаки, у ҳақиқатдан ҳам суверен монарх ҳокимиятининг қатъий тарафдори бўлган. Бироқ давлатнинг бу турдаги бошқарув шаклига аристократик ва демократик элементлар ҳам хосдир. ҳукмдор томонидан муайян мансабларга фақатгина бой-бадавлат, аслзода шахсларнинг тайинланиши, давлат бошқарув органларида хизмат қилиш учун барча эркин шахсларга рухсат берилиши кабилар шулар жумласидандир.

Боден ҳокимиятни амалга ошириш усуллари бўйича барча давлатларни уч тоифага бўлади: қонуний, отамерос (сеньорал – ўз ҳудудида подшоҳлик ҳуқуқига эга бўлган катта ер эгаси) ва зулм-зўравонликка асосланган мустабид давлат. Боден қонуний давлатларга таъриф берар экан, бу каби давлатларда фуқаролар суверен қонунларига, суверен эса табиий ҳуқуқ талабларига риоя этишни айтиб ўтади. Мутафаккир фикрича, отамерос давлатларда суверен қурол кучи ёрдамида инсонлар ва уларнинг мулкига эга бўлади ҳамда уларни оила бошлиғи сифатида бошқаради, мустабид давлатларда эса суверен табиий ҳуқуқларни тан олмайди, эркин фуқароларга қуллар каби муносабатда бўлади, уларнинг мулкига эса ўзининг мулки сифатида қарайди.

Боден таълимотига кўра, суверентитет монархга тегишли бўлган, бошқарув эса аристократик ва демократик моҳият касб этувчи давлат энг яхши давлат ҳисобланади. Бу тоифа давлатни у қироллик монархияси деб атайди. Француз мутафаккири Боденнинг сиёсий ва ҳуқуқий қарашлар тизимига қўшган улкан ҳиссаси шундан иборатки, у ўз замонасида давлат суверенитети ғоясини ўша давр учун зарурлигини исботлади, шу билан бирга давлат фаолияти чегараларини ҳам аниқлаб берди.

Мавзуга қўшимча маълумотлар:

Марсилий Падуанский (1275 - 1343 й.)нинг сиёсий ва ҳуқуқий қарашларини ўрганиш ҳам аҳамиятга моликдир. У давлатнинг келиб чиқиши масаласида Арастунинг қарашлари издоши сифатида кўринади. У ҳокимиятнинг манбаи - халқ деб, ўша давр учун анча янгилик бўлган фикрни айтади.

Марсилий Падуанскийнинг фикрига кўра, қонунлар икки хил бўлади: илоҳий ва дунёвий қонунлар.

Давлат ҳоқимияти энг аввало қонунлар чиқариш йўли билан амал қилади ва бу қонунлар илоҳий қонунлардан фарқ қилади, юридик қонунларни чиқаришга фақат халқ ҳақли, қонунларни эса бу ишга муносиб халқ томонидан сайлаб қўйиладиган одамлар ишлаб чиқиши керак, чиқарилган қонунлар эса ҳам халқ учун ҳам уларни чиқарганлар учун мажбурийдир.. “Тинчлик ҳимоячилари” асарида давлат ҳоқимиятининг қонун чиқарувчи ва ижро этувчи тармоқлари ўртасида аниқ чегарани белгилайди. Айти пайтда, у қонун чиқарувчи ҳоқимият ижро ҳоқимиятининг ваколатини ва фаолияти тартибини белгилашини таъкидлайди.

Падуанский халқ суверенитети ғоясига таянган ҳолда, барча давлат лавозимлари-ю, институтларининг сайлаб қўйилиш тамойилини илгари суради, у хатто сайлаб қўйиладиган монархияни меросий монархиядан кўра комил шакл деб тушунади.¹

АДАБИЁТЛАР

1. Каримов И.А. Хавфсизлик ва барқарор тараққиёт йўлида. 6-том. — Т., «Ўзбекистон», 1998.

2. Каримов И. Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт - пировард мақсадимиз. Т.: Ўзбекистон. 2000. - 109 б.

3. Каримов.И. Бизнинг бош мақсадимиз – жамиятни демократлаштириш ва янгилаш мамлакатни модернизация ва ислоҳ этишдир-Т.:Ўзбекистон,2005.

4. Каримов.И. Империя даврида бизни иккинчи даражали одамлар деб, ҳисоблашар эди. -Т.:Ўзбекистон,2005.

5. История политических и правовѳх знаний. Под обхей редакцией Нерсисянца В.С.- Москва, изд. “Норма-Инфра”, 1999. - 736 с.

6. Аль-Фараби. Историко-философские трактатѳ. Алма-Ата: Наука, 1975.

7. Ҳ.Б.Бобоев ва бошқалар. Сиёсий ва ҳуқуқий таълимотлар тарихи. Дарслик.2002.

8. Никколо Макиавелли. Государь. Пер. с ит. – М.: Планета, 1990. 84 с.

9. История политических и правовѳх учений. Учебник для вузов. Изд. 2-е стереотип. Под обѳий ред. члена-корреспондента РАН, доктора юридических наук, профессора В.С.Нерсесянца. – М.: НОРМА-ИНФРА М, 1999.-736с.

10.История политических и правовѳх учений. Хрестоматия. - М., 2000.

11.Философский энциклопедический словарь. – М.:ИНФРА-М, 2001.-576 с.

12.И Рассел Б. История западной философии. – М.:“Академический проект”, 2000. - 765 с.

13.Философия конспект лекций- М.: “Приор” , 2001. - 224 с.

14.Ф.Муҳиддинова. Сиёсий ва ҳуқуқий таълимотлар.ТДЮИ.2002.

15.Самиев.Б. Ҳуқуқий давлат ғоялар тарихи ва ҳозирги замон. Магистрлик диссертацияси.

16.Ф.Муҳиддинова. Сиёсий ва ҳуқуқий таълимотлар. Маърузалар матни.2005.

XVII-XVIII асрларда сиёсий-ҳуқуқий қарашлар

- **Европадаги XVII аср инқилобларининг асосий хусусиятлари ва уларнинг сиёсий-ҳуқуқий мафкурада акс этиши. Табиий ҳуқуқ назариясига умумий тавсиф.**
- **Голландия сиёсий-ҳуқуқий тафаккури. Гуго Гроцийнинг ҳуқуқ ва давлат ҳақидаги таълимоти. Бенедикт Спинозанинг сиёсий-ҳуқуқий қарашлари.**
- **XVII аср инглиз сиёсий ва ҳуқуқий назари. Томас Гоббснинг сиёсий ва ҳуқуқий таълимоти.**
- **Жон Локкнинг сиёсий-ҳуқуқий қарашлари.**
- **Европадаги XVII аср инқилобларининг асосий хусусиятлари ва уларнинг сиёсий-ҳуқуқий мафкурада акс этиши.**
- **Табиий ҳуқуқ назариясига умумий тавсиф**

XVII асрда Европада муваффақият қозона бошлаган инқилоблар, яъни жамият тараққиётида ва тафаккур ривожидан рўй берган туб сифат ўзгаришлари, бир сифат ҳолатидан иккинчи сифат ҳолатига ўтиш жараёни табиийки, сиёсий-ҳуқуқий мафкурада ҳам ўз инъикосини топди. Маълумки, XVII аср бошларида Голландияда рўй берган инқилобда дастлабки ғолибона инқилоб бўлди. Шундан сўнг Англияда (1642-1649) инқилоб рўй берди. Кейинчалик Шимолий Америкада ва Европанинг бошқа малакатларида ғалаба қозонган инқилоблар ҳам XVII асрда бошланган инқилобларнинг мантиқий давоми эди. Бу инқилоблар вазифалари орасида миллий мустақилликка эришиш вазифаси билан бирга, сиёсий вазифа — феодал монархияни йўқотиб, буржуа республикасини ўрнатиш вазифаси муҳим ўрин тутди.

Шунинг учун ҳам диний догматизмга, черковнинг маънавий соҳадаги диктатурасига қарши кураш айниқса ўрганилаётган давр учун хос бўлган хусусиятдир. Шу сабабли бутун Европа фалсафаси, шу жумладан сиёсий-ҳуқуқий таълимотларнинг шаклланиши ва уларнинг ривожланишида янгича, рационал ва дунёвий ёндашув марказий ўрин тутди.

Антик давр мутафаккирлари табиий ҳуқуқ назариясининг шаклланишига асос солганлар. Улар, хусусан, Сукрот, Афлотунлар, ҳуқуқ табиатнинг ўзида, инсоннинг моҳиятида мавжуддир, деган қарашни илгари сурадилар. XVII—XVIII асрларга келиб табиий

ҳуқуқ концепцияси маърифатпарварлар томонидан ривожлантирилади. Ушбу назариянинг йирик вакиллари Боден, Гроций, Гоббс, Пуффендорф, Вольф ва Кантлардир. Христианликда кенг тарқалган қарашга кўра, табиий ҳуқуқ илоҳий қонун натижасида вужудга келган бўлиб, инсон табиатида у яратилгандан буён мавжуддир. Табиий ҳуқуқ, замон ва макондан қатъи назар, барча учун баробардир.

Шунга кўра табиий ҳуқуқ сиёсий ва ҳуқуқий тафаккурлар тарихида кенг тарқалган таълимотлардан бири ҳисобланади. Табиий ҳуқуқ — кишиларнинг табиатидан келиб чиқадиган, муайян ижтимоий шароитга боғлиқ бўлмаган тамойил, қоида, ҳуқуқлар мажмуидир. Айни чоғда табиий ҳуқуқ — ҳуқуқ тўғрисидаги бенуқсон, теран ахлоқий ва юксак даражада адолатли тасаввурлар йиғиндиси ҳамдир. Табиий ҳуқуқ азалдан мавжуд сиёсий жамиятдаги жорий ҳуқуқий тизим ва ижтимоий муносабатларни баҳолаш категорияси сифатида хизмат қилган. Шу боисдан Европадаги XVII аср инқилобларида ҳам табиий ҳуқуқ муҳим аҳамият касб этган.

Умуман олганда, инсоннинг табиий ҳуқуқи билан боғлиқ тамойиллар ҳозир ҳам ўз аҳамиятини йўқотган эмас. Табиий ҳуқуқ ва унга тегишли юридик мажбуриятлар давлатларнинг конституцияларида, энг муҳим қонунчилик ҳужжатларида мустаҳкамлаб келинади. Чунончи, Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 24-моддаси шу жиҳатдан ибратли. Жумладан, унда шундай дейилади: “Яшаш ҳуқуқи ҳар бир инсоннинг узвий ҳуқуқидир. Инсон ҳаётига суиқасд қилиш оғир жиноятдир”. Дарҳақиқат, Конституциямизда табиий ҳуқуқ тамойилларига асосланган кўплаб моддалар мавжуд.

Голландия сиёсий-ҳуқуқий тафаккури: Гуго Гроцийнинг ҳуқуқ ва давлат ҳақидаги таълимоти

Бенедикт Спинозанинг сиёсий-ҳуқуқий қарашлари

Гуго Гроций (1583-1645) – машхур голландиялик мутафаккир ва сиёсий арбоб. Давлат ва ҳуқуқ тўғрисидаги илк буржуа таълимотининг, табиий ва халқаро ҳуқуқнинг назарий асосларини яратганлардан бири.

Гроцийни шуҳрат чўққисига олиб чиққан асари 1625 йилда ёзиб тугалланган “Уруш ва тинчлик ҳуқуқи тўғрисида” номли асари ҳисобланади. Ушбу асар уч китобдан иборат бўлиб, унда табиий

ҳуқуқ, халқлар ҳуқуқи (халқаро ҳуқуқ) ва оммавий ҳуқуқ тамойилларига таъриф берилади. Шунингдек, Гроцийнинг сиёсий-ҳуқуқий қарашлари “Ўлжа ҳуқуқи тўғрисида” (1609), “Голландия ҳуқуқини ўрганишга киришиш” (1631) каби асарларида ҳам ўз ифодасини топган.

Гроций қарашларининг муҳим жиҳатларидан бири шундаки, у сиёсий мавзудаги муаммоларга юриспруденция нуқтаи-назаридан ёндашади ва муаммонинг ҳуқуқий жиҳатларига асосий эътиборни қаратади. Гроцийнинг таъкидлашича, юриспруденция предметини ҳуқуқ ва адолат, сиёсий фанлар предметини эса мақсадга мувофиқлик ва фойда ташкил этади.

Гуго Гроций фикрига кўра юриспруденцияга “илмий тус” бериш учун нарсаларнинг қайси асосдан келиб чиққанлигини аниқлаб олиш муҳимдир. Яъни: у қабул қилиш орқали таркиб топганми ёки табиатнинг ўзидан келиб чиққанми? Сўнггисигина илмий тусга эга бўлиши мумкин. Чунки у (табиий ҳуқуқ) доимо ўзига айнан ўхшаш бўлади. Қабул қилиш орқали вужудга келган давлат қонунлари, шартномалар, халқлар ҳуқуқи ва бошқалар вақта нисбатан ўзгарувчан бўлади, турли жойларда турлича зуҳур этади. Шу боисдан ҳам уларни маълум илмий тизимга солишнинг имкони бўлмайди. Шундан келиб чиқиб, Гроций юриспруденцияда “табиий, ўзгармас” ва “манбаи маълум ирода билан боғлиқ” қисмларни бир-биридан фарқлаш лозимлигини уқтиради. Гроций нуқтаи назарига кўра, табиий ҳуқуқ чин маънодаги ҳуқуқдир. У бир вақтнинг ўзида адолат ҳамдир. Табиий ҳуқуқнинг манбаи бирор кимсанинг фойдасига, манфаати ёки иродасига боғлиқ бўлмайди. Унинг манбаи ўзаро мулоқотга мойил бўлган ижтимоий мавжудот саналмиш инсоннинг онгли табиатидан келиб чиқади. Инсон ўзи қабилар билан ўзаро мулоқотда бўлиши, ўзи яшаётган жамият учун умумий бўлган қоидаларни билиши ва уларга оғишмай риоя қилиши керак. Ушбу умумий қоидаларга риоя қилиш эса ҳуқуқ манбаи саналади. Умумий қоидалар: бошқалар мулкига кўз олайтирмаслик, шу мулкни ва ундан олинган фойдани ўз эгасига қайтариш, берган вадаси устидан чиқиш, келтирган зарарни қоплаш ва бошқалар. Қолган барча қонунлар, шу жумладан илоҳий қонунлар ҳам ирода билан боғлиқ бўлиб, табиий ҳуқуқ тамойилларига мос келиши лозим. Худо ҳам табиий ҳуқуққа зид келадиган қоида ярата олмайди. Чунки табиий ҳуқуқ абадий ва ўзгармасдир. Шу сабабли табиий ҳуқуқ худо томонидан ҳам ўзгартирилиши мумкин эмас.

Г.Гроций ўзининг табиий ҳуқуқ концепциясида муҳим норматив аҳамият касб этувчи юриспруденциянинг аксиоматик тизимини ҳамда алоҳида давлатларнинг ички муносабатларида ва давлатлараро муносабатларда вужудга келадиган аниқ ҳолатлар учун қўллаш мумкин бўлган умумий қоидаларни яратишга интилди. Давлатнинг ва ички давлат ҳуқуқининг келиб чиқиши табиий ҳуқуқ мавжудлиги билан боғлиқдир. Шартномаларга риоя қилиш табиий ҳуқуқ билан белгиланади. Ана шу манбадан ички давлат қонунлари яратилади. Ички давлат ҳуқуқининг яратилиши “табиий ҳолат”дан “фуқаролик ҳолати”га ўтиш тарзида таърифланади. Сиёсий соҳада ҳуқуқнинг адолат тамойилига сиёсатнинг фойда ва мақсадга мувофиқлик тамойили қўшилади. Гроций давлатни ва давлат қонунларини сиёсий ҳодиса сифатида таърифлайди.

Халқаро ҳуқуқда ёки унинг таъбири билан айтганда, халқлар ҳуқуқи негизида ҳам маълум бир субъектлар иродаси ифодаланган бўлади. Шу боисдан ҳам халқаро ҳуқуқнинг келиб чиқиши табиий ҳуқуқ илдизларига бориб тақалади. Халқлар ҳуқуқи давлатларнинг ўзаро келушуви натижаси ўлароқ, вужудга келади. Бу таърифнинг бугунги кунда қанчалик тўғри эканлиги ҳозирги давр халқаро ҳуқуқий муносабатлари моҳияти таҳлилидан ҳам кўриниб турибди. Ушбу ҳуқуқ қоидалар барча халқлар ёки уларнинг кўпчилиги иродасининг муштараклиги натижасида шаклланади ва мажбурий юридик кучга эга бўлади. Гроцийнинг таъкидлашича, табиий ҳуқуқ талабларидан келиб чиқувчи адолат ва фойданинг (ҳуқуқ ва кучнинг) ўзаро мувофиқлашуви давлатда ўзининг муносиб ифодасини топади. “Давлат, — Гроций нуктаи назарига кўра, — эркин инсонларнинг умумий фойда ва ҳуқуқа риоя қилиш мақсадида тузилган мукамал иттифоқидир”. Ушбу таърифдан ҳам кўриниб турибдики, Гроций давлатнинг келиб чиқиши шартнома асосида амалга ошганлиги тўғрисидаги назариянинг тарафдори бўлган.

Мулк умумий бўлган, яъни давлат вужудга келгунга қадар бўлган даврни Гроций “табиий ҳолат” сифатида тавсифлайди. Унинг таърифлашича, давлатнинг келиб чиқиши илоҳий асосга эга эмас. Давлат инсонларнинг аччиқ тажрибаси мевасидир. Алоҳида турмуш тарзини кечирishга ўрганган оилалар зулм-зўравонликлар қурбонига айланадилар. Улар ўз кучлари билан бу жабр-стамларга қарши тура олмайдилар. Натижада улар ўзлари каби бошқа оилалар билан бирлаша бориб, давлатни яратадилар. Гроций шу фикрига таянган ҳолда, давлатнинг келиб чиқиши инсонлар иродасига боғлиқ, деган

хулосага келади. Унинг талқин қилишича, ўз ижтимоий мазмунига кўра давлат кўпчиликнинг озчиликка қарши келишувидир, яъни кучсизлар ва эзилганларнинг кучлилар ва қудратлиларга қарши иттифоқидир.

Олий ҳокимиятнинг моҳияти бошқа ҳеч қандай ҳокимиятга бўйсунмасликда ҳамда унинг ваколатлари ва хатти-ҳаракатлари бошқа бир ҳокимият томонидан бекор қилина олмасликда намоён бўлади. Олий ҳокимият деганда суверен ҳокимият назарда тутилади. Олий ҳокимиятнинг, яъни суверенитетнинг умумий соҳиби — (“мукамал иттифоқ” сифатида) давлатдир. Бироқ ҳокимиятга эгалик шу халқ анъаналари, одатлари ва қонунларидан келиб чиққани ҳолда бир ёки бир неча шахсга тегишли бўлиши мумкин.

Гроций Арасту, Цицерон ва бошқа мутафаккирларнинг фикрларга таянган ҳолда, давлат бошқарув шакли турларини тасниф қилар экан, подшоҳ ҳокимияти, аслзодалар ҳокимияти, эркин фуқаролар жамоаси, демократик республика кабиларни келтириб ўтади. Бироқ Гроцийнинг таъкидлашича, бошқарув шакли у қадар муҳим эмас. Шу билан бирга мутафаккир тирания бошқарув шаклига ўта салбий муносабатда бўлган. Чунки, бундай давлат бошқаруви зўравонлик ва ҳуқуқий тартиботнинг йўқлигига асослангандир. У ўз қарашларида якка ҳокимиятчилик ва аристократик бошқарув шакллари тарафдори эканлигини яққол намоён этади. Гроций олий ҳокимиятнинг халққа тегишли бўлишини инкор этмайди. Бироқ у халқнинг ҳокимият органлари фаолиятига қарши чиқа олиш ҳуқуқини қўллаб-қувватламайди. Шундай бўлса-да, Гроций, халқ бу ҳуқуқдан, маълум шартларга риоя қилгани ҳолда, фойдалана олиши мумкин, деб ҳисоблайди. Халқнинг ушбу ҳуқуқдан фойдаланиши давлатга катта зарар етказмаслиги, кўплаб бегуноҳ кишиларнинг ўлимига сабаб бўлмаслиги лозим.

ҳозирги давр учун ҳам долзарб бўлган мавзулардан бири — бу эркинлик ва тинчлик (инсон ҳуқуқлари ва барқарорлик) мавзуларининг ўзаро муносабати мавзусидир. Гроций бу борада тўхталиб, низоли вазиятлар юз бераётган бир пайтда жамият ва давлат ҳокимияти учун тинчлик (барқарорлик) аҳамиятлироқдир, деган хулосага келади.

Маълумки, XX асрнинг биринчи чорагига қадар, аниқроғи, Бриллиан-Келлог тинчлик пакти тузилгунига қадар уруш ҳуқуқига халқаро ҳуқуқ моҳиятини белгиловчи омил сифатида муносабат билдириб келинган. Чунки бу даврга қадар халқаро ҳуқуқ нормалари,

биринчи навбатда, уруш билан боғлиқ муносабатларни тартибга солишга қаратилган.

Гроцийнинг халқаро ҳуқуқни ривожлантиришдаги буюк хизматларидан бири шундаки, у, уруш ва ҳуқуқ бир-бирига зид бўлган ҳодисалардир, деган фикрга қарши чиқиб, урушнинг ибтидоси ҳам, интихоси ҳам ҳуқуқ нормалари билан тартибга солиниши лозимлигини белгиловчи назарий асосни яратади. Гроцкий уруш табиий ҳолат бўлиб, у табиий ҳуқуқ билан ҳам, илоҳий қонунлар ва давлат ҳуқуқи билан ҳам тақиқланмаганлигини алоҳида таъкидлайди. Сабаби шундаки, ҳар бир инсон, шу билан бирга давлатлар ҳам бузилган ҳуқуқларини ҳимоя қилиш ҳуқуқига эга. Шундан келиб чиқиб, муаллиф ҳар қандай урушларни икки турга: адолатли уруш ва адолатсиз урушга ажратади. Адолатли урушларга у бевосита субъектлар ҳуқуқлари бузилиши натижасида вужудга келган урушларни киритади. Масалан, тажовуз амалга оширилганда мудофаа қилиш, давлат бирлигини сақлаб қолиш, мулкни ҳимоя қилиш ва бошқалар. Адолатсиз уруш ҳуқуққа хилофдир. Гроцийнинг сиёсий-ҳуқуқий қарашларида тинчлик мавзуси устувор ўрин тутаяди. Унинг уқтиришига кўра, уруш олиб боришдан кўзланган асосий мақсад — тинчликка эришишдир.

Гуго Гроций чин маънода “халқаро ҳуқуқнинг отасидир”. Мутафаккирнинг давлатларнинг ўзаро муносабатларида тенглик, ҳамкорлик тамойилларига асосланган янги халқаро ҳуқуқий муносабатлар тизимини шакллантиришнинг назарий жиҳатларини яратишдаги хизматлари беқиёсдир. Гроций ўз таълимоти билан ихтиёрий равишда ўрнатиладиган ва суверен давлатлар томонидан риоя қилинишига асосланган ҳуқуқий тартиботнинг ташаббускори ва даъватчиси бўлиб қолди.

XVII асрга келиб Голландияда сиёсий-ҳуқуқий қарашларни ривожлантиришга ўзининг салмоқли ҳиссасини қўшган мутафаккирлардан бири – Бенедикт Спиноза (диний таҳаллуси — Барух)дир (1632-1677). Спиноза ўзининг “даҳшатли ёлғон таълимоти” учун яҳудийлар жамоасидан ҳайдалган олимдир.

У илмий билишда Декарт услубига асосланади ва ҳақиқатни билишда математик усулдан кенг фойдаланади. Унинг фикрича, фақат математик (геометрик) усул орқалигина ҳақиқатга етишиш мумкин. Унинг энг муҳим асарлари қаторига “Этика”, “Сиёсий трактат”, “Декарт фалсафаси тамойиллари” ва бошқа асарлари киради.

Спинозанинг фикрича, инсон табиатнинг бир қисми бўлганлиги боис табиат қонунлари унга ҳам тегишлидир, шу сабабли у ўз фаолияти давомида ушбу қонунларга сўзсиз риоя қилиши лозим.

Спинозанинг табиий ҳуқуққа берган таърифи “одам одамга бўри”, “барчанинг барчага қарши уруши” тезисларининг асосчиси Гоббснинг қарашларига мос келади. У ҳам Гоббс каби, табиат ва табиий ҳуқуққа мувофиқ инсонлар бир-бирларига душмандирлар, деган нуқтаи назарни қўллаб-қувватлайди. Инсонлар ва табиатдаги бошқа жонзотлар тенгдирлар, яъни улар тенг табиий ҳуқуқларга эгадирлар. Бироқ ҳуқуқларнинг мазмуни ва салмоғи турли инсонларда (ва турли жонзотларда) турлича бўлиб, уларнинг амалий (ақлий ва жисмоний) қувватларига боғлиқдир.

Инсонлар ва табиатдаги бошқа кучларнинг доимий олиб бориладиган ўзаро курашларининг бош мезони — ўз жонларини омон сақлаб қолишга интилишдир. Ушбу мақсадга эришиш йўлида ҳеч кимнинг ҳеч ким билан иши бўлмайди, ҳеч ким бировнинг манфаати ва қизиқиши билан ҳисоблашмайди.

Шу билан бирга, Спиноза фикрича табиий ҳуқуқ мавжуд бўлиб, барча учун умумий ҳисобланган ҳуқуқнинг биронтаси етишмаган жойда инсонларнинг ўз жонларини омон сақлаб қолишга интилишлари, хоҳишларига эришишлари ва хавфсизликларини таъминлашлари учун шарт-шароитлар яратилмаган бўлади. Бироқ табиатнинг ўзи ва табиий зарурият инсонларга табиий ҳолатдан чиқиш ҳамда умумий шартнома орқали фуқаролик ҳолатига ўтиш усул ва йўлларини кўрсатиб беради. Аёнки, Спиноза ўз таълимотида давлат ва жамиятни бир-биридан фарқламайди.

Сиёсат тўғрисидаги таълимотларнинг заиф бўғини, Спиноза таҳлилига кўра, ушбу таълимотларда инсон табиатининг нотўғри талқин қилинганлигидадир. Сиёсат тўғрисидаги таълимотларнинг муаллифлари инсон табиатини ёритишда инсон қандай бўлса, шу тарзда эмас, балки ўзлари хоҳлаган кўринишда тасвирлаганлар. Шунинг учун ҳам бу таълимотлар ҳаётда ўзининг амалий натижасини берган эмас.

Спиноза давлатни ташкил этиш борасидаги қатор оқилона қарашларни, ғояларни инкор этади ҳамда мавжуд тажриба гувоҳлик бераётганидек, “барча турдаги давлатлар” ва бошқарув воситаларининг бош мақсади — инсонларнинг мувофиқлашган турмуш тарзини таъминлаш ҳамда уларни маълум чегараларда ушлаб туриш, деб ҳисоблайди.

Инсонлар ҳар доим, ҳар ерда ўзаро мулоқотда бўладилар ва муайян фуқаролик ҳолатида яшайдилар. Бундан Спиноза шундай хулосага келади: “давлатнинг келиб чиқиш сабаблари ва табиий асосларини ақл (идрок) кўрсатмаларидан эмас, балки инсоннинг умумий табиатидан излаш лозим”.

Фуқаролик ҳолатининг ўзига хос жиҳати — олий ҳокимиятнинг мавжудлиги билан ифодаланиб, Спиноза талқинича олий ҳокимият тушунчаси орқали давлат ва унинг суверенитети тушунилади. Спиноза табиий ва фуқаролик ҳолатларининг ўзига хос жиҳатлари тўғрисида тўхталиб, фуқаролик ҳолатида давлатнинг шартномавий белгиланган олий (суверен) табиий ҳуқуқи мавжудлигини таъкидлайди. Фуқаролик ҳуқуқи барча учун умумий бўлган ҳуқуқ ҳисобланиб, у умумий кафолат сифатида номоён бўлади ва фуқаролар хавфсизлигини таъминлайди, бунда жамиятнинг барча аъзолари олий ҳокимиятга бўйсунадилар. Фақат олий ҳокимиятгина эзгулик ва ёвузлик, адолат ва адолатсизлик ўртасидаги чегарани аниқлаш ҳамда нимани қилиши мумкину нимадан тийилиш лозимлигини белгилаш ҳуқуқига эга бўлади. Шунингдек, олий ҳокимият ваколатига қонунларни ишлаб чиқиш, қабул қилиш, уларни шарҳлаш, мансабдор шахсларни тайинлаш ва бошқа ҳуқуқлар ҳам киради.

Донишманднинг фикрича, олий ҳокимият ҳеч қандай қонунлар билан боғлиқ бўлмайди. Бироқ унинг иродасига барча бўйсунishi ва унинг кўрсатмалари сўзсиз бажарилиши шарт.

Спиноза шартномадан кейин вужудга келадиган ҳуқуқни “хусусий фуқаролик ҳуқуқи” деб номлайди. Хусусий фуқаролик ҳуқуқи ҳам умумий ҳуқуқ каби ўз моҳиятига кўра табиий ҳуқуқ ҳисобланади. Илоҳий ҳуқуқ бундан мустасно. Хусусий фуқаролик ҳуқуқи фуқаролик ҳолати шароитида олий ҳокимият томонидан рухсат этилган индивиднинг табиий ҳуқуқидир. Индивид томонидан рухсат этилмаган бошқа табиий ҳуқуқларнинг амалга оширилиши жиноят саналади. Спиноза давлат ва табаалар ўртасидаги ўзаро муносабатлар мавзусида мулоҳаза юритар экан, уларни буйруқ тарзидаги муносабатлар сифатида номлайди.

Давлатнинг мақсадлари мавзусини ёритишда Спиноза қуйидагича ўзига хос хулосаларга келади: Давлатнинг пировард мақсади — барчани кўрқувдан халос этиш, хавфсизлигини таъминлашдир. Айниқса, давлатнинг мақсади — чин маънодаги эркинликдир.

Юқорида таъкидлаганимиздек, Спиноза давлатнинг келиб чиқишида шартнома назариясига таянади. Шартномавий назарияга мувофиқ, олий ҳокимият ва тобелар ўртасидаги ўзаро муносабатларда табаалар ўзларига тегишли маълум ҳуқуқлардан олий ҳокимият фойдасига воз кечадилар. Шундай бўлса-да, фуқаролар ўзларининг ҳуқуқларини тўлиғича олий ҳокимият тасарруфига топширмайдилар ҳамда ўзлари учун муҳим бўлган ва фақат ўзларигина қарор қабул қила олиш ваколатини берувчи ҳуқуқларни сақлаб қоладилар. Агар Спиноза қарашларида куч-қудрат ва ҳуқуқ айнан ўхшаш категориялар сифатида кўриб чиқилишини инобатга олсак, бу ҳолатнинг қанчалик муҳим эканлиги тушуниб олишимиз қийин бўлмайди.

Б.Спиноза фуқароларнинг давлатга қарши кураш олиб бориш, давлат институтлари томонидан ўрнатилган қонун-қоидаларни ўзгартириш, шарҳлаш ва уларга риоя қилмаслик ҳуқуқини инкор этади. Бироқ ҳокимият идоралари томонидан табаалар ҳуқуқ ва эркинликларининг паймол қилиниши, табаалар билан тузилган шартнома шартларининг бузилиши натижасида келиб чиққан қарама-қаршилиқни Спиноза халқнинг табиий ҳуқуқи сифатида баҳолайди. Б. Спинозанинг сиёсий-ҳуқуқий қарашларида ахлоқ мавзуси етакчи ўрин тутаяди.

Спиноза давлат (олий ҳокимият)нинг уч шаклини кўрсатиб ўтади, булар: монархия, аристократия ва демократия. Мутафаккир демократик давлат бошқарувини қўллаб-қувватлайди. Шунинг учун ҳам у монархия бошқарув шаклини таҳлил қилар экан, бир одам олий ҳуқуқ ва давлатнинг бутун қудратининг соҳиби бўла олмаслигини таъкидлайди ҳамда монарх ҳузуридаги кенгашга катта ўрин ажратилиши лозимлигини уқтиради. Давлатнинг асосий қонунларини ҳимоя қилиш, муҳим масалалар бўйича тавсиялар бериш каби масалалар бундай кенгашнинг асосий мақсади бўлмоғи лозим. Одил судловни амалга ошириш учун алоҳида кенгаш тузилиши керак бўлади.

Унинг фикрича, аристократик бошқарув шакли монархиядан афзалроқдир. Чунки давлат ҳокимияти маълум даражада сайланган шахслар қўлида бўлади. Аристократиядан фарқли ўлароқ, “олий ҳокимиятнинг мутлақ шакли” бўлган демократияда ҳукмдорнинг тайинланиши бевосита асосий қонун қоидаларида белгилаб қўйилади.

Спиноза ўз қарашларида яна қуйидаги мулоҳазаларни ҳам илгари суради: давлатлараро муносабатларда давлатлар табиий

ҳолатда бўлади ва икки давлат ўз табиатига кўра бир-бири билан душман ҳисобланади. Уруш ҳуқуқи ҳар бир давлатнинг алоҳида ҳуқуқидир. Чунки уруш фақат тинчлик барқарор бўлиши йўлида олиб борилиши лозим, токи уруш тўхтагач, бошқа қурол кўтарилмасин. Тинчлик ҳуқуқи – иттифоқдош бўлган икки ёки ундан ортик давлатларнинг ҳуқуқидир.

XVII аср инглиз сиёсий ва ҳуқуқий назари. Томас Гоббснинг сиёсий ва ҳуқуқий таълимоти

XVII асрда Англияда амалга оширилган инқилоб феодал тузумга қАҚШатқич зарба берди ва Ғарбий Европанинг илғор мамлакатларидан бирида капиталистик муносабатлар таркиб топишига кенг йўл очди. Бу инқилоб, шубҳасиз, ўша давр инглиз сиёсий-ҳуқуқий мафкураси, тафаккури, назарияси тарихида ҳам ўчмас из қолдирди.

Маълумки, Томас Гоббс (1588-1679) — буюк инглиз мутафаккири, “Фуқаро тўғрисидаги таълимотнинг фалсафий асоси” (1642), “Левиафан ёки Материя, черков ва фуқаро давлатининг шакли ва ҳокимияти” (1651) номли асарларнинг муаллифи, XVII аср инглиз сиёсий-ҳуқуқий қарашларининг ривожига ўзининг муносиб ҳиссасини қўшган олим.

Гоббснинг сиёсий-ҳуқуқий қарашлари замирида инсон табиати масаласи ётади. Бироқ бу мавзуни у бир қадар ўзгача руҳда таҳлил қилади. Унинг фикрича, инсонлар ўзларининг ақлий ва жисмоний имкониятлари бўйича тенгдирлар. Аммо улардаги катор салбий жиҳатлар, хусусан, шухратпарастлик, очкўзлик, манманлик кабилар инсонларнинг бир-бирлари билан иноқ-иттифоқликда яшашларига тўсқинлик қилади. Шу боисдан у “одам одамга бўри” машҳур тезисини тезисини илгари суради ва жамиятда барча барчага қарши уруш ҳолатида бўлишини айтади. Гоббс бу каби ҳолатни “инсониятнинг табиий ҳолати” дея баҳолайди.

Шу билан бирга Гоббс инсон табиатида бу аянчли аҳволдан қутулишга йўл кўрсатувчи, унга туртки берувчи омиллар ҳам борлигини айтиб ўтади. Унинг фикрича, ўлимдан қўрқиш ва ўз жонини омон сақлаб қолишга интилиш ҳисси инсонларни табиий ҳолат қийинчиликларини енгиб ўтишга ундайди. Бу ўринда табиий қонунларнинг ўзи инсонларга йўл кўрсатади. Ушбу вазиятда энг муҳими тинчликка эришдир. Бу биринчи табиий қонундир. Тинчлик, хотиржамликка эришиш эса инсонлардан ўзларига тегишли бўлган

маълум ҳуқуқлардан воз кечишни талаб қилади. Бу иккинчи табиий қонундир. Адолатнинг манбаи ва асоси ўз ифодасини топган учинчи табиий қонун эса шартномадан келиб чиқувчи ҳуқуқ ва мажбуриятларга риоя қилишдир. Гоббс шартномани инсониятни тинчликка етакловчи энг муҳим омил сифатида кўради. Унинг сиёсий-ҳуқуқий қарашлари қатор табиий қонунларга асосланган бўлиб, уларни умумлаштирганимизда қуйидаги қоида келиб чиқади: ўзингга раво кўрмаган нарсани бошқаларга ҳам раво кўрма.

Давлат қонунларни (фуқаролик қонунларини) қабул қилиш орқали табиий қонунларнинг бажарилишини таъминлайди. Гоббс табиий ва фуқаролик қонунларини моҳиятан бир мазмунга эга бўлган тушунчалар сифатида баҳолайди. Фуқаролик қонунларининг фарқли жиҳати шундаки, бу қонунлар давлатнинг нуфузи ва қудрати билан мустаҳкамлангандир.

Гоббс давлатнинг келиб чиқиши мавзусини шартнома назариясига асосланган ҳолда ёритади. Унинг фикрига кўра, жамият аъзолари тинчликка эришиш мақсадида бир-бирлари билан келишувга – муросаи мадорага эришадилар. Ушбу келишув натижасида улар жамият бошқарувини бир кишига ёки маълум бир гуруҳга топширадилар. Бу табиий ҳолатдан фуқаролик ҳолатига ўтиш ҳисобланади. Олий ҳокимият соҳиби суверендир. Шунда алоҳида таъкидлаб ўтиш жоизки, Гоббс қарашларига кўра, суверен табаалар билан ҳеч қандай шартнома тузмайди, шу сабабли у табаалар олдида ҳеч қандай жавобгарлик ҳис этмайди. Табааларнинг суверен ҳокимиятига қарши чиқишлари тақиқланади.

Куч ишлатиш йўли билан ҳокимиятни қўлга киритиш давлатнинг вужудга келишининг иккинчи шакли саналади. Муаллиф ихтиёрий келишув натижасида вужудга келган давлатни ифодалашда “сиёсий давлат” иборасини қўллайди.

Гоббс суверен ҳокимиятини бўлинмас, фуқаролик қонунларига бўйсунмайдиган мутлақ ҳокимият сифатида талқин қилади. ҳокимиятни амалга ошириш билан боғлиқ бўлган барча ваколатлар фақат унгагина тегишлидир. Давлат ҳокимиятининг бўлиниши уни инқирозга олиб келади. Чунки бўлинган ҳокимият бир-бирини йўқ қилади.

Томас Гоббс давлат вазифалари қаторида полиция-муҳофаза қилиш, саноат ва қишлоқ ҳўжалиги соҳаларини ривожлантириш, тарбиявий-маърифий фаолиятни олиб бориш кабиларни санаб ўтади.

Тобе одам фуқаролик қонунлари билан тақиқланмаган ҳар қандай фаолиятни амалга ошириш ҳуқуқига эга. Гоббс ўз асарларида суверен риюя қилиши лозим бўлган мажбуриятлар тўғрисида ҳам сўз юритади. Давлат ҳокимияти фақат суверен манфаатларига хизмат қилиш учун эмас, балки халқ манфаатларини амалга ошириш учун ташкил қилингандир. Гоббс халқ фаровонлиги – олий қонун қоидасидан келиб чиқади. Давлат моҳиятини ёритишда Гоббс, биринчи навбатда, ушбу давлатнинг табаалар ҳимоя қила олиш имконияти мавжудлиги омилидан келиб чиқади. Шунинг учун ҳам Т. Гоббс давлат шаклларига у қадар катта аҳамият бермайди. Давлат шакллари қаторига у монархия, аристократия ва демократияни киритади.

Олим фикрича табиатнинг олий қонуни саналмиш ўз жонини омон сақлаб қолишга бўлган ҳуқуқни суверен ҳам буза олмайди. Агарда у бу ҳуқуқни поймол этса, табаалар унга қарши қўзғалишлари мумкин. Гоббс шу орқали халқнинг суверен ҳокимиятига қарши чиқа олиш ҳуқуқини тан олади.

Томас Гоббс ўз даврининг илғор мутафаккирлари мулоҳазаларига қўшилгани ҳолда сиёсий ва ҳуқуқий мавзуларни таҳлил этишда диннинг ҳал қилувчи родини инкор этади. У ўз қарашларида онг ва тажрибага суянганлиги яққол кўриниб турибди.

Жон Локкнинг сиёсий-ҳуқуқий қарашлари

XVII аср Фарбий Европа учун катта тарихий ўзгаришлар даври бўлди. Чунончи, Англияда буржуазия ва зодагонлар давлат бошқаруви борасида ўзаро битимга эришишлари натижасида феодал тузумдан капитализмга қадам қўйилди. Бу даврдаги муҳим ўзгаришларнинг мазмун-моҳияти инглиз мутафаккири Жон Локк (1632-1704) асарларида ўз ифодасини топди. Унинг сиёсий-ҳуқуқий қарашлари “Давлат бошқаруви тўғрисида икки трактат” номли асарида атрофлича ёритиб берилган.

Жон Локк ўз қарашларида табиий ҳуқуқ, ижтимоий шартнома назарияси, халқ суверентитети, шахснинг даҳлсизлиги, ҳокимиятнинг мувозанатда бўлиши, мустабид тузумга қарши қўзғолон кўтаришнинг қонунийлиги каби ғояларнинг тарафдори бўлган.

Локк ўзининг ўтмишдошлари Никколо Макиавелли, Томас Гоббс сингари давлат вужудга келгунга қадар бўлган даврни “табиий ҳолат” деб белгилайди. Бироқ у, Гоббс қарашларидан фарқли ўлароқ,

табиий ҳолатда “барчанинг барчага қарши уруш” ҳолатида бўлишини инкор этади. Давлат таркиб топган пайтгача бўлган даврда барча тенг ҳуқуқли ҳисобланган. Бироқ бу жамиятда айбдорларни жазоловчи, низоларни ҳал этувчи орган бўлган эмас. Шунинг учун ҳам улар ўз ҳуқуқларини ҳимоя қилувчи сиёсий ташкилотни тузишга келишганлар. Локкнинг фикрича, давлатнинг вужудга келиши негизида халқнинг розилиги ётади. Давлатнинг ўзига хос жиҳатлари сиёсий ҳокимиятни амалга оширишда намоён бўлади.

Шартнома назарияси тарафдори саналган Локк жамият аъзолари давлат тимсолида сиёсий ташкилотни тузишлари учун улар ўзларига тегишли маълум ҳуқуқлардан воз кечишлари лозим бўлади. Бироқ у, Гоббс қарашларидан фарқли ўлароқ, шахсга тегишли барча табиий ҳуқуқлардан воз кечиш тўғрисида сўз юритмайди. Унинг фикрича, мулкка эгалик, яшаш ҳуқуқи ҳеч бир ҳолатда бошқа бир шахсдан олиниб, иккинчи бир шахсга берилиши мумкин эмас.

Давлат жамият аъзолари ҳаёти, соғлиғи, эркинликларини таъминлаш, уларнинг манфаатларини ҳимоя этиш учун зарур бўлган ваколатларнигина олиши мумкин. Энг муҳими – ушбу ваколатлар сиёсий ҳамжамиятга эришиш учун етарли бўлиши лозим. Локк қарашларида хусусий мулкнинг дахлсизлиги мавзуси устувор аҳамият касб этади.

У ўз қарашларида қонун ва қонунийлик мавзуларига катта эътибор қаратади. Локк таълимотида қонунларнинг қабул қилиниши давлатнинг муҳим функцияларидан бири сифатида кўрилади. Умумий фаровонлик учун хизмат қилувчи ва шахснинг манфаатларига мос келувчи ҳужжатгина қонун ҳисобланиши мумкин. Барқарорлик ва узоқ вақт давомида амалда бўлиш қонунларга хос бўлиб, бу ҳол қонунлар яратилишининг асосий манбаи саналади. Шу боисдан ҳам барча, шу жумладан олий ҳокимият соҳиби ҳам унинг қоидаларини билиши ва уларга сўзсиз риоя этиши лозим. Бу қонунийликнинг муҳим меъзонидир. Қонунлар шахс эркинлигини таъминловчи, уни бошқаларнинг зўравонлигидан ҳимоя қилувчи бир бутун сиёсий организмнинг ажралмас қисмидир.

Ж. Локк озчиликнинг кўпчиликка бўйсунishi тамойилини қонунчилик соҳасида ҳам қўллайди. Унинг таъкидлашича, позитив қонунлар кўпчиликнинг иродаси ва қарорига кўра яратилади. Сиёсий ташкилотда олиб бориладиган барча ишлар уни ташкил этувчиларнинг қўллаб-қувватлаши натижасида амалга оширилади.

Локк давлат ҳокимияти маълум бир орган кўлида йиғилиб қолмаслиги учун давлат бошқаруви ўзаро боғлиқликда ва таъсир доирасида фаолият олиб борувчи бир неча давлат органлари томонидан амалга оширилиши лозимлиги уқтиради. У барча давлат органлари қонунчилик ҳокимиятини олий ҳокимият сифатида тан олиб, унга бўйсунуши лозимлиги ҳақидаги фикрни илгари суради. Бундай ёндашув ўша даврда шаклланган ижтимоий-сиёсий вазиятнинг маҳсули эди. Кўли баланд келган буржуазия тарафдорлари қонунчилик ҳокимиятида катта таъсир кучига эга эдилар.

Жон Локк халқ суверенитети тамойилидан келиб чиқиб, халқнинг адолатсиз ҳукмдорга қарши кўзғолон кўтариш ҳуқуқини қўллаб-қувватлайди.

Мавзунини мустаҳкамлаш учун саволлар :

1. Ғарбий Европа давлатларида сиёсий-ҳуқуқий таълимотларнинг асосий йўналишлари тўғрисида нималарни ўргандингиз?
2. Уйғониш ва реформация даврининг ўзиги хос жиҳатлари
3. Европа Уйғониш даври ва ушбу давр сиёсий-ҳуқуқий ғоялари ҳақида фикр ва мулоҳазаларингиз.
4. Никколо Макиавеллининг давлат ва ҳуқуқ ҳақидаги қарашлари.
5. Ж.Боденнинг давлат ва суверенитет ҳақидаги таълимотлари.
6. Табиий ҳуқуқ тушунчаси ва унинг тарафдорлари.
7. Табиий ҳуқуқ тарафдорларининг асосий сиёсий ва ҳуқуқий ғоялари.
8. Спинозанинг сиёсий ва ҳуқуқий қарашлари.
9. Гроцийнинг сиёсий ва ҳуқуқий қарашлари.
10. Локкнинг сиёсий ва ҳуқуқий қарашлари.

АДАБИЁТЛАР

1. Каримов И.А. Хавфсизлик ва барқарор тараққиёт йўлида. 6-том. — Т., «Ўзбекистон», 1998.
2. Каримов И. Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт - пировард мақсадимиз. Т.: Ўзбекистон. 2000. - 109 б.

3. Каримов.И. Бизнинг бош мақсадимиз – жамиятни демократлаштириш ва янгилаш мамлакатни модернизация ва ислох этишдир-Т.:Ўзбекистон,2005.
4. Каримов.И. Империя даврида бизни иккинчи даражали одамлар деб, ҳисоблашар эди. -Т.:Ўзбекистон,2005.
5. История политических и правовѳх знаний. Под обѳей редакцией Нерсеянца В.С.- Москва, изд. “Норма-Инфра”, 1999. - 736 с.
6. Аль-Фараби. Историко-философские трактатѳ. Алма-Ата: Наука, 1975.
7. Нерсеянц В.С. Сократ. - Москва, “Наука”, 1977.150 с.
8. Ҳ.Б.Бобоев ва бошқалар. Сиёсий ва ҳуқуқий таълимотлар тарихи. Дарслик.2002.
9. **Никколо Макиавелли. Государь. Пер. с ит. – М.: Планета, 1990. 84 с.**
10. История политических и правовѳх учений. Учебник для вузов. Изд. 2-е стереотип. Под обѳий ред. члена-корреспондента РАН, доктора юридических наук, профессора В.С.Нерсеянца. – М.: НОРМА-ИНФРА М, 1999.-736с.
11. История политических и правовѳх учений. Хрестоматия. - М., 2000.
12. Философский энциклопедический словарь. – М.:ИНФРА-М, 2001.-576 с.
13. И Рассел Б. История западной философии. – М.:“Академический проект”, 2000. - 765 с.
14. Философия конспект лекций. - М.: “Приор” , 2001. - 224 с.
15. Ф.Мухиддинова. Сиёсий ва ҳуқуқий таълимотлар.ТДЮИ.2002.
16. Холов Б. Монтескье сиёсий-ҳуқуқий таълимотида ҳокимиятлар бўлиниши тамойили. Магистрлик диссертацияси.
17. Ф.Мухиддинова. Сиёсий ва ҳуқуқий таълимотлар. Маърузалар матни.2005.

Россияда ёзилган курс ишларига эътибор беринг : Доклад студентов гр.АИ-1-93

Рўбиной Маринѳ и Частухина Виталия по дисциплине ИПП на тему: Учение Цицерона о государстве и праве
По предмету: « История учений о государстве и праве»

На тему: 1. Политические и правовые идеи в России в период образования и развития Российского централизованного государства.

Теория насилия в политических взглядах Л. Гумпловича и К. Каутского.

Политико-правовые идеи утопического социализма XVI-XVII столетий.

Маърузада алоҳида қайд этилган ғояларнинг бугунги кундаги аҳамияти : **И.А.Каримов шундай таъкидлайди: «Бугун халқни улугʻлайдиган, ўз кўзимиз олдида бизни кўкларга кўтарадиган нарсаларнигина ўтмишимиздан олишимиз лозим. Бу гуманистик асос бўлиб, у бизнинг миллатимиз, бизнинг халқимиз жаҳон ҳамжамиятида ўзини дадил ҳис қилиши учун имкон беради. Шу билан бирга биз доим жаҳон илми ва тафаккури чўққиларини забт этишга интилоғимиз керак»³¹.**

³¹ Каримов И.А. Ватан саждагос каби муқаддасдир . Ўзбекистоннинг сиёсий-ижтимоий ва иқтисодий истиқболнинг асосий тамойиллари. Т., Ўзбекистон. 1996. 3-т. 17-бет.

XVII-XVIII асрларда немис ва италян маърифатпарварларининг сиёсий ва ҳуқуқий таълимотлари

Ўттиз йиллик (1618-1648) уруш Германияни ижтимоий-иқтисодий жиҳатдан ниҳоятда ҳолдан тойдирган эди. Унинг ривожланиши Голландия, Англия, Франция каби мамлакатлардан анча орқада қолганди. Италия эса XVIII аср бўсағасида қарийб икки асрлик ижтимоий турғунлик оқибатида қолоқ мамлакатлардан бирига айланиб қолганди. Шу даврларга келиб немис ва италян маърифатпарварлари ўзларининг сиёсий-ҳуқуқий таълимотлари билан майдонга чиқишлари бу мамлакатлардаги феодал муносабатларнинг барҳам топа боришига ва капиталистик тузум куртакларининг ниш уришига муайян даражада таъсир кўрсатди.

XVII-XVIII асрларда Германияда яшаб ижод қилган мутафаккирлар қаторига Самуил Пуфендорф, Христиан Томази, Христиан Вольф каби маърифатпарварларни киритиш мумкин.

Пуфендорф (1632-1694)нинг сиёсий-ҳуқуқий қарашларида ҳуқуқий мавзу устувор аҳамият касб этади. У давлатнинг вужудга келишигача бўлган даврда “барчанинг барчага қарши уруш” ҳолатида бўлишини инкор этади. Пуфендорф давлатнинг пайдо бўлишида кўрқув, ўз ҳуқуқларини ҳимоя қилиш эҳтиёжи каби омиллар ушбу жараённинг асосини ташкил этишини айтади. Шунингдек, Самуил Пуфендорф давлатнинг пайдо бўлишининг илоҳий асосга эга эканлигини инкор этмаган ҳолда, унинг шаклланишида инсонларнинг розилиги аҳамиятга эгаллигига алоҳида муҳим урғу беради.

Пуфендорф таълимотига кўра, давлат икки шартноманинг маҳсулидир. Биринчи шартнома бўйича алоҳида шахслар бирлашадилар. Иккинчи шартнома асосида, аниқроғи, қарор асосида, улар ўзлари учун мақбул бўлган бошқарув шаклини тасдиқлайдилар. Унинг эътироф қилишича, давлатнинг асосий мақсади жамиятда тинчлик ва тартибга эришишдир.

Христиан Томазий (1655-1728) ахлоқни ҳуқуқдан устун қўяди. Ўта диндор бўлган бу мутафаккир алоҳида ҳукмдорларни “ердаги худодар” деб атади. Бироқ у черковнинг шахсининг маънавий эркинлигига аралашувига қарши чиқади, ҳур фикрли кишиларнинг таъқиб қилинишини қоралайди. Шу маънода Томазий Пуфендорф айрим ғояларининг давомчиси бўлиб қолди. Шунингдек Томазий ҳам халқнинг адолатсиз ҳукмдорга қарши курашиш ҳуқуқини тан олади.

Немис маърифатпарварлигининг таниқли қомусий олими Христиан Вольф (1679-1754) сиёсий-ҳуқуқий қарашлари Пурендорф ва Томазийлар ғоялари таъсири остида юзага келди. Шунинг учун ҳам унинг таълимотида комил инсон рутбаси ва маънавий-ахлоқий масалалар устувордир.

Италияда сиёсий-ҳуқуқий таълимотларни ривожлантиришнинг йирик вакилларида бири жиноят ҳуқуқи бўйича мутахассис Чезаре Беккариа (1738-1794) ҳисобланади.

Ч.Беккариа таъбирича, давлат доимий урушлар ва зўравонликлардан чарчаган шахсларнинг ўзаро келишуви натижасидир. Инсонлар тинч, осуда ва хавф-хатарсиз ҳаёт кечиришлари учун ўзларига тегишли эркинликларнинг маълум бир қисмидан олий ҳокимият фойдасига воз кечишлари лозим. Бироқ инсонлар бу билан ўз мақсадларига эришмайдилар ва жамиятда адолатсизлик тугатилмайди. Давлат аниқ бир жиноят учун бой ва камбағалларга турли жазоларни белгилайди. Адолатсизликнинг илдизи, Беккарианинг фикрича, мулкка бориб тақалади.

Унинг сиёсий-ҳуқуқий қарашлари “Жиноят ва жазолар тўғрисида” (1764) номли асаридида ўз ифодасини топган. Беккариа ҳуқуқий давлат назариясини ривожланишига катта ҳисса қўшди. У жамият аъзоларининг кўпчилик қисмини бахтиёр қила оладиган ижтимоий тузум тарафдори эди.

• Француз маърифатпарварлигининг сиёсий-ҳуқуқий мафкураси. Вольтернинг сиёсий-ҳуқуқий қарашлари; Монтескьенинг давлат ва ҳуқуқ ҳақидаги таълимоти. Жан Жак Руссонинг сиёсий-ҳуқуқий қарашлари

XVIII аср охирида, якобинчилар диктатураси даврида бўлиб ўтган Буюк француз инқилоби туфайли феодал-абсолютизм муносабатлари емириб ташланди. Миллий конвент Францияда республика тузумини ўрнатди. Мамлакатда капиталистик ишлаб чиқариш муносабатлари қарор топди. Дарҳақиқат, француз маърифатпарварлигининг сиёсий-ҳуқуқий мафкураси ушбу инқилоб ғалаба қозонишига, шубҳасиз, пухта замин яратди.

Машҳур француз мутафаккири Франсуа Мари Аруэ Вольтер (1694-1778)нинг замондошлари Шарл Луи Монтескье ва Жан Жак Руссолардан фарқли жиҳати шундаки, унинг сиёсий-ҳуқуқий қарашлари аниқ бир асарда ёритиб берилмаган. Шундай бўлса-да, у

Ўзининг турли мавзулардаги асарларида сиёсат ва ҳуқуққа оид масалалар борасида фикр юритади.

Вольтер жамиятнинг қоқоқлиги ва унинг ривожланишига тўсқинлик қилаётган сабаблар сифатида католик черковини кўрсатади. У черковни эркин фикрни бўғувчи омил сифатида баҳолайди ва унга қарши курашади. Вольтернинг қарашларида эркинлик ва тенглик мавзулари марказий ўрин тутаяди. Бундан у демократия тарафдори бўлган деган фикр келиб чиқмаслиги лозим, албатта. Вольтернинг шахс эркинлиги ва тенглиги борасидаги қарашлари,

биринчи навбатда, мулкдорлар манфаатларига хизмат қилган. Вольтер мулк эгаларининг қонун олдидаги тенглигини тарғиб қилади. У жамиятда овоз бериш ҳуқуқига фақат мулкдорларгина эга бўлишлари мумкинлигини айтади. Унинг фикрича, эркинлик чегаралари қонунлар билан белгиланади. Шу сабабдан “ҳуқуқ ҳукмронлиги” ғояси Ғарбда кенг тарқалган.

Вольтер сўз эркинлиги, виждон эркинлиги, мулкнинг даҳлсизлиги каби мавзулар билан бирга, меҳнат эркинлигини ҳам тарғиб қилади. Меҳнат эркинлиги мавзусининг ёритилиши шу даврда француз жамиятида сиёсий-иқтисодий қарашларнинг чўққиси, янги даврнинг ўзига хос жиҳати эди. Вольтер фикрига кўра, меҳнат ҳеч қандай мулкка эга бўлмаганларнинг мулки ҳисобланиб, улар ўз меҳнатлари учун ким кўп ҳақ тўласа, ўшанга сотиш ҳуқуқига эгадирлар. Вольтер феодал жамиятни ислоҳ қилиш тарафдори бўлиб, давлат бошқарувида мутлақ монархияни афзал кўрган. Агар монарх маърифатли бўлса, бу — жамият учун фойдалидир, шунда мутлақ монархия бошқаруви маърифатли ҳисобланади. ҳукмдор эга бўлиши лозим бўлган фазилатлар фақатгина унинг маърифатли бўлиши билан чекланмаслиги керак. Жамиятни адолатли бошқариш учун ҳукмдор ўз табааларининг истакларини тўғри англаб етиши ва марҳаматли бўлиши лозим. Вольтер бошқарувда черков судларини тугатиш, табақалар имтиёзларини бекор қилиш, одил судловни амалга ошириш ва ушбу жараёнда адвокатлар иштирокини таъминлаш лозимлигини таъкидлайди. У инқилобий ўзгаришларга қарши чиқиб, юксак маънавиятли ва ахлоқли монарх феодал жамиятдаги мавжуд ижтимоий, иқтисодий қийинчиликларга барҳам бера олишини уқтиради.

Вольтернинг жамиятда ҳуқуқ устуворлиги тарафдори эканлигини у Англия ҳуқуқий тизимига берган таърифидан ҳам кўришимиз мумкин. У Англия қонунларини энг яхши қонунлар деб ҳисоблайди ҳамда уларда одил судловнинг амалга оширилиши, зўравонликнинг йўқлиги, мансабдор шахсларнинг фуқаро эркинлигини бузганликлари учун жавобгарлиги, ҳар бир шахснинг ўз фикрини оғзаки ва ёзма ҳолда ифода эта олиш ҳуқуқи белгилаб берилганини таъкидлайди.

Вольтер давлат бошқарувида шаклдан кўра мазмунга кўпроқ аҳамият беради. Бу ўринда у ижтимоий-иқтисодий ва ҳуқуқий тамойиллар давлат бошқаруви мазмунини ташкил қилишини алоҳида айтиб ўтади, шунингдек, эркинлик, мулкчилик, қонунийлик ва инсонпарварлик тамойилларини ҳам эслатиб ўтади.

Шарль Луи Монтескье (1689-1755) – буюк француз файласуфи, ҳуқуқшуноси, XVIII аср маърифатпарварлик оқимининг вакили. Монтескье Бордо ва Парижда ҳуқуқ масалалари билан шуғулланган. 1714 йилдан Бордо парламентининг маслаҳатчиси, 1716 йилдан шу парламентнинг вице-президентларидан бири сифатида ишлаган. Унинг сиёсий-ҳуқуқий қарашлари “Римликларнинг шухрати ва инкирозининг сабаблари тўғрисида мулоҳазалар” асарларида ифодалаб берилган. Бироқ Монтескье ижодининг чўққиси 1748 йилда ёзиб тугалланган “Қонунларнинг руҳи тўғрисида” номли фундаментал асари ҳисобланади.

Монтескье асарлари марказида бошқарув шакли ва тамойиллари, ҳокимиятнинг бўлиниши тўғрисидаги назариялар туради. Унинг ҳуқуқий тадқиқотларининг бош мавзуси – позитив қонунлардир. Монтескье бошқа француз маърифатпарварлари каби жамиятда шахс эркинлигини таъминлашда қонунларнинг ролига катта аҳамият беради. Қонунчилик ва қонунлар мазмунини ёритишда Монтескье уларни турли хил омиллар билан боғлиқ ҳолда ўрганади. Унинг фикрича, қонунлар яратилишида ва уларнинг мазмунини белгилашда бошқарув шакли, дин, урф-одат ва анъаналар, иқлим, мамлакатнинг географик жойлашуви кабилар муҳим ўрин тутаяди. Монтескье “Қонунларнинг руҳи тўғрисида” асарида қонунчилик санъати масаласи кўриб чиқилган бўлиб, у бугунги қонунчилик социологияси учун ҳам долзарб ҳисобланади.

Монтескье талқинига мувофиқ, давлат инсонлар эҳтиёжларининг маҳсулидир. Жамият ҳукуматсиз мавжуд бўла олмайди. Алоҳида кучларнинг бирлашиши натижасида фуқаролик ҳолати вужудга келади. Фуқаролик ҳолати эса сиёсий ҳолатнинг, яъни давлатнинг пайдо бўлиши ва фуқаролар учун умумий қонунларнинг қабул қилинишида асос бўлиб хизмат қилади.

Монтескье бошқарув шакллари тўғрисида мулоҳаза юритар экан, уларни учга бўлади: республика, монархия ва деспотия. Республикада олий ҳокимият бутун халқ (демократия) ёки унинг маълум бир қисми (аристократия) қўлида йиғилган бўлади. Монархия, Монтескьенинг фикрича, бир кишининг белгиланган қонунлар доирасида бошқарувидир. Деспотияда, яъни истибдод тузуми шароитида ҳар қандай қонунлар инкор этилади ва шахс ўз зўравонлиги ва иродасига асосланиб давлатни бошқаради. ҳар бир бошқарув шакли ўзига хос тамойилларга эга. Тамойил маълум сиёсий тузумга хос бўлиб, жамиятда инсонлар ҳис-туйғулари механизмини ҳаракатга келтиради. Ушбу тамойил республикада – эзгу иш (саҳоват), монархияда – ор-номус, деспотияда – қўрқув саналади.

ҳокимиятлар бўлинишининг асосий мақсади – ҳокимиятни суиистеъмол қилишнинг олдини олишдир. Монтескье ҳокимиятни учга бўлади: қонунчилик, ижро ҳокимияти ва суд ҳокимияти. Улар қонунларда белгиланган чегаралар доирасида фаолият юритади. Ушбу қонунларда ҳар бир ҳокимиятнинг таъсир доираси аниқ белгилаб берилган бўлади. ҳокимиятлар бўлиниши ва уларнинг бир-бирларини ўзаро тийиб туришлари фуқароларнинг сиёсий эркинликларини таъминлашда бош меъзон бўлиб хизмат қилади. Бир вақтнинг ўзида муайян ҳокимият қўлида бир неча ҳокимиятнинг йиғилиб қолиши мустабид қонунларнинг қабул қилинишига, жамиятда зўравонлик ва адолатсизликнинг кучайишига олиб келади ва сиёсий эркинликлар ўз-ўзидан поймол бўлади.

Эркинлик деганда шахс хоҳлаган нарсасини қилавериши эмас, балки фақат қонунларда руҳсат этилган хатти-ҳаракатларнигина амалга ошириш ҳуқуқи тушунилади. Агар фуқаро қонунлар билан тақиқланган хатти-ҳаракатларни амалга ошириш ҳуқуқига эга бўлганида эди, у эркинликка эга бўлмасди. Чунки бошқа фуқаролар ҳам шундай ҳуқуққа эга бўлган бўлар эди.

Монтескье ўз сиёсий-ҳуқуқий таълимотида сиёсий эркинлик тушунчасига алоҳида эътибор беради ҳамда ўзининг машҳур назариясини айнан сиёсий эркинлик тушунчаси, моҳиятини чуқур

англаш ҳамда унга эришилишини таъминловчи механизмни шакллантириш мақсадида яратади.

Сиёсий эркинлик, Монтескье фикрича, қонун билан рухсат берилган, ёки у билан таъқиқланмаган исталган ҳаракатни амалга ошира олиш ҳуқуқидир. Агар фуқаро қонун билан таъқиқланган ҳаракатларни ҳам қила олганда, унда эркинлик мавжуд бўлмасди, чунки худди шундай қилмишни бошқалар ҳам унга нисбатан қилиши мумкин.³²

Монтескье таълимотида сиёсий эркинликнинг мавжуднинг бевосита давлат ҳокимияти ва унинг қандай йўсинда амалга оширилиши билан боғлиқлиги таъкидланади. Унинг фикрича эркинлик мўътадил бошқарув тизими мавжуд давлатларда таъминланиши мумкин. Монтескье бундай бошқарув шаклларига республика ва монархияни киритади. Деспотик бошқарувда эса қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд ҳокимиятларини битта шахс ёки орган қўлида тўпланиши оқибатида тираник қоидалар ўрнатилиши ва эркинликнинг йўқолишини асослаб беради. Шу боисдан кишиларнинг, эркинлигини кафолатловчи механизм сифатида ҳокимиятларнинг бўлиниши тамойилини илгари суради.

Бунда алоҳида давлат органларининг нисбий мустақиллиги ва бир вақтнинг ўзида бирор бир ҳокимият таъсирининг ҳаддан-зиёд ошиб кетиши чекланиши ҳақида гап боради. Унинг фикрича, эркинлик - ҳокимиятлар бўлиниши ўрнатилган давлатдагина таъминланиши мумкин. Агар ҳокимиятлар бўлинмаган бўлса, «мўътадил» бошқарув бўлмайди, давлатда деспотия вужудга келади. ҳокимиятлар бўлиниш ғояси мақсади -гражданларнинг хавфсизлигини ҳокимият ўзбошимчалиги ва суиистеъмолчилигидан кафолатлаш, сиёсий эркинликни таъминлаш. Монтескье сиёсий эркинликни қонун билан рухсат берилган ҳар қандай ҳаракатни қилиш ҳуқуқи деб таърифлайди, ҳамда бундай эркинлик ҳокимиятлар бўлиниши ўрнатилган давлатдагина таъминланиши мумкин. Монтескье давлатда уч хил ҳокимиятни ажратади : қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд ҳокимияти. Ушбу ҳокимиятларни турли давлат органлари амалга ошириши керак. Иккита ёки ҳар учала ҳокимият битта орган ёки битта муассаса қўлида тўпланса, эркинлик йўқолади. Шунинг учун Монтескье, ушбу учта ҳокимиятни турли органларга бериш лозим деб ҳисоблайди. Унинг фикрича бундай тартиб

³² Ш.Л.Монтескье. Избранные произведения.М,1955.289- бет

қонунчилик ҳокимияти икки палатали вакиллик органига, ижро ҳокимияти киролга, суд ҳокимияти " (суд присяжнўх) га тегишли конституцион монархияда таъминланиши мумкин. Ўз таълимотини ривожлантириб, Монтескье куйидаги ҳолатни илгари суради : ҳокимиятни суиистеъмол қилиш имконияти бўлмаслиги учун шундай тартиб зарурки, унда турли ҳокимиятлар бир - бирини ушлаб, мувозанатлаб туриши керак. Шундай қилинса, кишиларни кўрқувга солувчи суд ҳокимияти ҳеч қандай ҳолат, ҳеч қандай касб билан боғлиқ бўлмайди, қандайдир кўринмас нарсага айланади ва кишилар шунда судьялардан эмас, суддан, жиноятнинг оқибатидан кўрқадиган бўлишади.³³

қолган иккита ҳокимиятни эса, Монтескье фикрича, мансабдор шахсларга ёки доимий равишда фаолият юргизадиган идораларга юклаш мумкин. Зеро, улардан бири давлатнинг умумий эрки ифодаси бўлса, иккинчиси ушбу эрки ижро этувчи орган хисобланади.

Шунингдек, Монтескьенинг сиёсий-ҳуқуқий қарашларида ҳокимиятни амалга оширилиш усулига ҳам тўхталиб ўтилади. Демократик давлатда ҳар қандай эркин шахс ўзини ўзи бошқариш ҳуқуқига эга бўлиши лозим, буни таъминлашнинг бирдан бир йўли қонунчилик ҳокимиятини амалга оширилишида халқнинг иштирок этишидир. қонун чиқариш жараёнида халқнинг бевосита қатнашишини йирик давлатларда иложи йўқ, кичик давлатларда эса ортиқча ташвиш ва саргордонлик билан боғлиқ бўлгани боис, халқ қонунчилик ҳокимиятини ўзининг вакиллари орқали амалга оширади. Вакиллар халқ номидан қонун чиқаришда иштирок этадилар ва ўз фаолиятларида уларни сайлаб қўйган аҳолининг, умуман халқнинг манфаатларини кўзлаб ҳаракат қилишади. Албатта, вакиллар ўз сайловчиларидан қонунчилик фаолиятининг умумий йўналиш, инструкцияларини олишлари етарли, ҳар бир алоҳида иш бўйича хусусий кўрсатмалар олишлари шарт эмас. Йўқса, Монтескье ёзишича, депутатларнинг сўзлари халқнинг акс садоси бўлсада, бу узундан узоқ йўлакчалар орқали ҳаракатланишга мажбур бўлади, ҳар бир депутатга қолганлари устидан устунлик бериши ва зарур ҳолларда халқнинг кучи қандайдир инжиқлик туфайли амалга ошмай қолиши мумкин.

Халқнинг давлат ҳокимияти амалга оширишдаги иштироки сайловлар орқали амалга оширилади. Бу борада сайлов ҳуқуқи, уни

³³ Ш.Л.Монтескье.Избранные произведения. М.,1955. 280-290 бет

амалга оширилиши тартиби, усуллари давлатда демократиянинг мезони бўлиб ҳам ҳисобланади. Ўз округидан вакилларни сайлаш учун овоз бериш ҳуқуқига барча граждандар эга бўлиши керак. Монтескье фикрича, истисно қилувчи ҳолатлар ниҳоятда кам, яъни ўз мустақил эркига эга бўлиш қобилиятига эга бўлмаган шахслар истисно бўлиши мумкин.

Монтескье ўз сиёсий-ҳуқуқий қарашларида тарихий жараёнларга эътибор берган, кўпчилик тарихий давлатлар тузумини, бошқарувини таҳлил қилган. Унинг ёзишича, қадимги республикаларнинг кўпчилигида (яъни, Афина, Спарта, Рим республикалари) битта катта камчилик бўлган : ҳали уларда умуман қобилятли бўлмагани ҳолда ижро фаолияти билан боғлиқ бўлган актив қарорларни ҳам қабул қилиш ҳуқуқига эга бўлган. Халқнинг давлатни бошқаришдаги иштироки, Монтескье таълимоти бўйича, вакилларни сайлаш билан чекланиши керак. Чунки буни қилиш осонроқ, зеро бошқалардан кўра қобилятлироқ ва билимлироқ шахсни танлаш ҳар кимнинг қўлидан келади.

қонунчилик ҳокимиятини амалга оширувчи вакиллар йиғинини сайлашдан мақсад, у қандайдир актив қарорлар чиқаришида эмас. Чунки вакиллик органи ушбу вазифани яхши бажара олмайди. Вакиллар йиғини қонунлар чиқариши ёки қабул қилинган қонунлар яхши бажарилишини назорат қилиш мақсадида тузилади ва ушбу вазифани фақат угина бажара олади.

Конституцион монархия тарафдори бўлган Монтескье, қонунчилик ҳокимиятини ҳам аслзода фуқаролар йиғини, ҳам оддий халқ вакиллари йиғинига беришни таклиф қилади. ҳар бир йиғин бошқасидан алоҳида мажлислар ўтказиб, ўзининг алоҳида манфаат ва мақсадларига эга бўлади.

қонунчилик органининг зодагонлардан иборат қисми мерос бўлиб ўтадиган бўлиши керак. Монтескье таълимотига кўра, у ўз табиатига кўра шундай ҳисобланади.

Монтескье таъкидлашича, мерос қолдирилган жой халқни эсидан чиқариб алоҳида манфаатларни кўзлаш билан овора бўлиб қолиши мумкин. Буни олдини олиш учун, мерос қолдириладиган аслзодалардан иборат қонунчилик ҳокимияти қисми қарор чиқариш эмас, фақат бекор қилиш ҳуқуқига эга бўлиши керак. Монтескьеда

ушбу фи³⁴кр шаклланиши унинг Англияга сафари ҳамда инглиз давлат тузилиши тизимини ўрганиш таъсир қилган.

Монтескье таълимотида, қонун чиқарувчи орган мажлислари даврийлиги тўғрисида ҳам айтиб ўтилган. «Эркинлик, ёзади Монтескье, - агар қонунчилик йиғини муайян вақт оралиғида тўпланиб турмаган ҳолда ҳам мавжуд бўлмайди, чунки унда қуйидаги иккитадан биттаси содир бўларди: ёки қонун чиқарувчи фаолият бутунлай тўхтаб, давлат анархия ҳолатига тушарди, ёки ушбу фаолиятни ижро ҳокимияти ўз қўлига олиб абсолют ҳокимиятга айланар эди».³⁵

Шу билан бирга, қонунчилик йиғини, Монтескье фикрича, доимий равишда фаолият юргиши шарт эмас. Бу вакиллар учун ноқулай ва ижро ҳокимиятини амалга оширилишини мураккаблаштиради, чунки ижро ҳокимияти ўз вазифаларини бажариш ҳақида қайғурмай, фақат ўз ваколатлари ва ижро фаолиятига бўлган ҳуқуқини ҳимоя қилиш билан овора бўларди.

Бундан ташқари, қонунчилик йиғини таркиби муайян муддатда ўзгариб туриши керак. Акс ҳолда, Монтескье ёзишича, унинг шахсий таркибидаги ўзгаришлар фақат вафот этган депутатни алмаштириш билан чекланиб қоларди. қонунчилик органи бир таркиби бошқаси билан алмаштирилганда, халқ янгиланаётган таркибга умид ва ишонч билан қарайди ва ўзига маъсул шахсни қонунчилик органига депутатликка сайлай олади.

Қонунчилик йиғини ўз ташаббуси билан тўпланиши керак. Ҳар қандай сиёсий организм каби, у ҳам қачон тўлиқ таркибда йиғилган бўлса, шунда ваколатли ҳисобланади.

Монтескье таъкидлашича, қонунчилик йиғини мажлисларини чақириш вақти ва давом қилиш муддатини ижро ҳокимияти белгилаши керак.

Шунингдек, ижро ҳокимияти қонун чиқарувчи йиғин ҳаракатларини тўхтатиш ҳуқуқига эга бўлиши керак, акс ҳолда қонунчилик ҳокимияти ўзига хохлаганча ҳокимиятини олиш имкониятига эга бўлгач, қолган ҳокимиятларни йўқотиб юбориши ва абсолютизм келиб чиқиши мумкин. Бу билан Монтескье қонунчилик ҳокимияти ваколатлари ижро ҳокимияти фаолияти йўналишлари доираси билан чегаралашга уринади. Локк таълимотидан фарқли ўлароқ, Монтескье қонунчилик ҳокимиятига устун ва бош ўринни

³⁴ Ш.Л.Монтескье. Избранные произведения. М.,1955. 280-288-бетлар.

³⁵ Лейст. История политических и правовых учений. М.2000.

бермайди, аксинча, ижро ҳокимияти, яъни ҳукуматнинг давлат ҳокимияти фаолиятидаги ўрнини анча кучайтиради.

«Агар ижро ҳокимияти, - ёзади Монтескье,³⁶ - қонун чиқарувчи йиғин ҳаракатларини тўхтатиш ҳуқуқига эга бўлмаса, у (қонунчилик ҳокимияти) деспотик ҳокимиятга айланади». Аксинча, қонунчилик ҳокимияти ижро ҳокимияти фаолиятини тўхтат иш ҳуқуқига эга бўлмаслиги керак. Чунки, Монтескье фикрича, ижро ҳокимияти ўз табиатига кўра чекланган, бундан ташқари унинг фаолияти предметлари тезда ҳал этишни талаб қиладиган масалалардир.

Шунингдек, «қонун чиқарувчи йиғин ижро ҳокимиятини амалга оширувчи шахс ва унинг ахлоқини суд қилиш ҳуқуқига эга бўлиши керак эмас

Унинг шахси муқаддас, чунки у давлатга қонун чиқарувчи йиғин тиранияга айланиб кетишини олдини олиш учун зарур, ижро ҳокимияти айбловга ёки судга тортилган пайтдан бошлаб эркинлик йўқолади», - деб ёзади Монтескье. Бундан ташқари Монтескье аслзода кишиларни суд қилишни алоҳида тузиладиган судга топширишни таклиф қилади. Чунки, унинг фикрича :

1) аслзода кишиларга ҳар доим ҳасад қилинади; шу боис улар оддий халқ судларида суд қилинса, ҳар бир фуқаро фойдаланадиган ҳуқуқ³⁷: - ўзи билан тенглар томонидан судланиш имкониятидан аслзодалар маҳрум қилинган бўларди, шунинг учун аслзодалар оддий халқ судлари томонидан эмас, балки қонунчилик йиғинининг аслзодалардан иборат қисми томонидан суд қилиниши керак.

2) Баъзи ҳолларда, қонун нормалари жуда оғир бўлиши мумкин. Лекин, халқ судьяси қонун сўзларини айтадиган "оғизлардир" ва қонуннинг оғирлигини на йўқотиб, на енгиллаштира оладилар. Шунинг учун, бундай ҳолларда қонун чиқарувчи йиғиннинг аслзодалардан иборат қисми суд қилиш вазифасини амалга ошириши ва қонунда белгиланганидан енгилроқ ҳукм чиқариши мумкин.

Бизнинг фикримизча, юқорида айтилган фикр жамият табақаларга ажратилишини тан олиб, муайян табақага бошқасига нисбатан фарқли ҳуқуқ ва эркинликлар юклашни назар тутди. Замонавий жамиятимизда ушбу фикр хатолиги яқдол кўзга ташланади. Зеро, бу ердаги синфий жиҳатдан ёндашув масалага объектив қарашга тўсқинлик қилади.

³⁶Ш.Л.Монтескье. Избранные произведения.М,1995.

³⁷Лейст. История политических и правовых учений.. М.2000. 322-327б

Шундай қилиб, Монтескье ҳокимиятлар бўлиниш назариясини шахсининг эркинлигини таъминлаш, ҳокимият суиистеъмолчиликларини олдини олиш, давлат ҳокимияти фаолиятида халқ, назорати ва иштирокини таъминлаш, жамиятда барча аҳоли қатламларининг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш мақсадида яратган.

Монтескье кишилар қонунлар орқали бошқарилишини таъкидлар экан, табиий ҳуқуқ, илоҳий ҳуқуқ, черков ҳуқуқи, халқаро ҳуқуқ, барча жамиятлар учун тегишли бўлган умумий давлат ҳуқуқи, босиб олиш ҳуқуқи, алоҳида жамиятнинг фуқаролик ҳуқуқи, оила ҳуқуқи кабиларни санаб ўтади.

Монтескьенинг сиёсий-ҳуқуқий қарашлари АҚШ Конституцияси ва Франциянинг 1804 йилда қабул қилинган Фуқаролик кодексининг яратилишига ижобий таъсир кўрсатди. Монтескье ҳаётлик давридаёқ қиёсий қонунчилик бўйича ёзган “Қонунларнинг руҳи тўғрисида” номли асари билан шуҳрат қозонди.

Жан Жак Руссо (1712-1778) — буюк француз файласуфи ва ёзувчиси. Руссонинг сиёсий-ҳуқуқий қарашлари замирида камбағал кишилар тўғрисида қайғуриш, инсонларнинг “табиий ҳолат”ини, яъни ҳамма тенг ва озод бўлган даврни улуғлаш ётади. У “Инсонлар ўртасидаги тенгсизликнинг келиб чиқиши ва асослари тўғрисида мулоҳазалар” (1755) номли асарида ижтимоий тенгсизликни қорлайди. Руссонинг фикрича, инсонлар ўртасидаги тенгсизликнинг бош сабаби – ерга бўлган хусусий мулкчиликдир.

Руссо жамият, давлат ва ҳуқуқ мавзуларини халқ суверенитети нуқтаи назаридан туриб ёритади. Унинг “Ижтимоий шартнома” асари жаҳон сиёсий-ҳуқуқий қарашлари хазинасига қўшган улкан ҳиссадир. Муаллиф фикрича, жамият аъзоларининг шартномавий муносабатлари натижасида бирлашуви билан Фуқаролик жамоаси ҳолатининг Сиёсий организмга айланиши жараёни тугалланади. Бу сиёсий организм Давлат ҳисобланади. Ушбу уюшма (ассоциация) бир бутун ҳолда – халқ, алоҳида кўрилганда – олий ҳокимиятда иштирок этувчи фуқаро, давлат қонунларига бўйсунувчи табаа ҳисобланади.

Суверен қонун ва суд қарорлари билан белгиланган жазони бекор қилиш ҳуқуқига эга. Шу боисдан ҳам суверен суд ва қонундан устун туради.

Халқ суверен, умумий ирода соҳиби сифатида ҳокимиятни бериши мумкин, бироқ иродани бера олмайди. Руссонинг фикрича, қонунчилик ҳокимияти фақат суверен — халқ томонидангина амалга оширилиши мумкин. Қонунчилик ҳокимияти давлатнинг юрагидир. Қонун, Руссонинг таъбирича, умумий ироданинг ифодаланишидир. Қонунчилик ҳокимияти халқ суверенитетининг ажралмас ва дахлсиз ҳуқуқидир. Ижро ҳокимияти бутун халққа тегишли бўла олмайди. У ижтимоий шартнома асосида эмас, балки суверен қарорига мувофиқ, суверен ва табаалар ўртасидаги муносабатларда воситачи сифатида яратилади.

Демократия, аристократия ва монархия давлат бошқарувининг асосий шакллари дир. Руссонинг нуқтаи назарича, демократия кичик давлатлар учун, аристократия – ўртача давлатлар учун ва монархия – катта давлатлар учун мос бўлган бошқарув шаклидир. Бироқ барча давлат бошқаруви шаклларида суверентитет ва давлат ҳокимияти халққа тегишли бўлиши лозим.

Руссо қонунларни тўрт тоифага ажратади: сиёсий, фуқаролик, жиноят ва “уларнинг энг муҳими” – “урф-одат ва ижтимоий фикр”. Унинг таъкидлашича, ҳар қандай қонунлар тизимининг бош мақсади – эркинлик ва тенгликдир, фуқаролар тенглиги таъминланмаган жамиятда эркинлик мавжуд бўлмайди.

Тарихда ҳокимиятлар бўлиниши шаклланиши жараёнига назар солсак иккита бир-бирига қарама-қарши тенденцияни кузатиш мумкин: ҳокимиятнинг бир киши ёки муассаса қўлида тўпланиши ҳамда ҳокимият, меҳнат ва жавобгарликни тақсимлаш эҳтиёжи. Шу боис, ҳокимиятга нисбатан икки хил муносабат шаклланган: ҳокимиятни турли институтлар ўртасида тақсимланиши ва ҳокимиятнинг ягоналиги учун, унинг тақсимланишига қарши кураш. ҳокимиятнинг бўлиниши тақсимланган ҳокимиятларни тартибга солиш, жамиятни улар ўртасидаги тўқнашувлардан халос этишни кўзловчи механизм яратиш эҳтиёжини туғдирди.

Ш.Л. Монтескье эса, бу ғояни таълимот даражасига олиб чиққан ҳуқуқшуносдир. Монтескьенинг фикрича, сиёсий хиёнатларнинг олдини олиш учун ҳокимиятнинг бир кулда тўпланишига қарши курашмоқ зарур.

Айнан, ҳокимиятнинг илк бор йирик тақсимланиши сиёсий ва

диний ҳокимиятни, давлат ва черков ҳокимиятни бир-биридан ажратди. Бу жараён ҳокимиятни ягоналаштириш, дунёвий ҳокимиятнинг диний ҳокимиятдан устунлигини ёки черковнинг жамият ҳаётида ҳукмронлигини ўрнатиш учун узоқ кураш билан кузатилди. Улар ўртасидаги карама-қаршилик узоқ вақт давом этди, ҳамда янги даврга (Ғарбий Европада 17-18 асрлар) келиб дин ва давлат бир-биридан ажратилди.

Шу билан бирга, дунёвий давлатларда ҳокимият профессионал функцияларининг бўлиниши ҳам бошланган. ҳатто, юнон файласуфи Арасту ҳам давлатда қонунчилик органи - магистратура ва суд органлари мавжудлигини таъкидлаган. Марказий ва маҳаллий бошқарув ўртасида ҳокимият бўлиниши юз берди, мураккаб сиёсий тизим шаклланди, турли даражадаги ва турли функцияларга эга ҳокимиятлар пайдо бўлди. ҳокимиятнинг бўлиниши Янги давр давлатларининг энг муҳим ташкилий асосларидан бирига айланиб, функционал чегараланган, лекин бир бири билан боғлиқ ҳокимият органлари, аппарати, муассасалари тизими сифатида амал қила бошлади. 13-14 асрларда Ғарбий Европада марказлашган феодал давлатларида парламентлар вакиллик органлари сифатида вужудга кела бошлади, улар аста-секинлик билан мустақил равишда қонун чиқариш функцияларини ўзига олиб, ҳокимият алоҳида тармоғига айлана борди.

ҳокимиятлар бўлинишининг кейинги ривожланиши бир неча параллел йўналишларда содир бўлди.

1) Парламент тузилмаларининг марказлашуви, парламентаризмнинг вакиллик ҳокимияти шаклланиши техникаси ва мафқураси билан бирга марказга кўчиши юз берди;

2) Марказий ижро ҳокимияти мустаҳкамланди ва мукаммаллашди, айниқса унинг аппарати, давлат хизматчилар кадрлари.

3) Одил судловни амалга ошириш ва назорат қилиш ва бошқа суд функциялари ихтисослашган суд органларига берилди.

Монтескье ўзининг бундай ёндашувини қуйидагича изоҳлайди: «Мен кишиларни ўрганишдан бошладим, ҳамда аниқладимки, уларнинг қонунлари ва характерида чексиз хилма-хиллик фақатгина улар тафаккурининг бетартиблиги туфайли вужудга келади. Мен улардаги умумийликни аниқладим, хусусий ҳолатлар уларга бўйсунди, ва ҳар бир халқнинг тарихи унинг натижаси сифатида

вужудга келади ҳамда ҳар қандай алоҳида қонун бошқа умумий қонунга боғлиқ бўлади”³⁸.

Монтескье Гобсснинг кишиларда бошданок агрессивлик ва бошқалар устидан ҳукмронлик қилиш хохиши мавжудлиги тўғрисидаги ғоясининг нотўғрилигини таъкидлайди. Аксинча, Монтескьенинг фикрича, инсон дастлаб жуда кучсиз, кўрқоқ бўлади ҳамда бошқалар билан тенг бўлишга, тинчликка интилади. Бундан ташқари, ҳокимият ва ҳукмронлик ғояси ниҳоятда мураккаб ва бошқа бир қанча ғояларга боғлиқ бўлгани учун инсоннинг биринчи ғояси сифатида юзага кела олмайди.

Лекин, кишилар жамиятга бирлашиши биланок ўзларининг кучсизликларини унутишади. Улар ўртасида олдин мавжуд бўлган тенглик йўқолади, алоҳида кишилар ва халқлар ўртасида турли урушлар келиб чиқади. “Бундай урушларнинг пайдо бўлиши,- ёзади Монтескье, - кишилар ўртасида муайян қонунларни ўрнатиш заруратини туғдиради³⁹». Натижада, халқлар ўртасидаги муносабатларни тартибга солувчи қонунлар (халқаро ҳуқуқ); ҳукмдорлар ва бошқарилувчилар ўртасидаги муносабатларни тартибга солувчи қонунлар (сиёсий ҳуқуқ); барча фуқароларнинг ўзаро муносабатларини тартибга солувчи қонунлар (фуқаролик ҳуқуқи) вужудга келади.

Жамиятда яшовчи кишиларнинг умумий қонунларга эҳтиёжи давлат пайдо бўлиши заруратини туғдиради. Монтескье фикрича, “Жамият ҳукуматсиз яшай олмайди. “Барча алоҳида кучларнинг бирлашуви, - Гравина айтишича,- сиёсий ҳолат (давлат) деб номланадиган ҳодисани шакллантиради”. Алоҳида кишилар кучларининг бундай бирлашуви улар эрки ягоналиги, яъни фуқаролик ҳолати мавжудлигини билдиради”.

Давлат (сиёсий ҳолат) шаклланиши ва умумий қонунлар ўрнатилиши учун, Монтескье фуқаролик ҳолати деб номлаган кишиларнинг жамиятда яшай олиши етарлидир.

Қонунлар адолатнинг объектив хусусиятини ва адолатли муносабатларни устун қўяди. Адолат қонунлардан олдинроқ вужудга келади. “Кишилар яратган қонунлар, - дея таъкидлайди Монтескье,- адолатли муносабатлар негизида яратилиши керак. Ижобий қонунлар билан рухсат берилган ёки таъқиқланганлар доирасидан ташқарида на адолатли на адолатсиз ҳеч нарса йўқ деб айтиш, ушбу доира

³⁸ Лейст. История политических и правовых учений. М.2000.319- 352 б.

³⁹ Ш.Л.Монтескье.Избранные произведения. М,1955. 278-288-бетлар

белгиланаётган пайтда унинг радиуслари ҳар хил бўлган деб таъкидлашдир”.

Қонун бу – умуман олганда, барча кишиларни бошқариб турувчи инсоний онгдир, - деб таъкидлайди Монтескье. Шунинг учун “ҳар бир халқнинг сиёсий ва гражданлик қонунлари ушбу онгнинг алоҳида бўғинлари бўлиши керак». Бундай ёндашувни илгари суриш жараёнида Монтескье, жамланмаси “қонунлар руҳини”, яъни ижобий қонун талабларининг онглилиги, ҳуқуқийлиги,

Маълумки ҳар қандай жамиятда ҳуқуқ давлат билан фуқаро ўртасида боғловчилик ролини ўтаб келган. Шунга мувофиқ холда, мазмун-моҳиятига кўра икки хил бошқариш таркиб топган. Бу ҳақда қадимги мутафаккирлар ҳам кенг гапириб ўтишган. Хукмдорнинг манфаатига хизмат қилувчи жамиятда фуқароларга нима қилиш мумкин ёки мумкин эмаслиги қонунда аниқ, майдалаб белгилаб қўйилади ва “фақат қонунда рухсат берилган ҳаракатларнигина содир этиш мумкин” деган принцип амал қилади.

Ҳозирги кунда Ўзбекистон жамияти ҳуқуқий давлат қуриш ва фуқаролик жамиятини шакллантириш мақсадида келажак сари интиломда. Халқимизнинг бу эзгу интилиши Ўзбекистоннинг Асосий Қонуни - Конституциямизда ўзининг ифодасини топган.

Мавзу бўйича саволлар :

1. XVII-XVIII асрларда Германияда яшаб ижод қилган мутафаккирлардан кимларнинг сиёсий ва ҳуқуқий қарашларини ўргандингиз?

2. Самуил Пуфендорф, Христиан Томази, Христиан Вольф каби маърифатпарварларнинг сиёсий ва ҳуқуқий фикрларидаги асосий ғоя, умумийлик ва фарқли жиҳатларини кўрсатинг.

3. Ш.Л.Монтескье ҳаёти ва ижоди.

4. Монтескье сиёсий ва ҳуқуқий қарашларининг шаклланишига таъсир этган омиллар.

5. Монтескье сиёсий-ҳуқуқий таълимотининг бугунги кунда ўрганилганлик даражаси?

6. Вольтернинг сиёсий ва ҳуқуқий қарашлари.

7. Ж.Ж.Руссонинг сиёсий ва ҳуқуқий қарашлари, уларнинг бугунги кунда ўрганишнинг аҳамияти.

8. Ч.Беккарианинг сиёсий ва ҳуқуқий фикрлари.

9. Ушбу давр сиёсий -ҳуқуқий таълимотларига жаҳон илмининг муносабати ва Ўзбекистонда ўрганилиши.

АДАБИЁТЛАР

1. Каримов И.А. Хавфсизлик ва барқарор тараққиёт йўлида. 6-том. — Т., «Ўзбекистон», 1998.

2. Каримов И. Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт - пировард мақсадимиз. Т.: Ўзбекистон. 2000. - 109 б.

3. Каримов.И. Бизнинг бош мақсадимиз – жамиятни демократлаштириш ва янгилаш мамлакатни модернизация ва ислох этишдир-Т.:Ўзбекистон,2005.

4. Каримов.И. Империя даврида бизни иккинчи даражали одамлар деб, ҳисоблашар эди. -Т.:Ўзбекистон,2005.

5. История политических и правовѣх знаний. Под обхей редакцией Нерсеянца В.С.- Москва, изд. “Норма-Инфра”, 1999. - 736 с.

6. Аль-Фараби. Историко-философские трактатѣ. Алма-Ата: Наука, 1975.

7. Нерсеянц В.С. Сократ. - Москва, “Наука”, 1977.150 с.

8. Ҳ.Б.Бобоев ва бошқалар. Сиёсий ва ҳуқуқий таълимотлар тарихи. Дарслик.2002.

9. Никколо Макиавелли. Государь. Пер. с ит. – М.: Планета, 1990. 84 с.

10. История политических и правовѣх учений. Учебник для вузов. Изд. 2-е стереотип. Под обхей ред. члена-корреспондента РАН, доктора юридических наук, профессора В.С.Нерсеянца. – М.: НОРМА-ИНФРА М, 1999.-736с.

11. История политических и правовѣх учений. Хрестоматия. - М., 2000.

12. Философский энциклопедический словарь. – М.:ИНФРА-М, 2001.-576 с.

13. И Рассел Б. История западной философии. – М.:“Академический проект”, 2000. - 765 с.

14. Философия конспект лекций - М.: “Приор” , 2001. - 224 с.

15. Ф.Муҳиддинова. Сиёсий ва ҳуқуқий таълимотлар.ТДЮИ.2002.

16.Холов.Б. Монтескье сиёсий-ҳуқуқий таълимотида ҳокимият бўлиниши тамойили.МИ.

17.Доклад студентов гр.АИ-1-93 Рўбиной Маринў и Частухина Виталия

18.По предмету: « История учений о государстве и праве»
Учение Цицерона о государстве и праве

19..Политические и правовые идеи в России в период образования и развития Российского централизованного государства.

20.Теория насилия в политических взглядах Л.Гумпловича и К. Каутского.

21.Политико-правовые идеи утопического социализма XVI-XVII столетий.

22.Ф.Муҳиддинова. Сиёсий ва ҳуқуқий таълимотлар. Маърузалар матни.2005.

АҚШдаги сиёсий ва ҳуқуқий таълимотлар

- **Мустақиллик учун кураш даврида АҚШдаги сиёсий-ҳуқуқий таълимотларнинг асосий оқимлари.**
- **Томас Жефферсоннинг сиёсий-ҳуқуқий қарашлари. АҚШ Мустақиллик Декларациясининг асосий ғоялари.**
- **Томас Пейннинг сиёсий-ҳуқуқий қарашлари. Жамият ва давлат тушунчалари. Бошқарув шакллари. Инсон ҳуқуқи ҳимояси ҳақидаги фикрлар.**
- **Александр Гамильтоннинг сиёсий ва ҳуқуқий дунёқараши. Кучли федерал ҳокимият концепцияси.**

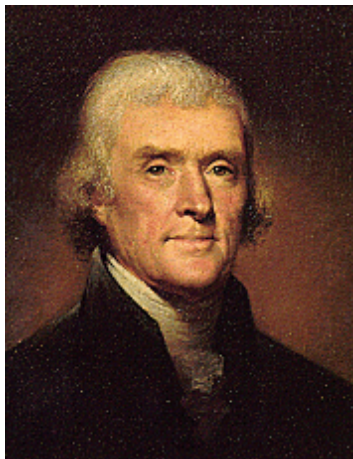
XVIII асрнинг 60-йилларига келиб Янги Англия (ҳозирги Америка Қўшма Штатлари АҚШ)да озодлик ҳаракатлари бошланди. 1765 йилда “Озодлик ўғиллари”, “Озодлик қизлари” каби ватанпарвар ташкиотлар тузилди. Улар сафига ишчилар, хунармандлар, майда фермерлар, балиқчилар, буржуазия ва зиёлиларнинг радикал қисмлари аъзо бўлиб кирди. 1775 йилга келиб Америка халқининг мустақиллик учун кураши авж олди. Мустақиллик тантанасида АҚШда шаклланган сиёсий ва ҳуқуқий таълимотларнинг асосий йўналишлари муҳим аҳамият касб этди. 1776 йил 4 июлда мустақил давлат АҚШ ташкил қилинганлиги тўғрисида “Мустақиллик декларацияси” қабул қилинишида, 1781 йилда мустақил штатлар суверинитетини кўзда тутувчи биринчи Конституция кучга киришида Т.Жефферсон, Б.Франклин, Ж.Адамс, Т.Пейн, А.Гамильтон каби донишмандларнинг сиёсий-ҳуқуқий ғоялари ўз тасдиғини топди.

Т.Жефферсон (1743-1826) — “АҚШ мустақиллик декларацияси” (1776) муаллифи, АҚШ президенти. Виргиния штати губернатори лавозимида фаолият юритган, Дин эркинлигини белгилаш тўғрисидаги штат қонунининг муаллифи бўлган. У бошланғич мактаблардан университетгача бўлган таълим жараёнини демократик республика учун хос бўлган ажралмас ҳуқуқ сифатида эътироф этади. Жефферсон виждон эркинлиги ҳуқуқини табиий ҳуқуқлар тоифасига киритади.

Томас Жефферсон давлат бошқарувида кўпчилик халқнинг иштирокини кўллаб-қувватлайди. Чунки халқдан ҳукмрон бўлиб турган озчиликдан кўра камроқ адолатсизлик кутиш мумкин. Жефферсон республика бошқарув шакли тамойилларини федерал,

штат ҳамда алоҳида округ ва район даражаларида босқичма-босқич, аста-секинлик билан жорий қилиб бориш лозимлигини таъкидлайди.

Томас ЖЕФФЕРСОН

Томас Жефферсон 1743 йилнинг 13 апрелида Шедуеллда, отаси — полковник Питер Жефферсоннинг плантациясида дунёга келган.

АҚШ президенти сифатида фаоллиги ва машхурлиги бўйича XX асргача Томас Жефферсон (1801-1809) мамлакат отаси Вашингтон (1789-1797) ва куллар халоскори Авраам Линкольдан (1861-1865) кейин учин ўринда турган. Тарих Жефферсонни, авваламбор, 1776 йилги мустақиллик Декларациясининг

ҳамда Виргиниянинг 1786 йилги диний эътиқод эркинлиги тўғрисидаги қонунининг асосий муаллифи сифатида эътироф этади. ҳатто бугунги кунда ҳам Жефферсон демократияси, Жефферсон республикачилиги ёки жефферсончилик деган тушунчалар АҚШ сиёсатида кенг қўлланилади.

Томас Жефферсон 1826 йилнинг 4 июлида вафот этган.

Инқилобий Минтақа конгрессида қаршилик ҳаракатининг энг жонқуяр вакили сифатида Жефферсонга мустақилликни эълон қилиш асослари лойиҳасини ишлаб чиқиш топширилди. Ниҳоят, Конгресс 1776 йилнинг 4 июлида Жефферсоннинг матнини жузъий ўзгартиришлар билан қабул қилди. Жефферсон бир умр мустақиллик Декларацияси ғоясига содиқ қолди: халқнинг суверенитети бошқарув ҳукуматининг ягона манбаидир. ҳукумат ҳар бир инсоннинг табиий ҳуқуқларини, айниқса яшаш, эркинлик ва бахтли бўлишга интилиш ҳуқуқларини ҳимоя этмоғи шарт.

Шунингдек, Жефферсон Виргиния қонун чиқарувчи ҳукумати аъзоси сифатида (1776-1779) мерос ҳуқуқи қонунига ўзгартириш киритди, чунки ўша пайтгача мерос фақат тўнғич ўғилга ёки эркак авлодга қолдириларди. Жефферсон ўзининг энг яқин сиёсий ҳамкори Жеймс Мэдисон билан черковни давлатдан ажратиш тўғрисида қонун ишлаб чиқди ва бу қонун 1786 йили кучга кирди. Жефферсон Виргиния штатининг батафсил табиий-географик ва сиёсий-ижтимоий манзаралари акс эттирилган мақолалари билан Американинг қомусий кашф этилишига ҳисса қўшган европалик

маърифатпарварларнинг эътиборини торта олди. “Виргиния штати хусусида қайдлар” деб номланган бу мақолаларда муаллиф қулчиликни кескин танқид қилади, бундай ҳолатни ғайритабиий, эътиқодсизликка ва зўрликка асосланган, қулларни ҳам, уларнинг эгаларини ҳам маънан мажруҳ этадиган тузум дея баҳолади.

1800 йилги президентлик сайловлари биринчи марта икки партия томонидан амалга оширилди. Жефферсон тарафдорлари хорижлик фуқаролар ва кўпорувчилик фаолияти тўғрисидаги қонунларга суянган ҳолда эркин фикр юритишни бўғишга уринишларга қарши чиқдилар, шунингдек, улар солиқларни камайтириш ва бу билан федералчиларнинг ҳарбий-денгиз флотини молиялаштиришни тўхтатишларини талаб қилдилар.

3. Жефферсоннинг президентлик давридаги сиёсий фаолияти.

Жефферсон 1801 йилнинг 4 мартда президент сифатида фаолиятини бошлашдан олдин сўзлаган маърузасида сўз ва матбуот эркинлиги тарафдори сифатида ўта кескин сайловолди курашидан кейин келишув томон бир қадам ташланганлигини намойиш этди. Сайловолди курашида газеталарда билдирилган фикрлар қарама-қаршилиги принципаал аҳамиятга эга эмаслигини таъкидлади. Жефферсон ҳамда ўша газеталар “ҳуқуқларини ёлғон ва тухматдан ҳимоя қиламан”, дея сўз берди. Зеро, бошқарувнинг республикача шаклига ёки иттифоқнинг ўзига ҳеч қандай хавф таҳдид солиб турмаганди. Шунинг учун ҳам: “Биз ҳаммамиз республикачилармиз, биз ҳаммамиз федералчилармиз”, деган фикр янгради.

Жефферсон иккинчи перзидентлик муддати даврида ҳам мануфактуралар кенгайишига, Гамильтон томонидан ташкил этилган мамлакат банки фаолиятига эътироз билдирмади. Англияга қарши савдо эмбаргоси эса саноатнинг, айниқса пахтачилик, тўқимачилик соҳаларининг ривожланишига олиб келди. 1806 йили Жефферсон қулларни эркин олиб келиб сотишга қарши қаратилган қрнун ишлаб чиқилиши жараёнида фаол иштирок этди. Шундай қилиб, 1808 йилдан эътиборан Африкадан қулларни олиб келиб бемалол сотиш амалиётига барҳам берилди. Жефферсон ташаббуси билан бу қонун 1808 йилнинг 1 январидан кучга кирди.

Жефферсон ўз номзодини учинчи муддатга қўймаслигини эълон қилганди. Биринчи президент Вашингтонга ҳурмат юзасидан икки муддатдан ортиқ президент бўлмаслик анъанаси 1940 йилгача сақланиб келди. Умуман олганда, ташқи сиёсат соҳасидаги баъзи муваффақиятсизликларга қарамай, Жефферсон ўзидан кейин кучли

президентлик бошқарувини қолдирди. Жефферсон мухолифат етакчисидан давлатнинг энг юқори лавозимига кўтарилган биринчи президент эди. 1800 йилга қадар президент тўғридан-тўғри эркин овоз бериш йўли билан сайланмасди. Бу лавозимга партия ташкилотлари ўз номзодларини тавсия этишар ва сайловда оқ танли аҳолининг асосий қисми иштирок этарди. Жефферсон президентлик фаолиятини бошларкан, давлат раҳбари сифатида партия манфаатларидан устун туришини билдирди. Бироқ, у фаолияти мобайнида зарур бўлиб қолган вазиятларда ҳеч иккиланмай, ўз партиясига суянди. Жефферсон тажрибаси 1800 йилдан эътиборан Америка президенти мутлақо мустақил, партиялар таъсиридан холи бўлмаслигини кўрсатди. Энди президент мунтазам равишда ўз фаолиятининг тарафдорларини кўпайтириш учун кураш олиб бормоғи лозим бўларди. Жефферсон истеъфога чиққандан сўнг ёш қариндошларидан бирига бу ҳолатни: “Бизнинг бошқарув тизимимизда юқори лавозимни эгаллаб турган шахс, ўз вазифаси талабидан келиб чиққан ҳолда, бутун халқнинг ишончини қозониш учун барча воситаларни ишга солиши зарур. Фақат шундагина бу қудратли халқни бошқа кучлироқ халқ босиб ололмайди”, дея таъкидлаган эди.

Томас Пейн (1737-1809) — мустақиллик учун олиб борилган урушда ўзининг долзарб асарлари билан энг машҳур публицист сифатида шуҳрат қозонди. Пейн Франция инқилобининг иштирокчиси, Конвент депутати бўлган. У якобинчилар террорига қарши чиқанлиги учун қамоқ жазосига ҳукм этилади.

Пейннинг сиёсий-ҳуқуқий қарашлари “Инсон ҳуқуқи” (1791) сиёсий-фалсафий очеркида, “Ақл асри” (1794-1795) памфлетида ифодалаб берилган. Пейн биринчилардан бўлиб давлат ва жамиятнинг келиб чиқиши, ўрни ва мақсадларининг фарқли жиҳатларига эътиборни қаратди. Унинг фикрича, жамият – инсонлар эҳтиёжи натижасидир. Давлат эса – инсонлар нуқсонларининг натижасидир.

Давлат бошқаруви шакллари у иккига бўлади: сайланадиган вакиллик ва мерос асосидаги бошқарув. Биринчи тоифага у республикани, иккинчисига – монархия ва аристократияни киритади. Инсон ҳуқуқи республика бошқарувининг зарурий атрибути ёки тамойилини ташкил этади. Ушбу ҳолатда инсон ҳуқуқи барча

маърифатли миллатларнинг (давлатларнинг) дунёвий бошқарувининг ажралмас қисмидир.

Александр Гамильтон (1757-1804) — федерлистларнинг раҳбари, атоқли давлат арбоби, марказлашган федерал ҳукумат тарафдори.

Гамильтон давлат бошқарувида халқ ҳокимияти устунлигини қўллаб-қувватлайди. Шунингдек у ҳокимиятлар бўлинишига риоя қилиш федерал ҳокимиятни сақлаб қолиш ва унинг фаолиятини самарали амалга оширишнинг муҳим мезони деб билади. Гамильтон “Федералист” журналида чоп этилган асарларида федерал марказнинг афзаллик томонлари тўғрисида фикр юритади. У олий суд судьялари умрбод тайинланиши, мустақил фаолият кўрсатиши, уларга яхши ҳақ тўланиши, ҳурматга сазовор бўлиши лозимлигини уқтиради. Фақат шундагина уларнинг қонунларга бўйсуниларини таъминлаш, ҳокимиятнинг бошқа тармоқлари билан ўзаро таъсир ва бир-бирларини тийиб туриш тамойили асосида ҳамкорлик ўрнатиш мумкин бўлади. Гамильтоннинг фикрича, қонунчилик ҳокимияти – маблағ, ижро ҳокимияти – қилич ва суд ҳокимияти – донолик соҳибидир.

Қисқача айтганда, Жефферсон, Пейн ва Гамильтонларнинг сиёсий ва ҳуқуқий қарашлари АҚШ мустақиллигининг назарий асосларини яратишда муҳим аҳамият касб этди. Дарҳақиқат, улар илгари сурган сиёсий-ҳуқуқий ғоялар “Мустақиллик декларацияси”да, АҚШ Конституциясида ўзининг амалий ифодасини топганлигининг ўзиёқ бу мутафаккирлар нечоғли теран таълимот яратганликларидан гувоҳлик бериб туради.

АҚШ ҳуқуқий тизими ҳақида тавсилот

Ҳуқуқий тизим фақат қисман прецедент принципига суянади. Ҳуқуқий тизимнинг асоси федерал ва штатлар даражасида мавжуд бўлган ёзма қонунчиликдир. АҚШ федерал кодекслари тўпламининг ўзи 166 жилддан иборат. Масалан, Калифорния қонунчилиги 75 мавзудаги 174 жилдда баён қилинган бўлиб, корпорациялар тўғрисидаги қонунлардан тортиб то маориф кодексигача ўз ичига олади.

Шу билан бирга, суд ҳокимиятининг кучини кўрсатувчи прецедент ҳуқуқи ҳам ривожланмоқда. Умумий ҳуқуқ ўхшаш вазиятлардаги суд қарорларига эргашишга асосланади. Апелляция

судларининг қарорлари кўп жилдли тўпламлар шаклида нашр этилади. Прецедент ҳуқуқининг асосий доктринаси прецедент қоидаларини кўр-кўрона кўчириш эмас, балки бир можарони бошқасидан фарқлашга имкон беради. Шунинг учун судьялар янги ҳуқуқий қоидалар яратиши мумкин.

Ҳуқуқий тизим таснифига кўра, фуқаролик ва жиной ҳуқуқ, моддий ва процессуал ҳуқуқ, хусусий ва маъмурий ҳуқуқлар фарқланади.

Бундай бўлиш қонун қатъий қоидалар тўплами деган нотўғри тасаввур уйғотиши мумкин. Бироқ кодексларнинг барқарорлиги қам, прецедентларнинг уйғунлиги қам ҳуқуқий тизимнинг асл мақсади эмас. Асл мақсад — талаб қилинаётган янгилик ва мавжуд қонунларга ворислик ўртасида зарур иерархияни сақлаган ҳолда мувозанатни сақлашдан иборат.

АҚШ конституцияси

Кўшма Штатлар халқи, янада баркамол иттифоқ тузиш, одил судловни ўрнатиш, ички осойишталикни кафолатлаш, биргаликда мудофаани таъминлаш, умумий фаровонликка йўл очиш қамда озодлик неъматларини мустақкамлаб қўйиш мақсадида Америка кўшма Штатлари учун мамлакат конституциясини тантанали равишда эълон қилди.

Шунга кўра Конституциявий конвент томонидан 1787 йил 17 сентябрда Филадельфияда АҚШ Конституцияси қабул қилинди, 1789 йил 4 мартдан бошлаб у кучга кирди. АҚШ конституциясининг асосида учта принцип ётади, булар: бўлиниши, федерализм ва конституциявий суд назорати. Биринчи принципга кўра, қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд қокимиятлари бир-биридан мустақилдир. АҚШда федерализм тизими самарали ишламоқда.

Маълумки, АҚШ — президентлик республика. Президент — ижроия ҳокимиятининг бошлиғи. У айна вақтда давлат ва ҳукумат бошлиғи ҳисобланади ва 4 йилга сайланади. Президент — олий бошқўмондон, ташқи сиёсатнинг бошқарувчиси. У вазирлар ва идоралар бошлиқларини тайинлайди. қонун чиқарувчи орган — Конгрессни тарқатиб юбориш ҳуқуқига эга эмас. Конгресс эса ўз навбатида президент томонидан тақдим этилган қонун лойиқасини қўллаб-қувватламаслиги мумкин. Президент Конгресс томонидан қабул қилинган қонун лойиқаларни тасдиқлашга қамда уларга вето

қўйишга ҳақлидир. Президент Сенатнинг рухсати билангина қатор ваколатларидан (масалан, халқаро шартномалардан) фойдаланиши мумкин. Суд ҳокимиятига эгалик қилувчи АҚШ Олий судини президент ва Сенат биргаликда тузади. Олий судга Конгресс қонунлари ва қукумат қарорларини конституцияга мос эмас деб топиш ҳуқуқи берилган.

Федерализм моделига кўра, федерал ҳукумат ва федерация субъекти бўлган штатлар ўртасида вазифалар бўлинади. АҚШ штатлари муайян даражада мустақилликка эга бўлса-да, ташқи сиёсий фаолиятда иштирок эта олмайди. Шунингдек, улар федерациядан ажралиб чиқиш ҳуқуқига эга эмас. Штатларнинг ваколатлар доирасига қуйидагилар: ички қонунлар ва конституцияни қабул қилиш, савдо ва ишбилармонликни бошқариш, ички тартибни сақлаш ва қоказолар киради.

АҚШ конституцияси муқаддима ва 7 та моддадан иборатдир. Муқаддимада конституцияни қабул қилишнинг мақсадлари айтиб ўтилган.

I моддада АҚШ Конгрессининг ваколатлари тузилиш, шаклланиш тартиби ва фаолияти қақида айтилади.

II модда президент ҳокимияти тўғрисида бўлиб, унда айтилишича, ижроия ҳокимияти АҚШ президентига топширилади. Бу моддада президентнинг қатор ваколатлари санаб ўтилган, уларни бажариш муддати ва қоказолар белгиланган.

III модда Федерал суд ҳокимияти тўғрисида бўлиб, унда айтилишича, Олий суд ва бошқа федерал судларга АҚШнинг суд ҳокимияти топширилади.

IV модда штатлар ўртасидаги ўзаро муносабат қамда штатлар ва федерал қукумат ўртасидаги муносабатлар тўғрисида.

V моддада конституцияга тузатишлар киритиш тартиби қақида фикр юритилган.

VI моддада конституция ва федерал қонунлар Олий қонун деб эълон қилинган.

Охири VII моддада конституциянинг кучга кириш учун кўпчилик штатлар томонида ратификация қилиниши зарурлиги қақида айтилади. Конституциянинг асосий қисми унга киритилган тузатишлар бўлиб, қозирги кунга келиб уларнинг сони 26 тага етган. Дастлабки ўн тузатиш — «Ҳуқуқлар тўғрисидаги Билл» алоҳида аҳамиятга эга бўлиб, унда фуқароларнинг сиёсий, шахсий ва процессуал ҳуқуқлари қафолатланган. Америкаликлар бу

конституцияси билан фахрланадилар. АҚШ конституцияси инсоният тарихидаги энг қадимги конституция қисобланади. У Филадельфия конвентининг 55 та делегати томонидан қабул қилинган. Бу жараёнда Жорж Вашингтон, Бенжамин Франклин, Жеймс Мэдисон, Александр Гамильтон каби машқур америкаликлар иштирок этишган. АҚШда яшашни хоқловчи муқожирлар мамлакат қонунларини, айниқса конституциясини билишлари шарт. Америка фуқаролигини олиш учун имтиқонда улардан нафақат тилни, балки мамлакатнинг қонунлари, тарихини билиш қам талаб этилади. АҚШ конституциясининг дастлабки матни Вашингтондаги миллий архивда сақланмоқда.

50 штатнинг қар бири ўз конституциясига эга. Штатлар конституциялари, бир томондан, мамлакат конституциясини мустақкамлайди ва кенгайтиради, иккинчи томондан штатларнинг ваколати доирасига кирувчи масалаларга тегишли бўлади. Нимани ҳуқуқий этикетга амал қилиш ва таъминлаш дейиш мумкин ёки нимани бундай дейиш мумкин эмаслигини аниқлаш зарур бўлган қар қандай ишда конституциявий масалалар келиб чиқиши мумкин. Бу нарса Америка конституциясининг энг муқим ўзига хосликларидан биридир. Конституцияга бешинчи тузатишда қокимият зулмидан қимояланиш борасидаги шахсинг мутлақ ҳуқуқи мустақкамлаб кўйилган. Кўплаб чекловлар қаторида шундай қоида қам мавжуд: “Кеч бир одам ноқонуний равишда қаётидан, эркидан ва мулкидан мақрум этилиши мумкин эмас”. Бу чекловга амал қилмаган қолда бирорта суд хулосаси ёки маъмурий идоралар қарори чиқарилиши, шунингдек, ҳуқуқни муқофаза қилиш идоралари фаолият кўрсатиши мумкин эмас.

АҚШ Олий суди

Олий суд мамлакат федерал суд қокимиятининг олий органи ва федерал суд тизимидаги сўнгги инстанция қисобланади. АҚШ Олий судининг апелляцияси барча федерал судлар тизимига таъсир этади. АҚШ Олий суди расман федерал округи апелляция судига берилган қар қандай апелляция шикоятини кўриб чиқиши мумкин, аммо одатда округ судларида кўриб чиқилган ва конституциявий ақамиятга эга принципал қарорлар қабул қилишга асос берадиган жиноий ишларни кўриб чиқади. Ўз қарорларида АҚШ Олий суди фақат маълум бир жиноий ишнинг тақдирини қал қилмай, балки мазкур иш

юзасидан конституция меъёрларига зид бўлган ҳуқуқий жараёнларга тегишли талқин беради, кўпинча эса у ёки бу қонуннинг конституцияга мувофиқлигини бақолаб, уни қаракатдан тўхтатади.

Саккиз кишидан иборат Олий суд раиси ва аъзолари АҚШ президенти томонидан Сенат розилиги билан умрбод муқлатга тайинланадилар. Улар 70 ёшга етгач, истеъфога чиқишлари мумкин. Олий суд бир йилда 36 қафта ишлайди. Олий суд судьялари муқокамасига бегоналар қўйилмайди. АҚШ бутун тарихи давомида Олий суд штатларнинг 1000 дан ортиқ қонуний қўжжатларини конституцияга зид деб топган.

АҚШ Олий суди қарор якуний қарор бўлиб, у фақат АҚШ Конгрессининг қандайдир бир сиёсий чора-тадбирлари натижасида ёки АҚШ конституциясига тузатиш киритиш орқали ўзгартирилиши мумкин.

Суд-ҳуқуқ таркиби

Штатлар суд идораларининг таркиби қуйидаги идоралардан ташкил топади: қуйи инстанция судлари—кичик даъво судлари—келиштирувчи судлар; 1-инстанция судлари—муқокама судлари—олий судлар; биринчи апелляция босқичи бўлган апелляция судлари; барча қуйи судлар бўйича апелляцияни кўриб чиқувчи штатнинг Олий суди (унинг қарорлари штатнинг барча судлари учун мажбурий). Штатнинг Олий суди, масалан, ўлим жазоси ёки қонун томонидан қафолатланган масала билан боғлиқ бўлмаган ишларни апелляцияга қабул қилиши мажбур эмас. Бошқа қолатларда Олий суд қандай баҳсли масалада қарор қабул қилишни ўзи ҳал этади. Штат Олий судининг баъзи қарорлари устидан АҚШ Олий судига апелляция шикоятчи ёзиш мумкин. Иш маълум бир судда кўрилиши учун можаронинг қажми мазкур суд ваколатлари доирасига, можаро мазмуни эса унинг юрисдикциясига кириши керак.

Иш қайси судда кўрилиши даъво миқдорининг катта-кичиклигига боғлиқ бўлади. Масалан, зарар миқдори 50 минг доллардан ошмайдиган даъволар муниципал судлар ваколатига тегишлидир, бундан ортиғи эса юқори судлар томонидан кўриб чиқилади.

Федерал судларга берилган даъволар округ даражасидан бошланади. Ҳар бир штат камида битта округ федерал судга эга бўлади. Бу судлар ваколатлари доирасига федерал қонунчилик амал

қиладиган барча можаролар (жиноий иш, денгиз қонунчилиги ёки патент қонунчилигига) киради, шунингдек, турли штатлар ақолиси ёки америкаликлар билан чет эл субъектлари ўртасидаги даъво миқдори 10 минг доллардан кам бўлмаган ишлар киради. Аксинча бўлса, иш штат судларида кўрилади. Ишнинг федерал суд тизимида кўрилишининг энг муқим жиқатларидан бири — бу можаронинг предмети федерал қонунларда мустақкамлаб кўйилган ҳуқуқ ва мажбуриятлар бўлиши лозим. Бундай даъволарда даъво миқдори катта ақамиятга эга бўлмайди.

Федерал суд тизими Америка давлати ва қукуматига нисбатан даъволар кўриладиган “Даъво суди”, округ судлари даражасида ишловчи “Банкротлик суди”, солиқ идораси қарорларига қарши қаратилган “Солиқ суди”, божхона масалалари кўриладиган “Халқаро савдо суди” сингари махсус судларни қам ўз ичига олади.

Қарбий трибуналлар алоқида тизимга ажратилган. Уларнинг муқокамаси одатда ёпиқ шароитда ўтади ва чоп этилмайди.

Федерал тизимда апелляциялар 13 федерал апелляция судидан бирида кўриб чиқилади. Уларнинг қарорлари барча округ судлари учун мажбурийдир. Мамлакатнинг Олий суди бир штатнинг бошқа штатга нисбатан, АҚШнинг бошқа давлатларга нисбатан барча даъволарида асосий ва мутлақ юрисдикцияга эга. Олий суднинг асосий вазифаси — апелляциявий вазифадир. Штатларнинг Олий суди сингари мамлакат Олий суди қам фақат айрим тоифага мансуб ишларни апелляцияга қабул қилиши керак. Бу дегани, апелляцияга берилган ишларнинг баъзиларигина Олий судда кўриб чиқилади, асосий қисми эса рад этилади ва шу тарзда олдинги босқич судининг қарори ўз кучида қолади. Штат судлари аъзолари штат конституциясига кўра сайланишлари ёки тайинланишлари мумкин. Федерал суд аъзолари эса Конгресс розилигини олиш йўли билан президент томонидан умрбод муддатга сайланади.

Қарор қабул қилиш. АҚШ ҳуқуқий тизимининг асосий хусусияти суд-муқоама ва ҳуқуқий-аниқлов функцияларининг ажратилганидир. қоидага кўра, жарённинг бир қатнашчиси ишдаги фактлар ва уларнинг қанчалик ишонарли эканини аниқлайди, иккинчиси бу фактларга қайси қонун тадбиқ этилишини қал қилади ва ҳуқуқий этикетга риоя қилинишини кузатади. Биринчи вазифани қакамлар, иккинчи вазифани судья бажаради. Томонлар истагига кўра қар икки вазифани қам судья бажариши қамда иш қакамлар иштирокисиз кўрилиши мумкин.

Ҳуқуқий тизимнинг бошқа фарқли томони — қарор қабул қилишнинг “ҳуқуқий мантиқ” деб аталган усули. Бу мантиқ даъвони қал қилиш учун ҳуқуқий қоидаларни танлаб олиш ва бу қоидаларни ишдаги далиллар билан таққослаш механизми сифатида амал қилади. қоида ва далилларни танлаб олиш судья томонидан, қар бири ўзининг қоида ва даллиларини қимоя қилаётган томонлар талаби ва босими остида амалга оширилади. Бундай қолларда ҳуқуқий меъёрлар кўпинча турлича талқин қилиниши мумкин. “Умумий ҳуқуқ”ни талқин қилиш билан боғлиқ даъволарда “бир хил можаролар бир хил қал қилиниши керак” деган қоида судларнинг прецедентга, яъни олдинги худди шундай ишларда чиқарилган қоидаларга амал қилишини талаб қилади. Шу билан бирга, мазкур ҳуқуқий доктрина судларга янги ҳуқуқий қоидалар яратиш йўли билан прецедентнинг амал қилишини бузиш имконини ҳам беради.

Қонунларни ҳуқуқий талқин қилишнинг турлича восита ва усуллари мавжуд. Уларнинг энг муҳими “қонун чиқарувчиларнинг нияти”, яъни қабул қилинган қонундаги сўзнинг маъноси ва ақамияти қақида суд қарор чиқаришидир. қонуннинг мазмунини аниқлашнинг бошқа воситаси — бу қонуннинг тарихини тақлил қилиш, яъни қонун чиқарувчилар қонундаги у ёки бу модда билан нимани назарда тутганлиги қақида исбот излашдир. Суд, шунингдек, бошқа суд идоралари, қонунни ижро этиш тартибларини белгиловчи давлат идоралари томонидан чиқарилган қонуннинг олдинги талқинларидан қам фойдаланиши мумкин.

Ҳуқуқий тизимнинг зўравонлиги эҳтимоли кўп омилларни чеклайди. Биринчидан, Америка судида адвокатларнинг роли қеч қайси мамлакат билан тенглаштириб бўлмайдиган даражада каттадир.

Иккинчидан, кўплаб ишларнинг қарорлари далилланган бўлиши ва у ёзма баён қилиниши шартлиги туфайли судья ўз қарорини апелляция пайтида сохталаштира олмайди. Унинг хизмат қоғози билан фақат апелляция судлари, қамкасблари ва журналистлар эмас, балки қар бир судья томонидан суд мажбуриятларининг бажарилишини бақоловчи агентлик қам кузатиб туради. Судьяларнинг сайланиши механизмида суд идораларининг мустақиллиги уларнинг фаолиятида қатъиятлилиқ учун қам, анъаналар билан келишувларга боришга қам ўрин қолдиради. Қақамларга келсак, Америка судида адолат - қонуннинг қонунсизлик устидан ғалабаси, инсонийликнинг тантанаси эмас, балки 12 эрқак ва аёлнинг қар бир алоқида ишдаги қароридир.

Катта жюри (Гранд журй). Оғир жиноятларни кўриб чиқувчи суд маслақатчиларидан ташкил топган институт бўлиб, суднинг қарорига кўра йиғилади. У одатда 16 дан кам ва 23 дан кўп бўлмаган суд маслақатчиларидан иборат бўлади. Бу масалада штатларнинг қонунчилиги бир хил эмас: яъни катта жюри штатларнинг қаммасида қам йўқ. Агар бўлса қам, суд маслақатчиларининг сони қамма ерда қар хил. Шундай қилиб, Нью-Йорк штатида уларнинг сони 16 дан кам 23 дан ортмаслиги лозим; Иллинойс қонунига кўра бу рақам 23 тани ташкил этиб, улардан 16 таси кворум аъзоларидир; Орегон ва Юта штатларида катта жюри 7 кишидан, Жанубий Дакотада — 6-8, Техасда — 12, Айдахода — 16, Вашингтонда — 12 дан 17 гача, Шимолий Дакотада — 16 дан 21 гача маслақатчилардан иборат бўлади.

Суд маслақатчиларидан, энг асосийси, ўз вазифаларини холис, бетарафлик асосида бажариши талаб этилади. Айбловчи ва айбланувчи катта жюрининг бутун жамоасига ёки унинг айрим аъзоларига рад жавоби беришга қарқидир. Суд маслақатчиларини танлашда ва уларни йиғишда қонунда белгиланган шартларга риоя этилмаганлиги қамда у ёки бу суд маслақатчисининг ўз вазифасини холис бажармаётганлиги рад жавоби бериш учун асос бўла олади. Аризанинг асосли эканлигини судья қал қилади.

Суд маслақатчилари танлангандан кейин, улар қасамёд қиладилар. Шундан сўнг судья уларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятларини тушунтиради ва кўриб чиқиладиган жиноий ишлар тўғрисида маълумот беради. Судья жюри аъзолари орасидан бошлиқ ва унинг ёрдамчисини тайинлайди. Катта жюри кўрилайётган иш бўйича мунозарали масалаларни қал қилмайди. У фақат жиноий ишни кўриб чиқиш учун етарли асос бор ёки йўқлиги кўрсатиб беради. Одатда, айбловчи келтирадиган далил ва исботлар жюри аъзоларининг қарор чиқариши учун асос бўлиб хизмат қилади.

Айблов ҳақидаги қарор кўпчиликнинг овози билан қабул қилинади. Федерал қонунга кўра айблов эълон қилиш учун 12 та суд маслақатчисининг розилиги етарлидир. Айблов тегишли резолюцияда ўз аксини топади ва уни жюри бошлиғи имзолайди. Тасдиқланган қужжат жюри бошлиғи томонидан очик судда судьяга топширилади. Агар айблов катта жюри томонидан асоссиз деб топилса, жюри бошлиғи резолюция тузади ва дарқол бу қарор қақида судьяга маълум қилади.

Суд маслаҳатчилари биргаликда 18 ой давомида иш олиб боришади.

Федерал қидирув бюроси (ФҚБ)

ФҚБ — АҚШ Адлия вазирлиги идораси. Штаб-квартираси Вашингтонда жойлашган. 1908 йили яширин тадбиркорлик ва ноқонуний ер савдосини аниқлаш учун ташкил этилган. ФҚБ Э.Гувер даврида янги вазифаларга эга бўлди. Уюшган жиноятчиликка, терроризмга, гиёқванд моддалар савдосига, мансаб жиноятларига, зўравонлик қолатларига, АҚШ ҳудудида бошқа давлатлар разведкаларига қарши кураш ФҚБ фаолиятининг энг муқим йўналишларидандир.

Бюронинг вазифалари каторига давлат идораларидаги лавозимларга номзодларни текшириш ҳам киради. Бунда муайян номзоднинг «бошқаларнинг АҚШ конституциясида белгиланган ҳуқуқларини поймол этиш ёки АҚШ бошқарув шаклини конституцияга зид равишда ўзгартириш мақсадида» куч ишлатишни қўллаб-қувватлайдиган тоталитар, фашистик, коммунистик ёки қўпоровчилик кўринишдаги ташкилотларига, қаракатларига аъзо эмаслиги аниқланади.

ФҚБ Академияси Виржиния штатидаги Куанτικο шаҳрида жойлашган. 16 қафтага мўжалланган дастур тингловчилари бу ерда криминалистика, ашёвий далиллар, конституциявий ва жинойий ҳуқуқ, қидирув усуллари, ўзини қимоялаш ва қурол ишлатиш бўйича машғулотларда қатнашадилар. Академия ҳудудидаги амалий машғулотларда жиноятчини тутиш, гиёқванд моддалар сотувчиси ва товламачиларни қўлга олиш, гаровга олинганларни озод қилиш сингари операциялар техникаси ўргатилади. Академияга фақат коллежни тугатганлар қабул қиланади. Ҳуқуқшунос ва бухгалтер дипломи Академияга коллежни тугатиш биланоқ кириш ҳуқуқини беради. Бошқа мутахасислик дипломи эгалари ўз соҳаларида уч йил ишлашлари керак. Ҳар уч йилда бир марта ФҚБ оператив ходимлари Академияга малака ошириш учун келадилар. Бу ерда Американинг барча полициячилари қайта тайёргарликдан ўтадилар.

Федерал қидирув бюросида 24 мингга яқин ходим, жумладан 10 мингга яқин махсус агент хизмат қилади, унинг йиллик бюджети 2,2 миллиард долларни ташкил этади. Бюро рақбари АҚШ президенти томонидан тайинланади ва Конгресс томонидан тасдиқланади.

АҚШ президентлари: оддийлик ва буюклик

Америкаликларнинг статистика ва рекордларга қаттиқ қизиқиши президентларни қам четлаб ўтмади. Чунончи, кўплаб бошқа далиллар қаторида қуйидагилар қайд этилган: қозирги президент Жорж Буш Америка кўшма Штатларининг 43-президентиدير, аммо лавозимни эгаллашига қараб қисоблайдиган бўлсак, у 42-президент қисобланади, чунки Гровер Кливленд ўз бошқарувининг муддатлари орасидаги узилиш туфайли икки марта қисобланган. Президентликка шу пайтгача фақат оқ танли эркаклар сайланган, бироқ вице-президентликка номзодлар орасида аёл киши қам бўлган — Жеральдин Ферраро 1984 йили Уолтер Мондейл билан бирга республикачилардан номзодлар Рейган ва Бушга сайловни ютқазганлар. Сайлангунга қадар президентларнинг кўпчилиги адвокатлик билан шуғулланишган, бироқ 11 президент — Вашингтондан Эйзенхауэргача — қарбий бўлган ва генерал унвонигача хизмат қилган. Қозирги президент Жорж Бушгача 41 президентдан фақат 15 таси биринчи муддатдан кейин дарқол иккинчи муддатга сайланган (фақат Франклин Д. Рузвельт уч марта сайланган) ёки танаффусдан сўнг яна бир марта сайланган (Кулиж); тўрт президент (Теодор Рузвельт, Калвин Кулиж, Гарри Трумэн ва Линдон Жонсон) олий лавозимга вице-президентликдан ўтган ва навбатдаги сайловда тасдиқланган; 22 президент Оқ Уйда фақат 4 йилдан ва бундан қам қам хизмат қилган. Тўрт президент (Уильям Гаррисон, Закари Тейлор, Уоррен Гардинг ва Франклин Рузвельт) лавозимни эгаллаб турган даврида вафот этган; тўрт президент: Авраам Линкольн, Жеймс Гарфилд, Уильям Мак-Кинли ва Жон Ф. Кеннеди ўлдирилган; Ричард М. Никсон истеъфо берган. Президентлардан фақат Жеймс Бьюкенен бўйдоқ бўлган. Теодор Рузвельт президентлик лавозимига ўтирган энг ёш президент қисобланади — 42 ёш (бироқ у ўлдирилган Мак-Кинлининг ўрнини эгаллаганлиги туфайли энг ёш сайланган президент шуқрати 43 ёшли Кеннедига тегишли). 69 ёшида лавозимга ўтирган Рональд Рейган энг кекса президентдир. кўшма Штатларнинг иккинчи президенти Жон Адамс энг узоқ умр кўрган — у 91 ёшида вафот этган. Шуниси эътиборга молики, у учинчи президент Томас Жефферсон билан бир кунда — 1826 йил 4 июлда, иккаласи Мустақиллик декларациясини имзолаганидан сўнг роппа-роса 50 йил ўтиб вафот этган. Қозирги

кунгача мавжуд бўлган партия тизими вужудга келган 1856 йилги президент сайловидан буён республикачилар 21 марта, демократлар эса фақат 14 марта ғолиб чиққанлар. Учинчи партиядан қўйилган ёки мустақил номзодларнинг бирортаси қам ғалаба қозонмаган, аммо Южин В. Дебс (Социалистик партия, 1912 йил), Теодор Рузвельт (Прогрессив партия, 1912 йил), Роберт М. Лафоллет (Прогрессив партия, 1924 йил), Жорж Уоллес (Америка мустақил партияси, 1968 йил) ва Росс Перо (мустақил номзод, 1992 йил) қурмат-эқтиромга асосланган ютукқа эришганлар.

Жамоатчилик фикрини ўрганувчи олимлар, тарихчилар ва сиёсатшуносларнинг яхши кўрган машғулоти ўзига хос жадваллар тузиш бўлиб, уларда президентлар халқ орасида машқурлигига ёки рақбарлик фазилатига кўра ва якуний қисобда уларнинг тарихий «улуғворлиги»га қараб жойлаштирилади. Қамма жадвалларда Линкольн, Вашингтон ва Жефферсонлар (кўпинча шу кетма-кетликда) пешқадамлик қиладилар, Улисс С. Грант эса ҳамиша сўнгги ўринни эгаллаб келади. Кенг оралиқ майдонда жамоатчиликнинг кайфиятидан ёки ревизионистик илмий тадқиқотлардан келиб чиққан қолда, кўпинча жиддий ўзгаришлар кузатилади.

Уч етакчи АҚШнинг жамоавий онгида афсонавий шахсларга, уларнинг Вашингтондаги ҳайкаллари эса — миллий зиёратгоҳга айланган. Жорж Вашингтон Америка миллий тарихининг тамал тошини қўйган шахс бўлиб, у АҚШ давлатчилигининг асосчиси сифатида тилга олинади. Мамлакат пойтахти ҳам Вашингтон иштирокида лойиҳалаштирилган ва унинг номи билан аталган; шаҳардаги машҳур сайилгоҳнинг ўртасида унинг ҳайкали қад ростлаб туради. қўшма Штатлар биринчи президентининг таъсири ҳанузгача сўнмаган. Томас Жефферсон Мустақиллик декларацияси принциплари, репрезентатив демократия неъматлари ва халқнинг ўзини ўзи бошқариш қобилиятининг тимсоли ҳисобланади. Ниҳоят, Авраам Линкольн миллатнинг бирлиги ва — ўз ўлими билан — Америка тарихининг буюк эпоси бўлган фуқаролар урушида миллий тикланиш ва қулчиликни тугатиш йўлида берилган қурбонни тажассум топтиради. Учала ҳолатда ҳам «улуғлик»нинг эътироф этилиши ҳеч кимда эътироз уйғотмайди. Ўз мамлакатини ХХ асрдаги иккала жаҳон урушида ғалабага олиб келган президентлар Вудро Вильсон ва Франклин Д. Рузвельтнинг улуғлиги ҳам шубҳасиздир. Агар бу арбобларни ягона назар билан бирлаштирадик,

идеал президент бир вақтнинг ўзида ҳам давлат арбоби, ҳам ҳукумат бошлиғи, ҳам сиёсий мутафаккир, ҳам ҳарбий стратег бўлиши керак экан деган- хулоса келамиз.

Президент ва Конгресс ўртасидаги муносабатларда Жорж Вашингтон давридан бошлаб деярли кеч нарса ўзгармади, чунки ижро этувчи ва қонун чиқарувчи қокимиятнинг комплекс қамкорлиги ва қарама-қаршилиги Америка кукумат тизимининг асосий константалари қисобланади. Тарих президент партияси Конгресснинг бир ёки қатто иккала палатасида қам камчилиқни ташкил қилиши самарали бошқариш учун тўсиқ бўла олмаслиги лозимлигидан сабоқ беради. Худди шунингдек, президент партияси вакиллар палатаси ва сенатда қукмронлик қилган тақдирда қам президент муваффақиятсизликка учраши мумкин. қобилиятли президентлар қамиша ишонтириш ёки мурасага келиш орқали Конгрессдаги кўпчилик билан тил топиш ва парламент аъзоларининг қокимиятга даъволарини зарур қолда вето қўйиш йўли билан қайтаришга муваффақ бўлганлар. Бироқ Иккинчи жаҳон урушидан сўнг ташқи сиёсатда Конгресс иштирокисиз ёки Конгрессни четлаб ўтиб иш олиб бориш тенденцияси кучайди. Бу конституциявий ҳуқуқ нуқтаи назаридан қам, сиёсий нуқтаи назардан ҳам шубҳали бўлиб, президентга ва бутун президентлик институтига ишончининг йўқолишига, уларнинг обрўси тушиб кетишига олиб келиши мумкин.

Чет мамлакатларнинг ҳукуматлари ва жаҳон жамоатчилигига нисбатан президент Америка иқтисодий манфаатларининг олий вакилидан ҳам юқори туради. Вильсоннинг демократия учун салб юриши XIX асрнинг Тақдир манифестини АҚШнинг жаҳон миқёсидаги вазифасига айлантириш борасидаги дастлабки уриниш бўлди. Йигирма йилдан сўнг Рузвельт ўз ваколатларини умуминсоний қадриятларни ҳимоя қилиш вазифаси сифатида тушунди. Бу вазифани у тажовузкорлар устидан ғалаба қозониш ва Бирлашган миллатларга асос солиш ёрдамида бажаришга қаракат қилди. «Совуқ уруш»да Трумэн ва Эйзенхауэр глобал иттифоқчилар тизимининг ўзига хос меъморлари бўлдилар ва ўз издошлари сингари озод ва очик дунё қамда Ғарб қадриятларини тарғиб қилдилар. Коммунистик хавф-хатар барқам топганидан сўнг президентнинг овозига қам қулоқ сола бошладилар. Вақоланки, унинг сафарлари ва оммавий чиқишлари бош штабда юзлаб ходимлар томонидан режалаштирилади ва оммавий ахборот воситалари томонидан жақоннинг барча бурчакларида намоиш қилинади.

Жорж ВАШИНГТОН **(Президентлик даври — 1789-1797 йиллар)**

Жорж Вашингтон 1732 йилнинг 22 февралида Виргинияда бой плантатор оиласида дунёга келган. Жоржни ўғай акаси Лоуренс тарбиялаган. Унга Виргиниянинг энг сармоядор ер эгаларидан бўлган лорд Фэафекс устозлик қилган.

У 27 ёшида анчагина сармоёга ва 150 нафар қулга эга, икки фарзанди бор бева Марта Дендриж Кастисга уйланган. Вашингтоннинг ўз фарзанди бўлмаган, шу сабаблими у Мартанинг биринчи никоҳидан бўлган ўғил ва қизига чин оталик қилиш вазифасини зиммасига олган.

Вашингтон дунёқараши ва сиёсий фалсафаси ўша давр инглиз мухолифат адабиёти таъсирида шаклланган.

Жорж Вашингтон – АҚШнинг биринчи президенти, Америкада президентлик институтига асос солган шахс. Шунинг учун ҳам унинг номи Америка миллий тарихида муносиб ўрин тутди.

У 1799 йилнинг 14 декабрида вафот этган.

Вашингтон XVIII аср 60-йилларидан кейинги Англия империячилиқ сиёсатини аграр мафкура сифатида тушунарди. Кўчиб келганларнинг «кўхна ҳуқуқлар»га хужумини эса, агар унга қарши кескин равишда қарши турилмаса, мустамлакачиликнинг ўзини ўзи бошқаруви барҳам топишига замин яратади деб ҳисобларди. Бу курашда раҳбарликни умум манфаати йўлида шахсий, моддий манфаатлардан юқори турувчи миллат гуллари ўз зиммаларига олмоқлари керак. Ўз навбатида халқ бу қатламга лозим даражадаги ҳурмат-эътибор билан қараши даркор. Шу муносабат билан Вашингтон Британиянинг солиқ қонунларини ва суверенетга дохил қилишини кескин қоралаб чиқди. Виргиния парламентида ҳамда 1774 йилнинг сентябрида бўлиб ўтган биринчи Қитъа конгрессида Вашингтон биринчилар қаторида Англияга қарши қуроли қўзғолонни қўллаб-қувватлади.

1775 йилги Лексингтон ва Конкорд яқинидаги жанглардан кейин Вашингтон иккинчи Қитъа конгрессида бир овоздан бутун Америка ҳарбий кучларининг бош қўмондонлигига сайланди. 1775 йилнинг июлида Массачусетс штатидаги Кембриж шаҳрида Вашингтон британияликлар босиб олган Бостонни қамал қилиб турган

қўшинларга раҳбарликни ўз зиммасига олди. 1776 йилнинг март ойида шаҳарни озод қилишга муваффақ бўлинди, лекин 1776 йилнинг 4 июлидаги мустақиллик Декларациясига биноан Американинг ўн уч штати қатор муваффақиятсизликларга дучор бўлди. Франция билан иттифоқ исёнчиларнинг мавқелари мустаҳкамланган 1778 йилга қадар Вашингтоннинг улкан хизмати шундаки, у ўз аскарларини ушлаб тура олди ва яхши тайёргарлик кўрган, Британия армиясининг қАҚШатқич зарбасига учрашдан сақлаб қолди. У қулай фурсатни пойлаб туриш, кутилмаганда хужум қилиш тактикаларига оғишмай амал қилган ҳолда, дастлабки хатоликларнинг ўрнини тўлдирди ва аста-секинлик билан ташаббусни яна ўз қўлига олди. Вашингтон қатъий тартиб-интизомга амал қилгани ва ҳамиша, ҳар қандай шароитда аскарлар ва офицерлар манфаатларини ҳимоя қилган ҳолда чиқишлар қилиб тургани учун ҳам ўз қўл остидагиларининг ҳурматиغا сазовор бўлди.

Вашингтоннинг президентлик давридаги сиёсий фаолияти. Жорж Вашингтон Қўшма Штатларнинг биринчи президенти сифатида ўз фаолиятини бошлар экан, президентнинг олий мақсади – абсолютизм ва зўравонликка тўлиб-тошган дунёда ўзини-ўзи бошқариш тизимини шакллантириш, конституция принципларини ҳаётга тўлиқ татбиқ этиш ва янги ҳукумат тизимининг ибтидосидан «адолат принциплари» асосида фаолият кўрсатишини таъминлашдек эзгу ниятларни амалга ошириш деб ҳисобларди. Шу мақсад йўлида у президентлик бошқарув VI ваколати доирасида барча конституциявий имкониятлардан фойдаланишни истади. Вашингтон яхши тушуниб турардики, улкан мамлакатнинг биринчи президенти сифатида ҳозирча унчалик яққол намоён бўлмаётган бу бошқарув тизимини шакллантиришини, айнан биринчи президентнинг фаолияти ва ҳал қилув қарорлари бўлғуси йўлбошчилар учун ўзига хос мактаб вазифасини ўташини яхши тушунарди. Маъмурий вазифаларни топширар экан, бу жараёнда Вашингтон алоҳида минтақалар манфаатларини ҳисобга олиш билан бир қаторда турли сиёсий ва мафкуравий йўналишларга ҳам эътиборни қаратишга ҳаракат қилди. Ўзининг ҳарбий кенгашидаги сингари президент ўз атрофига ажойиб ақл соҳибларини жамлади. Улар фақат ижрочигина бўлиб қолмасликлари керак эди. Вашингтон ўз вазирлари бўлган Александер Гамильтон (молия), Томас Жефферсон (халқаро ишлар), Генри Нокс (ҳарбий масалалар) ва Эдмунд Рэндольф (адлия)дан мадад ва маслаҳат ҳам кутарди. Натижада ана шу вазирлардан иборат

(конституцияда кўзда тутилмаган) ўзига хос маҳкама пайдо бўлди. Вашингтон вазирлар ва амалдорларнинг фақат президент олдида жавобгар бўлишига эришди. Айти пайтда Вашингтон бу амалдорларни ишдан бўшатиш чоғида сенатнинг рухсатини олиш шарт эмаслигини ҳам белгилатиб олди.

АҚШнинг биринчи президенти иттифоқ гуллаб-яшнаши йўлида елкама-елка туриб ҳаракат қиладиган ягона федерал ҳукумат хусусидаги тасаввурларини Конгресс билан яқин ҳамкорликда амалга оширишни истарди. Бу борада Вашингтонга ўзи ҳукуматнинг дўсти деб ҳисоблайдиган федералчилар биринчи федерал сайловларда вакиллар палатаси ва сенатда кўпчилик овозни олганлиги анча қўл келди. Бунинг устига, Жеймс Мэдисон палатада ишончли спикер вазифасини ўтай бошлади. Вашингтон ўзининг вето ҳуқуқидан камдан-кам ҳоллардагина фойдаланарди. Зеро, Вашингтон қонунни бекор қилишда унинг мазмуни ўзига ёқиш-ёқмаслигини эмас, балки конституцияга мувофиқ келиш-келмаслигини асосий мезон қилиб олганди. Вашингтон ўзининг Конгрессга йўллайдиган ҳар йиллик мактубини шахсан ўзи ўқиб берарди (бу амалиёт анча кейин бекор қилинди ва фақат президент Вудро Вильсон даврида қайта тикланди). Ушбу яқдил ҳокимият фаолияти самараларидан Вашингтоннинг ўзи ҳам баҳраманд бўлди. Чунинчи, сенат шартнома масаласи бўйича у билан тўғридан-тўғри музокаралар олиб боришдан бош тортди. Ана шундан кейин Вашингтон нуқтаи назарлар акс этган мактублар алмашишга мажбур бўлди, аммо бу ҳол президентнинг алоҳида сенаторларга бўлган ишончига путур етказолмади. Вашингтон Олий суд раиси этиб нью-йорклик Жон Жейни тайинлангач, бу маҳкама билан муносабатларда бир оз таранглик вужудга келди. Чунки президент (унинг ветони асослаши кўрсатиб турганидек) конституция ҳимоясини ўз зиммасига олган. Талаб этилган ҳуқуқий ҳужжатни кўрсатишдан намойишкорона бўйин товлаш билан судьялар президентга мустақил учинчи ҳокимият билан ишлаётганини яна бир бор эслатиб қўйишга уринишди. Назорат ва мувозанат тизимида учраб туриши муқаррар бўлган чекловларга қарамай, Вашингтоннинг президентлик лавозимида қолишининг биринчи босқичи ички уюшқоқлик, ҳамфикрлилик билан ажралиб турди. Бунга эса фақат аниқ мақсадга йўналтирилган ва ишчан бошқарув механизми орқали эришиш мумкин эди.

У президентликни миллий бирлик тимсоли ва аҳолининг ҳали шаклланиб улгурмаган америкаликларга хос иродасини шакллантириш воситаси деб биларди..

Президент сифатида Вашингтон жамиятга йўналтирилган амалий, консерватив республиканизмни шахс эркинлиги томон йўналтирилган замонавий иқтисодий маслақлар билан чоғиштира олган зот эди. Энг аввало, у ўзини Америка штатларининг янги конституциявий тизимга интеграциясини тезлаштиришга бурчли ҳисобларди.

Вашингтон кўп муваффақиятларга ходимлари, биринчи навбатда, Гамильтон туфайли эришди. Вашингтон раҳбарлиги даврида жуда кўп муҳим масалаларда, айниқса ташқи сиёсат масалаларида сўнгги ҳал қилувчи қарорни шахсан ўзи қабул қилганини яшириб ўтирмасди. Демак, унинг маслаҳатчиларининг истеъдоди ҳам президент саъй-ҳаракатлари туфайли намоён бўлган. Ўз фазилатлари, салоҳияти ва маънавиятига кўра Вашингтон эски мустамлака Америкадан инқилоб орқали конституциявий-демократик федерал давлат бўлмиш янги Америкага кўприк ташлай оладиган шахс эди. Вашингтон ҳаётлик давридаёқ миллий ирода тимсолига айланди. Президент мана шундай ирода шаклланишига жуда катта эътибор берарди. У ҳуқуқ ва мажбуриятлар, қонунлар измидаги ҳукуматни вужудга келтира олди. Вашингтон ҳокимиятни анъанавий тарзда кенгайтириш ёки шафқатсизлик билан бошқариш орқали эмас, демократик тамойиллар асосида бошқариб, тинч, сайловлар йўли билан ўзгартириб туриш орқали барқарор жамият қуриш мумкин эканлигини исботлади.

Жорж Вашингтон 67 ёшида вафот этди. Афсуски, ўша пайтлардаги тиббиёт даражаси Вашингтоннинг оддийгина томоқ шамоллаши хасталигини ҳам даволай олмади.

Шундай қилиб, Американинг биринчи президенти бўлган Жорж Вашингтон ватандошлари қалбида биринчи шахс сифатида қолди. У президентлиги чоғида америкаликлар ўз миллий тотувлигига эришган республика федерал давлати учун яратди. Айниқса, Вашингтон АҚШ президентлик институти ижодкори асосчиси сифатида чуқур из қолдирди.

АҚШ пойтахти, штатлардан бири, Нью-Йоркдаги Гурзон дарёси устига қурилган осма кўприк, Вашингтон шаҳридаги хусусий университет ва бошқалар унинг номи билан юритилади. Жорж

Вашингтоннинг “Битиклар” ва “Кундаликлар” асарлари нашр қилинган.

Жон АДАМС

(Президентлик даври - 1797-1801 йиллар)

Жон Адамс 1735 йилнинг 30 октябрида Массачусетс штатида фермер оиласида дунёга келган.

Жон Адамс 1797 йилнинг 4 мартада президентлик лавозимига ўтирар экан, изчиллик ва ярашув ваъда қилди. У ўздан аввалги президентга ҳурмат ифодаси ўлароқ, Вашингтоннинг одмигина кабинетини сақлаб қолди. Кейинроқ Адамс ушбу қарори хато эканини англаб етади, чунки кўпчилик вазирлар унга нисбатан Александер Гамильтонга яқинроқ бўлишга интилардилар. Гамильтоннинг ўзи эса Нью-Йоркдаги адвокатлик идорасида туриб бошқарув тизгинини қўлга олишга ҳаракат қиларди. Худди Вашингтон сингари, Адамс ҳам ўзини партиялар, фракциялардан юқори турувчи, халқ бахти-саодати йўлида қайғурувчи президент сифатида кўрарди. Шу сабабли ҳам у ўзи ишлаб чиққан президентлик концепциясини амалга оширишга киришди. Адамснинг нуқтаи назарига кўра, президент бутун давлатдаги барқарорлик учун асосий жавобгардир, шу боис давлатнинг биринчи раҳбари қаёқдан кўпроқ барқарорликка хавф туғиладиган бўлса, айнан ўша тарафга ҳужум уюштирмоғи жоиз. Аҳамиятга молик ижтимоий кучлар ўртасида мустақил воситачилик ролини мақбул кўрган президентнинг мазкур ақидаси амалиётда ҳокимият гуллаб-яшнашининг ва айна пайтда ҳокимият фаолиятсизлигининг ажиб ҳоришмасини вужудга келтирди. Аслини олганда Адамснинг ўзида ҳаётга татбиқ этиладиган дастурнинг йўқ эди, шу сабабли ҳам у йилнинг деярли ярмини бемалол Филадельфия пойтахтидан олисдаги Массачусетсда ўтказиши мумкин эди. Бошқа томондан олиб қараганда, яъни у агар мувозанатга хавф туғилаётганини пайқаса, ҳар қандай масалани тез ва қатъиятлилиқ билан еча оларди.

Адамс иқтисодий масалаларга унчалик қизиқиш билан қарамасди. Бунинг устига, унинг фикрича, ҳаддан ортиқ тўкин-сочинлик республика ахлоқий мезонларига путур етказиши мумкин эди. Инагурация нутқида Адамс Америка бетарафлигини сақлаб қолишни ўзининг асосий вазифаси деб эълон қилди.

Пойтахт ҳақидаги қонунга кўра ҳукумат Вашингтон шаҳрига 1800 йилнинг кўкламида кўчиб ўтганди. Кўчиб ўтиш жуда енгил кечди, зеро барча вазирликларнинг жами ҳужжатлари еттита йирик яшикка сиғиб кетганди. Абигейл президентлик саройидаги «биринчи хоним» эди. Бироқ Абигейл саройни ёқтирмас, уни ҳаддан ташқари катта, хунук жиҳозланган, хира ёритилган ва ёмон иситиладиган бино деб танқид қиларди. Адамс эса ўз ибодатларида бу саройда фақат ҳалол ва донишманд етакчилар раҳбарлик қилишларини, яратгандан сўраб илтижо қиларди. Шундай қилиб, Адамс ўз президентлик муддатининг сўнгги ойларини Вашингтонда ўтказди. Бу даврда Адамс бўлғуси зиддиятлар учун замин яратиб қўйди. Чунончи, кўплаб судьялар лавозимларига федералчиларни қўйди. Бу вазифалар Конгресс томонидан тасдиқланган қонун асосида ташкил этилганди. Шубҳасиз, энг муҳим қарор сифатида Адамс ўзининг сўнгги ташқи ишлар вазири - Жон Маршаллни Бош федерал судья лавозимига тайинланганлигини айтиб ўтиш мумкин. Худди шу қарор федерал ҳукумат ва ижроия ҳокимиятининг узоқ вақт кучли ишлашига ўз таъсири кўрсатиб келди. 1801 йилнинг 4 мартада, Жефферсон президентлик фаолиятини бошлашдан бир неча соат бурун иккинчи муддатга сайланмаган президент Адамс пойтахтни сездирмасдан тарк этди ва Янги Англия сари йўл олди.

Уильям Х. ТАФТ

(Президентлик даври — 1909-1913 йиллар)

1. Таржимаи ҳолга айрим чизгилар. Уильям Х. Тафт 1857 йилнинг 15 сентябрида Огайо штатидаги Цинциннати шаҳрида туғилган. Тафтнинг болалиги ва ўсмирлиги Цинциннатида, етти ака-ука ва опа-сингллари қуршовида хотиржам кечди. Уильямнинг отаси Альфонсо Тафт ҳурматга сазовор судья бўлган. Тафт аввалига ўз шаҳридаги мактабга қатнаган, кейин Йельск университетида ўқиган, 1878 йили шу ерда илмий даражага эга бўлган, Цинциннатидаги юридик мактабда ҳуқуқшуносликдан таълим олган.

Уильям Х. Тафт Теодор Рузвельтдан кейин бир муддат АҚШ президенти лавозимида фаолият олиб борган.

У 1930 йилнинг 8 мартада вафот этган.

1912 йилги президентлик сайловларида Тафт Демократлар партияси номзоди бўлган Вудро Вильсонга ютқазиб қўйди. Чунки бу пайтда Тафтнинг Республикачилар партияси парчаланиб кетган, экс-президент Рузвельт эса прогрессив қанот номзоди сифатида унга қарши чиққан эди. Шу билан республикачиларнинг Вашингтонда узоқ давом этган ҳукмронлик муддати барҳам топди.

Уильям Х. Тафтнинг отаси Альфонсо Тафт таниқли судья эди.

3. *Тафтнинг президентлик давридаги сиёсий фаолияти.* Тафт ўз президентлиги даврида почта ва почта маҳкамаларининг омонат кассаларини ташкил этиш бўйича мураккаб ислохотлар ўтказди, меҳнатга ҳақ тўлашнинг федерал қонунларига ҳам ўзгартиришлар киритди. Савдо ва меҳнат вазирлигига болалар меҳнатини чеклаш бўйича чора-тадбирлар ишлаб чиқиш топшириғи берилди. 1910 йили эса Манн Элкинс қонунига мувофиқ темир йўллар компаниялари устидан давлат назоратини кучайтириш имконияти туғилди. Тадбиркорларга нисбатан дўстона муносабатда бўлишига қарамай, Тафт бозор ҳокимиятини ноқонуний фойдаланишда айбланиб, жавобгарликка тортилган 90 та трестга қарши суд жараёнида Рузвельтга нисбатан фаолроқ иштирок этди. Айни пайтда ушбу йирик трестларга қарши фаолият Тафтнинг Республикачилар партиясида нуфузи бир оз тушишига ҳам сабаб бўлди.

Ички сиёсатда бож тарифи ислохоти етилиб турган эди. 1897 йилги Дингли қонунига кўра белгиланган баланд бож тарифлари пасайтирилиши керак эди. Рузвельт онгли равишда бу нозик масалани қўзғамай турган эди. Чунки Республикачилар партиясининг бир қисми Америка маҳсулотларини ҳимоя қилиш мақсадида хориж маҳсулотларига катта бож тарифлари қўйиш талаби билан чиққан бўлса, бошқа қисми ташқи савдони либераллаштириш ва шу йўл билан экспортга кўпроқ маҳсулот чиқариш тарафдори эди. Бож тарифи пасайтирилгандан кейин моддий йўқотишнинг ўрнини босиш учун меросдан солиқни кўпайтириш ва даромад солиғи киритиш бўйича таклифни Конгрессда манфаатдор томонлар узоқ вақт ушлаб турди. Тафт эса бу борада бирон-бир жиддий уриниш қилмади. Натижада прогрессив республикачилар орасида Тафтнинг консерватив лагерга кириши ҳақидаги гап-сўзлар кўпайиб қолди. Тафтнинг ўзи ҳам ўз сиёсатини тарғиб қилиш учун ғарбий штатларга узоқ муддатли сафарларга чиққанида аҳолининг ҳақиқий яшаш шароитидан ва норозилигидан бохабар бўлди. 1910 йили кўплаб штатларда норозилик намоёнликлари бўлиб ўтди.

1921 йили Тафт Олий судга бош судья этиб тайинланди. Ана шундан кейингина Тафт ўзининг ҳақиқий ишини топгандай бўлди. 1922 йилда у Америка суд тизимида катта ислохотлар ўтказди. Тафтнинг ҳуқуқий фалсафаси негизида қонун амалиётда ишлаши учун ижтимоий ва иқтисодий ўзгаришларга аста-секин мослаша бориши лозим деган ақида ётарди. Тафт 73 ёшида вафот этди. У президент сифатида обрў орттиролмади, аммо унинг АҚШнинг энг буюк бош судьяларидан бири сифатида тарихда қолганлигига шубҳа йўқ.

Ўқинг, мулоҳаза қилинг:

Ўрта асрларда ҳукм сурган бошқарувда, давлат ҳокимияти механизмида (масалан, АҚШ) парламент, президент ва конституцион юрисдикция органлари мавжуд бўлади. АҚШ конституцияси парламентга умумий ҳолдаги қонунчилик ваколатларини бермайди, балки қатъий белгиланган, яъни чегараланган ваколатларни беради (11-модда). «Конгресс динни ўрнатишга тааллуқли ёки виждон эркинлигини чекловчи ёки сўз эркинлиги, матбуот эркинлиги ёки халқнинг тинч йўл билан йиғилиб ҳукуматга шикоятларни қаноатлантиришни сўраб петициялар билан мурожаат қилиш ҳуқуқини чекловчи бирорта ҳам қонун чиқариши мумкин эмас» (1-қўшимча).

Конгресс ичида ҳам «тўсиқлар ва қарама қаршиликлар» тизими назарда тутилган. Юқори палата (Сенат) ва қуйи палата (вакиллар палатаси) жорий этилишининг мазмуни шундаки, биринчи палата халқ вакилларининг популистик кайфиятини тизгинлаб туриши, Конгрессни тез ва тартибсиз ўзгариб турадиган жамоатчилик фикридан ҳимоялаши керак.

Шу билан бирга, айнан вакиллар палатаси импичмент - ҳуқуқбузарлик ёки ножўя ҳаракат содир қилган ҳокимият федерал органлари (ҳарбий идоралардан ташқари) мансабдор шахсларини жавобгарликка тортиш процедурасини кўзғатиш ҳуқуқига эга.

Конгресснинг қонунчилик органи сифатида мустақиллиги ва яхлитлигининг муҳим кафили бўлиб парламентдаги фикрлар ва музокаралар эркинлиги, депутатларнинг Конгрессдаги чиқишлари учун жавобгарликдан иммунитетга эгаликлари ҳисобланади. Ҳокимият турли бўғинларининг ташкилий бўлиниши қонунчилик (шунингдек, бир вақтнинг ўзида ҳам юқори палата, ҳам қуйи палата аъзоси бўлиши мумкин эмас), ижро ва суд органлари мансабларини

аралаштиришни таъкидлайди. АҚШ конституцияси олтинчи бўлими 4-моддасида кўрсатилишича, Конгресс аъзолари уларнинг мандати муддати давомида Конгресс қонуни билан тузилган, шунингдек бу вақт давомида мансаб окладлари оширилган федерал давлат органларида фуқаролик мансабларини эгаллай олмайдилар.

Тўсиқлар ва қарама - қаршиликлар тизимида норма яратиш жараёнида бир томондан Президент вето ҳуқуқи, иккинчи томондан Конгресс вето ҳуқуқи муҳим роль ўйнайди. Президент вето ҳуқуқи объекти бўлиб Конгресс палаталари қабул қилган қонун лойиҳалари, резолюциялари, қарорлари ҳисобланади. Юқоридаги ҳужжатлардан президент норози бўлса, уларни қайси палата киритган бўлса, ўшанга тегишли асослантириш билан қайтаради. қонун лойиҳасини Конгресс иккала палатасининг камида 2/3 қисми томонидан ҳайта тасдиқлаш орқали Президент ветоси бекор қилиниши мумкин. Бунда, дастлаб қонун лойиҳаси оддий кўпчилик овози билан қабул қилинган бўлиши мумкин, яъни ветони бекор қилиш жараёни қонунни оддий тасдиқлашдан кўра қийинроқ.

Конгресснинг иккала палатаси биргаликда бир хил бўладиган ҳамда Президентга ёки федерал министрликлар ва идораларга ҳукумат томонидан қабул қилинган маъмурий актни бекор қилиш ёки уларнинг бирор бир ваколатли ҳаракатларини тўхтатиш тўғрисида резолюцияларни қабул қилиши мумкин. Бу ерда гап Конгресснинг маъмурий норма яратишга қонунчилик ветоси ҳақида гап боради. АҚШ конституцияси 2 -моддасига кўра ижро ҳокимияти фақат президентга тегишли; унинг ваколатлари Конституциянинг 2 ва 3 - бўлимларида бевосита белгиланган. Шунингдек, Президент қуролли кучлар бош қўмондони ҳам ҳисобланади, лекин бунда уруш эълон қилиш фақатгина Конгресснинг ҳуқуқи.

«қонунчилик ваколатлари икки палата : сенат ва вакиллар палатасидан иборат конгрессга берилади. Ижро этувчи ҳокимият президентга, суд ҳокимияти эса АҚШ Олий Судига ва конгресс тузадиган судларга берилади».

Бир томондан, АҚШ конституцион тузуми учун юқори даражадаги ташкилия мослашиш характерли. Зеро, Президент ва унинг аппарати аъзолари конгресс палаталари фаолиятида қатнашмайди ва овоз бериш ҳуқуқига эга эмас. Президент қонунчилик ташаббуси ҳуқуқига ҳам эга эмас. Конгресс ва президент алоҳида сайланади. Кабинет аъзолари эса фақат президент олдида масъул.

Президент ташқи сиёсат соҳасида кенг ваколатларга эга. Аммо, бу ерда ҳам тўсиқлар ва қарама - қаршиликлар тизими амал қилади, хусусан халқаро шартномаларни қуйидагича тузишда яққол кўринади. Президент мустақил равишда хорижий давлат вакиллари билан халқаро алоқалар олиб бораверади ва бунинг натижасида шартнома лойиҳаси тузилади. Шартномани ратификация қилиш учун "сенат маслаҳати ва розилиги", яъни иштирок этаётган аъзоларнинг 2/3 қисми овоз бериши талаб қилинади. Президент қонун чиқариш фаолиятида бевосита иштирок эта олмайди, у қонунчилик ташаббуси ҳуқуқига ва Конгрессни тарқатиб юбориш ҳуқуқига ҳам эга эмас.

Президент - ижро ҳокимияти бошлиғи, ўзининг ҳукумат аппаратига нисбатан кенг маъмурий ваколатларга эга. Энг аввало, маслаҳат органи -кабинет таркиби миқдорини аниқлаш ва шакллантириш президентнинг шахсан прерогативаси ҳисобланади. Президент федерал мансабдор шахсларни тайинлаш ҳуқуқига эга. У олий мансабларга номзодларни танлайди ва уни тайинлаб, кейин Сенатга тасдиқлаш учун (бунинг учун иштирок этаётганларнинг 2/3 қисми овози талаб қилинади) тақдим этади. қуйи мансабдор шахслар эса Президент, министрлар ёки судлар томонидан тайинланади.

Конституцияда кўрсатилишича Президент «қонунларнинг виждонан бажарилиши ҳақида қайғуриши керак». Бу соҳада унинг ваколатлари федерал ижро ҳокимияти қуйи турувчи органлари ва мансабдор шахсларига нисбатан умумий контроль-назорат характерига эга. Федерал қонунларни бажармаслик учун жиноий жавобгарлик билан боғлиқ мажбурлов чораларини амалга ошириш АҚШ генерал-атторнейи ва унга бўйсунадиган юстиция вазирлиги органлари ваколатидир.

Ҳокимиятлар бўлиниши механизмида суд ҳокимияти алоҳида роль ўйнайди. Энг аввало, ҳокимиятларни юкори даражада амал қилиши учун , суд органлари конституцион қоидаларга кўра, ҳал қилиниши ҳокимиятнинг сиёсий бўғинлари - қонунчилик ва ижро ҳокимияти компетенциясига киритилган баҳслар билан шуғулланмайди. Лекин, бу Олий Суд АҚШда сиёсий жараёнларга таъсир кўрсатмайди дегани эмас. Масалан, у таълим ва сайловлар соҳасида ирқий чекловлар муаммоларини ҳал қилишда муҳим роль ўйнади. Шунинг ўзида, Олий Суднинг ҳокимиятлар бўлиниши принципидаги ҳал қилувчи аҳамияти унинг конституцион назорат, яъни қонунчилик ва ижро актларининг Конституцияга мувофиқлиги устидан назорат қилиш функцияси билан белгиланади.

Бундай назоратнинг мазмуни ва мақсади ижро ҳокимияти суиистеъмолчиликларидан, фуқаролар конституцион ҳуқуқ ва эркинликларини бузадиган қонунлар қабул қилиниши ва ижро этилишидан ҳимояланганликни кафолатлашдир. Айнан Олий Судга конституцияни охириги инстанцияда шарҳлаш ва бу асосда нолган икки ҳокимият бўғинлари ҳаракатлари ва актларини ҳақиқий эмас деб топиш ҳуқуқи берилган. Лекин суд ҳокимияти, шунингдек, суд назорати ҳам чекланмаган эмас.

Бинобарин, суд ҳокимияти функциялари чегаралари судга мурожаат қилиш ҳуқуқини қатъий регламентловчи нормалар (даъвогарнинг ҳуқуқ лаёқати, арз қилинган талабнинг тўғрилиги, ихтилофни ҳал қилишда шахсий манфаатдорликнинг мавжудлиги, ариза берилган суд инстанциясининг компетентлиги ва х.к.) билан чекланган. Олий Суд томонидан қонунни конституцияга зид деб топиш имконияти ҳам чегараланган : суд Конституцияни шарҳлаш билан боғлиқ бўлган ишларни фақат «қатъий зарурат», қонун чиқарувчининг «яққол хатоси» бўлган ҳолларда қабул қилади; ишни қонун чиқарувчининг сиёсий мотивлари ва амалий фикрлашига берилмасдан, қўлланиладиган қонуннинг конституциявийлиги презумпцияси, илгари яратилган прецедентларга риоя қилиш принципларига асосланиб кўриб чиқади.

Шундай қилиб, ҳокимиятлар бўлиниш назарияси ҳамда "тўсиклар ва қарама - қаршилиқлар" тизими АҚШ конституцион тузумининг таркибий қисмидир. У уч ҳокимиятга ўзаро бир - бирини назорат қилиш имконини беради, уларнинг ўзаро биргаликда ҳаракат қилиши учун шароит яратади. ҳокимият олий органларининг бир - бирига нисбатан нисбий мустақиллигини назарда тутувчи ҳокимиятлар бўлиниши америка давлатчилигининг принципи сифатида АҚШ давлат тузумининг демократик асосларини ифодалайди".

АДАБИЁТЛАР

1. Ўзбекистон», 1998.
2. Каримов И. Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт - пировард мақсадимиз. Т.: Ўзбекистон. 2000. - 109 б.
3. Каримов.И. Бизнинг бош мақсадимиз – жамиятни демократлаштириш ва янгилаш мамлакатни модернизация ва ислоҳ этишдир-Т.:Ўзбекистон,2005.

4. Каримов.И. Империя даврида бизни иккинчи даражали одамлар деб, ҳисоблашар эди. -Т.:Ўзбекистон,2005.
5. История политических и правовѳх учений. Хрестоматия.
6. С.Жўраев. С.Рустамбоев ва бошқалар. АҚШ.2003.
7. Жан Жак Руссо. Трактатѳ. М.1969.
8. Ш.Л.Монтескье. Избраннѳе произведения. М.1955.
9. Философский энциклопедический словарь. – М.:ИНФРА-М, 2001.-576 с.
- 10.И Рассел Б. История западной философии. – М.:“Академический проект”, 2000. - 765
- 11.История политических и правовѳх учений. Учебник для вузов. Изд. 2-е стереотип. Под обхий ред. члена-корреспондента РАН, доктора юридических наук, профессора В.С.Нерсисянца. – М.: НОРМА-ИНФРА М, 1999.-736с.
- 12.Философия . конспект лекций. - М.: “Приор” , 2001. - 224 с.
- 13.Ҳ.Б.Бобоев ва бошқалар. Сиёсий ва ҳуқуқий таълимотлар тарихи. Дарслик.2002.
- 14.Ф.Муҳиддинова. Сиёсий ва ҳуқуқий таълимотлар тарихи.Маърузалар матни.2005.
- 15.Х.Турсунов. АҚШ президентлари. БМИ.2004.

**Сўнгги асрларда сиёсий ва ҳуқуқий таълимотлар
тараққиёти**

**XIX асрда Европада сиёсий-ҳуқуқий таълимотларлар
ривож**

- XVIII аср охири ва XIX аср бошларида Германиядаги сиёсий-ҳуқуқий мафқуранинг асосий оқимларига умумий тавсиф. Кант ва Гегелнинг давлат ва ҳуқуқ ҳақидаги қарашлари.
- XIX асрнинг биринчи ярмида Ғарбий Европадаги либерал ғояларнинг сиёсий-ҳуқуқий мафқурага монандлиги. Инглиз, француз, немис либерализми.
- Позитивизм сиёсий-ҳуқуқий мафқураси. О. Контнинг сиёсий таълимоти. Социологик оқим вакили — Г. Спенсернинг сиёсий-ҳуқуқий қарашлари.
- XIX асрда Россиядаги сиёсий ва ҳуқуқий таълимотлар. Сперанский, Карамзин, Пестель ва Журавльёвларнинг сиёсий-ҳуқуқий қарашлари.
- XVIII аср охири ва XIX аср бошларида Германиядаги сиёсий-ҳуқуқий мафқуранинг асосий оқимларига умумий тавсиф. Кант ва Гегелнинг давлат ва ҳуқуқ ҳақидаги қарашлари.

1789 йилда Германиянинг ижтимоий-сиёсий аҳволи XVIII асрнинг 10-йилларига қадар ўзгармай келаётган эди. Бироқ француз инқилоби мамлакатда катта ўзгаришларга сабаб бўлди. Баден, Саксония, Пфальцеда деҳқонлар ҳаракати авж олди. Шаҳарликлар норозилик чиқишлари билан кўзғолон кўтардилар. 1793 йил баҳорида Силезия ҳудудида тўқувчилар томонидан кўзғолон кўтарилди. Майнцда эса Республика эълон қилинди. Франциядаги инқилобий воқеалар Германиянинг маданият вакиллари ҳамда халқ оммаси томонидан илиқ кутиб олинди. Немис зиёли, ёзувчи ва публицистлари халқнинг сиёсий уйғониши, Республикавий ғояларни қўллаб-қувватлаш ҳақидаги асарлари билан газета ва журналларда тез-тез чиқиб турдилар. Аммо Германияда объектив сабабларга кўра француз тажрибасини қўллашга батина олмадилар.

Германияда миллий бирликка эришиш, давлат ҳуқуқий

тузумини демократлаштириш, крепостной бекор қилинишидек уч муаммо ечимини топиш арафасида эди. Немис буржуазияси вакиллари эски феодал тузумни бутунлай ағдариб ташлашда кенг меҳнаткашлар оммасининг кучигагина таяниб қолишдан кўрққан эдилар. Улар ўз ғояларини барчага ҳам тушунарли бўлавермаган фалсафий тилга ўгирдилар ва ўша даврдаги вазииятни бир қадар юмшатишга олий кадрият сифатида эълон қилдилар. Бу эса герман буржуазиясининг қатъиятсизлигини бир оз яширгандай эди.

Иммануил Кантнинг давлат ва ҳуқуқ ҳақидаги таълимоти ва сиёсий-ҳуқуқий қарашлари ҳам маълум маънода шундан далолат беради.

Кенигсберг университетининг фалсафа фанлари профессори Иммануил Кант (1724-1804) Германияда биринчилардан бўлиб либерализм асосини тизимлаштирган ва мамлакатда иқтисодий-сиёсий эркинликнинг ўрнатилиши тарафдори бўлган. Кантнинг давлат ва ҳуқуқ ҳақидаги таълимоти ҳамда сиёсий-ҳуқуқий қарашлари унинг «Космополитик нуктаи назаридан умумий тарих ғоялари», «Мутлақ дунё сари», «ҳуқуқ ҳақидаги таълимотнинг метафизик асоси» каби асарларида баён этилган.

Маърифатга йўғирилган ва табиий ҳуқуқ мактабининг индивидуализимига асосланган Кант қуйидаги ижтимоий тамойилни кўрсатади. ҳар бир шахс мутлақ кадр-қимматига эга; шахс маълум бир режаларни амалга оширишда, гарчи умумфойдага қаратилган режалар бўлса-да, улар восита бўлиб хизмат қилмасиги лозим, ахлоқий онг субъектидир, у бошқа табиат мавжудотларидан мутлақ фарқ қилади, шунинг учун инсон фақат ахлоқий қонунларга таяниши лозим, бу қонун ҳеч қандай ташқи вазииятлар, сабабларга боғлиқ бўлмайди.

Кантнинг фикрича, ҳуқуқ умуммажбурий характерга эга бўлиши лозим. Лекин бунга қандай эришиш мумкин?

Бунинг учун, аввало, унинг таркибига мажбурлов чораларини сингдириш лозим. Акс ҳолда инсонларнинг ҳуқуқий нормаларга итоат қилишга, шунингдек, ҳуқуқбузарликнинг олдини олишга ва бузилган ҳуқуқни тиклашга эришиб бўлмайди. Агар ҳуқуқ мажбурлов чораси билан бирга фаолият юритмас экан, у жамиятда ўзининг вазифасини бажариш имкониятига эга бўлмайди. Лекин шуни ҳам инобатга олиш керакки, умумий қонунларни мутлақ императив характерга эга бўлиши унинг шартларига тўғри келмайди. ҳуқуққа бундай хусусиятларни сингдириш фақат давлатнинг

ваколатига киради. Кантнинг фикрича, давлатчилик охир оқибатда императив талабларга зарурат сезади. Чунки давлатга бўлган эҳтиёж индивид, гуруҳ, жамиятнинг умумий эҳтиёжларидан эмас, балки уларнинг ақлий-амалий хатти-ҳаракатларидан вужудга келган. Бундан шу нарса англашадики, Кант давлатнинг олдида фуқароларни моддий таъминлаш, уларнинг маданий ва ижтимоий эҳтиёжларини қондириш меҳнат, соғлиқ, таълим масалаларида кайғуриш мажбурияти йўқ деб билади. Бу масалалар давлатнинг олдида турган вазифаларга кирмайди. Инсонлар ҳақиқий бахтга эришишлари учун табиий шарт-шароитларга таянадилар, бунда мамлакатдаги давлатнинг бошқарув шакли муҳим ҳисобланмайди. Давлатнинг асосий мақсади эса унинг мутлақ ҳуқуққа эришиши ва конституция тамойилларига мос равишда фаолият кўрсатишда деб билади. Ушбу фикрга асосланиб, биз Кантнинг «ҳуқуқий давлат» концепциясининг яратувчиларидан деб биламиз. Кант давлатнинг фақат ҳуқуққа таяниши, ўз фаолиятини амалга оширишда ҳуқуқ доирасида амал қилиши ҳақида кўп марта таъкидлаган. Ушбу ҳолатдан чекиниш эса давлатга жуда қимматга тушади. Агар давлат ҳуқуқ ва эркинликларга итоат этмаса, позитив қонунларнинг муҳофазасини таъминламаса, у ўз фуқароси олдида обрў ва ишончини йўқотибўйиши мумкин. Инсонлар бундай давлатдан бора-бора бегоналашиб кетадилар.

Ҳуқуқ доирасидан эркинликка келсак, Кантнинг танқид қилиш эркинлигини биринчи ўринга кўяди. Давлатнинг фуқароси ҳукмдорнинг руҳсати билан ўз фикрини очик-ойдин изҳор этиши лозим. Бунда ҳукмдор ўзининг қандай хатти-ҳаракати жамиятга нисбатан адолатсиз бўлаётганлигидан хабардор бўлиб туради. ҳуқуқ масаласига келганда, Кант унинг уч категориясини фарқлайди: табиий ҳуқуқ, ижобий ҳуқуқ, адолат.

Табиий ҳуқуқ ўз навбатида икки қисмга бўлинади: хусусий ҳуқуқ, оммавий ҳуқуқ. Хусусий ҳуқуқ индивидлар ўртасидаги муносабатларни мулкӣ нуқтаи назардан тартибга солади. Оммавий ҳуқуқ эса давлат ва унинг аъзолари ўртасидаги муносабатларни тартибга солади.

Феодал тартибсизликларга қарши Кант ҳамма учун умуммажбурий бўлган қонунларни кўндаланг кўяди. У мулкчиликдан, тарафларнинг тенг хусусий, ҳуқуқий муносабатлардан келиб чиқадиган тартибни ёқлайди. Оммавий ҳуқуқнинг марказий институти давлатда конституцияни қабул қилишда халқнинг иштироки ҳисобланади. Ўз мазмунига кўра халқ сувериннитетининг

ривожланиб боровчи демократик ғояси саналади. ҳар бир индивид ўз хатти-ҳаракатларини фақат ўзи белгилайди. Халқнинг олий қадрияти давлат фуқароларининг эркинлиги, тенглиги ва мустақиллиги деб билади. Кант халқ суверинитети тамойилини тарғиб қилиш билан бирга, уни кенг талқин қилинишига қарши чиқади. Унинг исботи тариқаси фуқароларни актив ҳамда пассив (сайлов ҳуқуқидан маҳрум бўлганлар) каби турларга ажратади. Пассив фуқаролар — фақат яшаш учун қайғурувчилар, яъни бошқаларнинг топшириқларини бажарувчилар ҳисобланган жамиятнинг қуйи қатламидир. Кантнинг таъкидлашича, ҳар қандай давлат уч ҳокимиятдан ташкил топади. Булар: қонун чиқарувчи (халқнинг иродасига тегишли), ижро этувчи (қонун чиқарувчи олий ҳокимиятга ва қонуний ҳукмдорга бўйсинувчи), суд (ижро этувчи ҳокимият томонидан тайинланадиган) ҳокимияти. Бу ҳокимиятларнинг субардинацияси ва ўзаро келишув натижасида деспотизмдан қутулиш ҳамда давлатнинг истиқболига эришиш мумкин. Давлатнинг бошқарув шакли нуқтаи назаридан Кант қуйидагича таснифлайди: автократия (абсолютизм), аристократия ва демократия. Кантнинг фикрича, халқ устидан ҳукмронлик қилишнинг услуби ва методлари давлат бошқаруви муаммосининг марказида туради. Шу нуқтаи наардан бошқарув шаклининг Республика ва деспотик шаклини кўрсатади. Республика шаклида ижро этувчи ҳокимият ижро этувчи ҳокимиятдан ажратилган бўлади, деспотик шаклида эса, аксинча, қўшилган бўлади. Кант энг мақбул давлат сифатида конституциявий монархияни кўрсатади.

Кантнинг тасаввурига кўра, ҳукмдор, бошлиқ ўзига бўйсунувчилар билан муносабатда фақат ҳуқуққа эга. ҳукмдор ўзига бўйсунувчилар олдида ҳеч қандай мажбуриятга эга эмас, агар ҳукмдор ўз мамлакати олдида айбдор бўлса-да, халқнинг уни жазолашга ҳаққи йўқ. Шунингдек, Кант томонидан халқнинг ҳар қандай давлатга қарши ҳаракатлари, қўзғолонлари қораланган.

Ташқи сиёсат муаммоларига ҳам Кант ўзининг муносабатларини билдиради ва мамлакат устига юриш қилишни, босқинчилик юришлари ва умуман ҳар қандай гоқонуний урушларни қоралайди. Кантнинг таъкидлашича, «барча халқларни ларзага солувчи энг катта офат — бу доимий урушлардан келиб чиқадиган оқибатлардир». Файласуф барча давлатларни халқаро шартномаларни бажариш, давлатнинг ички ишларига аралашмаслик халқаро савдо ва маданий алоқаларни ривожлантиришга чақиради. Кант доимий тинчликка

эришиш мумкинлигини айтади ҳамда бунинг учун халқ маърифатли бўлиши, ҳукмдорлар эса оқил ва одил бўлиши, барча ҳаракатлар миллатнинг иқтисодий эҳтиёжини қондиришга йўналтирилган бўлиши керак деб ҳисоблайди.

Давлат бу - ҳуқуқий қонунларга бўйсунган кўпчилик инсонларнинг бирлашмасидир. Кантнинг бу машҳур тарифи, унинг давлатнинг ҳуқуқий асосга таяниши кераклиги ғоясини ўзида ифодалаган. Шуниси эътиборлики, Кант бевосита “ҳуқуқий давлат” атамасини гарчи қўлламасда, бироқ унга мазмунан яқин бўлган бошқа атамаларни қўллайди, хусусан: ”ҳуқуқий фуқаролик жамияти”, “ҳуқуқий маънода мустақкам бўлган давлат тузилиши”. “фуқаролик -ҳуқуқий ҳолати” ва бошқалар. Кантнинг ҳуқуқий давлатга оид қарашларининг энг қимматли мағзи шундаки, у ҳуқуқий қонуннинг устуворлигини давлатнинг конституциявий белгиси деб ҳисоблайди.¹

Кейинчалик Германияда ҳам ҳуқуқий давлат ғоясини шакллантириш борасида фаолият юргизган қатор олимлар гуруҳи таркиб топган, уларни умумлаштириб рехтштатистлар деб ҳам аташган. Бунинг боиси, Германияда биринчи бор “ҳуқуқий давлат” атамаси шаклланган. Бу ибора дастлаб 1813 йилда Карл Велькер ва 1824 йилда эса И.Х.Фрайхер Фон Аретиннинг ишларида учраган бўлса, 1832 йилда немис олими Роберт Фон Моль томонидан биринчи бор бу атама илмий таҳлил этилиб, илмий муомалага ҳам бир йўла киритилган.

Георг Вильгельм Фридрих Гегель (1770-1831) фалсафий ва сиёсий қарашларнинг бутун бир тарихида ўзининг салмоқли ҳиссасини қўшган буюк мутафаккирдир. Гегелнинг бутун бир ижодий фаолияти давомида давлат ва ҳуқуқ ҳақидаги муаммолар марказий ўринда турган. Бу мавзу унинг «Германия конституцияси», «Табиий ҳуқуқни тадқиқ этишнинг илмий усуллари, амалий фалсафада унинг ўрни ва позитив ҳуқуқ ҳақидаги фанга муносабати», «Рух феноменологияси», «Вюртемберг қироллигининг табақа йиғилиши ҳисоботи», «Рух фалсафаси», «ҳуқуқ фалсафаси», «Тарих фалсафаси» каби асарларида ёритилган. Гегелнинг давлат ва ҳуқуқ ҳақидаги таълимоти асосан 1820 йилда ёзилган «ҳуқуқ фалсафаси» китобида баён этилган бўлиб,

бу китоб сиёсий-ҳуқуқий таълимотлар тарихида муҳим манбалардан бири саналади.

Ҳуқуқ фалсафаси Гегелнинг бутун флсафий тизиминг асосий таркибий қисми ҳисобланади. Гегелнинг фикрича, рухнинг диалектик ривожланишининг уч асосий даражаси мавжуд: субъектив рух (антропология, феоменология, психология) объектив рух (ҳуқуқ, одоб, ахлоқ) мутлақ рух (санъат, дин, фалсафа).

Бу ўринда қуйидаги икки жиҳатни эътиборга олиш лозим: 1. Гегель сиёсий-ҳуқуқий таълимотнинг манбаи объектив ҳуқуқ даражасига тааллуқли бўлиб, объективлик ташқи мавжудлик ташкил топишини билдиради. 2. Гегелнинг сиёсий-ҳуқуқий назарияси ҳуқуқ фалсафаси кўринишида ишлаб чиқилган бўлиб, объектив рух ҳақидаги фалсафий таълимот, яъни объектив рухнинг мутлақ рух нуқтаи назаридан таҳлил қилинишини билдиради. ҳуқуқ фалсафасининг асосий вазифаси давлат ва ҳуқуқнинг қандай бўлишини белгилаш эмас балки давлат ва ҳуқуқни илмий ўрганишдир. Гегелнинг ҳуқуқ фалсафасига кўра, «ҳуқуқ» тушунчаси қуйидаги асосий маъноларни англатади: 1) эркинлик сифатидаги ҳуқуқ («ҳуқуқ ғояси»); 2) эркинликнинг бир шакли ва муайян даражаси сифатидаги ҳуқуқ («махсус ҳуқуқ»); 3) қонун сифатидаги ҳуқуқ («махсус ҳуқуқ»):

Гегелнинг таълимотига кўра, ҳуқуқ ривожланиш босқичи уч асосдан ташкил топади: мавҳум ҳуқуқ, одоб ва ахлоқ. Мавҳум ҳуқуқ ҳақидаги таълимот ўз ичига мулкчилик ва шартнома муаммоларини олади. Одоб ҳақидаги таълимот қасд ва айб, яхшилик ва ёмонлик, эзгулик ва виждон муаммоларини ўрганади. Ахлоқ ҳақидаги таълимот эса оила, фуқаролик жамияти ва давлат муаммоларини ўрганади. Гегель фуқаролар жамияти ҳамда сиёсий давлат ҳақидаги фарқни кўрсатиб ўтади. Фуқаролик жамияти босқичида ҳақиқий эркинликка ҳали эришилмаган бўлади.

Фуқаролик жамияти тузилмасида уч қатлам мавжуд: 1) субстанция (ер эгалари - дворянлар ва деҳқонлар); 2) ишлаб чиқариш қатлами (фабрикада ишловчилар, сотувчилар, ҳунармандлар); 3) умумий қатлам (мансабдор шахслар).

Фуқаролик жамиятини талқин қилишда Гегель қонун, одил судлов, полиция фаолияти ҳақидаги муаммоларга ҳам тўхталади. Бу институтлар умумий манфаатларга хизмат қилиши билан бирга давлатнинг куч-қудратини ҳам ташкил этади.

Гегель қонунларни оммавий эълон қилиш, оммавий суд ишлаб чиқариши ва ҳокимият зарурлигини таъкидлайди. У сиёсий давлат бошқарувини танқид остига олиб, давлатнинг (полициянинг) шахсий ишларига аралашинининг чегараси бўлиши кераклигини айтади. Гегель фуқаролик жамияти масаласини ёритар экан, унинг вужудга келишига сабаб хусусий мулкчилик ҳукмронлиги натижасида ва инсонларнинг тенглигини таъминлаш мақсадида вужудга келган деб эътироф этади. Гегелнинг тасаввурига кўра, давлат онг, эркинлик, ҳуқуқ ғоясини илгари сурувчи тушунча ҳисобланади. «Давлат бу худонинг ердаги амридир» ва у онгга хизмат қилади, дейди Гегель. Гарчи Гегель ёмон, ёвуз давлатлар мавжудлигини тан олса-да, бундай давлатларни у ҳуқуқ фалсафасининг доирасига киритмайди. Гегель фақат онгга асосланган ҳақиқий давлатни тан олади. Гегель ҳам ҳуқуқий давлат тарафдоридир. Эркинлик эса ҳуқуқий давлатга эришиш демакдир. Гегелнинг онгли давлатида индивидларнинг ҳуқуқ ва эркинликларининг монархияси, уларнинг жамоаси, жамият, давлат ва уларнинг органлари худди органик жараён сифатида ҳаракат қилади. Гегелнинг фикрича, давлат ғояси уч маънони билдиради: мустақил давлат кўринишидаги тушунча (бу ўринда давлат тизими, давлатнинг ички ҳуқуқи назарда тутилади); давлатлар ўртасидаги муносабатларда ташқи давлат ғояси; умумжаҳон тарихи ғояси.

Муайян бир эркинликни ифодаловчи давлат бу индивидуал давлатдир бундай давлат ҳокимиятнинг бўлиниши тамойилига асосланган конституциявий монархия кўринишида бўлади. Гегелнинг фикрича, сиёсий давлат қуйидаги уч ҳокимиятга бўлинади: қонун чиқарувчи; вакиллик ҳокимияти; ҳукмдор ҳокимияти.

Гегель халқ суверенитетининг демократик ғоясини танқид қилади, ворислик конституциявий монархия суверенитетини ёқлайди.

Яхши ташкил этилган конституциявий монархияда монарх ўз ваколатини белгилар экан, давлат ишларини ҳал қилишда қабул қилинган қонунларга қўшимча равишда монарх «Мен хоҳлайман» иборасини киритишининг ўзи кифоя. Вакиллик ҳокимияти таркибига Гегель суд ҳокимиятини ҳам киритади вакиллик ҳокимиятининг вазифаси монарх қарорларини ижро этиш, мавжуд қонунлар ва ташкилотларни қўллаб-қувватлашдан иборат. ҳукумат аъзолари ҳамда давлат мансабдор шахслари халқнинг ўрта қатламидан, яъни зиёлилардан иборат бўлиши керак, дейди Гегель. Гегелнинг тавсифлашича, қонун чиқарувчи ҳокимият — бу умумий белгиловчи

ва ўрнатувчи ҳокимиятдир, қонун чиқарувчи Кенгаш икки палатадан иборат бўлади.

Юқори палата ворислик тамойилига асосан ер, мулк эгаларидан ташкил топади, депутатлар палатаси эса фуқаролик жамиятининг қолган қатламларидан ташкил топиб, овоз бериш йўли билан эмас, балки жамоа корпорация ташкилотлари томонидан номзодликка тақдим этилади. Гегель палаталарда оммавий музокаралар ўтказиш, эркин фикр билдириш, сўз эркинлиги тамойилини ёқлаб чиқади.

Давлат ғоясининг юқори нуқтаси — бу унинг суверенитетидир. Давлатлар бир-бирларига нисбатан мустақил, эркин ва дахлсиз, бўлмоғи лозим. Суверенитет деганда давлатнинг барча ахлоқ масалаларида ҳам эркинлиги тушунилади.

Гегель ташқи давлат ўртасидаги муносабатда ташқи давлат ҳуқуқининг намоён бўлишини талқин этади. Халқаро ҳуқуқ — бу, Гегель таъбирича, ҳақиқий ҳуқуқ бўлмай, балки мажбуриятларга асосланган ҳуқуқдир.

Агар давлатлар ўртасидаги низо ўзаро келишувчилик асосида ҳал этилмаса, уруш йўли билан ўз ечимини топиши керак. Гегель бу фикри билан Кантнинг мутлақ тинчликка эришиш ғоясига қарши чиқади. Гегелнинг фикрича, ҳозирги замонда урушлар инсоний тамойиллар доирасида олиб борилмоқда, тарихда эса бу нарсани кузатиш қийин эди. Гегелнинг камчилиги унинг давлатни индивид ва жамиятдан устун қўйиб, шахснинг эркинлиги ва ҳуқуқига оид қадриятларни рад этишида кўринади. Гегель давлат ҳуқуқ ғояси сифатида, ҳуқуқий давлат сифатида кўриш билан бирга, унинг зўравонлик, сиёсий ҳукмдорлик каби функцияларини ҳам ҳуқуқ доирасига киритган. Гегель таълимотида давлатнинг ҳуқуқдан устунлигини, давлат ҳокимиятининг ҳеч қандай чегара билмаслигини эътироф этади. Унинг бу таълимоти тоталитаризм таълимотига жуда яқин туради. XX аср тоталитаризми Гегелнинг сиёсат ва ҳуқуқ ҳақидаги нуқтаи назаридан кўриб чиқилгандир. Тоталитаризм — бу сиёсий ҳокимиятнинг аксил ҳуқуқий, аксил давлат шакли бўлиб, мустабидликнинг тараққий этган туридир. XX асрда тоталитаризм ҳақидаги билим ва тажрибаларни таҳлил қилганда, шу нарса кўринадики, давлатчилик ҳамда тоталитаризм ўртасида жиддий қарама-қаршилиқлар мавжуд.

Гегелнинг фалсафий-ҳуқуқий таълимоти кейинги сиёсий-ҳуқуқий қарашлар тарихида ўзининг салмоқли таъсирини кўрсатган. Бу айниқса Гегель таълимотини ҳамда гегелчиларнинг ғояларини

ғоявий-назарий нуқтаи назардан таҳлил қилганда яққолроқ намоён бўлади.

XIX асрнинг биринчи ярмида Ғарбий Европадаги либерал ғояларнинг сиёсий-ҳуқуқий мафкурага монандлиги. Инглиз, француз, немис либерализми.

XIX асрнинг биринчи ярмида Ғарбий Европа давлатларининг — Англия, Франция, Германия, Швейцария, Голландиянинг ижтимоий-сиёсий ҳаёти буржуа тартибларининг ўрнатилиши ва мустақамланиши жараёни билан кечди. Бундай тарихий жараён натижасида кўпгина ғоявий оқимлар пайдо бўлди. XVIII асрнинг охирида Францияда рўй берган инқилоб Европада капитализмнинг ривожига муҳим омил бўлди.

Ғарбий Европада ўрнатилган капиталистик тузум либерализм остида ўзининг ғоявий ифодасини топди. Бу XIX асрда машҳур сиёсий ва интеллектуал оқим ҳисобланган. Унинг тарафдорлари турли ижтимоий гуруҳларга мансуб бўлганлар.

Француз адибларидан Жозефде Местер (1753-1821), Луиде Бональд (1768-1840), немис адибларидан Людвиг Фон Раллер (1768-1854), Адам Мюллер (1779-1829)ларнинг ғоялари консерваторларнинг сиёсий-ҳуқуқий қарашларига асос бўлиб хизмат қилди.

XIX асрнинг биринчи ярмида Ғарбий Европадаги сиёсий-ҳуқуқий ғояларнинг эволюцияси кенг қамровли, биринчиси иккинчисидан келтириб чиқарадиган ва тарихий нуқтаи назардан бир-бирига таъсир этиб турувчи кўринишда бўлган.

Инглиз либерализми Англия XVIII асрнинг охири учинчи чорагида йирик капиталистик давлатга айланган эди. Бунга бир қатор факторлар таъсир этган. Мамлакатда рўй бераётган ижтимоий-тарихий ўзгаришлар инглиз сиёсий-ҳуқуқий ғоялари ёрдамида қўллаб-қувватланганди. Хусусий мулкчилик, мулк ва шахс дахлсизлиги инсонларнинг шахсий фаолиятларидаги фаоллик масаласи доимо мамлакат диққат марказида бўлган ҳар бир индивиднинг хатти-ҳаракати ўз мулкидан максимал даражада фойда олиш нуқтаи назари кенг тарғиб қилинган.

Бундай нуқтаи назарнинг ривожига Иеремия Бентам (1748-1832) ўзининг салмоқли ҳиссасини қўшган. У Гоббс, Локк, Юнг каби

олимларнинг ижтимоий-фалсафий ғояларини ўзида қамраб олган. Бентам утилитаризм назариясининг асосчиси ҳисобланади. Бу назариянинг таркибида уч қоида ётади. Биринчиси, инсон фаолияти — у асосий қониқиш ҳосил қилиш ҳамда азият чекмасликни ташкил этиши керак. Иккинчиси, фойда — у барча мақсадларнинг ечимида восита бўлиши лозим. Учинчиси, инсонлар ахлоқи — у одамларга кўпроқ бахтли бўлиш имконини яратади. Шахсий ва ижтимоий манфаатлар ҳузур-ҳаловат учун энг кўп даражада фойда келтириш инсоният тараққиётининг мақсадидир.

Бентам юқоридаги қоидаларга асосланган ҳолда, сиёсат, давлат, ҳуқуқ, қонунчилик ва бошқаларни таҳлил қилган. Унинг сиёсий-ҳуқуқий қарашлари «Қонунчилик тамойиллари», «ҳукумат ҳақида», «Барча давлатлар конституциявий кодексига бошланғич қўлланма», «Дентология ёки ахлоқ ҳақидаги фан» асарларида ўз ифодасини топган. Бентам индивиднинг озодлиги ҳақида фикр юритса-да, алоҳида шахснинг озодлигини назарда тутмайди. Бентамнинг фикрича, инсон ўз келажаги, баркамоллиги ҳақида фақат ўзи қайғуриши лозим. Инсоннинг манфаати, фойдаси нимадан ташкил топишини фақат инсоннинг ўзигина билади ва у ҳеч кимдан, ҳеч нарсадан ёрдам кутиши керак эмас. Бентам таъкидлашича, ҳеч кимнинг сизга таъсир этишига йўл қўйманг ва бу билан сиз жамият учун зарур ишни қилган бўласиз.

«Эркинлик» сўзини Бентам ўзгача талқин қилади. Бентам эркинлик ва ўзбилармонлик ўртасида ҳеч қандай фарқни кўрмайди. Бентамнинг қарашлари XIX—XX асрлардаги сиёсий-ҳуқуқий ғояларнинг ривожига ўзининг салмоқли ҳиссасини қўшган, шунингдек, табиий ҳуқуқ, табиий қонун ва умуман ҳуқуқий фанларнинг истиқболдаги ривожига Бентамнинг ғоялари таъсир этган.

Джон Стюарт Милль (1806-1873). Унинг давлат, ҳуқуқий сиёсат, қонун тўғрисидаги қарашлари «Эркинлик ҳақида», Вакиллик бошқаруви», «Сиёсий иқтисодиёт асослари» каби асарларида ўз ифодасини топган. У ўзининг илмий-адабий фаолиятини Бентам утилитаризми тарафдори сифатида бошлаган бўлса-да, унинг ғояларидан четга чиқади. Масалан, унинг фикрича, ахлоқ фақат шахснинг иқтисодий фойдаси асосигагина қурилмайди, балки шахсий бахтга эриши учун нафақат индивиднинг манфаатлари балки бошқа шахсларнинг манфаатлари ҳам инобатга олиниши лозим. Бошқа

шахсларнинг, қолаверса, бутун бир жамиятнинг манфаатлари билан келишган ҳолда ўз манфаатлари кўрилиши керак.

Миллнинг фикрича, шахсий эркинлик фақат инсонга тегишли бўлган фаолият доирасида унинг мутлақ мустақиллиги тушунилади, шу доирада инсон ўзининг устидан хўжайин ҳисобланади ва ўзича ҳаракат қилади.

Шахсий эркинликнинг чегараси сифатида қуйидагиларни кўрсатади: фикр ва ғоя эркинлиги, бошқа индивидлар билан келишиб ҳаракат қилиш эркинлиги, шахсий тақдирини мустақил белгилаш ва ҳаётий мақсадларни танлаш эркинлиги. Бу бир-бирига яқин бўлган эркинликлар индивиднинг баркамолликка эришувидаги муҳим шарт-шароит ҳисобланади.

Сиёсий тузилмага бўлган муносабатларда, унинг фаолият юритишида шахснинг эркинлиги мавжуддир.

Миллнинг фикрича, барчага шахсий эркинлик бера оладиган ва уни кафолатлай оладиган давлат ўзининг ичида ҳам тартиб ўрната олади. «Тартиб сўзи бўйсунуш» сўзини англатади. Милль таъкидлайдики, ўз буйруқларига бўйсундира олмайдиган ҳокимият ҳеч қачон ҳеч кимни бошқара олмайди. Бўйсунуш, итоат қилиш ҳар қандай цивилизациянинг белгисидир, ҳокимиятга итоат қилиш бошқа индивидларнинг манфаатлари ҳамда қонуний ҳуқуқларини бузмасликни англатади. Шундай қилиб, шахсий эркинлик бу шахснинг қонунга итоат қилишидир.

Шу жиҳатдан мамлакатимизда либерал сиёсий-ҳуқуқий қарашларнинг ўзимизга хос ва ўзимизга мос тизимига асосланган мактабини яратган Президент И.А.Каримовнинг қуйидаги фикрлари ғоят ўринли: «Қонун устуворлигини таъминлаш, шахс, оила, жамият ва давлатнинг ҳуқуқ ва манфаатлари муҳофазасини кучайтириш. Аҳолининг ҳуқуқий маданияти ва ҳуқуқий онгини ошириш, фуқароларни қонунга бўйсунуш ва ҳурмат руҳида тарбиялаш — бу ... чинакам демократик, ҳуқуқий давлат ва эркинлик фуқаролик жамияти қуришнинг нафақат мақсади, балки унинг воситаси, энг муҳим шарт ҳисобланади»⁴⁰.

Милль вакиллик бошқаруви масаласида ўзининг асосий сиёсий ғоясини илгари суради, яъни давлат фаолияти ва бошқарувида халқнинг бевосита иштироки давлатчилик масаласида халқ масъулияти ғояларидир. Биринчидан, вакиллик бошқаруви мазкур

⁴⁰ Каримов И.А. Адолат - қонун устуворлигида. - Халқ сўзи, 2001, 30 август.

давлат шаклида қабул қилинган халқ хоҳиши билан амалга оширилади. Иккинчидан, халқ уни қўллаб-қувватлаши учун зарур бўлган барча истак ва қобилиятларга эга бўлиши керак.

Милль либерализм нафақат шахсий эркинлик, шахсий ҳуқуқни ҳимоя қилишда, балки демократик ва ҳуқуқий асосларда давлат механизмини ташкил этиш ҳамдир. Бундан маълум бўладики, ҳуқуқий давлатнинг концепцияси либерал сиёсий, ҳуқуқий қарашларни ўзида акс эттирувчи зарурат ҳисобланади.

Француз либерализми вакили Бенжамен Констан (1767-1830) кўп тадқиқотчиларнинг таъкидлашларича, Европа ҳудудида либерализмнинг отаси ҳисобланади. Унинг сиёсат, ҳокимият, давлат масалалари бўйича қарашлари «Конституциявий сиёсат йўли», «Курс» каби китобларида баён этилган.

Констан сиёсий назарияси асосида шахсий эркинлик муаммоси ётади. Унинг фикрича, бундай эркинлик антик дунё фанларида баён қилинган эркинликдан тубдан тубдан фарқ қилади, Қадимги юнонистонликлар ва римликлар назарида, эркинлик — бу фуқаролар томонидан олий ҳокимиятни жамоа бўлиб бошқариш ҳамда давлат ишларида бевосита иштирок этиш имконияти ҳисобланган. Шу билан бирга, антик даврдаги эркинлик индивиднинг оммавий ҳокимиятга тўла бўйсунishi билан қоришиб кетган. Европаликларнинг бу эркинлиги эса шахсий мустақиллик, хавфсизлик, давлат бошқарувига таъсир этиш ҳуқуқидир. Давлат функцияларини бажаришда индивиднинг доимий иштироки эркинликнинг мажбурий элементи ҳисобланмайди.

Констан таъкидлашича, одамлар эркин бўлар эканлар, ҳаётда ўз ўринларини мустақил топа оладилар. Улар ўзларининг шахсий ҳаракатлари билан ва ҳеч қандай ташқи таъсирларсиз ўзларига лойиқ ҳаётни ярата оладилар, Ушбу тасаввурларга таянган ҳолда Констан халқ суверинитети зарурати ҳақидаги тезисга аниқлик киритади.

Констан ҳеч қачон пассив ва кучсиз бўлган давлат бошқарувини ёқламаган. Шунинг учун ҳам у, ҳозирги замон давлати конституциявий монархия кўринишида бўлиши лозим, дейди. Констаннинг бу нуқтаи назари ўз-ўзидан пайдо бўлмаган албатта. Конституциявий монархияда сиёсий уюшмалар «бетарафлик» ҳолатида бўлади. У ҳокимиятнинг классик услубига (қонун чиқарувчи, ижро этувчи, суд ҳокимиятига) ўхшамайди, шунинг учун ҳам рисоладагидек фаолиятни таъминловчи яқдилликни таркиб

топтира олади. Қирол ҳеч қандай ҳокимиятнинг ағдарилиши, бири иккинчисидан устун келишининг тарафдори эмас, аксинча, ҳокимиятлар бир-бирини қўллаб-қувватлаши ва келишиб фаолият юритиши тарафдоридир.

Қирол ҳокимиятини бетараф ҳокимиятга айлантириш ҳуқуқий давлат бошқарувида монархия институтининг моделлашган кўринишидир. ҳуқуқ ҳам жамият фикрини назорат қилувчи, сўз эркинлигини, шахсий эркинликни кафолатловчи давлат ҳокимияти институтлари билан бир қаторга чиқиши лозим. Бу — Констаннинг қатъий позициясидир.

Алексис де Токвиль (1805-1859) унинг сиёсий концепцияси Констан ʼоялари таъсири остида ривожланган Констаннинг «Америкада демократия ҳақида», «Эски тузум ва инқилоби» асарлари сиёсат ва давлат ҳақидаги фан ривожига салмоқли ҳисса бўлиб кўшилган.

Таквиль демократиянинг назарий ва амалий соҳаларига қизиққан. Демократияни жуда кенг талқин қилган. Унинг фикрича, бундай ижтимоий тузум феодал тузумга мутлақо қарама-қарши бўлибгина қолмай, балки жамиятнинг юқори ва қуйи қатламлари орасидаги фарқни ҳам тан олмайди. Шундай бўлса-да, демократия ижтимоий тузумни ўзида акс этувчи сиёсий бошқарув шаклидир.

Демократиянинг маъно-моҳияти тарихда фақат ғалабага интилган тенглик тамойилидир. Босқичма-босқич ўрнатиладиган тенглик юқоридан белгиланган қоидадир. Ушбу жараён жаҳон миқёсидаги узоқ давом этувчи жараён бўлиб, инсонларнинг иродасига боғлиқ бўлади.

Таквиль фикрича, эркинлик ва тенглик ҳар хил тартибда жойлашган, уларнинг ўртасидаги муносабат ҳам ҳар хилдир, инсонлар ҳам уларга ҳар хил муносабатда бўладилар.

Барча замонларда инсонлар эркинлик масаласида тенгликни афзал кўрганлар, чунки бунга инсонлар осон эришадилар ва уни тўғри қабул қиладилар. Тенглик натижасида эришилган хурсандчилик ҳеч қандай ҳаракатлар ва қурбонлар талаб қилмайди. Унга эришиш учун яшашнинг ўзи кифоя.

Эркинлик эса ўзгача муаммодир (хусусан, сиёсий эркинлик). Эркинлик шароитида яшаш инсондан мустақил ҳаракат қилиш учун ўз хатти-ҳаракатларига ва уларнинг оқибатларига жавоб бериши билан боғлиқ бўлган, кўп саъй-ҳаракатларни талаб қилади. Эркинликдан фойдаланиш одатда дарҳол ўз натижасини бермайди.

Унга эришган инсонларнинг ҳаммаси ҳам роҳат-фароғат олмайди. Шунинг учун ҳам демократия тарафдорлари доимий равишда эркинликка қараганда тенгликни севадилар.

Таквилнинг ўзи қуйидагича таъкидлайди: «ҳозирги замон демократияси эркинлик ва тенгликнинг ўзаро иттифоқи туфайлигина мавжуд бўлиши мумкин. Тенгликни ўта севиш эркинликни сиқиб чиқариб, ҳаётда истибдодни юзага келтиради. Истибдод бошқаруви эса ўз навбатида тенгликни маъносизлантиради. Тенглик бўлмаган жойда эркинлик ҳам узоқ яшай олмайди». Шунингдек, Таквиль тенглик ва эркинликни мувофиқлаштириш, бу мувофиқликни сақлаб турувчи сиёсий-ҳуқуқий институтларни яратиш ўз замонаси демократиясининг асосий вазифаси эканлигини таъкидлайди. Мутафаккир бу муаммоларни тадқиқ этишда Франция ва АҚШнинг тарихий тажрибасига таянади.

Аниқланишича, демократиянинг олдидаги жиддий тўсиқлардан бири бу давлат ҳокимиятининг ҳаддан зиёд марказлашувидир. Ҳокимият мамлакатдаги деярли барча соҳага аралашади. Агар марказлашган ҳокимият эркинликни йўққа чиқаришга ҳаракат қилса, аксинча, демократик йўналишдаги сиёсий-ҳуқуқий тартиблар индивид ва жамиятнинг эркинлигини мустаҳкамлайди. Бундай тартиботга ҳокимият бўлиниши, маҳаллий ўз-ўзини бошқариш ва халқ суверинитетини таъминловчи бошқа қоидалар киради. Аммо Таквил суверинитет чегара билмайдиган даражада бўлишининг тарафдори эмас. Агар суверинитет меъёрдан ортиб кетса, давлат бошқарув шакли тиранияга айланиб кетиши мумкин.

Таквиль демократик институтлар қаторига сўз эркинлиги, эътиқод эркинлиги, ҳакамлар суди, судьяларнинг мустақиллиги ва ҳоказоларни киритади. Шуни ҳам айтиш керакки, давлат қандай бошқарув шаклини мақбул кўриши Таквиль асарларида баён этилмаган. Унинг фикрича, жамиятда вакиллик давлат бошқаруви ўрнатилиши лозим.

Германияда либерал ҳаракатлар XIX асрнинг биринчи ярмида бошланган, 1848-1849 йилларда Германияда рўй берган инқилоб даврида эса ўзининг юқори чўққисига етган. Дастлабки немис либерализми конституциявий ҳаракатлар асосида кечган. Бу даврдаги Германия давлатининг сиёсий-ҳуқуқий тартибига янгидан-янги моделлар таклиф этилган. Инглиз ва француз либераллари сингари немис либераллари ҳам аҳолининг ўрта буржуа қатламига таянганлар.

XIX асрнинг биринчи ярмида немис либерализмини Фридрих Дальман, Роберт фон Моль, Карл Роттек ва Карл Велькер, Юлиус Фрѐбель ва бошқалар ҳимоя қилганлар, уларнинг қарашлари ва фаолиятлари Германиянинг сиёсий ва маънавий муҳитига таъсир қилган. Бундан ташқари, Вильгельм фон Гумбольдт ва Лоренц Штейн ғояларини алоҳида таъкидлаб ўтиш жоиз. **Гумбольдт** (1767-1835) 1792 йилда ёзилган «Давлат фаолиятига чегара қўйиш тажрибаси» номли асосий сиёсий асарида давлат масаласига инсонпарварлик индувидуализм нуқтаи назарида ёндашади. Ушбу асарда давлатда инсоннинг ўз ўрнини топиши масаласи асосий вазифа сифатида қаламга олинади.

XVIII асрда бошланган ижтимоий фанни Гумбольдт қўллаб-қувватлаган. Бу фан давлат ва жамиятнинг белгиларига кўра табақаланиши билан боғлиқ. Ушбу табақаланиш чегараси сифатида қуйидаги фарқлар майдонга чиқади: 1) миллий ташкилотлар тизими (ташкилотлар, уюшмалар ва бошқа бирлашмалар) ҳамда давлат институтлари ва хизматлари; 2) табиий ва умумий ҳуқуқ ҳамда бевосита давлат томонидан яратиладиган позитив ҳуқуқ; 3) инсон ва фуқаро.

Гумбольдт жамият ва давлат ўртасида чегара белгилар экан, уларнинг бир хил даражада эмаслигини таъкидлайди. Унинг нуқтаи назарича, жамият давлатга нисбатан, инсон ва фуқарога нисбатан кенгроқ тушунчадир. Шунинг учун ҳам табиий ва умумий ҳуқуқ давлат томонидан қабул қилинадиган қонунларни ишлаб чиқишда ягона асос бўлиб хизмат қилиши лозим. Давлатнинг мавжуд бўлишидан асосий мақсад жамиятга хизмат қилишдир. Лекин жамият тушунчаси негизида, Гумбольдт назарида, жамиятнинг ҳар бир аъзоси, яъни индивид туради. Шунинг учун «давлат тузуми инсон камолотининг воситаси, холос» деган тезис амал қилади.

Гумбольдт минимал давлат концепцияси тарафдори бўлган дастлабки буржуа либералистларидан биридир. Гумбольдтнинг фикрича, давлатнинг функциялари иложи борича тор доирада бўлиши лозим. Давлат ҳокимияти доираси қанчалик кенг бўлса, индивидлар иттифоқининг эркинлиги шучалик тор бўлади. Давлатнинг кучайиши инсонларда туғулажак эркинликнинг ўсишига тўсиқ бўлади. Гумбольдт давлат функцияларининг кенгайишига қарши чиққан бўлса-да, унинг айрим ижтимоий ҳимоя функцияларининг зарурлигини тан олади. Шунинг учун у фуқароларни давлатга, қонунларига ҳурмат ва итоатда бўлишга

чакиради. Давлатнинг заруратини тушунган Гумбольдт бошқа анархист таълимотчиларидан фарқ қилади. Немис мутафаккирининг бу соҳадаги ғоялари ҳозиргача ўз аҳамиятини йўқотган эмас.

Лоренц Штейн (1815-1890) давлат, ҳуқуқ, бошқарув, жамият ҳақида бир қанча изланишлар олиб борган. Унинг «1789 йилдан то ҳозирги кунгача Францияда ижтимоий ҳаракатлар тарихи», «Бошқарув ҳақида таълимот» асарларида Германияда давлат ва ҳуқуқ ҳақидаги фаннинг ҳозирги даври ва истиқболи баён этилган. Штейннинг концепциясида жамият мустақил ўзига хос ижтимоий уюшма сифатида гавдаланади. Индивидлар бирликда ҳаракат қилар эканлар, ундаги инсонлар бир-бирларига нисбатан доимо ва ҳар тарафлама қарам бўладилар. Жамиятнинг ўзига хос хусусияти эса ундаги ҳар бир аъзо ўзининг хоҳиш-иродасига таяниб ҳаракат қилади. Бу концепция орқали Штейн жамиятда эркинлик йўқлигини таъкидлайди. Штейннинг қатъий хулосаси қуйидагича: жамият амал қиладиган тамойил бу эрксизликдир. «Давлат, — дейди Штейн, — бу барчанинг хоҳиш-иродаси натижасида пайдо бўлган. Шунинг учун у фақат жамиятга хизмат қилиши керак. Бундай ташкилот давлат бўлгани учун фақат унгагина эркинлик берилмоғи лозим. Эркинлик бу шундай тамойилки, давлат унга доимо таянади».

Штейннинг фикрича, жамият ва давлат доимо бир-бирига таъсир этади ҳам. Бунда жамият давлатни ўзининг тамойилларига хос равишда мослаштиришга ҳаракат қилса, давлат эса, аксинча, ўзига мос бўлган ижтимоий тузумни яртишга ҳаракат қилади. Давлат жамиятдан устун турар экан, жамиятнинг «хўжайини» ва «устози» бўлиши керак. Фақат давлатнинг ижро этувчи ҳокимияти қонун чиқарувчи ҳокимиятга аниқ ва оқишма бўйсунган тақдирда, давлат ўзининг асосий вазифасини бажарган бўлади. Бундай субардинация оддий давлатни ҳуқуқий давлатга айлантиради ва сифатини сақлашни кафолатлайди.

Штейн ҳуқуқий давлат тарафдоридир. «Бошқарув ҳуқуқи конституция ва қонунларга таяниш керак», — дейди у. Штейн бундай давлатни конституциявий монархия шаклида кўради. Конституциявий монархияда ижро этувчи ҳокимият қонун чиқарувчи ҳокимиятга бўйсунуши назорат қилувчи бу монархдир. Фақат монархгина жамиятда инсонларнинг манфаатларини таъмилаб бериши мумкин. Конституциявий монархияда ижтимоий ислоҳотлар ҳам ўтказилиши лозим. Бундай ислоҳотлар натижасида қуйи табақа аҳолисининг мақоми, уларнинг унумдорлиги, савияси ва ҳаётий

эҳтиёжлари ортади. Штейннинг давлата меҳнаткашлар фойдасига ижтимоий ислоҳотлар амалга ошириш лозимлиги ҳақидаги ғоялари кўплаб инқилоб тарафдорлари томонидан қораланди.

Позитивизм сиёсий-ҳуқуқий мафқураси. О.Кантнинг сиёсий таълимоти. Социологик оқим вакили — Г.Спенсернинг сиёсий-ҳуқуқий қарашлари

Позитивизм (французча *positivisme*; лотинча *positivus* — ижобий) XIX асрнинг ўрталаридан бошлаб Ғарб мамлакатларида кенг тарқалган ва илмий-маънавий, ижтимоий-мафқуравий муҳитда катта таъсир кучига эга бўлган фалсафий оқим ҳисобланади. Ўша даврларда позитивизмни француз файласуфлари О.Конт, А.Бергсон, инглиз файласуфлари Г.Спенсор, С.Миллер томонидан фалсафий тафаккур майдонига олиб кирилган эди.

Позитивизмнинг келиб чиқишида математика, физика, химия, биология каби аниқ фанларнинг ривожланиши муҳим аҳамият касб этган. Шунинг учун ҳам дастлабки даврлардаёқ О.Конт позитивизм илмий билимларни фалсафий билимлар сифатида таҳлил қилишни талаб қилиб чиққан. У фақат далилларга суянган аниқ ижобий билимлардан иборат бўлган янги илмий билиш методини яратиш зарурлигини уқтирган.

Огнюст Кантнинг сиёсий таълимоти алоҳида аҳамиятга молик. Дарҳақиқат, О.Конт (1798-1857) пазицив фалсафа асосчиси, шунингдек, «социология», «социал физика» истилоҳларини яратган файласуф олим. Кантнинг асосий меҳнати унинг 1830-1842 йиллар орасида чоп этилган олти томли «Фалсафа курси» асаридир. У пазицив фалсафанинг асосий вазифаси барча нарсаларнинг табиий қонунларга бўйсунушида деб кўрсатади. Кантнинг фикрича, тарихнинг ривожланиши уч оскичда тасаввур қилинади: теологик, метафизик ва позитив. Биринчи босқичда инсон ҳодисаларнинг сабабини илоҳиёт билан боғлиқликда кўради, иккинчи босқичда бу ҳодисалар асосига мавҳум (абстракт) моҳиятларни (масалан, табиатни) кўяди, учинчи босқичда эса тажрибавий, амалий жиҳатдан фойдали билимни эътироф этади.

Конт ўзининг сиёсий қарашларини консерватив ҳимоя позициясидан туриб исботлашга уринган. Унинг таълимотича, жамиятда рўй берадиган барча ахлоқий-сиёсий инқирозлар, қолаверса, жамиятда инқилобий кайфиятнинг пайдо бўлишига асосий

сабаб — бу фикрдаги чуқур қарама-қаршилик ҳамда умумий ғоянинг йўқлигидир. Конт, агар фикрлар яқдиллигига эришилса, тегишли ташкилотлар пайдо бўлади, дейди. Контнинг ҳуқуқ ҳақидаги тасаввури бўйича ахлоқий ва ижтимоий нормаларга бўйсунмиш инсоннинг ҳуқуқини чеклаб қўймайди.

Конт таъбирича, ҳеч қандай ҳуқуқ ва ҳеч қандай қонунларга бўйсунмайдиган эркинлик беъмани анархияни келтириб чиқаради. Илоҳий ҳуқуқлар йўқ экан, инсоний ҳуқуқларга бўйсунмиш лозим. ҳар бир инсон ҳуқуқни тан олиши ва ўзининг бурчини бажариши лозим. Инсоннинг оилага боғланганлиги бутун бир инсониятга тегишли бўлмайди. Шунинг учун Конт инсонни ватанпарварлик, ватанга муҳаббат руҳида тарбиялаш лозимлигига алоҳида урғу беради. Зотан, «Ватан ҳисси бу унинг эгаси бўлмиш халқни севмоқ, ҳурмат қилмоқ, қадрига етмоқ ва эътироф этмоқ демакдир. Ватан бу халқнинг ўтмиши, бугуни ва келажагидир. Бу унинг маданияти, маънавияти, маърифати, тили, дини, феъл-атвори, ота-боболаридан қолмиш олтин мероси, томирларида гупуриб турган, аждоддан авлодга ўтиб келатган покиза қони, тарихидаги муҳим босқичлар, буюк давлат қуриш мақсадида олиб бораётган курашидир»⁴¹.

Ватан туйғусини теран идрок этган Конт ўз замонасида рўй бериб турган ижтимоий тартибсизликларнинг сабаби майда буржуазия аҳолисининг халқни кўр-кўрона ёмон кўриши оқибати эканлигини таъкидлайди.

Конт нуқтаи назарига кўра, ҳақиқий фалсафа уч синф, яъни фикр, эҳтирос ва ҳаракатнинг тизимлашувидан ташкил топади. Ушбу уч асос жамиятда ирқий ҳамда бошқа ўзгаришларга сабаб бўлади. Инсониятнинг ҳақиқий бахти бу «ҳар қандай кучни реал тартиб ўрнатишга сарфлашдир», Фалсафанинг умумий фундаментал мақсади ва мажбурияти инсон ҳаётидаги барча жабҳаларни мувофиқлаштириш, бошқариш эмас, айнан мувофиқлаштиришдир. Фалсафанинг функцияси ўзини табиий фалсафани мужассам қилган сиёсат, ахлоқ функциялари билан қоришиб кетади. Конт била туриб христиан динидаги худони рад этади ва олий мавжудот ҳисобланувчи инсоният динини тарғиб этади. Унинг фикрича, олий мавжудот — бу қадимги, истиқболдаги ва ҳозирги инсонларнинг мажмуасидир. Улар умумий тартиб-қоидаларнинг такомиллашишига хизмат қиладилар. Конт бу билан ҳар бир инсон инсониятнинг бир бўлаги эканлигини

⁴¹ Иброиимов А., Султонов Х., Жўраев Н. Ватан туйғуси. Т., «Ўзбекистон», 1996, 146-147-бетлар.

этироф этади ва индивидуаллик тарафига ҳар қандай чекинишни рад этади.

Зеро, «инсон оламари олам бўлиб, унинг қалб тўлғонишлари, идроки, тафаккур кучи ва туйғуларининг бепоёнлиги, ҳиссиёти ва эҳтиросининг жўшқинлиги олдида ташқи олам рангсиз ва бемажолдир». Шунинг учун ҳам «инсон яралибдики, ҳамиша оламни англашга, дунёнинг турфа мўъжизаларини билишга интилади. Бу ҳол унинг мавжудот сифатида ўзига хослигини идрок этиш ва тафаккурга таяниб яшашини кўрсатади»⁴².

Герберт Спенсер (1820-1903) — инглиз файласуфи, социолог, позитивизм асосчиларидан бири. Позитивист сифатида Спенсер Конт изидан бориб, фалсафа ҳам фан нима билан шуғулланса, шу нарса билан шуғулланади, аммо у фанлар йиғиндиси эмас, балки умумлаштирилган билимлар тизимидир, деган фикрни илгари суради. Бу Спенсер ўз фалсафий қарашларида О.Конт позитивизимини янада ривожлантирганлигидан далолат беради. Айни чоғда у Контнинг «уч босқичли» қонуниятига қўшилмайди ва француз мутафаккирларининг янги ижтимоий тузумни орзу қилиб кутиш билан боғлиқ позитив сиёсат борасидаги фикрини инкор этади. Спенсер фикрича, инсон нарса ва ҳодисаларнинг моҳиятини била олмайди, фақат уларнинг ташқи, позитив, яъни ижобий томонларини ўрганиш мумкин. Либерал радикализм тарафдори бўлган Спенсер социологияга жамият ва давлат ҳақидаги, уларнинг эволюция қонуниятларига асосланганлиги тўғрисидаги илмий билимлар соҳаси сифатида қарайди. Шунинг учун ҳам у жамиятнинг синфий тузилишини ва унда турли маъмурий органларга ажратишни жонли тана аъзолари ўртасидаги вазифаларнинг тақсимланиши билан айнан бир хил деб ҳисоблайди. Инқилобни ижтимоий организмнинг «касаллиги» деб билади. Файласуф социализмни танқид қилар экан, бундай тузум қарор топган тақдирда ҳам бюрократик социализмдан бошқа нарса бўлмаслигини олдиндан башорат қилади.

Шунингдек, Спенсер ибтидоий маданиятни ўрганишга катта ҳисса қўшган, этнографияда эволюцион мактабнинг вакиллари билан бири бўлган, диний эътиқодларнинг келиб чиқиши ва ривожланиши назариясини ишлаб чиққан.

«Синтетик фалсафа тизими» Спенсернинг асосий йирик асари бўлиб унда инглиз мутафаккирларининг фалсафий, сиёсий ва

⁴² Иброиимов А., Султонов Х., Жўраев Н. Ватан туйјуси. 355-бет.

ҳуқуқий қарашлари теран ифодасини топган. Шунингдек, ушбу асар эмпрократицизм ва неопозитивизмга ҳам маълум даражада таъсир кўрсатган.

Позитивизм ғоялари, Конт, Спенсер ва бошқа позитивистларнинг умумсоциологик таълимотлари ўтган асрнинг охирида Россияда кенг ёйилди. Айниқса уларнинг институционал, сиёсий-ташкилий ва илмий-амалий ислоҳотларга қаратилган таълимотлари XIX—XX ижтимоий ривожланишга катта хизмат қилди.

XIX асрда Россиядаги сиёсий ва ҳуқуқий таълимотлар. Сперанский, Карамзин, Пестель ва Муравьевларнинг сиёсий- ҳуқуқий қарашлари

Россияда Александр И подшолиги даврида сиёсий режим ўзгара бошлади. Унинг замонасида либерал фикр юритувчи кишилардан ташкил топган «Ёш дўстлар» тўғараги вужудга келган эди. Оқибатда бу тўғарак «Эълон қилинмаган комитет» деб атала бошлади. Бу комитет аъзоларини, уларнинг қарашлари ва фаолиятлари кўра, юқори доираларда «Якобин шайкаси» деб атар эдилар. Бу комитет билан биргаликда Александр И бир қатор либерал қонунлар қабул қилди. Шундай қилиб, Александр И подшолиги даврида ислоҳотлар лойиҳалари вужудга келиши ва рус жамиятининг илғор, ўқимишли қисмида конституциявий кайфият вужудга келишига ёрдам берувчи, шароит яратувчи ҳолат юзага келди.

Сперанский, Карамзин, Пестель, Муравьев ва бошқа рус донишмандларининг сиёсий-ҳуқуқий қарашлари ҳам шу даврда шаклланди.

Михаил Сперанский (1772-1839) Владимир губерниясида Черкутино қишлоғида кичик диндор Третьяков оиласида туғилди. Ёш Михаил Владимир-Суздаль маънавий семинариясини тугатди. Унга Сперанский (лотинча сперанто—умид) деган ном берилди ва у энг яхши уч ўқувчининг бири сифатида Санкт-Петербург маънавий семинариясига математика, физика, риторика, фалсафа фанлари бўйича ўқитувчи сифатида юборилди. 23 ёшида Михаил Михайлович бу семинариянинг ректори бўлди. Кейин эса бош прокурор А.Б.Курагин хизматида кирди ва бу ерда у маслаҳатчи мансаби даражасигача кўтарилди. Александр И Сперанскийни саройга жалб

қилди. Саройда Сперанский юқори мансабларда ишлади, охиргиси давлат котиби мансаби эди. У 1816 йилда Пенза губернатори этиб тайинланган бўлса, 1819 йилда Сибирь губернатори қилиб тайинланди. 1820 йилда Сперанский Санкт-Петербургга қайтиб келди. 1826 йилда эса Николай II унга Россия империяси қонунлари мажмуини тузишни топширди. Сперанский бошчилигидаги комиссия қонунлар мажмуини тўрт йилда 45 томдан иборат ишлаб чиқди. Уч йилдан кейин эса амалда бўлган қонунчиликни кодификацияловчи 15 томли китоб нашр этилди.

Сперанский 1839 йилда вафот этди. Унинг замондоши шоир Пётр Вяземский бу давлат арбобини, «юксак мартабали чиновник», дея тавсифлайди.

Сперанский диндор сифатида худони бутун Ер юзининг олий қонун чиқарувчиси деб ҳисоблайди. Давлатнинг шартномавий (худо иродасини татбиқ этувчи шартнома) концепциясини у гипотеза тарзида кўриб чиқди. Сперанский фикрича, Россия ўзининг тарихий ривожланиши, бўйича уч поғонани босиб ўтди:

1) Ўрта асрларда — удель; 2) янги даврда — мутлақ монархия; 3) ҳозирги даврда — юқори ҳокимиятни конституциявий чекловчи ва ҳамма фуқароларга сиёсий, фуқаролик ҳуқуқлари берилишини талаб қилувчи (шахс хавфсизлиги, мулк хавфсизлиги, шахсий сиёсий ҳуқуқлар таъминланиши) саноат ҳолати. Унинг таъбирича, Россия Ғарб давлатлари каби инқилобий йўл билан эмас, балки тўғри қонунлар орқали эволюцион йўл билан ўтиш керак. Давлатни ислоҳ қилиш 2-3 йилда эмас, балки 10 йиллаб, ҳатто асрлар давомида қурилади. Давлат шакллари лойиҳаларида Сперанский конституциявий монархияни орзу қилди. ҳокимият амалга оширилишининг қонунийлигини у ҳокимият бўлиниши зарурияти билан боғлади. Қонунчилик ҳокимият қонунларни муҳокама қилувчи ва қабул қилувчи икки палатали Думага топширилиши керак. Ижро ҳокимиятининг бошлиғи монарх фаолиятида иштирок этади. Лекин ҳеч қандай қонун Думанинг розилигисиз чиқарилиши мумкин эмас. Солиқлар қабул қилиниши Думада ўргатилади. Шунинг учун монарх қонунларни бузиши ва йўқ қилиб ташлаши мумкин эмас. Суд ҳокимияти олий суд органи — Сенат ва присяжныйлар судини ўз ичига олувчи суд тизими орқали татбиқ этилади. Уч ҳокимият — қонун, ирода, ижро давлатни, инсон ўз организмни бошқаргани каби бошқаради.

Сперанский монарх томонидан тайинланувчи шахслардан ёки сайлов қонунларига кўра сайланувчи шахслардан таркиб топган ҳокимиятларнинг Давлат Кенгашида биргаликда ҳаракат қилиши учун уларни бирлаштириш имкониятини ҳам кўзда тутди. Давлат Кенгаши подшоҳ раислигида мажлис олиб боради, у қонунчилик ташаббуси ҳуқуқига эга лекин қонунлар бевосита Давлат Думаси томонидан тасдиқланади. Давлат Думаси қонун чиқариш статусига эга бўлади. Маҳаллий ҳокимият ташкилоти юқоридан қуйига қараб бошқарилувчи коллегиял бошқарувни кўзда тутди: губерния, уезд, волость — вакиллик органлари ҳисобланади. Бундай давлат қурилишида тартиб қонунлар ёрдамида ҳимоя қилинади. Сперанский Афлотун идеали (файласуфлар бошқаруви) га қарши чиқиб, бу масалада Арасту изидан боради ва давлатни одамлар эмас, қонунлар бошқариши керак, деб ҳисоблайди.

Унинг фикрича, ўзининг лойиҳаси бўйича шаклланган давлатда фуқаролар ҳуқуқини энг яхши йўл билан ҳимоя қила олишлари мумкин бўлади. Ш.Монтескье сингари Сперанский ҳам фуқаролик ҳуқуқлари ва сиёсий ҳуқуқларни қуйидаги тушунчалар орқали таҳлил қилади: сиёсий қуллик ва сиёсий эркинлик, фуқаро қуллиги ва фуқаро эркинлиги. Сиёсий қуллик деганда у «битта шахснинг иродаси — ҳамма учун қонун» деган ҳолатни тушунади. Сиёсий эркинлик эса — ҳамма ва ҳар кимнинг қонунларга бўйсунуши ва ҳаммага сайлов ҳуқуқининг берилишидир. Фуқаро қуллиги деганда у бир синфнинг иккинчи синфга бўйсунушини тушунади. Фуқаро эркинлиги, унинг фикрича, жамиятдаги ҳамма табақаларнинг қонунга асосланган ҳолда бир-биридан мустақиллигидир. Сперанский бу тушунчалар ўртасидаги боғлиқликларни таҳлил қилар экан, сиёсий эркинлик ўзининг таркибига кўра катта мазмуна эга ва шунинг учун фуқаро эркинлигига пухта замин ҳисобланишини айтади. «Жамиятдаги ҳеч қандай куч давлатда сиёсий эркинликни ўрнатмасдан туриб, фуқаро эркинлигини амалга ошира олмайди», аксинча, агар давлатда сиёсий эркинлик ўрнатилса, фуқаро қуллиги ўз-ўзидан барҳам топади. «Фуқаролар ҳуқуқи сиёсий ҳуқуқларга асосланиши керак, фуқаролик қонуни сиёсий қонунсиз мавжуд бўла олмайди!» — дея урғу беради Сперанский. Давлатда Конституция ҳамма эркинликларнинг кафолати ҳисобланади ва унга асосланган ҳокимият бўлишини ифода этади. Россиянинг эркинликка интилишини назарда тутган Сперанский Россия учун янги тартиблар ўрнатиш вақти етиб

келганлигини, Россияда ривожланиш суръатлари бошқа давлатларга қараганда тез кетаётганлигини аниқлаб беради.

Қонунга асосланган конституциявий монархия малакали чиновник аппарати таяниши керак. Бундай лойиҳани амалга ошириш учун Сперанский чиновниклар тўғрисида иккита қонун ишлаб чиқди: 1. 1809 йил 3 апрелда «Сарой унвонлари ҳақида». 2. 1809 йил 6 августда «Чиновникларни имтиҳондан ўтказиш тўғрисида». Бундай қонунлар орқали мансабни эгаллаш ва хизмат даражаларини олиш учун зарур шартлар ўрнатилди: олий маълумотлилиқ ҳақидаги диплом, кўплаб предметлар рўйхати бўйича даража олиш учун имтиҳон топшириш шулар жумласидан. Сарой унвонлари энди даражалар олиш ва хизмат бўйича кўтарилиш учун асос бўлиб ҳисобланмай қолди. Дворянлар учун хизмат қилмай туриб, мартабага эришиш, шуҳрат қозониш, мумкин бўлмай қолди. Сперанский жамиятнинг табақавий тузилишини таҳлил қилар экан, табақаларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятларини мустақамловчи ҳуқуқий ислоҳот таклифини киритди.

Ўзининг лойиҳаларида у дворянларга барча сиёсий ва фуқаролик ҳуқуқлари билан бирга, эгаллаб турган ерларига солиқларни тўлаш мажбуриятини юклаган ҳолда, ерга ва крестьян аҳолисига эгаллик қилиш бўйича қўшимча ҳуқуқларини ҳам берди. Ўрта табақага эса ҳамма фуқаролик ҳуқуқларини берди, мулкнинг ҳажмидан келиб чиққан ҳолда, сиёсий ҳуқуқларини берди. Ишчиларга фақат фуқаролик ҳуқуқларини берди. Крепостной ҳуқуқини Сперанский қоралаган.

Сперанский лойиҳалари дворянлар томонидан қаттиқ танқид қилинади. Оқибатда буюк чиновник хизматидан четлаштирилиб, сургун қилинди. Унинг лойиҳаларини Александр II қисман амалга оширди, юқори ҳокимиятнинг чегараланиши эса юз йилга кечикди.

Николай Карамзин (1776-1826) Симбирскда, ўрта ҳол помещик оиласида дунёга келди. Карамзин бадиий ижод билан шуғулланган. У нашриёт ишида ҳам фаол қатнашган. 1803 йилда Карамзин нашриёт билан хайрлашиб, «Россия давлатлари тарихи»ни яратишга эътиборини қаратади. У ўзининг ниятини амалга ошириш мақсадида Александр I дан историограф унвонини олди. Карамзин тиранни ва тирания бошқарувини қоралайди. Карамзин тарихининг тўққизинчи томи Иван IV нинг тирания подшолигини қоралашга бағишланган. Унинг сиёсий концепцияси «Россия давлатлари тарихи» асарида ўз аксини топди.

Унинг подшо Алксандрга ёзган «Қадимги ва янги Россия ҳамда унинг сиёсий ва фуқаролик муносабатлари ҳақидаги мактубида бу концепция ўзининг аниқ ифодасини топди. Мактубнинг асосий мавзуси Россияга фойдаси тегиши мумкин бўлган бошқарув шакллари ҳақида эди. У Иван VI бошқарувини таҳлил этар экан, тиранияни танқид қилади. Карамзин бундай тирания оқибатида нафақат ерлар бўшаб қолганлигини, балки одамлар ўта камбағаллашганлигини айтади. Унинг уқтиришича, тирания бошқаруви табиий қонунларни бузади.

Карамзин республика бошқаруви тарафдори эканлиги ва монархия даврида ҳам республикачи бўлиб қолишини таъкидлайди. Давлат ва жамият ҳаётининг ташкилотчиси сифатида унга республика тушунчаси фуқароларнинг эркинлик ва хавфсизликка эришишлари маъносини англатади. Карамзин иродали кучи монархдир. У ўз фаолиятида қонунларга, ўз мамлакати халқининг маънавий тарбиясига ва сиёсий маърифатига таяниши керак.

Карамзин ҳокимият бўлинишига қарши чиқади. У: «Империядаги иккита ҳокимиятни қафас ичида бир-бирини еб қўйишга шай турган шерга ўхшатади», дейди. Карамзин фикрича, ҳукмдор битта шахсда бутун ҳокимиятни бирлаштиради!

Сперанский бошқарув ва ҳокимиятнинг ислоҳ қилинишини таклиф этган бўлса, Карамзин шакл эмас, одамлар муҳим деб ҳисоблайди. У жойларда ҳокимият губернаторлар томонидан амалга оширилиши ва бунинг учун 50 нафар ақлли ва ваколатли шахс топишни маслаҳат беради. Карамзин мактубда давлат аппаратини танқид қилиб, ҳамма даражалардаги чиновникларнинг порахўр эканликларини, жавобгарликни ҳис қилмасликларини айтган.

Бу ҳолатни яхшилаш учун у янги муассасалар эмас, балки билимли, махсус ўқитилган кадрлар зарурлигини уқтиради. Яхши давлат бошқаруви учун марказий ҳокимият ваколатини кучсизлантириб, жойлардаги ҳокимият ваколатини кенгайтириш керак. Чунки маҳаллий ҳокимиятгагина жойлардаги аҳвол яхши аён. Карамзин фикрича, ҳукмдорнинг маънавий ҳукуматларига эътибор бериш керак. Ғарб давлатларидаги монархни чекловчи қонунларни танқид қилади. Лекин бу дегани олий ҳокимият фаолиятида қонунийлик принципини рад этиш дегани эмас. Карамзин инқилобий йўл билан эришилувчи янгиликларга, ислоҳотларга қарши чиқади. У бундай йўл Россия олдидаги муаммони ҳал қила олмайди деб ҳисоблайди. Лекин Карамзин Россияни Ғарбга қарши қўймайди.

Карамзин табиий ҳуқуқ назарияси тарафдори бўлиб, давлатда фуқаролик қонунлари табиий қонунларга мос келиши кераклигини таъкидлайди. Унинг фикрича, Россия қонунлари инкорпоратив йўл билан ва кодификациялаш орқали тартибга солини керак. Карамзин қонунлар тизимга солиниб, шарҳлар берилган йирик қонунлар мажмуи чиқарилишини хоҳлайди.

Карамзин халқнинг таълим олиши, ахлоқий-маънавий тарбиясини ошириши керак деб ҳисоблайди. Айти чоғда у Россияда олий фанларга қизиқувчилар йўқлигини айтади. Масалан, судьяларга юриспруденция асослари керак, уларга Рим ҳуқуқини ўргатишга ҳали бизнинг Ватанимиз билим даражаси тайёр эмас, дейди Карамзин. Унинг фикрича, ҳозир фақат давлат фойдаси учун ҳар бир инсондан ўзи танлаган хизмати, касбига яраша билимларни талаб қилиш керак. Карамзин бу фикри билан Сперанскийнинг мансабдор шахсларнинг билимини ошириш учун уларни имтиҳондан ўтказиш лозимлиги ҳақидаги таклифига қарши чиқади.

Карамзин жамиятнинг табақавий тузилишига ҳам эътиборини қаратади ва уларни қуйидаги турларга ажратади: рухонийлар, дворянлар, савдогарлар крестьянлар ва оддий халқ. Дворянларни у алоҳида имтиёزلардан фойдаланувчи ҳурматга лойиқ табақа ҳисоблайди. Карамзин рухонийлар билим берувчи табақа, шунинг учун улар юқори маънавий салоҳиятга ва билим даражасига эга бўлишлари керак. Карамзин табиий ҳуқуқ назарияси тарафдори бўлганлиги учун ҳар бир одамнинг эркинлиги унинг табиий ва ажралмас ҳуқуқи деб билади. Унинг фикрича, крестьянларнинг олдинги эркинлигини сўрашлари адолатдандир. Лекин уларни ҳозирги ҳолати ишончсиз. Чунки уларнинг ери бўлмагач, эркинликка эришганидан сўнг ишсиз қоладилар. Шунинг учун улар помещиклар қўлида ишлашга мажбур. Крепостнойликнинг йўқ қилиниши тартибсизликларга олиб келиши мумкин. Крестьянлар аҳволини яхшилаш учун улар устидан помещикнинг адолатли ҳукмронлик қилиши мақсадга мувофиқ. Лекин Карамзин томонидан таклиф этилган ислохотлар муваффақият келтирмайди. Чунки у Россия иқтисодида крепостной ҳуқуқнинг келажиги йўқлигини тушунмайди. Ташқи сиёсат борасида Карамзин тинчлик муносабатлари тарафдоридир. Давлат сиёсий тузилишига кўра, Россия фақат зарур бўлгандагина урушга кириши мумкин. У - тинчлик сақлаш тарафдори. Шу боис армиянинг сонини қисқартириш, ҳарбий қишлоқларни йўқ қилиш кераклигини айтади.

Карамзин мактуби қаттиқ танқидга учради. Шунинг учун мактуб замондошларига номаълум бўлиб қолди.

Павел Пестель (1793-1826) Москвада йирик чиновник оиласида дуёга келди. Германиядаги Пажес корпусида ўқиган.

1821 йилда унинг олдида ҳарбий соҳада шуҳрат топиш имконияти очилди. Лекин у бошқа ҳаёт йўлини танлаб, Жанубий жамиятни ташкил этади ва келгуси ҳаракатларининг назарий дастури учун «Рус ҳақиқати»ни яратади. Пестелнинг фалсафий қарашларига мувофиқ, у материалст ва атеист эди. У ижтимоий қарашларига кўра, одамлар табиий ўзаро тенг ҳуқуқлидирлар ва улар меҳнат тақсимооти асосида ўзларининг талаб ва эҳтиёжларини қондирадилар. «ҳукумат, — дейди у, — халқ учун унинг манфаати учун энг яхши воситаларини танлашга мажбур. Халқ эса ҳукуматдан халқнинг умумий манфаати учун интилишини талаб қилиш ҳуқуқига эга. Давлат ҳукумат ва халқнинг ўзаро ҳуқуқ ва мажбуриятлари тенглиги асосида қурилмоғи керак. Агар бундай тенглик йўқотилса, давлат касаллик ва зўравонлик ҳолатида бўлади. Шу боис шундай қонун яратиш керакки, ушбу қонун тинчликни ушлаб туриш воситаси бўлмоғи лозим».

Пестель фикрича давлатнинг мақсади ҳамма ва ҳар кимнинг яхши ҳолатида бўлишидир. Бунга фақат қонунлар асосида эришилади. Барча қонунларни Пестель уч гуруҳга бўлади: маънавий, табиий ва фуқаролик. Маънавий қонунлар маънавий ҳаётни табиий ҳаёт билан боғлаб туради. Табиий қонунлар табиат талаблари ва табиий заруриятдан келиб чиқади, ҳар бир одам унга бўйсунishi керак бўлади. Давлат қонунлари табиий ва маънавий қонунларга мос ҳолда чиқарилиши лозим. Фуқаролик қонунлари шундай чиқарилиши керакки, индивид манфаати жамият манфаатига зид келмаслиги даркор. Умумманфаатга қарши ҳар қандай ҳаракат жиноятдир. Адолат асосига қурилган жамият қонунлар ҳукмронлиги остида бўлиши лозим.

«Рус ҳақиқати» Россияда ижтимоий ўз сиёсий ўзгартиришлар режасини таклиф этади.

Ер табиий ҳуқуқ бўйича ҳамманинг мулки ва унда ҳар бир киши ўз мулкига эга. Замонавий қонунларга кўра, хусусий мулк ва мулк ҳуқуқи ўрнатилган. Пестелнинг режаси ерга нисбатан мулк ҳуқуқини барҳам топтириш эмас, балки россияликларни мулкдорларга айлантирилишини назарда тутди. Бутун ерни икки қисмга бўлади: ижтимоий мулк ва хусусий мулк. Ижтимоий мулк даҳлсиздир. Ер

жамият (волость) аъзоларига бўлиб берилади. Шундай қилиб, ҳамма россияликлар ер эгаларига айланадилар.

Пестелнинг сиёсий идеали республикадир. Пестель давлатда юқори ҳокимиятни ташкил этилишида олий қонунчилик ҳокимияти ва ижро ҳокимиятига бўлади. Олий ҳокимият Халқ вечасига, ижро ҳокимияти Давлат думасига берилади. Сайлов ҳуқуқидан эса 20 ёшга тўлган эркак жинсига мансуб барча шахслар фойдаланадилар. Халқ вечаси бир палатали орган бўлиб, 5 йилга сайланади. Халқ вечаси уруш эълон қилади ва тинчлик сулҳи тузади ҳамда асосий қонунларни қабул қилади. Ижро ҳокимияти — Давлат думаси — 5 йилга сайланувчи 5 кишидан иборат бўлади ва уларнинг бири бир йилга президент этиб сайланади. Олий собор — боярлардан таркиб топувчи 120 кишидан иборат ҳамда улар ҳокимиятнинг қонунчилик ва ижро фаолиятида иштирок этишмайди. ҳар бир қонун Олий соборга тасдиқлаш учун юборилади. Олий собор тасдиғидан ўтган қонун юридик кучга эга бўлади. Олий собор ҳар бир вазирликка назорат функциясини амалга ошириш учун аъзоларини юборади. Шундай қилиб, Пестель фикрича, Собор Халқ вечаси ва Давлат думасини қонун чегарасида ушлаб туради. Собор истаган чиновникни мансабини суиистеъмол қилганлиги учун судга бериш ҳуқуқига эга.

Пестель лойиҳаси бўйича Россия 10 та область, 3 та уделга бўлиниши керак. Унинг таъбирича, область 5 та губернияга, губерниялар уездларга, уездлар волостга бўлинади. Россия давлатини ташкил этувчи қабилалар умумий рус халқини ташкил этади. Пестель рус пойтахтини Нижний Новгородга кўчирилишини таклиф қилади, чунки у Россия маркази ҳисобланади.

Табақавий имтиёзлар титул унвонлар йўқ қилинади ва ҳамма Россия фуқароси деб тан олинади.

«Россия ҳақиқати»да шахс даҳлсизлиги, тенглик, сўз, виждон эркинлиги каби умумдемократик ҳуқуқ ва эркинликларга катта аҳамият берилади. Партиялар тузиш халқ бирлигини бузади деб умуман таъқиқланади. Бу лойиҳаларни амалга ошириш учун, Пестель фикрича, монархияни барҳам топтирувчи, подшоҳ ҳукумати аъзоларини жисман йўқ қилувчи ҳарбий инқилобий тўнтаришни амалга ошириш озим бўлади. Янги давлат қурилиши диктатор бошчилигидаги 10-15 йилга тайинланувчи Муваққат Олий раёсатга топширилиши керак.

Никита Муравьёвнинг сиёсий қарашлари француз маърифатпарварлик ва сиёсий таълимоти таъсирида шаклланди.

Ўзининг ижтимоий ва сиёсий режасини у конституция уч лойиҳасида акс эттирди. Муравьёв АҚШ конституциясини Франция конституциясини ва декларациясини яхши биларди.

Муравьёв табиий ҳуқуқ назарияси тарафдори бўлганлиги учун мутлақ монархияни қоралайди ва бу бошқарув шаклини нотабиий ҳисоблайди. Россия халқи эркин ва мустақилдир. У ҳеч қандай шахсга ва оилага тегишли эмас, ҳокимият манбаи халқдир. ҳар бир халқ ўз давлатини шартномага кўра вужудга келтиради, лекин суверенитетини сақлаб қолади ва табиий ҳуқуқларни йўқотмайди. Эркинлик — бу қонун билан йўл қўйилган ҳамма хатти-ҳаракатларини амалга ошириш дегани эмас, балки инсоннинг ажралмас ҳуқуқларига мос келувчи қонунларга эга бўлишидир. Муравьёв крепостной ҳуқуқни йўқотиш тарафдори ҳисобланади. Шунга кўра, Россиянинг бутун аҳолиси тенг ҳуқуқлидир, мансаб ва синфлар йўқ қилиниши лозим. Унинг фикрича, ягона солиқ тизими ўрнатилиши керак. 18 ёшдан 60 ёшгача бўлганлар солиқ тўлайдилар, ҳаммага сўз, виждон эркинлиги, хоҳлаган касби билан шуғулланиш каби тенг ҳуқуқ ва эркинликлар берилади.

Муравьёв таълимотига кўра, Россия учун энг яхши давлат бошқаруви шакли ҳокимиятнинг бўлиниш тамойилига асосланган конституциявий монархиядир. Қонунчилик ҳокимияти икки палатадан: Олий дума ва вакиллар палатасидан ташкил топади. Вояга етган барча аҳоли сайлов ҳуқуқига эга бўладилар. Олий дума 45 аъзодан иборат бўлиб, 6 йилга сайланади. Дума аъзолари 30 ёшдан ёш бўлмасликлари, кўчмас ва кўчар мулклари, 6000 минг кумуш рублдан кам бўлмаслиги керак. Вакиллар палатаси 2 йилга сайланиб, 450 та аъзодан иборат бўлади. Иккала палата аъзолари ҳам қонунчилик ташаббусига эга ҳисобланади. Қонунлар кўпчилик овоз бериш йўли билан қабул қилинади.

Монарх ижро ҳокимиятининг бошлиғи сифатида қонунларни ўзгартириш, қонунчилик функциясини амалга ошириши мумкин эмас. Лекин у қуруқликдаги ва денгиздаги ҳарбий кучлар олий қўмондони бўлиб, армия ва флот вазифларини ва бош қўмондонларни тайинлайди ва ишдан олади. Императорнинг бутун фаолияти вакиллик органи орқали назорат қилинади. ҳукмдорнинг оиласидагилар ҳеч қандай қўшимча имтиёзларга эга бўлмайдилар, давлат мансабларига тайинлана олмайдилар. Подшо унвони фақат одатга кўра сақланади.

Муравьёв конституциясига мувофиқ, давлат қурилиши федеративдир. Россия областларга бўлинади. Область бошқаруви икки палатага бўлинади: Область думаси ва Сайланганлар палатаси.

Шунингдек, Муравьёв талқинига кўра, суд ҳокимияти маъмурий ҳокимиятдан ажратилган. Уездларда виждон судлари амал қилади. Бундай судга икки минг кумуш рублга баҳоланувчи мулкка эга бўлган, сайловчилар ишончини қозонган уезднинг доимий яшовчиси судья бўлиши мумкин. Судья мансаби алмаштирилмайди ва судья 70 ёшгача фаолият юритиши мумкин. Бу судьялар майда фуқаролик ишларини кўриб чиқиб, унча кўп бўлмаган муддатли қамок, уч кунлик иш ҳақи миқдорида жарима белгилашлари мумкин. Суд очиқ ўтказилади. Судьялар қарорлари устидан апелляция 5 нафар виждон судьясидан иборат виждон судьялари съездга келтирилиши мумкин. Суд тизимининг кейинги бўғини област судидир. Унинг таркиби област палаталари томонидан сайланиб, улар уч минг кумуш рубль йиллик даромадга эга бўлишлари керак. Улар ҳам алмаштирилмайдилар. 70 ёшгача фаолият юритадилар.

Тергов суддан ажратилмаган процессда адвокат ҳукумат номидан ёки хусусий шахслар номидан айбловчи иштирок этади.

Олий суд органи Халқ вечаси томонидан 5 ёки 7 нафар судьяни бир умрга сайлайди. Судья бўлишлари учун уларнинг мулки 15 минг рублга баҳоланиши керак. Олий суд 4 йилда бир марта қонунлар, қарорлар, шарҳлар ҳақида императорга хулоса беради. Олий суд судьялари устидан шикоят Олий судга Вакиллар палатасига берилади.

Юқоридаги фикрлар бўлғуси Россия давлатининг конституцияси лойиҳалари муаллифи сифатида Никита Муравьёвнинг қаламига мансуб. Бу лойиҳалар матнида унинг давлат ва ҳуқуқ ҳақидаги қарашлари, сиёсий-ҳуқуқий таълимоти шубҳасиз ўз ифодасини топган.

Позитивизм табиий – ҳуқуқий назариядан фарқ қилган ҳолда, субъектив ҳуқуқни объектив ҳуқуқдан, яъни давлат томонидан ўрнатилган ҳуқуқдан келтириб чиқаради, ва бундай ёндошуви билан табиий ҳуқуқ назариясига муҳолифий йўналишни эгаллайди. Маълумки, табиий ҳуқуқ назарияси инсоннинг асосий ҳуқуқ ва эркинликларини (яшаш, эркин бўлиш, бахтга эришиш ва б.) давлатнинг қонунчилигига нисбатан бирламчи деб тушунади, позитивизм эса бу ҳуқуқ ва эркинликларни инсонларга давлат беради деб таъкидлайди. ҳуқуқни шундай тушуниш таъсири остида

шаклланган нормативистик назария ҳуқуқни қонун ҳужжатлари ва бошқа норматив актларда ташқи ифодаланган, жамланган нормалар мажмуидан иборат деб тушунади. Кельзеннинг ёзишича, « ҳуқуқ фақат ҳуқуқ билангина белгиланади» ва «ҳуқуқнинг кучи унинг ўзида», ҳуқуқ бу мажбурий тарзда амалга ошириладиган нормалар мажмуидан иборатдир.

Кельзеннинг талқинича, ҳуқуқнинг соф назарияси шуки, юридик фан ҳуқуқни ўрганишда унинг иқтисодий, сиёсий, маънавий, маърифий- ахлоқий жиҳатларини истисно қилиб ўрганиши керак,¹ Шу боис Кельзен ўзининг машҳур асарида «менинг вазифам ҳуқуқни том маънода ҳуқуқ ҳисобланмайдиган барча нарсалардан тозалашдир» деб кўрсатган.

Кельзен таълимотида ҳуқуқнинг тузилишига оид фикрлари ўзига хос ўрин тутди. Унинг таъкидлашича, ҳуқуқ “бош норма» энг тепасида турган, тўппа-тўғри шаклланган, мантиқан боғланган элементлардан иборат бўлган поғонавий пирамидадан иборатдир, бу пирамиданинг ҳар бир бўғини ўзидан юқори турувчи нормага боғлиқ, унинг юридик кучи ҳам шу пирамидада тутган ўрни билан белгиланади.

Норматив назарияга мувофиқ ҳозирги замон ҳуқуқ тушунчаси - бу давлат томонидан ўрнатиладиган, зарур ҳолларда бажарилиши давлатнинг мажбурлов кучи билан таъминланадиган, энг муҳим ижтимоий муносабатларни тартибга соладиган ва давлат иродасини ифодаладиган норматив-ҳуқуқий ҳужжатларда мустаҳкамланадиган нормалар мажмуидан иборатдир.

Бу назария жамиятда қонунчиликнинг ривожланишига, ҳуқуқ нормаларини қўллашда бир хилликни таъминлашда, фуқароларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятларини, улар томонидан ҳуқуқ бузилиши ҳолларида қўлланиладиган таъсир чораларининг тизимини, чора ва воситаларини ҳуқуқда аниқ аввалдан мустаҳкамлаб қўйишга имкон яратади.

Бу назариянинг заиф жиҳати бўлиб, унинг позитив ҳуқуқни унинг моҳият ва мазмунинин, жамиятдаги ўрни ва аҳамиятини белгиловчи, уни ҳаётга «чақирган» эҳтиёж ва сабабларни ҳуқуқни ўрганишда аҳамияти катта эканлигини инкор этганлиги ҳисобланади. Бундан ташқари ҳуқуқнинг нормативлик назарияси табиий ҳуқуқларни тан олмай, ҳуқуқни давлатга боғлаб, унинг ҳуқуқга

¹ Бу ҳақда қаранг: Теория государства и права. Проблемы государства и права. М., Новый юрист. – 1999. 127 б.

бўлган таъсирига ўта урғу берадиким, бу ҳолат албатта, мазкур назариянинг фойдасига хизмат қилмайди.

Собиқ иттифоқ даврида ҳокимиятлар бўлиниши назарияси совет фанида узоқ вақт буржуа-реакцион концепция деб ҳисобланган ва шу боисдан давлат ҳокимиятини ташкил қилишда ҳам, юридик фанда ҳам рад қилинган. Совет давлат ҳокимияти концепцияси асосига К.Маркс, Ф.Энгельс ва В.И.Ленин қарашлари қўйилган эди. Улар давлат ҳокимиятини «бир вақтнинг ўзида ҳам қонун чиқарувчи ва ҳам уни ижро этувчи корпорация» сифатида кўришган. Давлат ҳокимияти ягона бўлинмас тизим сифатида тушунилган : давлат органлари тизимини тўлиқ ваколатли советлар бошқариши керак бўлган, ҳокимиятлар бўлиниши тўғрисидаги назария танқид қилинган.

Президентимиз ушбу ҳолат ҳақида тўхталиб, **«Биз ҳозир ўзгартираётган совет социалистик давлати халқимиз ҳаётига четдан зурвонлик билан жорий этилган эди. Бу давлатнинг шакли ва моҳияти халқимизнинг ахлокий, маънавий ва рухий кадриятларига тўғри келмайдиган, мос келмайдиган тизимга асосланган эди»,- деб таъкидлаган.**⁴³

«Ҳокимиятнинг бўлиниши, қонун чиқарувчи, ижроия ва суд ҳокимияти органлари ўз ваколатлари доирасида мустақил эканликлари ҳамда бир-бирларининг ишларига аралаша олмасликларини билдиради. Айни пайтда ушбу органлар ваколатлари шундайки, улар бир-бирларидан холи ҳаракат қила олмайдилар ва давлат ҳокимияти учта мустақил тармоқлар **кооперацияси** жараёнида амалга оширилади»⁴⁴.

Масалан, агар ижро этувчи ва суд ҳокимиятларининг тегишли ишлари бўлмас экан, қонун чиқарувчининг фаолияти кам самарали бўлади. қонун чиқарувчи ва ижроия ҳокимиятларисиз одил судловни амалга ошириб бўлмайди. Боз устига, ҳокимият тармоқларининг ўзаро муносабатларида шу тармоқлардан ҳар бирига ўз ваколатларидан четга чиқиб кетишга имкон бермайдиган, шунингдек, ҳокимият бир тармоғининг бошқаларни яна ўз ваколатлари доирасида

⁴³ И.А.Каримов. Ватан саждагоҳ каби мукаддасдир..Т.,»Узбекистон».1996. 6-7 бет

⁴⁴ Лазарев В. В. Аппарат (механизм) государственной власти // Проблемы общей теории права и государства. М. 1999.

ушлаб туришни таъминлайдиган **тийиклар ва посангилар** бўлиши лозим.

Юқорида айтилганлардан, шунингдек, ҳокимиятнинг бўлиниши уч жиҳат ёки уч даражада - функционал, институционал ва персонал даражада мавжуд бўлади.

Ҳокимиятнинг функционал бўлиниши. Эркинликни таъминлаш учун мажбурлаш (куч ишлатиш) тўғрисидаги қарорни қабул қилиш функциясини давлат мажбурловини, амалга ошириш функциясидан фарқлай билиш керак. қонун чиқарувчи ҳокимият кучни ишлатиш қоидаларини ўрнатади, суд ҳокимияти куч ишлатишнинг конкрет чораларига йўл қўяди ёки улар юзасидан фармойиш беради. Шунинг учун ҳам ушбу ҳокимиятларнинг ўзлари давлат мажбурловини амалга оширмасликлари керак. Ижроия ҳокимияти айнан шундай кучга эгадир, лекин у ҳам ўз навбатида куч ишлатиш бўйича норматив ёки индивидуал қарорлар чиқармаслиги шарт. Шундан келиб чиққан ҳолда ижроия ҳокимияти қонунлар ва суд қарорлари асосида ва уларни бажариш йўлида ҳаракат қилмоғи лозим.

АДАБИЁТЛАР:

1. Каримов И.А. Адолат - қонун устуворлигида. - Халқ сўзи, 2001, 30 август.
2. История политических и правовѳх учений. Учебник для вузов. Под общей редакцией Нерсесцянца В.С. — М., изд. «Норма-Инфра», 1999.
3. Гегель. Философия права. — М., «Наука», 1981.
4. Исламов З.М. Общество. Государство. Право (Вопросѳ теории). «Адолат», 2001.
5. Иброҳимов А., Султонов Х., Жўраев Н. Ватан туйғуси. — Т., «Ўзбекистон», 1996.
6. Философский энциклопедический словарь. -М., изд. «Норма-Инфра» 2001.
7. Самадов А. Ҳуқуқ тушунчаси. Магистрлик Дисс. 2003.

XX асрнинг сиёсий ва ҳуқуқий ғоялари

Таҳлилий юриспруденция

Замонавий таҳлилий юриспруденция энг янги юридик позитивизмнинг мукамалроқ (ўзгарган) шаклидир (модификация). Бироқ, унинг услубий ва концептуал тавсифлари борасидаги мулоҳазалар Ж.Остин асарларидан бошланади. Тарихий-фалсафий нуқтаи назардан у, юридик таҳлилий догматизм ва юридик лингвистика модификацияси бўлган ҳамда Г.Кельзен юридик позитивизмига яқин турувчи юридик-услубий позитивизмнинг бир тури сифатида намоён бўлади. Юриспруденцияда бундай оқимнинг ўтмишдошлари қаторида, одатда, римлик ҳуқуқшуносларни, ундан кейин ўрта асрлар юриспруденцияси докторлари қайд қилинади (Ирнерия, Бартоло, Бальда).

Ушбу догматик юриспруденциянинг вазифалари барчага маълум бўлиб, бу муфассал далилларни талаб қилмайди. Чунки, улар доимо кундалик ҳаёт эҳтиёжлари асосида белгиланган ва юридик амалиёт билан ўзаро боғлиқ бўлган ҳуқуқнинг, қоидаларнинг қандайдир мажмуи сифатида, қонунлар ва ҳуқуқ соҳаларининг тартибга солинган тизими сифатида қабул қилиниши айнан мана шу ёндашувга кўпроқ хосдир. Шу билан бирга, қонун қонун чиқарувчи фикрининг оғзаки ифодаси сифатида қабул қилинади. Қонунлар мажмуасида, уларнинг ўзаро ички мантиқий боғлиқлиги ва у ёки бу даражада ривожланган ўзаро бўйсунуш ва тақсимлаш тизими мавжуд бўлади. Тушунарлики, қонунларнинг бундай тизими изчил мантиқий ва оқилона бўлиши мумкин эмас, шунинг учун ҳам ҳуқуқшунослар ва фаннинг вазифаси тизимнинг зиддиятлар ва камчиликлардан холи бўлишига ва юридик матнларнинг сўз ва мазмун жиҳатдан янада мукамал бўлишига кўмаклашишдан иборат. Ваҳоланки, энг содда юридик амалиёт қонунларни тушуниш ва шарҳлашни талаб этади. Мазкур таҳлил ва шарҳловлардан ҳуқуқ догмаси ёки догматик юриспруденция деб номланадиган билимлар ва уқувлар мажмуи юзага келади. Бундай ёндашувда, фаннинг вазифаси, қонунларнинг судлар ёки ҳуқумат муассасаларида таҳлилий талқин қилиниши амалиётидан жиддий ва сифат жиҳатдан фарқ қилмайди. Шунинг учун ҳам, хусусан фан, яъни догматик (таҳлилий) юриспруденция таърифий (описательная) фанлар қаторига кириши лозим.

Догматик фаннинг бундай чекланганлигини танқид қилиш барча даврларда мавжуд бўлган. Цицерон, Рим ҳуқуқининг гуллаб-яшнаган даврида юриспруденцияни суяқ (жидкий) билим деб атаган. Мартин Лютер юридик фанни фақат бойлик орттиришга йўналтирилган жирканч хунар деб ҳисоблаган. Тарихий ҳуқуқ мактабининг асосчиси Гуго XVIII аср охирига мансуб бўлган юриспруденцияни ҳаддан ташқари авторитетга эргашишда (ихлосмандликда), консерватизмда, беғараз илмий интилишларнинг йўқлигида ва б. айблади. Кейинги юз йилликда ушбу айбловлар такрорланиб, бизнинг давримизгача етиб келди. Социологик юриспруденция асосчиларидан бири бўлган Р.Иеринг уни «таърифлар юриспруденцияси», яъни илгариги даврдагидек дефиницияларга қизиқишга ва схоластлар илмига берилган фан деб атади. Ўз вақтида, ҳуқуқ соҳасида зарур бўлган фикр юритишнинг бир усули сифатида догматик юриспруденциянинг тарафдорларидан бўлган Кант, догматик-ҳуқуқшуноснинг вазифаси айнан қонунчилик тўғрисида фикр юритиш, амалдаги қонуннинг талабларини амалга оширишдан иборат деб эътироф этган эди. .

Ҳуқуқни догматик тушунишда Ж.Остиннинг «Юриспруденция, ёки позитив ҳуқуқ фалсафаси тўғрисида маърузалари»дан (XIX аср охири) олинган «ҳуқуқ – бу сувереннинг амри» формуласи муҳим аҳамиятга эга. Хусусан, суверен, Остин концепциясига кўра, позитив ҳуқуқ олдида жавобгар эмас.

XX асрда ушбу ғоялар инглиз олими Герберт Харта томонидан давом эттирилди ва қисман қайта талқин қилинди. Унинг фикрича ҳуқуқ тан олишнинг олий даражаси (ҳуқуқ концепцияси. 1961й.) деб номланувчи қоидаларга алоқадор бўлган «бирламчи» ва «иккиламчи» қоидаларнинг расмий-мантиқий тизимидир. Бирламчи қоидалар суверен орган (яъни, парламент) томонидан тайёрланган қонунчилик қоидалари бўлиб, унинг натижасида маълум жавобгарликлар, мажбуриятлар ва ваколатлар юзага келди.

Иккиламчи қоидалар уч турдан, яъни тан олиш қоидалари, ўзгартириш қоидалари ва суд қарорини чиқариш қоидаларидан иборат. Суд қарорини чиқариш қоидалари, ўз моҳиятига кўра, қоидалар тўғрисидаги қоидалар сифатида юзага чиқади, яъни судьялар, фуқаролик хизматлари ишчилари, ҳукумат вазирлари ва бошқа шахслар қонунни қабул қилиш ва шарҳлаш жараёнида риоя қиладиган қоидалардир. Ўзгартириш қоидалари амалдаги қонунларга зарур ўзгартиришларни киритиш лозим бўлганда қўлланиладиган, ўзаро келишиб олинган қоидалардир. Масалан, сайловлар

тўғрисидаги қонун ўзгартириладиётганда парламент сайловлари, натижада, янги парламент ва янги ҳукуматнинг пайдо бўлишига олиб келиши, ва улар ўз навбатида «бирламчи қоидалар»га ўзгартириш киритиши мумкин.

Тан олиш қоидаларини шарҳлаш анча мушкулроқдир. Бироқ, уларнинг амалда роли катта ва ушбу қоидалар замонавий позитивик ҳуқуқ мактабига хос хусусиятларни ташкил қилади. Қонун шундай шароитларда қонун бўладиги, агарда у қонун сифатида тан олинган бўлса. Ваҳоланки, у тан олинган, асосланган ва шундай қабул қилинадиган ҳуқуқ манбаидан олинган. АҚШнинг ёзма Конституцияси тан олиш қоидаларига жавоб беради; Бирлашган Қиролликнинг ёзилган Конституцияси ҳам тан олиш қоидаларига бўйинсунади, чунки бу қоидаларга парламент ва судлар риоя қиладилар. ҳуқуқий тизим бирламчи ва иккиламчи қоидалар биргаликда қўлланилгандагина самарали амал қилиши мумкин, деб таъкидлайди Харт.

Харт концепцияси Ж.Остин қарашларига деярли мос келмайди. Бу Хартнинг плюралистик демократия устун бўлган, либерал ва консерватив ғояларнинг муҳолиф бўлган янги шароитларда яшаб ижод этганлигигагина боғлиқ эмас. Харт Остиндан фарқли ўлароқ табиий-ҳуқуқий анъаналарга бир оз бўлсада ён босди ва ўз концепциясида Кельзин нормативизмининг айрим элементларини ва Остин таҳлилий позитивизмини ўзаро синтез қилди. Харт Остин қарашларига кўпроқ ҳуқуқ ва ахлоқ масалаларини талқин қилиш борасида яқинроқ туради.

Замонавий ижтимоий фанлар, шунингдек, ҳуқуқшунослик фани маълумотлари, кишилар ҳуқ-атворлари қисман урф-одатлар, қисман имтиёзлар ва қисман маълум кадриятлар билан бошқарилади, деган ғоядан келиб чиқади. Бундан ташқари, жамоа аъзолари ўзларида черков доктриналари ва таълимотларини ҳамда ахлоқий тамойилларни (касбий, авваламбор, врачлик ахлоқи ва б.) ўз ичига олган диний ахлоқ таъсирини ҳам ҳис этадилар. Мазкур барча турфа хил ҳодисалар ҳуқуқ тизимида акс этиши мумкин ва кўпинча акс этмоқда. Бу борада Харт нуқтаи назари қуйидагилардан иборат: барча жамоаларда ҳуқуқ ва ахлоқнинг мазмун жиҳатдан қисман ўзаро бирлашиб кетиши жараёни мавжуд; бироқ ҳуқуқий қоидалар атрибутлари ўзига хос бўлиб, аҳолиқий қоидалардан фарқли ўлароқ турли хил аниқлаштирилган изоҳлар сифатидаги тўсиқлар билан чегараланган.

Ушбу масалада ҳуқуқ фалсафаси тарихига анъанавий хос бўлган бошқа бир нуқтаи назарлар ҳам мавжуд. Масалан, жазолаш (жиноий) қонунчилиги вакиллари криминал қонуннинг кўпинча ижтимоий ахлоққа зид эканлигини маълум қиладилар. Жамиятнинг кўпгина ахлоқий қоидалари қонун томонидан тан олинмайди. «Ахлоқ ва юридик тафаккур» (Лондон, 1980) асарининг муаллифи С.Столяр, шундай бир қатъий фикрни илгари суради: «юридик позитивистларнинг ахлоқ ҳуқуқнинг фақат низом ёки урф-одат шаклидаги оддий манбаи деб таъкидлашларига қарамасдан, ҳуқуқнинг катта ёки айниқса марказий қисми устидан амалда қўлланилган ахлоқ устунлик қилади». Хартнинг табиий-ҳуқуқий анъанага муросавий муносабати унинг қуйидаги қарашларида акс этадики, унга кўра, давом этаётган, эволюция ҳолатида бўлган табиий ҳуқуқ ва позитив ҳуқуқнинг истаган тизимида «табиий ҳуқуқнинг бирор бир заррасини», масалан, ушбу ҳолатни тан олиш сифатида, барча бошқа шароитларда одамзот тенг жисмоний (бир-бирига яқинлаштирувчи ўхшашликлар) ва ундан камроқ даражада тенг ақлий яқинликда бўлишини кўриш мумкин.

Унинг ҳуқуқий қоидаларни бирламчи ва иккиламчи қоидаларга классификацияси кенг тарқалди ва янада мукаммаллаштирилди. Харт фикрича, иккиламчи қоидаларнинг йўқлиги, примитив, анъанавий жамоа ҳуқуқий тизимининг белгисидир. Юридик қоидаларнинг бундай бўлиниши мавжуд бўлмаган жамиятларда уларнинг бўлиниши ва алоҳидалашувига кўмаклашувчи парламент жараёни ҳам бўлмайди. Агар жамиятда юқорида қайд қилинган тан олиш қоидалари қабул қилинган бўлса, унда амалдорлар ва оддий фуқаролар, бу билан, мажбурловчи тартибларнинг бирламчи қоидаларини тушунишнинг авторитар мезонига эга бўладилар. «ҳуқуқий тизим концепцияси» асари (2-чи нашр, 1980) муаллифи Жон Рац мазкур нуқтаи назарни қуйидаги мисол асосида мужассамлаштиради. Тан олиш қоидалари, маълум норматив қоидалар асосида, масалан, фуқаролар кутган, мазкур корпус қоидаларига, айтайлик, сайловолди партия манфестига мувофиқ ўзини иш билан машғул қилиши лозимлиги, ва қонун чиқарувчиларнинг сайловолди ваъдаларининг у ёки бу шаклда уддасидан чиқмаганлиги учун жазоланиши мумкинлигини эътиборга олиб иш юритидаган муассасалар сифатида қонунчилик корпуси фаолияти билан иш кўради.

Хартнинг ҳуқуқ ва ҳуқуқий тизим назарий конструкцияси XX асрнинг ўрталарида Буюк Британияда устунлик қилди, оқибатда (бошқа позитивистик оқимлар қаторида) фалсафий ва социологик танқидга, айниқса Оксфорд юриспруденцияси ўқитувчиси Рональд Дворкин томонидан танқидга учради. «Агар ҳуқуқлар тўғрисида жиддий гапирадиган бўлсак» номли китобда у позитивистларга эътироз билдириб, ҳеч бир қонун чиқарувчи (яъни, ўша «қонун-буйруқни ўрнатувчи северен) ижтимоий қарашларни ёки ноҳақлик ҳиссиётини тан олмасликка ҳақи йўқ, чунки жамоатчилик фикри, у қанчалик ўзгарувчан ва ўткинчи бўлмасин, парламент ва ҳукумат «фақатгина назарий инкор» қилиши мумкин бўлган соҳани шакллантиради.

Харт концепцияси, замонавий позитивизмнинг юридик-таҳлилий оқимида мавжуд бўлиб, конструкция ва категорияларга ёндашувининг ўзига хослиги туфайли лингвистик юридик позитивизмга мансубдир. Замонавий юридик позитивизмининг яна бир кўринишларидан бири Кельзен нормативизмидир.

Кельзеннинг позитивистик нормативизми

Ҳаётининг охириги дамлари АҚШда ўтган австрия ҳуқуқ файласуфи Кельзеннинг (1881-1973) асосий асари «ҳуқуқнинг соф назарияси» деб номланади (1934, 2-чи кенгайтирилган нашри, 1960).

Мазкур ном остида позитивистик (мавжуд ва амалдаги) ҳуқуқнинг шундай назарияси яратилдики, ҳуқуқ ўз «софлиги»ни таъминлаши учун, олдиндан позитив ҳуқуқга ёт бўлган барча элементларни ўрганишдан воз кечади. Илмий мунозара предмети бундай чекловининг чегаралари, муаллиф фикрича, аниқ белгиланган бўлиши керак. Ва бу белгилаш қуйидаги икки йўналишни қамраб олиши лозим: ҳуқуқнинг ўзига хос ва махсус фани (яъни, одатда юриспруденция деб номланадиган предмет), бир томондан адолат фалсафасидан, бошқа томондан эса, социологиядан (ижтимоий ҳақиқатни билиш) алоҳидалашмоғи лозим.

Агар соф ҳуқуқ назарияси ва адолат фалсафасини солиштирилса шу нарса маълум бўладики, Кельзеннинг талқин қилишига кўра, соф ҳуқуқ назарияси фан сифатида «адолат нима?» деган саволга жавоб бера олмайди. Шунинг учун, бу ва у билан боғлиқ бошқа масалалар (пинципиал ва услубий қарашларга кўра) илмий жиҳатдан очиб берилиши мумкин эмас.

ҳуқуқ назариясини («умумий ҳуқуқ назарияси») ўрганиш предмети қонунчилик қоидаларини, уларнинг элементларини, ўзаро муносабатларини, бир бутунлик сифатидаги тартиб-қоидаларни, унинг таркибини, турли хил тартиб-қоидалар орасидаги ўзаро муносабатларни, ва ҳуқуқнинг позитив қонуний тартибларнинг плюраллигидаги бирлигини ташкил қилади. Назариянинг мақсади – юристни (ҳуқуқшуносни ва амалиётчини), авваламбор, судяни, қонун чиқарувчини ва ўқитувчини уларнинг ўз мамлакатлари позитивик ҳуқуқнинг тушунилиши ва (иложи борида аниқ) таърифланиши билан таъминлашдан иборат. Бундай назария ўз тушунчаларини фақатгина позитивик қонунчилик нормалари (Харт конструкциясидагидек, айнан нормалар, қоидалар эмас) мазмунидан келиб чиққан ҳолда таърифлайди. Бу назария сабаблар ва ҳаваслар, шунингдек, қонун чиқарувчи ҳокимият ниятига ёки индивидларнинг қонун мазмунига нисбатан хоҳиш-истаклари ва манфаатлари таъсирига берилмаслиги лозим. Фан ўзининг объектини, қандайдир ўзига хос идрок қилиш нуқтаи назаридан у қандай бўлиши керак ёки бўлмаслиги керак эканлиги тўғрисида гапирмасдан, у қандай бўлса шундайлигича ифодаланиши лозим. Бу реал ҳолатни билишга йўналтирилган фан объекти эмас, балки қадриятларга йўналтирилган давлат бошқаруви санъати билан иш кўрадиган сиёсат предметиدير.

Ҳуқуқ фанида реаллик табиат эмас. ҳуқуқ фанини сиёсатдан ажратиш эҳтиёжи ва зауррияти мавжуд. Камида уни табиий (табиатни ўрганувчи) фанлардан ажратиш лозим. ҳуқуқ умумий назариясининг энг қийин вазифаларидан бири – бу унинг реаллиги хусусиятларини аниқлаш ва қонунлар ва табиатнинг реаллиги орасидаги фарқларни кўрсатишдан иборат. Кельзен талқинига кўра, ҳуқуқий реаллик – қонуннинг позитивлигидадир (масалан, қонунинг турли хил реалликларининг қонунинг сиёсат мақсади сифатида идеаллигидан фарқидадир). Реаллик, яъни позитив ҳуқуқнинг мавжудлиги, унинг адолат ёки «табиий» ҳуқуқга мос келиши ёки мос келмаслигига боғлиқ эмас.

Ҳуқуқнинг соф назарияси ўз предметини трансцендентал ғоянинг нусхаси сифатида қарайди; у, шу билан бирга, трансцендетал адолатни маҳсус илмий қарашдан чиқариб ташлаш орқали у билан эмпирик ҳуқуқ орасида аниқ фарқни тан олади. У ҳуқуқда одамзотдан ҳам юқори бўлган ҳокимиятнинг намоён бўлиши эмас, балки инсон тажрибасига асосланган ўзига хос ижтимоий техникани кўради. ҳуқуқнинг соф назарияси ҳуқуқнинг метафизикаси бўлишдан бош

тортади: «позитив юридик нормалар мазмунида аниқлашнинг имкони бўлмаган тушунчалар, ҳуқуқий тушунчалар сирасига кириши мумкин эмас (ҳуқуқ ва давлатнинг умумий назарияси. 1945. Ингл. Нашри). Кельзен фикрича, ҳуқуқнинг соф назарияси, бу, позитив ҳуқуқнинг таркибий таҳлили бўлиб, унинг омиллари ва мақсадларининг ахлоқий ва сиёсий баҳонишини руҳий ва иқтисодий тушунтириш бундан мустаснодир. Унинг пойдевори, чуқур асослари мета-юридик тамойилларда эмас, балки мантикий-юридик таҳминда – реал юридик тафаккурнинг мантикий таҳлили орқали аниқланган таҳминдадир.

Мазкур гипотезага биноан позитив ҳуқуқ, «унинг мажбурийлиги ва ҳаракатдалиги» аҳамиятининг универсал мантикий таҳмини (ёки оқланиши) асосий нормадан иборат. Ушбу норма амалдорларнинг барча расмий ҳаракатларини ҳуқуқий тартиб контекстига йўналтиради ҳамда амалдорлар ва фуқароларнинг ҳуқуқ яратувчи актларига умумаҳамият мақомини беради. Кельзен бу назарий конструкциянинг моҳиятини айниятлар орқали тушунтиради. Масалан, асосий нормани («конституция давлатнинг асосий қонуни» эканлигини эътиборга олган ҳолда) «энг биринчи конституция» сифатида қабул қилиш мумкин. Бундай норма ҳар қандай диний тизимларда мавжуд, ва у кимдир ўзини худо сифатида тутиши кераклигини ва ҳукумат унинг хоҳиш-иродасига кўра тайинланишини назарда тутади. «Шунга ўхшаш тарзда Асосий Норма кимдир ўзини конституция «оталари» сифатида тутиши кераклигини ва бундай шахслар бунга бевосита ёки билвосита конституция талабларига мувофиқ ваколатга эга эканликларини белгилайди».

Ҳуқуқ ва ҳокимият, ҳуқуқ ва давлат нисбатининг талқин қилинишида, айниқса, ҳуқуқнинг соф ҳуқуқ назариясига кўра «ўзига хос тартиб-интизом ёки ҳокимиятнинг ташкил қилиниши» деб тушунтирувчи позитивистик анъана яққол кўзга ташланади. Давлат иккита ўлчовда – ҳукмронлик ва ҳуқуқ сифатида юзага чиқади. Кельзен тавсифига кўра, давлатни бундай тушуниш, давлат «бировлар» буйруқ бериб ҳукмронлик қиладиган, бошқалар эса бўйинсунадиган ва бошқариладиган муносабатлар сифатида намоён бўладиган социологик назарияда кўпроқ самаралидир. Бунинг учун – давлат социологияси фани мавжуддир, юрист эса ижтимоий реалликни «давлат» атамасисиз ифодалаш ёки ушбу атамани ўзига хос социологик бўлмаган маънода қўллаш имконига эга. Масалан, жазолаш соҳасида қонунчилик «давлат ҳуқуқини» жинойтчиларга нисбатан муҳокама қилиш самаралидир, бошқа томондан, айрим

соҳаларда, хусусан, фуқаролар ҳуқуқида, конституцион, маъмурий, оммавий ҳуқуқларда «давлатга қарши ҳуқуқни» англаш мумкин.

Ҳуқуқ назариясини ахлоқий фалсафадан ёки социологиядан ажратишда Кельзеннинг ёндашуви, агар Ж.Остиннинг ҳуқуқшунослик фанининг (метафизик бўлмаган) эмпирик ва «ижтимоий-техник» фан (Кельзен фикрига кўра сиёсий-мафкуравий бўлмаган, анъанавий юриспруденция соҳаси) эканлигини атамавий оқлашига ҳаракат қилганлигини эътиборга олмаганда, Остиннинг таҳлилий юриспруденциясидан деярли фарқ қилмайди.

Агар, Ж.Остин фикрича, ахлоқ ва ҳуқуқ энгиб бўлмас тўсиқлар билан ажратилган бўлса, Харта буни эвристик мулоҳазалар билан оқлайди, Кельзен эса ҳуқуқни ахлоқдан ва юриспруденцияни сиёсатдан ажратиш лозимлиги тўғрисида фикр юритади. Билишнинг кучли ижтимоий манфаатлар ва кўллаб-қувватлаши туфайли ривожланаётган табиий фанлардан фарқли ўлароқ, ижтимоий назария, Кельзенга кўра, физик ва кимёгарлардаги сингари тўғридан-тўғри фойдага олиб бормайди. Ижтимоий, ва айниқса ҳуқуқий фанда одатда ҳокимият муассасаларида мужассамлашган манфаат сиёсий мафкура фанида ўз аксини топади.

Ҳуқуқий фанда ҳалигача бундай устун манфаатга қарши таъсир йўқ экан, унда «соф ҳуқуқ назарияси» ҳалигача даврга мос эмас, деган фикрга келиш мумкин. Бундай фикрни Кельзен 40-йилларда Иккинчи жаҳон урушидан сўнг илгари сурди. У айниқса шундай ҳолатга эътиборн қаратдики, унга кўра «партия диктатураси ҳукмронлик қилаётган буюк ва кучли мамлакатларда юриспруденциянинг энг кўзга кўринган вакилларида айримлари ўз «фани» билан «сиёсий ҳокимиятга» хизмат қилишни энг муҳим вазифа деб биладилар. Ўзининг умумлаштирувчи асарини инглиз-саксон дунёсида яратар экан, у бу ерда фан эркинлиги етарлича қадрланишини, ҳокимият барқарорлашганлигини ва ғоялар ҳокимиятга нисбатан кўпроқ аҳамият касб этишини уқтириб ўтади («Адолат нима? Адолат: ҳуқуқ ва сиёсат фан кўзгусида». Танланган асарлар. Лос-Анджелес, 1957).

Кельзен ижтимоий фанлар предметининг алоҳидалашуви борасида мулоҳаза юритар экан, ҳуқуқ ҳақиқатда (хулқ-атворни тартибга солувчи механизм сифатида) бирор-бир натижага олиб келувчи ва самарадорлик хусусиятларига эга эканлигини тан олади, ва бу барчаси бошқача қилиб ҳуқуқ (қонун) ҳокимияти деб аталади. Гарчи ҳуқуқ ва ҳокимият айнан бир нарса бўлмаса-да, ҳуқуқ ўз-ўзича

хокимиятсиз мавжуд бўла олмайди, шунинг учун ҳам, ҳуқуқ «хокимиятнинг ўзига хос қондаси ёки хокимиятнинг ташкил қилиниши» сифатида соф ҳуқуқ назарияси деб талқин қилинади. Социологик нуқтаи назардан давлат, бировлар буйруқ берувчи ва ҳукмронлик қилувчи, бошқалар бўйинсунувчи ва бошқарилувчи «қонуний ҳуқуқий тартиб» деб қабул қилинади. Бироқ бу, фикран, фақат хулқ-атвор ҳуқуқ нормаларига, хусусан норматив юриспруденция томонидан муҳим нормалар тизими сифатида талқин қилинган ҳуқуқ нормаларига мажбурловчи ва уларни яратувчиларнинг норматив тизими ёрдамида баҳоланадиган жамиятдагина мавжуд бўлади. Баҳолаш ва тавсифларнинг бундай процедуралари социологик юриспруденциянинг объектини ҳосил қилади.

Кельзен ўзининг табиий-ҳуқуқий концепцияларга муносабатини 1949 йилда «Табиий ҳуқуқ доктринаси фан трибуналида» мақоласида баён қилди. Умумлашган кўринишда, табиий ҳуқуқ мактабини, адолатнинг абадий муаммоларини маълум даражада ҳал қилиш йўллари таклиф қилувчи доктрина сифатида қабул қилиш керак. Бошқача қилиб айтганда, доктрина кишиларнинг ўзаро муносабатларида нималар тўғри-ю, нималар нотўғри эканлиги борасидаги саволларга жавоб беришга ҳаракат қилади. Бунда, инсон хулқ-атворида нима табиий, ва нима ғайритабиий, ва ўз навбатида, бу табиатга қарши деган қондадан келиб чиқиш керак. Туғма ҳуқуқлар, бу, одамзот томонидан белгилаб бўлмайдиган, бекор қилиб бўлмайдиган, балки фақатгина уни ҳимоя қилиш ва таъминлаш лозим бўлган ҳуқуқлардир.

Кельзеннинг табиий-ҳуқуқий асосларга қарши эътирози қуйидагилардан иборат. Биринчидан, илмий жиҳатдан умум тан олинган табиат қонунлари ва ахлоқ ва юриспруденция қоидалари ўртасидаги жиддий фарқлар аралаштирилиб юборилмоқда. Киши хулқ-атвори ёки ижтимоий институтинг «табиий» институт сифатида амал қилишини баҳолаш субъектив баҳолашга, яъни табиий-ҳуқуқий мактабга мансуб бўлган муълум бир мутафаккир нуқтаи назарига асосланган нормаларга мувофиқ келади. Бироқ, гап шундаки, реал ҳаётда биз табиий ҳуқуқнинг биргина доктринаси билан эмас, балки бир нечта, айрим ҳолатларда қарама-қарши принципларга олиб келувчи доктриналар билан ҳам иш кўрамыз. Масалан, Гобсснинг табиат қонунларига асосланган давлат хокимияти абсолютдир, яъни чегарасиздир деган фикри эндиликда хато эканлигига шубҳа йўқ. Ж.

Локк ва Ж.-Ж.Руссо айнан мана шу ҳокимиятни бошқача тушунганлар ва талқин қилганлар.

Кельзенга кўра, табиий-ҳуқуқий доктринага интилиш субъектив қарорларни оқлашга бўлган руҳий эҳтиёжга ва уларни объектив сабабларга, ҳақиқатга асосланган қилиб кўрсатиш масаласига бориб тақалади.

Кельзен ҳуқуқшунослигининг позитивистик варианты барчага анъанавий хос бўлган позитивистик фалсафа ва социологияда – Кантдан тортиб, то М.Вебер таълимотларида – фан ва сиёсат нисбатининг талқин қилинишида ўз ривожини топди. Кельзен фикрича, фаннинг сиёсатдан мустақил бўлиши барчага маълум бўлган ҳақиқатдир. Бу, фаннинг муҳим вазифаси бўлган ҳақиқатни билиш, маълум ижтимоий тартибни (тузумни) ўрнатиш ёки қандайдир ижтимоий институтни сақлаб қолишга қаратилган сиёсий манфаатлар таъсирида бўлмаслиги лозимлигини англатади. Сиёсат бу бошқариш санъати, кишиларнинг ижтимоий хулқ-атворини тартибга солиш амалиётидир. Шу билан бирга, сиёсат ироданинг маълум бир вазифаси бўлиб, у фаоллик кўринишида юзага чиқади, ва бу, қайд қилинган фаолликнинг мақсади бўлган қадриятларнинг англаб етилганлиги ёки аксинча, англалмаганлиги шароитида юзага келади.

Бу борада фан билиш функциясидир, унинг мақсади бошқариш эмас, балки тушунтиришдан иборат. Унинг сиёсатдан мустақил бўлиши олим аввалбошданок қандайдир қадриятга ён босмаслигини; у, шу йўсинда, ўз объектини тушунтириш ва ифодалаш билан чегаралашини ва уни эзгулик ёки ёвузлик (фойда ёки зиён нуқтаи назаридан) позициясидан туриб муҳокама қилмаслиги лозимлигини ва бу объектнинг мавжуд қадриятларга мос келиши ёки зид келишини аниқлаш билан шуғулланиши кераклигини назарда тутаяди. «Илмий мулоҳазалар реалликка нисбатан хулосалардир; улар ўз таърифига биноан объектив ва маълум хулосалар чиқарувчи субъект истаклари ва хавотирларидан мустақилдирлар. Шунинг учун, ушбу мулоҳазаларни амалда синовдан ўтказиш имконияти мавжуд. Улар ё ҳақиқий, ё худ сохта бўлиши мумкин. Бироқ, қадриятлар борасидаги мулоҳазалар ўз табиатига кўра субъектив ҳисобланади, чунки улар, охир оқибат, субъектга баҳо берадиган шахсга ва айниқса мазкур шахс ҳиссиётига асосланади» (Адолат нима?). Бундай якуний хулосалардан сўнг Кельзен иккита изоҳни қайд қилади. Фан соҳасидан қадриятлар борасидаги мулоҳазаларни чиқариб ташлаш айрим ўзгартишлар киритишни талаб қилади, яъни бу, масала, бирор-

бир нарса ҳақиқий ёки ҳақиқий эмаслиги тўғрисида эмас, балки яхши ёки ёмонлаги ҳақида бўлган ҳолтга тааллуқлидир. Бундан ташқари, бунгача айтилган барча фикрлар «сиёсий» фанга эмас, балки сиёсат фани соҳасига тегишли. Чунки, сиёсат қуроли бўлган сиёсий фан фан эмас, у сиёсий мафкура холос.

Прагматик позитивизм

Замонавий юридик позитивизмнинг турларидан бири прагматик позитивизмдир («реал ҳуқуқ»нинг америка ва скандинавия мактаби). Агар таҳлилий юриспруденция ўзининг расмийлиги ва догматизми билан «тушунчалар юриспруденцияси» (Р. Иеринг) номини олган бўлса, ҳуқуқшуносликда реал мактабни «қарорларни ишлаб чиқиш ва қабул қилиш юриспруденцияси» дейиш мумкин.

Ҳуқуқшуносликда реалистлар, фанда замонавий психология ва социология усуллари ёрдамида, судлар ва юристлар ҳақиқатда нима билан шуғулланишларига эътибор қаратилган бир шароитда, академик тинчлик бузувчилар сифатида қабул қилинади. Бу борада машҳур асарлардан бири Жерома Фрэнкнинг «ҳуқуқ ва замонавий онг» (1930) китобидир. Ушбу китоб АҚШ Олий суди аъзоси Ф.Франкфуртер тақризига кўра нафақат мавжуд илмий билимлар хазинасига кўшимчалар киритди, балки замонада билим ёки ҳақиқат сифатида намоён бўладиган тушунчаларни радикал равишда қайта кўриб чиқишга чақирди.

Китоб, хусусан, ҳуқуқ тўғрисидаги мавжуд қарашларни қайта кўриб чиқишга мажбур қилди. Чунки, Д.Фрэнк конвенционал деб аталувчи мулоҳазаларга очикдан-очик қарши чикди ва «ҳуқуқ тўғрисида биз қандай ўйлашимиз ёки нималарни ўйлашимизни» шубҳа остига олди. Бунда муаллиф юрист-амалиётчиларнинг тажрибаларига асосланди. Масалан, у, «Умумий тахминлар муайян муаммоларни ҳал қилмайди» деб таъкидловчи судья ва ҳуқуқ назариятчиси О.Холмсни ўзига шерик қилиб олди.

Ҳуқуқни янгича тушунишнинг хусусиятлари тўғрисида фикр юритар экан, Фрэнк, ҳуқуқ реал ҳаётда махсус суд қарори кўринишида (фақат гапириш эмас, балки реал бўлиниш кўринишида) юзага чиқади, деган фикрга эътиборни қаратди. Бу қарорни фақат оз даражада олдиндан айтиб бериш ёки бир шаклга келтириш мумкин; бу қарор шундай жараёндан иборатки, мазкур жараён ёрдамида бундай қарор ишлаб чиқилади; ҳуқуқга янги ёндашувда, ушбу

ёндашувнинг фуқароларга нисбатан адолатни таъминлаш мақсадида қандай суд жараёнига қўлланилиши мумкинлиги ёки лозимлиги масаласи жиддий аҳамиятга эга бўлади.

Асарнинг 6-чи нашри (1949) муқаддимасида Фрэнк камчиликлардан ҳоли бўлмаган ушбу қарашлар мажмуини, яъни, нутқ аслида «аввалги қарорлар долзарблигини» муҳокама қилишдан иборат эканлиги тўғрисидаги фикрнинг камчиликларини асослаб беради. Фрэнк суд ишини баён қилиш учун ишлатиладиган «ҳуқуқий реализм» сўз бирикмасини яна бир «хато» сифатида қайд қилади.

Реалистлар анъанавий ёндашув барча мактаблари, жумладан, ҳуқуқда норматив аниқликни назарга илмаган реалистлар концепциясининг заиф жойларини кўра билган – ўнг ва сўл мактаблар томонидан танқид остига олинган. Уларга жавобан Фрэнк, суд иши бошланмагунга қадар ёки у суд мажлисида эшитилмагунгача суд қарорларини кўпинча олдиндан айтиб бериш қийин дея таъкидлайди.

Фрэнк асарида табиий ҳуқуқ борасида махсус эслатмалар йўқ, лекин унинг долзарблиги тўғрисида умумий мулоҳазалар мавжуд. «Мен, ҳар қандай адабли кишининг бугунги кунда замонавий цивилизация асоси сифатида одамзот хулқ-атвориға тааллуқли бўлган ва Фома Аквински томонидан эълон қилинган табиий ҳуқуқ тамойилларини қабул қилишдан бош торитишини тушунмайман. Ушбу тамойиллар қаторида – умумфаровонликка интилиш, ўзгаларга ёмонлик қилмаслик, ҳар кимга ўзиникини беришнинг бирламчилиги ва «ўлдирма», «ўғирлама», «ишониб берилган нарсани қайтариб бер» каби тамойилларнинг иккиламчилигини қайд қилиш мумкин».

Бирдамлик (солидаризм) ва институционализмнинг сиёсий-ҳуқуқий ғоялари

XX аср бошлари Франция сиёсий қарашлари **иккита асосий йўналишларга**: анъанавий консерватизм ва либерал таълимотларни шарҳлаш ҳамда янада кўп эътиборни жалб қила бошлаган социализм – давлатсиз социализм (анархизм анъаналари), эстатик социализм (марксизм ва советлар тажрибаси) ва реформистик социализм (Л.Блюм), ревизионистик ва «марксизмга қарши» социализмни (машҳур назарияётчи Анри Мэннинг 1927 йилда яратган асари айнан мана шундай номланган) шарҳлаш билан боғлиқ йўналишларга қаратилган эди. 30-йилларнинг ўрталарида миллий тоталитаризм ва

советларнинг партиявий давлат социализми тажрибасининг таъсири сезила бошлади.

Агар социалистик сиёсий ғоялар соҳасида асосий янгилик синдикализм (бу анархизмга бағишланган бўлимда чиқилган) ва социал-реформизм бўлган бўлса, назарий ҳуқуқшунослик соҳасида эса, ўша даврда Л.Дюги ва М.Ориу номлари билан танилган социал-позитивистик ҳуқуқшунослик янги йўналиш сифатида танила бошлади.

Ҳуқуқ назарийчиси, конституционалист, Бордо юридик факультети декани Леон Дюги ижодиёти (1859-1928) Европа мамлакатларида табиий ҳуқуқшунослик ғояларининг қайта тикланиши рўй бераётган даврга тўғри келади. Ушбу қайта тикланиш ҳаракатларининг юридик позитивизм устунлигини бутунлай йўқ қилишга қудрати етмаса-да, позитивизмнинг интеллектуал ва ахлоқий жиҳатдан танқид қилиниши догматик позитивистлар тўғри қабул қила олмайдиган ва тушунтира олмайдиган масалаларнинг қабул қилиниши ва талқин қилинишига ёрдам берди.

Дюги социал-юридик йўналиш, яъни ҳуқуқни позитивистик ва социологик тушуниш тарафдорларидан бўлиб, бироқ у ўз қарашларида бир оз табиий-ҳуқуқий анъаналарга ён босади.

Давлатшунослик ва ҳуқуқшуносликда туб ўзгаришларни амалга ошириш вазифаси Дюги фикрича, ҳуқуқшунослик фанида О.Конт каби «метафизик» тушунчалар ва конструкцияларни бекор қилишдан иборат. Дюги улар қаторига «давлатнинг суверен шахси», «шахснинг субъектив ҳуқуқи» кабиларни киритиб, «юридик вазият», «функция», «ижтимоий ҳуқуқ» ва б. бир қатор янги тушунчаларни ҳимоя қилиб чиқади. Унинг энг асосий асари «Конституцион ҳуқуқ тўғрисида трактат» (1911) деб аталади. Муаллиф унда юқорида қайд қилинган янгиликлардан ташқари конституцион ҳуқуқ предметини аниқлаштириш ва қайта талқин қилишга уриниб кўрган.

Шундай қилиб, Дюги, ҳуқуқ ва унинг билимдонлари – юристларни табиат ҳамда ҳуқуқ ва давлатнинг вазифасини муҳокама қилишнинг янги ва замонага мос шаклида фаолият юритишларини тушунтиришга ҳаракат қилади. Унинг ушбу фикри социологик позитивизм асосчилари ва етук намоёндалари (Сен-Симон, О.Конт, Г.Спенсер) ҳамда ўз замондошлари, жумладан, ўз методологик асарларида ҳуқуқ «ижтимоий омилларнинг бевосита натижасидир», деб таъкидловчи Э.Дюркгейм томонидан қўллаб-қувватланди.

Эсмен ва Еллинек ҳамда субъектив ҳуқуқнинг «заиф концепцияси» ва «унинг асосида схоластикага жуда яқин бўлган юридик техникаларни шакллантирувчи барча ҳуқуқшунослар»нинг қарашларига қарама-қарши ўлароқ, Дюги, «оммавий ҳокимият бу оддий фактдир» деган тезисни илгари суради. Давлат ўзининг илгариги жамоа шаклида – рим, қироллик, яқобин, наполеон, Францияда учинчи республика шаклларида йўқолиб бормоқда, ва улар ўрнига янги давлат тузуми, яъни «янада мослашучанроқ, инсонпарварроқ, шахсни кўпроқ ҳимоя қиладиган» тузум вужудга келмоқда. Ушбу тузум иккита жиҳатга асосланади. Биринчи жиҳат – бу бутун инсониятни ва ҳар қандай ижтимоий гуруҳ вакиллари (жумладан, заифлар ва кучлилар, катталар ва кичиклар, ҳукмронлар ва бошқариладиганларни) бирлаштирувчи «ўзаро боғлиқлик факти»га асосланувчи ижтимоий нормалар концепциясидир (объекти ҳуқуқ корпусига тегишли). Иккинчи жиҳат децентрализациядан иборат (ушбу яни ижтимоий тенденциянинг бошқача номи – синдикал федерализм деб аталади). Бу ҳолатни шарҳлар экан, Дюги, ўз нуқтаи назарини революцион синдикализмдан ажралган ҳолда ифодалаб, ҳозирги давр жамияти ўз тараққиёти давомида «синдикатлар шаклида ташкил топган барчага маълум синфларнинг федерализми»га томон ҳаракат қилмоқда ва бу федерализм вақти келиб, «бекор қилинмайдиган, ўз ҳаётлигини йўқотмайдиган, лекин умуман янги жиҳатларга эга бўладиган ва асосан назорат қилиш вазифасинигина сақлаб қоладиган марказий ҳокимият билан қуралиб кетади».

Дюги, марказий ва бирлаштирувчи ғоя сифатида юснатурализм ёки юридик догматизм ғояларини эмас, балки позитивистик ижтимоий фалсафа соҳасидан олинган ғояларни илгари суради. Бундай ғоялардан бири бирдамлик концепцияси бўлиб, О.Конт унинг дастлабки бошловчиларидан ҳисобланади. Ушбу ғоянинг айнан оммавий ҳокимият, оммавий ва хусусий ҳуқуқ табиати масалалари қаторига киритилиши Дюгининг оммавий ҳуқуқ ва инсон ҳуқуқларининг предметига қайта таъриф бериши, ҳамда «ижтимоий синф», «индивидуал ҳуқуқ», «ҳокимиятнинг бўлиниши» ва б. каби тушунчаларни қайта талқин қилишига олиб келди.

Бирдамлик тўғрисида Дюги куйидаги сўзларни айтади: «Бирдамликда мен фақат, одамзот аъзоларини, хусусан, бир ижтимоий гуруҳ вакиллари, уларни эҳтиёжлари ва меҳнат тақсимотига боис бир-бирлари билан ўзаро бирлаштирувчи боғлиқликни кўраман. Шунини кўшимча қилишим мумкинки, кейинги

йилларда бунгача «бирдамлик» сўзини суистеъмол қилинар эди, шунинг учун мен уни талаффуз этишда иккиланаман; ҳеч бир маҳаллий сиёсатчи йўқки, ижтимоий бирдамлик ҳақида унинг маъносини англаб етмай туриб гап сотмаса. Шунинг учун, мен ўзаро ижтимоий боғлиқлик, деб гапиришни маъқул кўраман».

Жамоалар ҳуқуқи ва индивидлар ҳуқуқи янги тизимини асослар экан, Дюги, замонавий жамиятларда фақат нафсларнинг чексиз низоларини, дағал кучларнинг тўқнашувлари ёки «фақат бир томоннинг енгилиши билан» тугайдиган капиталистлар ва ишчи синфининг мурасасиз адоватини кўришдан бош тортади. Замонавий жамиятлар синфлари Дюги тасвирида «бир-бирлари билан яқиндан ўзаро боғлиқ» (яъни алоҳида зич бирдамликда) бўлган индивидлар йиғини сифатида юзага чиқади, чунки, улар ижтимоий меҳнат тақсимотида бир хил ишларни амалга оширадидлар. Бунда кишиларни битта ижтимоий гуруҳга бирлаштирувчи ўзаро боғлиқлик, Э.Дюркгеймнинг «Ижтимоий меҳнат тақсимоти» асарида ифодаланганидек, умумий эҳтиёжларни қондириш жараёнида муайян гуруҳ вакилларининг ҳар бирига тўғри келадиган фаолиятнинг турли хил қисмларининг боғлиқлиги ҳисобланади.

Ижтимоий бирдамликдан ташқари кишиларни янги жамоаларга, индивид ёки жамоа ҳуқуқларида (уларни Дюги ҳаёлий ва йўқ нарса деб ҳисоблайди) белгиланган хулқ-атвор қоидалари эмас, балки ижтимоий нормалар бирлаштиради ва интегрциялайди. Кишилар хулқ-атворини бундай тартибга солиш ва бирлаштириш улар ижтимоий мавжудот бўлганлиги, ижтимоий нормаларни бузувчи ҳар қандай ижтимоий акт, албатта ушбу ҳолатга нисбатан «ижтимоий муносабат»ни келтириб чиқариши туфайли рўй беради. «ҳар қандай жамият бу тартиб-интизомдир, чунки одам жамиятсиз яшай олмаса, у фақат қандайдир интизомга риоя қилиб яшаши мумкин бўлади».

Дюги ҳам фанга, ҳам ҳозирги жамият ва алоҳида инсоннинг бундан кейинги мавжудлигига муҳим аҳамият беради. «Эвклид ўзининг барча геометрик тизимини параллеллар постулатини яратганлиги сингари, замонавий инсон ҳам барча сиёсий ва ижтимоий тизимни барча учун мажбурий бўлган ахлоқ нормалари постулатида яратиши мумкин».

Ижтимоий норма ахлоқ нормалари эмас, бироқ уни ҳуқуқий норма деб ҳисоблаш ҳам мумкин ҳам шартдир. ҳуқуқий норма сингари у инсон иродасининг ташқи кўринишларига тегишли бўлиб, унинг ички ҳаёти учун муҳим эмас. Бундан ташқари, Дюгининг

фикрича, ижтимоий норма «ижтимоий ҳаётнинг органик қонуни» сингаридир, бироқ, мазкур ифодани фақат метафора сингари тушуниш даркор. Ўзининг кўп асрлик қабул қилиниши ва ифодаланишидаги ҳуқуқий нормани тушунишни сиқиб чиқарувчи ижтимоий норманинг бош хусусияти шулардан иборат.

Дюги «субъектив ҳуқуқ» ва «объектив ҳуқуқ» атамаларини тўлатқис рад этаётгани йўқ, у фақат ҳозирги даврда метафизик концепцияда субъектив ҳуқуққа эга бўлмаган жамиятнинг (жамият тизими) юзага келиши ва унинг истеъмолдан чиқиши, шунингдек, жамиятнинг ҳар бир аъзосига ижтимоий мажбуриятни белгилаб берувчи, яъни «ундан айрим вазифаларни бажаришни талаб этувчи» ҳамда шу билан биргаликда «ушбу вазифаларни бажаришда маълум актларни бажариш ҳуқини берувчи» объектив ҳуқуқ тушунчасига ўз ўрнини бўшатиб беради.

Дюгининг ҳуқуқшуносликнинг концептуал янгилиниш соҳасидаги ижоди аввал бошида кенг жавобни юзага келтирди. П. И. Новгородцевнинг фикрига биноан, Дюгининг давлатчилик таълимоти ғоялари доирасига бирдамлик туҳунчасини киритишни унинг катта ҳиссаси ва шубҳасиз олдинга ташланган қадам деб ҳисоблаш керак. Агар давлат ҳуқуқи мутахассиси бўлмаган Менгерни эътиборга олмаганда, Дюги – «юриспруденция соҳасида янги ижтимоий онгни киритувчи ўз соҳасининг атоқли вакиллари ичида яғонасидир». Дюгига айнан шундай баҳони ўзга рус ҳуқуқшуноси М.М. Ковалевский ҳам берган. Шунга қарамай мақтов сўзсиз эмас эди. Агар Дюгининг барча асарларини бошидан охиригача ўқиб, унинг айрим ғояларида бирдамлик ғоялари қай даражада акс этганлигини кузатиб чиқилса, у ҳолда П.И. Новгородцевнинг «Конституцион ҳуқуқ» таржимасининг муқаддимасида «Дюги доктринасида ушбу ғоянинг акс этганлиги етарли эмас ва юзакидир», деб ёзганларига қўшилмай илож.

Бироқ, мазкур соҳада Дюги асарларида биз кўрадиган ғояларга нисбатан «истикболда бундан самарадорлироқ иш эҳтимолдан холи эмас, балки эски тушунчалар қайта кўриб чиқилар ва анъанавий қарашларнинг кескин қайта шаклланиши рўй берар».

Институционализм ҳар бир жамиятда мавжуд жамоалар (ижтимоий уюшмалар, ташкилотлар), яъни масалан, оила, бир касб вакиллари, кўнгиллилар ассоциацияси, шунингдек, ақлий ва бошқа талабларни қондириш йўлида ташкил этилган жамоаларни интегратив ташкилотлар, яъни жамиятни миллат-давлатига

уюшишини таъминловчи сифатида қабул қилиш керак. Шу билан биргаликда шунга ўхшаш ташкилотларнинг интегратив аҳамияти улар томонидан ўзларига манфаатлироқ бўлган хизматлар билан боғлиқ шахсий ролларни бажариш орқали белгиланади.

Ҳатто бошқарилувчи шахс ва гуруҳлар устидан ўзининг доимий устунлигини таъминлаш борасида доимий ташвишини қилувчи бюрократия деб номланувчи жамиявий уюшма ҳам давлатнинг умумий функцияларини бажаришга қаратилган воситачи функциясига эга ташкилот сифатида қабул қилиниши мумкин. Давлат эса ўз навбатида, бюрократик уюшманинг юзага келиши ва шаклланишига нафақат қаршилик кўрсатади, балки унинг институт сифатида шаклланишига хайрихоҳлик ҳам қилади.

Институционаллашиш ғоясини муваффақиятли ишлаб чиққан олимлардан бири Морис Ориудир (1859—1929). У азалий шахс ва давлат манфаатлари карама-қаршилиги муаммосини христианликнинг дастлабки асрларидаги коллективизм руҳида, бироқ замонавий ижтимоий-тарихий ҳолат билан белгиланувчи айрим янгиликлар киритиш орқали талқин қилади. шаклланувчи ёки бошқа жамоавийлик ташкилот сифатида қаралувчи институционаллашиш ғояси шартномавий назариядан (либерал назариянинг концептуал ядроси) ва мутахассисларнинг раҳбарлик-бошқарувчилик қонунийлигидан фойдаланишдан воз кечиб, кейинчалик кенг оммавий ифодасини топган қатор принципиал янги ҳолатларни илгари сурди.

Институционаллашиш ғоясининг концептуал асоси ўз вақтида Монтеस्कье ўзининг ҳокимият тақсимооти ғоясида ифода этган мувозанат ғоясига бориб тақалади. Унинг моҳияти бўйича ҳуқуқий тартиб айнан кучларнинг табиий тенглигига ва давлатларнинг ҳозирги замон ҳаётини «мураккаб ва чалкаш тизимга бирлаштирилган саноксиз ижтимоий тенглик» (Н. Н. Алексеев) сифатида қиёс қилинади.

Шерлар оиласидан бўлган элитанинг бошқаруви - бу кучли бюрократиялашув фаолияти шароитидаги радикал камчиликнинг бошқарувидир. Ғарбий европани, Паретонинг фикрича, плутократик элита бошқарди. «Жамиятни шакллантириш муаммоси кўпроқ ёки камроқ ноаниқ адолат идеали атрофидаги декларация билан эмас, балки фақат воситани мақсад билан ўзаро муносабатлари йўлини топа оладиган илмий тадқиқот ва ҳар бир одам учун куч ва роҳат

билан азобланиш ва кучи керагича кўп миқдордаги одамнинг фаровонлигини таъминлайдиган ҳолатда ҳал қилиниши лозим» - дея таъкидлайди Парето.

Москва ва Паретонинг замонавий сиёсий назарияга қўшган ҳиссаси асосан ҳокимият структурасини аниқлаштириш ва ҳар қандай шаклдаги ҳокимият амалга оширилишининг гуруҳий характериға диққат эътиборини тўплаши билан боғлиқ.

Бу методологияларни ишлаб чиқишнинг кейинги босқичи **Роберт Михельс**нинг (1876-1936) марксизм билан мунозарада элитар назария сифатида пайдо бўлган «олигархиянинг темир қондаси» бўлди. Михельснинг шахсий умумлаштирмасига кўра «бир ҳукмрон қатламнинг бошқаси билан алмашиши ва ундан олигархия қонунларининг ишлаб чиқилиши умумий ҳаёт мавжуд бўлишининг зарурий шакллари сифатидаги формуланинг зарурати ҳеч қандай ҳолатда тарихнинг материалистик тушунчасини чекинтирмайди ҳам, ўзгартирмайди ҳам, бироқ фақатгина уни тўлдиради. Таълимотлар орасида ҳеч қандай зиддият йўқ, тарих - бу синфий кураш-янги олигархия тузилишиға олиб келадиган тарихнинг узлуксиз жараёнидир.

Михельснинг тушунтиришича олигархиянинг ўзи омма психологияси ва ташкилотлар психологияси эҳтиёжлари тузилиши ҳамда ўзига хос «ташкилотлар структураси қонунлари»ға дуч келган ташкилотларнинг бир мунча ўзига хосликларидир. Бу концепция, яъни Паретонинг қайта ишланган сиёсий партияларнинг озчиликнинг бошқарув принципи ташкилотлар материалларида «Замонавий демократияда партиявий ташкилотлар социологияси» китобида берилган (1911 Вена). Авторнинг энг фалаж қилиб қўядиган констацияларидан бири замонавий бюрократик ташкилотлар ва демократиянинг бирлаша олмайдиган бошланишини кузатиш бўлди: « Ким демократия ва олигархия йўналишини гапирса, ташкилотларнинг ривожланиши билан демократия қулайди ». Сиёсий ташкилотларнинг уюшган омма руҳияти ва улар сиёсий лидерларининг техник хусусиятлари қийин ўзаро таъсир этиш шароитида спонтан лидерликдан олигархик бошқарувға лидерларнинг «профессионаллашув ва барқарорлашув» босқичи орқали ўтади. Ушбу концепция асосан демократиянинг инқирозға учраш сабабларини тушунтиришда ва фашизм назарияси руҳи билан суғорилган «янги сиёсий тафаккурни яратиш»да, шунингдек, ҳозирги

замон лидерлик, партия таъкилотлари ва бюрократия социологиясида ўз аксини топди.

Замонавий сиёсий институтларни ва жараёнларни элитаристик ва олигархик изоҳлаб беришнинг қаторида яна бир сиёсатни ўрганишда гуруҳий ёндашувлар деб номланадиган ҳамда, институционал доирани кенгайтирувчи ва тўлдирувчи синфий ёндашувлар ва «элитар ёндашувлар», «босим гуруҳлари» ва «манфаат гуруҳлари» ҳам туради.

«Манфаат гуруҳлари» назариясига асос солган шахс **Артур Бентли** бўлиб (1870-1957), у «ҳукумат ҳокимиятининг амалга оширилиш жараёни; ижтимоий босимни ўрганиш» асари муаллифидир. Бу ерда асосий тезис инсон фаолияти доим унинг манфаатлари билан аниқланганлиги ва уни таъминлашга қаратилганлиги таъкидланади.

Бу фаолият бевосита гуруҳларнинг, яъни манфаатлар умумийлиги асосидаги одамлар бирлашмасининг фаолияти сифатида амалга оширилади. Бир бутун индивидуал ишонтиришлар, алоҳида ғоялар ва мафкуралар, индивидуал хулқ-атворнинг характеристикаси гуруҳлар фаолиятининг фақат контекстдаги аниқлаштирувчи аҳамиятига эга бўлади ва уларнинг гуруҳ хулқ-атвори моделлари аниқлашувига қанчалик ёрдам беришини ҳисобга олади. Гуруҳлар уларни бирлаштирувчи манфаатларсиз мавжуд бўла олмасликларини эътиборга олган ҳолда, манфаат (фаолият) ва гуруҳ Бентли учун ўзаро яқин тушунчалардир. Шуниси характерлики, қайд этиш ва тенглаштириш ишида зарур бўлган гуруҳлар манфаатлари кузатувчилар ва тадқиқотчилар томонидан нафақат ўз мақсадларидаги оғзаки риторика, балки шунча ушбу гуруҳ аъзоларининг кузатилган фаолияти ва хулқ-атвори ҳақидаги хулосаларнинг ўз мақсадлари ҳақидаги дастурий ва бошқа арзларидир.

Манфаат гуруҳларининг бир-бири билан муносабатларидаги ва давлат бошқарувидаги таъсири фаолиятини Бентли, шу гуруҳ манфаатлари гавдалантирилган босим сифатида амалга оширилувчи ва ҳукумат ҳокимиятини ўз ирода ва таъсирига бўйсиндиришга мажбурлаш мақсадидаги динамик жараён деб қабул қилади ва ифодалайди. Бу ўзаро таъсирда одатда кучли гуруҳ ёки гуруҳлар мажмуи устунлик қилади. Улар ўзларидан кучсиз гуруҳларни ўз таъсирига бўйсиндиради ва бўйсинишга мажбурлайди, давлат ҳокимиятининг ўзи ва бошқарув адаптацияни, гуруҳлар низоларини

ечишни, гуруҳий манфаатларни ва рақобатлашаётган гуруҳлар ўртасидаги сезиларли мувозанатга етишишни ўзида акс эттиради.

Шундай қилиб, давлат бошқарувининг барча феноменини «бир бирига босим ўтказадиган, бир бирини шакллантирадиган ва ижтимоий розиликни таъминлашда вакиллик учун гуруҳий намойиш ва янги гуруҳларни ажратувчи (хукумат ҳокимиятининг агентлиги ёки органи) сифатида таништириш мумкин.

Бундан буён, сиёсий тартиботлардаги фарқларни, гуруҳий фаолиятлар туридаги ёки гуруҳий босим техникасидаги фарқ сифатида кўрсатиш мумкин. Деспотизм ва демократия - бор-йўғи манфаатлар вакиллигининг ҳар хил йўллари дир. Янги конфигурация «бўлинган ҳокимиятлар» тизимининг реал амал қилиш характеристикасини олди .

Бентли Маркснинг синфларнинг сиёсатдаги ролини рад қилмайди, балки, синфларга барқарор мавжудликка мойил ва «кўпчиликнинг манфаатлари» сифатида ёндашади.

Янги классик моделлар модификациясида ва сиёсий ҳокимиятнинг назарий конструкцияларида Макс Вебернинг (1864-1920) ҳокимият типологияси ўзига хос ўрин эгаллайди. Моска ва Паретонинг изидан бориб у парламент демократиясининг сиёсий лидерлар танлаш йўли билан амал қилишининг асосий хусусиятларини ва техник йўналтирилган административ бюрократия устидан назоратни кўриб чиқади. Умумий ҳуқуқ, давлат ва ҳокимиятнинг ўрганиш тажрибасига таяниб Вебер ҳар хил халқларнинг тарихи давомида топилиши мумкин бўлган ҳокимиятнинг идеал концепциясини илгари суради.

Тарихий жиҳатдан биринчи ҳокимият - бу патриархал (илк давлат шаклланишидаги тўда, уруғ бошлиғининг ҳокимияти) ҳокимият дир. Кейинги тур ҳокимияти - бу харизматик ҳокимият бўлиб, у ҳукмдорнинг худо томонидан берилган сифатлари ва ўзининг иқтидори билан «шахсий культуни» ярата олган бошқариш имкониятлари назарда тутилади. Энг замонавий ва истиқболли ҳокимият - бу рациональ-лигитим ҳокимият дир. Бу ҳокимиятларнинг энг асосий элементлари, уларнинг конструкциясини яратувчи профессиональ бюрократия ҳисобланади.

Бюрократия («идора хизматчиларининг ҳокимияти») Вебер томонидан анъанавий эмас, балки қаттиқ назорат қилинувчи ва рационал қоидаларга асосланадиган легалистик (бошқарилувчи ва назорат қилинувчи қонунларга) характерга ва аҳамиятга эга

ҳукмронлик турига ўхшатилади. Бу ҳукмронлик қуйидаги моментлар ва характеристикаларни ўз ичига олади: 1. Қарорлар қабул қилиш ва назорат қилишда қулайлик мақсадидаги қонун ва қоидаларда қатъий белгиланган шартли хизмат ва компетенцияларнинг мавжудлиги. 2. Хизматчиларнинг мақом ва компетенциялари ҳимояси (уларнинг судга сотилмаслиги, мансабдорларнинг ёш ва хизматига нафақа ва бошқалар). 3. Тақсимланган бошқарув функцияси ва ижро функцияси бажарилишидаги аниқ иерархизация. 4. Конкурс асосида кадрлар танлаш. 5. Бажарилаётган хизмат функциясининг шахсий хусусият ва характеристикаси, яъни ходимлар қанчалик даражада ўз мансабларининг хўжайини бўлмаслиги ва бошқариш воситаси. Бюрократиянинг келажакдаги роли ҳақида гапириб, Вебер, ҳамма демократиянинг ижтимоий ва давлат ҳаёт фаолиятидаги аниқ истиқболи тотал бюрократия ҳисобланади. Айнан бундай истиқболларнинг капитализм билан алмашинув кучида, Вебернинг фикрича, социализм эмас, балки, жамиятни рационал бошқарув мақсадидаги бюрократлашув келади. Бу фикр замонавий менеджер революцияси ва постиндустриал жамият назариётчилари томонидан давом эттирилди ва ривожлантирилди.

Ҳокимиятлашувнинг технократик концепцияси (грекчадан. «техне» ва «кратос» - касб, ақл ва устачилик ҳокимияти) асосида, одамлар билимининг ҳокимият ва бошқарув ишларидаги асосий роли ҳақидаги илк ғоялар ётади.

Технократик раҳбарликнинг замонавий концепциялари шаклланишини Ф. Бекон, Кондорсе ва Сен-Симонларнинг номлари билан боғлиқ. Улар илк технократик утопия ғояларининг асосий илмий билимлар тарғиботчилари эди. амиятни технократик бошқарув усуллари Ф. Беконнинг ўз илмий машғулотларини орол давлатни бошқариш ишлари билан бирга олиб борувчи юқори обрўли олимлар қатлами томонидан хайрихоҳлик билдирилган «Янги Атлантидада» асарида аниқ ёритиб берилди.

Технократик ақлий кайфиятлар ва кузатишларнинг кейинги кўтарилиш босқичи А. Сен-Симон ижоди билан боғлиқ. Сен-Симон «Женева аҳолисининг замондошларга хатларида» ёзишича, замонавий фанлар шунинг учун ҳам фойдалики, у башорат қилиш имкониятини беради ва шунинг учун олимлар бошқа одамлар ва касблардан юқори туради. Саноатчилар билан бирга улар жамиятнинг ҳақиқий ёритувчиларидир ва миллат улардан махрум қилинса, бир лаҳзада жонсиз танага айланади. ҳаммасидан кўра технократик

билимлар вакилари бўлган - химиклар, физиклар ва математиклар фойдалидир. Юристар ҳам фойдалидир, бироқ, уларнинг таъсири жамиятда 8-1ни ташкил қилади.

Сен-Симоннинг асосий кузатишлари ижобий билимларнинг ижтимоий функцияси ва ижобий фанларнинг метафизик, «фол қилувчи» фанлардан фарқи билан боғлиқдир. «ҳозирда секинлик билан ривожланаётган сиёсат қачонки тажрибали фанлар қаторига кўтарилади, шундагина машғулотлар талаб қилинадиган, тайинли ва аниқ характерга эга йўлларга айланади: сиёсат билан шуғулланиш олимларнинг махмадоналарни жим туришга мажбур қиладиган махсус курси бўлади» дейди.

Жорий асрнинг 20-30- йиларида АҚШдаги чуқур иқтисодий депрессия ҳолати биринчи марта ўзларини технократ деб номлаган техник интеллигенциянинг маълум бир қатламини келтириб чиқарди. Фан, муҳандислик фикрлари ва технологиянинг мавжудлиги - дейди технократлар - мўл-кўлчилик ва юксалиш ҳақидаги асрий «америка орзулари»ни амалга оширишнинг ҳамма заруриятларини ўз ичига олади. Бироқ инсон меҳнати ва машина техникаси айнан депрессияга олиб келган эскирган иқтисодий ускуналар доирасида фойдаланилади. Бунгача унчалик машҳур бўлмаган ҳаракатнинг раҳбари Г. Скотт, олимлар, педагоглар, санитария экспертлари, ўрмончилар, ҳисобчилар ва ниҳоят, мавжуд саноат ишлаб чиқаришни рационализация қилиш вазифасини олган муҳандисларни бирлаштирган кенг касбий ташкилотларни тузиш таклифи билан чиқди.

Технократлар ҳаракати қисқа вақт ҳаракатда бўлди. Рузвельтнинг «Янги курси» унинг иқтисодий марказлашган дирижерлиги ва инқирозга қарши таъсирли танлоVI тезда технократия парусини шамол бўлиб учирди. Технократик ғояларнинг янги варианты америкалик социолог Ж. Бернхемнинг 1941 йилдаги «Менеджер революцияси» китобида илгари сурилди. У ўз китобида - технократия бошқарувчилар шахси (менеджерлар, ташкилотчилар) бир неча улкан давлатлар, АҚШ, СССР, Германия сингари давлатларда ижтимоий-сиёсий реалликка айланди - дейди. Шундай қилиб, давлат функцияси сиёсий механизмнинг махсус кашф қилинган менеджерлари функциясига айланадиган капитализм ва социализмнинг «бошқарувчилар жамияти билан» алмашув йўналиши кўрсатилган.

Менеджерлар (бошқарувчилар) - булар асосий ишлаб чиқариш воситалари назоратчиларидир ва бунда улар ўз ролини бир вақтнинг ўзида ишлаб чиқариш воситаларининг хўжайини бўлиб чиқади. Танқидчилар менеджерларнинг жамиятдаги заиф далиллаштирилган жалб қилувчи ролини хохловчиларни мавжудлар билан бирга алмаштирувчилар сифатида қабул қилдилар (П. Друкер), радикаллар эса Р. Миллс шахсида Бернхем концепциясида бутун инсоният тарихида тарқалган, камчиликларнинг бошқаруви бўлган Платон утопиясининг жонланиниш сифатида кўрдилар. Бироқ, бу концепциялар 50-60 - йилларда постиндустриал жамиятнинг кириб келиши ва сиёсат табиатининг элитар изоҳланишининг баъзи бир вариантларида замонавий демократия ва давлат бошқарувида иккинчи нафасини топди. Бу ҳолатда Р. Паунднинг «социал инженерия» метафораси кенг юриш олди.

Хилма-хил технократик лойиҳалар учун кенг соҳа замонавий сиёсий ва социал прогностика бўлди. Америкалик социолог Б. Беквитнинг башорат қилишича, сиёсий эволюциянинг охириги босқичларида (постсоциализм ичида) демократия экспертлар бошқаруви билан, аниқ қилиб айтганда эксперт ташкилотлари билан алмашади. Ва бу нисбатан самарали бўлади, яъни бошқарув сайловчилар ва халқ томонидан сайланганлар кўлида бўлиб, экспертлар анчайин талантли, билимли ва ижтимоий масалаларда анчайин тажрибалидир (Экспертлар бошқаруви.1972). «Постиндустриал жамиятнинг кириб келиши» (1973) китобининг муаллифи Д. Белл юқори илмий ташкилотлар жамияти сифатидаги қарор топаётган жамият технократик элементларга катта аҳамият беради. «Янги индустриал ҳолат» монографияси муаллифи Ж. Гэлбрайт илмий академик комплекс (ҳукумат, университет, ва хусусий тадқиқот идоралари) хусусий истеъмолчиларга эмас, балки, жамият хизматидадир - дейди. Бундан ташқари, ҳеч қачон ер эгаллигига асосланмаган ва шунинг учун ҳам капиталга ўтган, иқтисоддаги ҳокимият ҳозирги вақтда ўз манбааларига ва ушлаб турувчиларига эга.

Ғарб замонавий сиёсий тизимида технократик асос генезисининг оригинал интерпретацияси билан француз политологи ва тарихчиси Морис Дюверже чиқди. Унинг фикрича, технократия аниқ кўринишда ҳеч қаерда мавжуд эмас, бироқ Ғарбда либерал демократиянинг гуллаган вақти (1870-1914) ва кейин унинг инқирози туфайли технократик элементларни ўз ичига олган ва уларни либерал

демократиянинг сақланиб қолган қолдиқлари (бутунлай сиёсий эркинлик йўқолмаган, либерал плюралистик мафкуралар, гуманистик маданий анъаналар) ва капиталистлар шахсидаги янги олигархия билан жамият ва давлат сиёсий ташкилотларининг янги шакли юзага келади.

Шу билан бирга, капиталистлар - мулкдорлар техноструктуранинг иқтисодий кучли чўққилари таркибига киради, яъни Дюверже Гэлбрейтдан фарқли ўлароқ ва унга қўшимчалар қўшиш тартибида ўзига хос сиёсий бошқарув тизим дея номлайди. У давлат қарорларини тайёрлашда катта-катта фирмалар сингари жамоавий ишлаб чиқаришда иштирок этадиган алоҳида одамо VI (замкнутый) «донишмандлардан» ташкил топади. Қабул қилинган қарорлар турига боғлиқ ҳамма бошқа гуруҳлар конгломерати бўлган сиёсий бошқарув техноструктуранинг цементловчи ўзаги вазирликлар ва амалдорларнинг олий қатлами ҳисобланади. Бу фаоллик соҳаси бошқарув техноструктураси деб номланади.

Бошқа фаоллик маркази - сиёсатчилар фаолияти соҳаси бўлиб, улар қарорларни ўз имзолари билан мустаҳкамлашда доим ҳам компетентларига киритмайдилар (бу ерда сиёсий техноструктура иш кўради). Бу соҳада ҳамкорлик қанчалик даражада ҳамма вазирларни, партия етакчиларини, юқори лавозимли амалдорларни, эксперт ва мутахассисларни, касаба уюшмалари раҳбарларини ва «манфаат гуруҳлар» вакилларини бирлаштириб, иқтисодий техноструктура кузатиши мумкин бўлган аналогик циркуляциянинг бир гуруҳдан бошқасига ўтиши юз беради.

Давлат бошқарув ташкилотларининг янги мураккаб тури, Дюверженинг фикрича, капиталистик плутократия ва техноструктуранинг симбиозидир. Бу иккиликни Дюверже «технодемократия» термини ёрдамида беради. Технократик ташкилотларни у қадимги Рим худоси Янусга ўхшатади ва бу турдаги ташкилотларнинг генезиси ва эволюцияси ҳақидаги ишни шу ном билан номлайди. Замонавий капитализмга хос фундаментал зиддиятлар, ишлаб чиқариш ижтимоий характернинг антогонистик зиддиятига ва эгаллаб олишнинг хусусий йўлларига эмас, балки капитализмнинг миқдорий ўсиши ва унинг сифатий инқирози билан асосланди.

Бу социал номукамалликни йўқ қилишни француз социологи ижтимоий эволюция аниқ босқичининг жуда секинлик, технократик идоралар «умумий манфаатга» хизмати ишида очадиган, ҳамма

имкониятлардан сезилмас йўл билан максимал фойдаланишда юзага келадиган либерал социализмнинг истиқболи билан боғлайди.

Сиёсий техноструктуранинг амалда юқори кўтарилиши Вебер тушунчасидаги рационал бюрократия билан самарали бошқаришга эришишдан манфаатдор гуруҳларнинг қадрсизлантиришга уринишидир.

Финниснинг муҳим тушунтиришлари бўйича, позитив ҳуқуқ авторитети – унинг адолатли ёки жуда бўлмаса адолатни таъминлай олиш имкониятига боғлиқ.

Модомики, ижтимоий муносабатларни ҳуқуқий тартибга солиш мақсади ижтимоий саодатни амалга оширишга қаратилган экан, у ҳолда шубҳасиз адолатсиз ҳуқуқ юридик кучни йўқотади. Зеро, у бу ҳолда ё ўзининг бузилганлик ёки бўлмаса ўзининг номукамаллигидан келиб чиқади.

Ҳуқуқнинг бузилишига қарши кафолат муайян формал талабларни қатъий бажаришда белгиланади: қонун орқага қайтувчи кучга эга бўлмаслиги, расман тасдиқланган бўлиши, ўз талабларида аниқлик бўлиши, бажариб бўлинадиган ва нисбатан барқарорликка эгаллиги. Декрет ва буйруқлар қонуности акт мақомига эга бўлиши ва қонун талабларига жавоб бериши керак; қонун мезонларини қўллаш фақат қонуний жараёнларга амал қилиш орқалигина бўлиши мумкин.

Интегротив юриспруденция

Ҳозирги замон илмий билиш ўзининг позитивистик шаклидаги ўсиши ва дифференциацияси аслида чегара билмайди, ва шу боис, ҳар бир илмий соҳа бу тенденцияга ўзининг бирлашишига, синтез қилишга ва у ёки бу сабабларга кўра тарқаб кетган илмий фрагментларни тартибга келтиришни қарши қўйишга интилади. Ҳозирги замон ҳуқуқининг ҳар бир йирик йўналиши тартибга солиш предметини ҳам бўлишга, ҳам синтез қилишга интилади ва айнан шу ҳолат ҳуқуқшуносликнинг умумий йўналишларида – юснатурализм, юридик позитивизм ва социологик юриспруденцияда ҳам кузатиш мумкин.

Бугунги кунда позитивистик юридик анализ ва табиий-ҳуқуқий анализ ўртасида давом этиб келаётган ғоявий конфронтация ва янги чегараланиш, аввалги тарихий даврлардаги сингари, айрим ўзаро ён бериш ва дамба-дам у ёки бу шаклда мос бўлмаган методологик позиция ва кўрсатмаларни яқинлаштириш орқали кечмоқда. Бундай

уринишлар синтезлаштирувчи (интегратив) ҳуқуқшунослик доирасида (Виноградов, Яшенко, Холл) ҳам шуғуллана бошлаган эдилар.

XIX—XX аср ибтидосида позитивистик догматик ҳуқуқшуносликни социологик фалсафий-маънавий танқид қилиш синтетик ҳуқуқ назариясини ишлаб чиқишга уринувчи абстракт, соф назарий даражада ўз ечимини топди (А.С. Яшенко, П.Г. Виноградов ва бошқалар). Чичерин ишларида ҳам ҳуқуқшунослик ва давлатшуносликда муҳим йўналишларнинг учта бир хил моҳияти тарих, догма ва ҳуқуқ сиёсати кўрсатиб ўтилган. Бунинг янги тасдиғи А.С. Яшенконинг «Федерализм назарияси. Давлат синтетик назарияси тажрибасидан» (Юрьев, 1912) асарида ўз ифодасини топиб, унда полиархик ва дуалистик ибтидога эга конфедератив ва федератив сиёсий иттифоқларнинг оригинал талқини билан биргаликда юридик (ва сиёсий) ҳодисаларнинг синтетик табиати федерал сиёсий ташкилотларда айнан яққол кўринади деган фикр келтирилади. федерацияда кимни – марказий ҳокимиятними ёки федераллашган штатларними – суверен ҳокимият деб ҳисоблаш ҳақидаги қадимий мубоҳасалар мутлақо тўғри эмас, чунки суверенитетни федерация ва штатларнинг «синтетик узвийлик» шаклида ҳозир бўлувчи умумий ҳокимлик фаолияти атрибути ҳисоблаш керак. федерализм мавжудлигини Яшенко «федераллашган қисми алоҳида, умумфедерал суверенитетнинг ҳукумат органларида ўзига хос мустақил иштирокини сақлаб қолувчи федерал ва маҳаллий ҳокимият мутаносиблигида» қараб чиққан эди.

Ҳуқуқ ижтимоий ҳолат ва ижтимоий малака қисми сифатида ижтимоий борлиқнинг жуда муҳим элементини ташкил этади, деб ёзган П.Г. Виноградов (1854—1925), ва ўзининг бу ҳолатида у унданда кам бўлмаган ижтимоий функцияларни, айтайлик, давлат тузилиши ёки давлатдаги ҳокимият тақсимоти масалаларини бажаради. У ҳуқуқни ўрганишдаги ўзининг ёндошувини синтетик деб атаб, Дж. Остин ва унинг издошлари таҳлилий услубларига қарши қўяди ва ажратади. Таҳлилий услубларнинг хавфли томони абстракт тушунча ва атамаларни юрист-таҳлилчилар кўпинча атамалар ва уларнинг формал таснифи барча юриспруденция моҳиятини ташкил этадигандек қабул қиладилар. Оқибатда алоҳида абстракт конструкциялар доимий янгиланишлар, танқид, ҳимоя ва бузилишлар рўй берувчи «тушунчалар олами» пайдо бўлади. Ўз вақтида Р. Иеринг мазкур «тушунчаларнинг жаннат кулбалари» устидан кулади.

Илк позитивистлар, Конт ва Спенсер наздида, табиий фанлар даврасини тугатувчи ва инсонларнинг билиш йўлида сайъи-ҳаракатларини олқишловчи ижтимоий фанларнинг кириб келишини олқишлайдилар. Ҳозирги замон мутафаккирлари эса, Виноградовнинг фикрича, у даражада оптимист эмаслар ва қатор шарт ва чегараланишларни илгари сурадилар.

«Биз яхши биламизки, - деб ёзган эди Виноградов, - бизнинг хулқимиз ва характеримиз қайси даражада нораціонал шиддат, бизнинг қизиқишимиз ва нотўғри фикрда бўлишимиз, бизнинг одатларимиз ва институтларимиз, ғайриихтиёрий ва онгсиз элементларига табиатимиз дучор бўлганлигини». Индивид сифатида биз биолог ва психологларнинг тушунтиришларига мурожаат этишга мойиллигимиз кучли. Ижтимоий ҳаётни ўрганишда биология ва психологияга қарама-қарши сиёсат ва синтетик юриспруденция туради» (Урф-одат ва ҳуқуқ. Осло, 1925). Жамиятда ўзини тутиш қоидалари жамиятнинг ўзи ўзини тутиш қоидалари натижасида юзага келади ва тунунчавий ва мантииқий конструкцияларнинг ижтимоий таъсирини жуда ҳам юқори қўйишга зарурат йўқ. «На оила ҳаёти, на профессионал гильдия ҳаёти, ва шунга тенг равишда – черков, миллат, давлат ҳаёти уларнинг мантииқий-тушунчавий ифодаси мукамаллигига тубдан ёки асосан боғлиқ бўлмайди».

Америкалик ҳуқуқ файласуфи, «интегротив юриспруденция» атамаси муаллифи Джером Холл фикрича, табиий-ҳуқуқий анъана бугунги кунда унинг ҳуқуқдаги аксиологик (қадриятий) ёндошув ҳисобига янгиланиши мумкин. Бу ҳолда қадриятлар ҳуқуқий норманинг зарурий аломати сифатида қаралиши, қоидалар эса «мулоҳазанинг ҳимояланган қадриятлари» сифатида қабул қилиниши шарт.

Табиий-ҳуқуқий анъана назарияси амалда ҳар бир юридик назариянинг бошланғич базасини ташкил этиши керак бўлган асосий ҳуқуқий тушунчаларни ишлаб чиқиш билан кам қизиқди. Мазкур бўлим, Холлнинг фикрича, кельзен нормативлигида етарлича ишлаб чиқилган. ҳуқуқшуносликда қадриятий бошланишнинг янги аҳамиятини эътиборга олган ҳолда интегротив юриспруденцияни, шунингдек, ҳуқуқий аксиология, деб аташ мумкин. ҳуқуқда қадриятлар – худди ҳуқуқ қоидаларида, мураббий сингари, «психик ҳолатни ва ташқи ахлоқни шакллантиради». Унинг фикрича, бу соҳада мутлақо самарадор ҳуқуқ тушунчаси ўз моҳиятига кўра ўз даврида Афлотун ва Арасту берган этик категория сифатида

ҳисобланади. (Исследования по юриспруденции и криминальной теории. Нью-Йорк, 1958).

Сўнги йиллардаги адабиётларда ғарб «қонун ва тартибот» анъанаси ҳозирги замонда бир томондан глобал муаммолар бундан аввал ҳисобланган ягона бир минтақанинг кризисини бошдан кечирмокдалиги ҳақидаги қайдлар пайдо бўлди ва у боис қарб унинг асосий таркибий қисми бўлиб келмокда. Иккинчи томонни, қарб учун кризис ҳолати ғарбий ҳуқуқшунослик анъаналари (қонунийлик анъаналари ва тартиботнинг ғарбий маъносида) кризиси ҳисобланади.

Бугун шундай ҳолат юзага келдики, ҳуқуқ тобора кенгроқ равишда сиёсий ёки маънавий прагматизм позицияси томонидан қабул қилинмокда. Бундай шароитда янгиланиш ва интеграция масалаларида муҳим аҳамият тарихий ҳуқуқшунослик зиммасига тўғри келади.

Элита, бюрократия ва технократия назариялари

XIX асрнинг иккинчи ярмидан сиёсий ҳаётнинг янада марказийлашиши ва бюрократлашиши натижасида либерал-демократик қадриятлар ва вакиллик бошқаруви тажрибасини танқидий қайта баҳолаш даври бўлди. Бу ўз ифодасини Вильфредо Паретонинг (1848—1923) элиталар назарияси ва Гаэтано Москанинг (1858—1941) сиёсий синфлар концепциясида ўз ифодасини топди. XX аср бошларида сиёсатни тадқиқ этишнинг элитар ёндашуви манфаатдор гуруҳлар (А. Бентли) деб номланувчи ва жамият ва давлатда ҳокимиятни амалга ошириш ишларида бюрократиянинг тартибга солувчи аҳамиятининг янги қарашлари билан тўлдирилди. Ижтимоий-гуруҳий анализ сиёсатининг алоҳида кўринишини технократия ва технодемократия концепциялари (Д. Белл, М. Дюверже ва бошқалар) ташкил этди.

Сиёсий синф назариялари борасида биринчи иш 26 ёшлик италян ҳуқуқшуноси Г. Москининг «Бошқарув назарияси ва парламент бошқаруви» (1884) асаридир. Мазкур концепциянинг янада кенгроқ варианты кейинчалик унинг «Сиёсий фанлар асоси» (2 том, 1886, 1923) асарида берилган. Элиталар назарияси биринчи мартаба батафсил В. Паретонинг «Умумий социология трактати» (1916 й.) асарида берилган бўлиб, унда социологик мавзу тарихий, сиёсий-мафкуравий ва ижтимоий-фалсафий мавзулар ўзаро

уйғунлашган. Парето маълумоти бўйича инженер бўлган, бироқ кейинчалик чуқур ва асосли равишда сиёсий иқтисод ва социология билан чуқур қизиқади.

Иккала италян мутафаккирлари нисбатан ўзаро яқин, яъни бошқарув тизимида икки нисбатан алоҳида мавжуд гуруҳ – бошқарувчи ва бошқарилувчиларнинг мавжудлиги ғоялардан келиб чиққанлар. Мазкур масала муҳокамаси чоғида улар томонидан киритилган энг катта янгилик «сиёсий синф» (Г. Моска) ёки «ҳукмрон элита» (В. Парето) шаклида жамиятда «жуда оз камчилик» доимо бошқариб туришини тасдиқланишида эди.

Москининг тушунтиришларига мувофиқ, «ҳар бир инсон жамоаларида, тараққиёт ва маданиятнинг етарли босқичига эришганларидан сўнг, ўз ичига бошқарув, ҳарбий, диний ва маънавий раҳбарликни ўзида мужассам этган кенг маънодаги сиёсий раҳбарлик доимо алоҳида, яъни ташкиллашган озчилик томонидан амалга оширилади». Бу озчиликни Моска, шунингдек, ҳукмрон синф, раҳбар синф, бошқарувчи синф деб ҳам таърифлаган.

ҳукмрон элита концепциясини асослашда Парето ҳар бир жамиятни икки страта, ёки қатламга ажратиш мумкин – одатда ҳукмронлар кирувчи юқори страта ва бошқарилувчилардан иборат қуйи стратага ажратиш мумкинлиги тахминидан келиб чиқади. У одатий синфлар дихотомиясини (ҳукмрон ва тобе) мураккаблаштиради ва юқори қатламни икки гуруҳчага – ҳукмрон ва ноҳукмрон элиталарга ажратади, қуйи қатламни эса бундай тақсимлашни жоиз топмайди. Шундай қилиб, Паретонинг фундаментал фарқланишлари худди элита ва омма фарқлари сифатида кўринади.

Элита кенг маънода аристократия (асллар ҳокимияти) маъноси билан ёки, замонавий ибора билан айтганда меритократия (муносиблар ҳокимияти) билан тобора ўхшашиб кетади. Бундай тушуниш зўрлар зўрининг тор қатлами ҳар бир муайян ижтимоий фаолиятда ёки доимо профессионал престиж иерархиясида ўз ўрнини топишидан келиб чиқади. Агар биз ўз ишини аъло даражада бажарувчиларга 10 балл, энг бепарволарга эса 1 ёки 0 балл кўядиган бўлсак, у ҳолда бундай тақсимот ўз мантииғи ва ифодасини тўлиқ топади. Индексация фаолияти доираси фақат сиёсат ёки бизнес билан эмас, балки таълим, адабий касб ва бошқа шу каби касблар билан ҳам боғлиқ бўлиши мумкин. Кўпчиликни алдаб юрган ва одил суд кўлига тушмаган фирибгарга ҳам 8, 9 ёки 10 балл кўйиш керак.

Шоҳмотчиларга уларнинг ғалабаси ёки мағлубиятига қараб балл қўйиш энг осонидир. Бироқ, бошқарув масалаларида ҳукмрон элитага фақат ҳукумат сиёсатига бевосита ёки билвосита таъсир кўрсатувчиларгина кириши мумкин. Қолганлар бошқармайдиган элитага кирадилар. Албатта, машҳур шоҳмотчи ёки ёзувчилар ҳам элитага кирадилар.

Паретонинг социологик-политологик концепциясида муҳим ўринни мантиқий ва номантиқий фаолият (юриш-туриш кенг маънода) эгаллайди. Р. Ароннинг фикрича мазкур муаммони тушунишда ҳозирги ишбилармон замоннинг кенг тарқалган ва типик иштирокчилари – инженер ва олиб сотар юриш-турмушларини кузатишда ёрдам бериши мумкин. Инженер агар адашса ўзини мантиқан тутади. Иқтисодчи ва юрист, агар ўз билимларини жуда ҳам юқори тутмасалар, кишилар юриш-турмушининг айрим шакллари тушунишга қурбилари етади. Ва, фақат, социологиягина ўзларини на ишбилармон инженерлар, на эҳтиёткор олиб сотарлар каби тутадиган кишилар билангина мулоқотда бўлади. Инсон, ўз табиатига кўра мулоҳазакор маҳлуқот бўлишига қарамасдан, ўзининг амалий юриш-турмушида кўпроқ ўйламасдан иш тутади. Унинг юриш-турмушини кузатиш асосида социолог бу юриш-турмушда хиссиёт ва аффектларнинг (эҳтирослар) алоҳида аҳамиятини аниқлаши ва эътиборга олиши керак бўлади. Бунинг ахлоққа таъсир этиши катта ҳам доимий бўлиб, ақлий шаклланиш доимий ўзгаришда бўлади, бироқ, хис-туйғулар эса нисбатан доимийдир. ана шу доимийлик учун ҳам Парето уларни алоҳида инсон ахлоқидаги компонентлар категориясига киритади ва уларни «резидуа», деб, яъни сўзма-сўз «қолдиқ» атамаси билан атайти. Хис туйғу ва аффектлардан фарқли ўлароқ ақлий шаклланиш, тизимли ва аргументли оқланиш, шунингдек, кишилар одатда ўз хиссиётларини ниқоблайдиган ва шу билан бирга ўз амалиётлари ёки гапларига мушоҳада этилган ҳолатни берувчи мафкуравий жиҳатларини Парето «деривата» («ясама») деб атайти.

Барча жамиятлар ўз элиталари табиатидан келиб чиқувчи турли оқибатлар билан ўзаро фарқланадилар. Бу, шунингдек, барча учун жаҳон қадриятлари ва шу билан биргаликда сиёсий рақобат билан боғлиқ бўлган обрў, ҳокимият, эътиборларнинг нотекис тақсимланганлиги билан ҳам чамбарчас боғлиқ. Натижада камчилик кўпчилик устидан икки усул ва воситалар – куч ва айёрлик орқали бошқаради. Ушбу талқиндан келиб чиққан ҳолда сиёсий элиталар

Макиавеллидан келиб чиқувчи икки туркумга ажратилади. Кучни афзал билувчи элиталар шер элитаси, бошқалари эса, яъни айёрликни устун қўйувчилар – тулки элитаси деб ном олади. Тарихнинг энг муҳим воқеаси, Паретонинг фикрича, ҳукмрон камчиликнинг ҳаёти ва вафотидир. «Тарих, - унинг иборасича, - аристократия қабристонидир» (Умумий социология трактати). Бундан эса унинг кейинги ибораси юзага чиқади – «Жамиятлар тарихи асосан аристократиялар алмашинуви тарихидир».

Муаммолар, қарашлар, фикр ва мулоҳазалар

Ҳокимиятнинг персонал бўлиниши. Мисол учун, қонун чиқарувчи органлар таркибига ижроия ҳокимияти ходимлари ва судьялар кирмайди, яъни қонун кучига эга бўлган қарорларнинг бўлғуси ижрочилари депутат бўлиб сайланишлари мумкин эмас. Бироқ, гўё ойнадек равшан бўлган бу принцип ҳукумат аъзолари бир пайтнинг ўзида ҳам парламент депутатлари бўлган парламент мамлакатлари (Буюк Британия, ГФР ва шу к.)да амал қилмайди. Айти пайтда бу ҳолатни ҳокимият бўлиниши принципининг бузилиши деб ҳисоблаб бўлмайди, балки бунга парламентар типдаги мамлакатларнинг принципиал фарқланиши деб қараш тўғри бўлади.

Энди ҳокимият бўлиниши газимида давлат ҳокимияти назорат органлари масаласини қараб чиқамиз. Демократик ҳуқуқий давлат тизимида нечта ҳокимият бўлиши кераклиги бўйича фанда аниқ бир жавоб йўқ. Кўпчилик шундай ҳокимиятлар учта қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд ҳокимияти бўлиши керак, деган фикрни қўллаб-қувватлайди. Ўзбекистоннинг ҳам, қорақалпоғистоннинг ҳам конституцияларида ҳокимиятнинг юқорида тилга олинган учта тармоғи ҳамда уларнинг бўлиниши қайд эталган (ЎЗР Конституциясининг 11-моддаси).

«Шуни таъкидлаш жоизки, деб ёзади В. В. Лазарев. давлатчилиги етарли даражада ривож топмаган мамлакатларда ҳокимиятнинг қонун чиқарувчи, ижроия ва суд ҳокимиятига бўлинишига сиғмайдиган бундай органларнинг бўлиши бу мамлакатларда ё ҳокимиятлар бўлишининг умуман йўқлигидан, ёхуд у принципиал бузилганидан далолат беради»⁴⁵.

⁴⁵ Лазарев В. В. Аппарат (механизм) государственной власти // Проблемы общей теории права и государства. М. 1999. 579-бет

Бундан ташқари, «таъсис ҳокимияти» ибораси ҳам бўлиб, лекин у давлат ҳокимияти аппарати тавсифига нисбат берилмайди. Кўпинча, таъсис ҳокимияти ҳақида референдум йўли билан конституция қабул қилишда ўз ифодасини топадиган халқ ҳокимияти сифатида фикр юритилади. «Таъсис» тушунчаси ҳокимиятнинг қонун чиқарувчи, ижроия ва суд тармоқлари тушунчалари билан бир қаторда турмайди.

Профессор В В Лазарев ҳам «...ҳокимият бўлиниши бўлган жойда ижроия ҳокимияти билан мос келмайдиган, қонун чиқарувчи ва ижро этувчи ҳокимиятдан айрим президентлик ҳокимияти ҳамда қонун чиқарувчи, ижроия ва суд ҳокимиятлари назорат ваколатларидан ташқаридаги мустақил назорат ҳокимияти бўлмайди», - деб ҳисоблайди. - Бошқача қилиб айтганда, агар ҳокимият бўлиниши мавжуд бўлса, президентлик, қонун чиқарувчи, ижроия, суд, назорат ва ҳ.к. «ҳокимиятлар»ни бир қаторга қўйиб бўлмайди. Бундай қаторнинг бўлиши ҳокимиятнинг қонун чиқарувчи, ижроия ва суд тармоқларига бўлинишини эмас, балки умуман ҳокимиятнинг бўлинишини инкор этади»⁴⁶. Мазкур мулоҳазанинг ҳаддан зиёд кескинлигини пайқаш қийин эмас, лекин моҳиятан бу даъво тўғридир. Ўзбекистон Республикаси Конституциясига мувофиқ Президент давлат ва ижроия ҳокимияти бошлиғидир (89-модда), бинобарин, республикада уч ҳокимият - қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд ҳокимиятлари мавжудлиги қонуний мустаҳкамлаб қўйилган.

Ижтимоий-сиёсий тараққиётимизнинг ҳозирги босқичида жамият ва давлат ўртасидаги ўзаро муносабатлар қонуниятларини аниқлаш нафақат инсоният босиб ўтган бутун йўлни таҳлил этишгина эмас, балки давлатчиликнинг бугунги кун муаммоларини идрок этиш ва ҳатто турли мамлакатлар ҳозирги замон жамиятлари ривожланаётган сиёсий ва соф давлат шакллари кўринишлари истиқболларини олдиндан кўра билиш имконини ҳам беради. Бу эса, жуда муҳимдир.

Бу ўринда шуни ёдда тутиш зарурки, **жамиятнинг ўзи индивидларнинг оддий йиғиндисидан иборат эмас. Бу – мураккаб ижтимоий организм, одамлар ўзаро муносабатлари маҳсули, уларнинг, энг аввало, ишлаб чиқаришни, ҳаёт неъматларини ўзаро алмашиш, истеъмол қилиш билан боғлиқ муайян тарздаги**

⁴⁶ Лазарев В. В. Аппарат (механизм) государственной власти // Проблемы общей теории права и государства. М. 1999. 580-бет

уюшган ташкилотидир. Жамият – ўзаро оилавий ришталар билан, гуруҳий, табақавий, синфий муносабатлар билан бирлашган одамларнинг мураккаб динамик тизимидир. Ушбу таърифдан, **ижтимоий қонунлар** бу индивидларнинг шундай бирлашмасида амал қилади, деган хулоса келиб чиқади.

Бундай ёндашувлар, яъни жамиятга **ижтимоий муносабатлар жамулжами** сифатида қараш, биринчидан, унга конкрет-тарихий ёндашиш (жамият тараққиёти босқичларини ажратиш), иккинчидан, ижтимоий ҳаёт асосий соҳалари (иқтисодий, маънавий соҳалари)нинг ўзига хос хусусиятларини очиб бериш, учинчидан, ижтимоий муносабатлар субъектлари (шахс, оила, миллат, давлат ва бошқалар) номларини аташ имкониятини беради.

Шуни ҳам унутмаслик жоизки, “жамият” ва “фуқаролик жамияти” тушунчалари ўртасига тенглик аломатини қўйиб бўлмайди. Иккинчиси албатта биринчисининг моҳиятини билдиради ва ундан кўп йилларга ёшроқдир. Буни батафсилроқ кўриб чиқамиз. Ўз вақтида Сен-Симон, жамиятнинг **иккита душмани** – анархия ва деспотизм мавжуд бўлиб, уларни жамият бир хилда ёмон кўради, деб даъво қилганди. Фуқаролик жамияти ижтимоий муносабатларнинг ана шу иккала ўта нохуш ҳолати истисно этиладиган етуклигидан иборат. Фуқаролик жамиятини тушунтириб беришда етакчи ўрин тутувчи Гегель томонидан қилинган унинг таҳлили икки асосий туб принципга таянарди: индивидлар фақат ўзларининг хусусий манфаатларини кўзлаб иш кўрадилар ва улар ўртасида ижтимоий муносабатлар вужудга келади.

Бошқача қилиб айтганда, Гегель учун: «Фуқаролик жамияти хусусий мулкка асосланган эҳтиёжлар тизими, шунингдек, оила, табақа, давлат тузуми, ҳуқуқ, ахлоқ, бурч, маданият, таълим-тарбия, қонунлар ва улардан келиб чиқадиган субъектларнинг ўзаро юридик алоқаларидан иборат». Бу эса энг тўғри ёндашув эди. Шунинг учун ҳам инсон фаолиятида ижодий ташаббуслар намоён бўлиши амалда рўёбга чиққандагина, шахс эркинлиги ҳақидаги орзулар ҳақиқатга айлангандагина фуқаролик жамияти юзага келиши мумкин.

«Фуқаролик жамияти» категорияси тарихан инсоният тараққиётининг ҳар бир давр мутафаккирларининг ақл-идрок, эркинлик, фаровонлик ва адолат ҳукм сурадиган идеал ижтимоий тузум моделини яратиш йўлидаги интилишлари билан тавсифланадиган алоҳида бир даврини акс эттиради. Фуқаролик жамиятини шакллантириш ҳамиша у ёки бу тарзда давлатни

такомиллаштириш (усиз бу жамият яшай олмайди), ҳуқуқ ва қонун ролини юксалтириш муаммолари билан боғлаб кўрсатиб келинади.

Чунончи, қадимги дунёда Афлотуннинг Эйдос (давлат ғояси) назарияси шунга хизмат қилган. Арастунинг давлат фуқароларнинг ўз эҳтиёжларини ўзи қоплаб яшай оладиган даражадаги бирлашмасидир, яъни айнан фуқаролик жамиятидир, деган фикрига ҳам шу аснода қараш керак.

Кишиларнинг ҳуқуқий тенглигини асослар экан, Цицерон шундай деб ёзганди: «...Қонун фуқаролик жамиятининг ўзаро боғловчи бўғини, ҳуқуқ эса, қонун билан белгиланган ҳамма учун бир хил имтиёздир...»¹. Бу ўринда шуни қайд этиб ўтиш жоизки, ўша босқичда фуқаролик жамияти тўлалигича давлат билан тенглаштирилган, бу ҳолат анча узоқ вақт давом этган ҳамда иқтисодий ва ижтимоий-сиёсий муносабатлар ривожининг паст даражаси билан боғлиқ бўлган.

Ижтимоий муносабатларнинг изчил ривожини олимларнинг фуқаролик жамияти тўғрисидаги қарашларининг ўзгаришини ҳам белгилаб берди. XVI-XVII асрлар чегараларида Н.Макиавелли, Г.Гроций, Т.Гоббс, Ж.Локк, Ш.Монтескье, Ж.Ж.Руссо асарларида фуқаролик жамиятига ҳамма давлатлар эмас, балки улар фикрига кўра, табиий-ҳуқуқий, шартномавий негизларга асосланган давлат тузумининг илғор шакллари мос келиши ҳақида фикр юритила бошлаганди. Жумладан, Ж.Локк “мутлақ монархия... фуқаролик жамиятига тўғри келмайди ва демак, умуман фуқаролик бошқаруви шаклларида бири бўла олмайди”², деб ёзганди.

Макиавелли аралаш – монархия, анархия ва демократиядан иборат бўлган давлат шаклини энг матлуб шакл деб ҳисобларди. Уларнинг ҳар бири бошқаларини тийиб, айна пайтда асраб-авайлаши керак эди.

Фуқаролик жамияти асосларининг фалсафий таърифини биз Кантда ҳам учратамиз. қуйидаги ғояларни у энг муҳимлари деб ҳисобларди: а) инсон ҳамма нарсани ўз куч-қудрати билан яратиши ва яратган нарсалари учун жавоб бериши лозим; б) инсон манфаатларининг тўқнашуви ва уларни ҳимоя қилиш зарурати кишиларнинг ўз-ўзларини такомиллаштиришга ундовчи сабаблардир; в) ҳуқуқ томонидан қонуний таъминланган фуқаролик эркинлиги ўз-ўзини такомиллаштиришнинг зарур шarti, инсон қадр-қимматини

¹ Қаранг: Цицерон. Диалог. –М., 1966, 24-бет.

² Локк Ж. Два тракта о правлении. Соч. В 3-х т. М., 1988, Т.3. 312-бет.

асраш ва юксак кўтариш кафолатидир. Бу ғояларни сўзсиз инсоният жамияти асосларига кўйиш мумкин¹.

Кантнинг фалсафий таълимотини давом эттириб, В.Гумбольдт конкрет мисоллар асосида фуқаролик жамияти билан давлат ўртасидаги зиддиятлар ва фарқларни исботлашга уринди. Фуқаролик жамиятига у индивидларнинг ўзлари томонидан шакллантириладиган – а) миллий, ижтимоий муассасаларни; б) табиий ва умумий ҳуқуқни; в) инсонни киритади. Унинг фикрича, фуқаролик жамиятидан фарқли ўлароқ, давлат – а) давлат институтлари тизимидан; б) давлат чоп этадиган позитив ҳуқуқдан; в) фуқародан иборат бўлади.

Фуқаролик жамияти тўғрисидаги тасаввурнинг шаклланишида уни хусусий манфаатнинг таъсир доираси сифатида таърифлаган Гегель муҳим роль ўйнади. Шу таъсир доирасига у оила, табақавий муносабатлар, дин, ҳуқуқ, ахлоқ, таълим, қонунлар ва субъектларнинг улардан келиб чиқадиган юридик алоқаларини ҳам киритарди. Гегель асосий ролни бир-бирига қарама-қарши турувчи индивидларга берарди.

«Фуқаролик жамиятида ҳар бир одам ўз-ўзи учун кўйган мақсад билан ҳаракат қилади, бошқа ҳамма унинг учун ҳеч нарсага арзимади. Бироқ бошқалар билан ўзаро алоқаларсиз у ўз мақсадларига тўла ҳажмда эриша олмайди»².

Шуниси қизиқки, Гегель, фуқаролик жамиятига қараганда, давлат тараққиётининг юқорироқ босқичи, деб ҳисобларди. Бироқ кейинчалик фуқаролик жамияти тадқиқотчиларининг кўпчилиги бу фикрга қўшилмади.

Шундай қилиб, тарихий маълумотлар ва юқорида келтирилган мулоҳазалар шуни кўрсатадики, фуқаролик жамиятининг вужудга келиш жараёни мураккаб ва зиддиятлидир.

Юқоридагилардан келиб чиқиб айтиш мумкинки, фуқаролик жамиятининг вужудга келиши иқтисодий ва ҳуқуқий муносабатларнинг қай даражада ривожланишига, давлат-ҳокимият тизимлари устидан жамоат назорати механизми қай даражада таъсир кўрсатишига боғлиқ бўлади. Агар фуқаролик жамияти қай ҳолатда дунёга келгани ва ривож топганини билиш учун бир оз ўтмишга назар ташласак – буларнинг ҳаммаси кундек равшан бўлади-қолади.

¹ Қаранг: Кант И. Идеи всеобщей истории ва всемирно-гражданском плане // Сочинения на немецком и русском языках. – М., Ю.Ю., 1994, Т. 1. 95-бет.

² Гегель Г.В. Философия права. – М., 1990. -бет.

Ҳозирги фуқаролик жамиятининг бошланиши узоқ тарихга эга. Бу тарих ғарбий Европада ўрта аср-романлар даврида Рим империяси тор-мор этилиши билан бошланганди. Антик (грек-рим) полис (шаҳар-давлат) демократияси қолдиқларининг тикланиши мазкур бошланғич тараққиётнинг асоси бўлганди. Романлар *шаҳарлари* (аникроғи, энг кўп даражада романлаштирилган Шимолий Италия ва Жанубий Германия ва Европанинг бошқа қисмлари шаҳарлари), айнан шаҳар антик анъаналари сақланиб қолган марказлар бўлган.

Эрамининг VII асрларидан бошлаб шаҳарларда демократик ўзини ўзи бошқариш ўчоқлари пайдо бўлди. Феодал *вотчинлардан* ажралиб чиққан ерсиз қолган ҳарбийлар томонидан ташкил этилган аристократик ҳарбий-феодал коммуналар шундай ўчоқларга айланганди. Улар ўша нотинч даврларда шаҳарни ўз қироллари кўшинлари ва герман миллати муқаддас Рим империяси императорлари армияларидан кўриқларди. Шаҳар давлатга қаршилик кўрсатиб, мустаҳкам ҳаётга интиларди. Шу аснода, гарчи марказий ҳокимият ва черков қарамоғида қолишларига қарамай, улар ўз таъсирлари ва ҳокимиятларини, айниқса солиқ ундириш ҳуқуқига ўз иқтисодий таъсирларини атроф вилоятлар доирасида ўтказишга эришарди. Антик полисларга монанд Ломбардия, Тоскана ва бошқа кўпчилик давлат-шаҳарлар шу тариқа қайта тикланганди.

Шаҳарнинг ўзини ўзи демократик ташкил этиш жараёни секинлик билан бўлса-да, оғишмай давом этарди. Аристократик коммуналарга дастлаб бадавлат ва аслзода шаҳарликлар (“эски буржуазия”) кириб келишди, кейинчалик ёш буржуалар – янги савдо-саноатчилар табақалари коммуналари пайдо бўлди. Ниҳоят, ҳунармандлар ва бошқа турли касб, табақа кишиларининг халқ коммуналари юзага келди.

Қарийб минг йиллар чамаси давом этган айнан шу жараён ўзининг барча – аломатлари сайлаб қўйиладиган ҳокимият органлари, ўзаро ҳуқуқ ва мажбуриятларнинг белгиланиши, тақсимланиши, коллективизм ва сиёсий кураш тажрибасига эга бўлган шаҳар жамоа ҳамжамияти демократик сиёсий ташкилот мактабига айланганди. Шунинг натижасида маҳаллий парламентлар, кейин эса марказий парламентлар пайдо бўлганди. Дарвоқе, ижтимоий инқилобларнинг кўпчилиги шаҳар, боз устига, пойтахт инқилоблари бўлиб, улар демократик ва фуқаролик ўзгаришларини тезлаштирувчи омил ҳисобланарди.

Дастлаб жамоа доирасидаги, кейинчалик эса бутун шаҳар ва мамлакат миқёсидаги фуқаролик муносабатлари шаклланмай туриб, бу жараённинг бўлиши мумкин эмасди. Ушбу муносабатлар шаҳар-давлат олдидаги ўз бурчларини ва унинг доирасида, кейин эса ундан ташқарида ҳам ўз шахсий эркинликларини тўла ҳис этган фуқароларда фуқаролик туйғуларини тарбиялашга хизмат қиларди. Шаҳар демократик ўзини ўзи ташкил этувчи ташкилотида янги илк буржуа жамиятининг эркин аъзоси, М.Вебер ўзининг “Протестантизм одоби” асарида тасвирлаганидек, алоҳида фазилатларга эга фуқаро – ўз бурчи, ор-номуси, масъулияти, ғайрат-шижоати ва маънавияти билан ажралиб турувчи фуқаро тарбияланарди.

Қадимги Шарқ олимларининг асарларидаги шаҳар-давлатлар (полислар) билан боғлиқ давлат тузуми ҳақида қизиқарли қарашлар мавжуд. Чунончи, ал-Форобий асраб-авайловчи бошқарувни ташкил этиш усулларини ўрганиш, шаҳарлар аҳлига эзгулик ва фаровонлик қай йўсинда келиши ҳамда уларга эришиш ва шу неъматларни асраш йўлларини қандай топишни кўрсатиб бериш зарур деб ҳисобларди. Ушбу қарашларини у ўзининг “Фозил кишилар шаҳри”, “Давлат арбоби ҳикматлари” ва “Фуқаролик сиёсати” асарларида батафсил баён этган. Мазкур асарларда у ўзи умум бахтиёрликка эришиш йўли деб билган олий ҳукмдорлик санъатига кенг ўрин берган.

Шундан келиб чиққан ҳолда ал-Форобий шаҳар-давлатларнинг “жоҳил” ва “фозил” деб аталган икки турини ажратиб кўрсатади. “Фозил кишилар шаҳри”да асосий роль маърифатли ҳукмдорга берилади ва у ўз фазилатлари билан энг қатъий талабларга ҳам жавоб бера олиши керак эди.

Бошқарувга фақат бадавлат кишиларни қўйиш керак, деб ҳисоблаган Афлотундан фарқли ўлароқ, ал-Форобий юқоридаги талабларга жавоб берадиган ҳар қандай одам ҳукмдор бўлиши мумкин, деб ҳисобларди. Бинобарин, у ўзининг фозиллар шаҳрида олий ҳокимиятнинг наслдан-наслга мерос бўлиб ўтишини, шунингдек, фақат бадавлат кишилар ҳокимиятини тан олмаган¹.

Ибн Сино ҳам ал-Форобийга жуда яқин фикрга эга эди. У, “фозиллар” ва “жоҳиллар” шаҳарларида ҳокимиятни амалга ошириши, раҳбарлик ва умуман ишларнинг ташкил этилиши усулларини ўрганишдан асосий мақсад – уларнинг **юксалиши**,

¹ Қаранг: Аль-Фороби. Философские трактаты. – Алматы, 1990, 317-319-бетлар.

қулаши ва ўзгариши сабабларини аниқлашдан иборат, деб ёзганди.

Энг ёрқин намоёндаларидан бири Ибн Халдун (1332–1406) бўлган мумтоз мусулмон-ҳуқуқий тафаккури – ҳалифаликка муайян сиёсий режим ва бошқарув шакли сифатида қарар ҳамда ҳалифаликни унинг ҳуқуқий мавқеи нуқтаи назаридан таҳлил этаркан, давлат маҳкамаси ва ҳокимиятлар нисбатига алоҳида эътибор берарди. Ибн Халдун давлат ва сиёсат ҳақидаги ўзининг асосий қоидаларини “Муқаддима” деб номланган машҳур асарига баён қилиб берган.

Ибн Халдун таълимотига кўра, инсоннинг табиати билан боғлиқ равишда ҳар қандай жамият одамларнинг ёвузлик ва ўзаро бир-бирини қириб ташлашга “табиий” интилишларига тўсқинлик қиладиган “тийиб турувчи асос”нинг бўлишига муҳтождир. Давлат жамият аъзоларини туради, уларни бирлаштиради ҳамда ўз фуқароларига нисбатан ҳам, шунингдек, ташқи доирада ҳам мажбурлов ҳокимиятини амалга оширади. “Ички” ҳокимият ҳукмдорнинг куч ёрдамида фуқароларни бошқариши, қонунларни ҳаётга жорий этиши, давлат ичида тартибни таъминлаши, солиқларни йиғиши ва армияни шакллантиришга ёрдам берувчи чексиз ҳукмронлигидан иборат. Давлатнинг “ташқи” олий ҳокимияти унинг бошқа ҳар қандай ҳокимиятга ёки мажбурловга бўйсунмаслигида намоён бўлади.

Ибн Халдун қарашларига кўра, давлат сиёсати фақат ҳукмдорларнигина ўз ичига олмай, балки барча фуқароларни ҳам жалб этиши керак.

Ибн Халдун бошқарувнинг уч шакли – “табиий монархия”, “сиёсий монархия” ва ҳалифаликни ажратиб кўрсатиб, улардан ҳам диний, ҳам дунёвий қадриятларни ўзида мажассам этувчи ҳалифаликни афзал кўрарди.

Ибн Халдуннинг сиёсий назарияси мусулмон ҳуқуқий назариясининг чўққиси бўлиб, амалда ўз тараққиётида у кўп асрлар давомида тўхтаб қолди. XVI аср бошларида Усманийлар империяси томонидан араб дунёси катта қисмининг босиб олиниши бунга сабаб бўлганди. Мусулмон сиёсий тафаккуридаги шу билан боғлиқ турғунлик уч ярим асрдан кўпроқ давом этди. Фақат XIX асрнинг охирига келибгина бу борада бурилиш рўй берди ҳамда у анъанавий ислом сиёсий тасаввурларининг кескин қайта кўриб чиқилишига олиб

келди. Бу ҳолат XIX аср охири мусулмон ислоҳчилари қарашларида ўз ифодасини топганди.

Фуқаролик жамиятининг шаклланиши ва тараққиёти бир неча асрларга чўзилди. Унинг ғоявий, иқтисодий, сиёсий асослари кўп жиҳатдан ўрта асрнинг сўнгги давлари (тахминан XV–XVI асрлар)даги Ғарбий Европада таркиб топган. Феодал-табақавий тенгсизлик ва зулм-зўравонликларга қарши курашлар давомида фуқаролик жамияти ғоялари ҳаётда рўёбга чиқа бошлади. Англиядаги инқилоб (1640–1649) фуқаролик жамияти вужудга келишининг тарихий босқичи бўлди. Бир қатор тарихчилар янги давр ҳисобини айна шу инқилобдан бошлаб юритишади.

Шуни эътироф этиш жоизки, XVII–XVIII асрлар “илк замонавийлик” даврида ишлаб чиқилган фуқаролик жамияти ҳақидаги барча таълимотлар учун характерли бир нуқта бўлиб, у ҳам бўлса – фуқаролик жамияти давлатга **қарши қўйилмаслигидир**. Моҳиятан улар ҳатто бир-бирига тенглаштирилган. Бу ҳолат, бизнинг назаримизда, учта сабаб билан изоҳланади:

Биринчидан, бу даврда анча кейинги замонлар учун характерли бўлган ижтимоий ҳаёт соҳаларининг табақалашуви ва функционал ихтисослашуви ҳали рўй бермаганди.

Иккинчидан, ҳозирги жамиятларнинг таркиб топиш даврида сиёсий, ҳуқуқий ва этник муносабатлар унинг пойдеворини бунёд этишга бевосита асос бўлган. Капиталистик иқтисодиёт “ўз-ўзидан ишлаб чиқарадиган” ва “мувозанатни ушлаб турадиган” бўлишдан ҳали анча узоқ эди, шунинг учун ҳам нафақат жамият “базиси” сифатида тушунилмаган, балки шундай бўлмаганди ҳам...

Учинчидан, бундай шароитларда инсоннинг, бир томондан, ғайрирасмий доирада истиқомат қилувчи хусусий шахс сифатидаги, иккинчи томондан, унинг очик, ошкора жамоат доирасида яшовчи фуқаро сифатидаги роли институционал жиҳатдан қатъий ажратилмаганди.

Фуқаролик жамиятининг кейинги давр ривожланиш йўналишлари ҳақида гап кетганда, аввало, шуни таъкидлаш керакки, XIX–XX асрлар оралиғини фуқаролик жамияти тараққиётида янги босқичнинг бошланган даври деб ҳисоблаш мумкин. Шу вақтларга келиб, саноат ва савдодаги етакчи мавқе хусусий тадбиркорлар ва савдогарлардан индустриал, савдо ва молия корпорациялари ихтиёрига ўтди.

Кенг меҳнаткашлар қатламлари, эркин касблар вакиллари, фан, маданият ва санъат арбоблари, зиёлилар, талабалар, ёшлар демократия ҳамда ижтимоий ҳуқуқ ва эркинликларни ҳимоя қилиб чиқа бошладилар.

Давлат ҳам эндиликда фақат “тунги қоровул” бўлиб қолмайди. Унинг фаолиятида ижтимоий таъминотни ташкил этиш, халқ таълими ва соғлиқни сақлашни бошқариш ҳамда бошқа ижтимоий вазифаларни адо этишдек ижобий функциялар тобора кўпроқ ўрин эгаллай бошлади.

XX асрда иқтисодий муносабатларни тартибга солишда ҳам давлатнинг роли жиддий равишда ўсди. XX асрда тараққий этган мамлакатлар ҳуқуқий тизимларида ижтимоий қонунчилик катта ўрин тутди. Давлат ижтимоий фаолиятининг кенгайиши натижасида ижтимоий ҳуқуқнинг таъсир доираси ҳам кенгайди. Шу муносабат билан Ислом Каримов таъкидлаганидек, **“инсон ва давлат ўртасидаги муносабатларда инсон манфаатлари устувор бўлиши керак. Давлат ва давлат ҳокимиятининг барча тармоқлари ўз фаолиятини инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш ва қўриқлаш ишига сафарбар қилгандагина ўз вазифасини тўғри адо этган ҳисобланади. Бу қоидани ҳамма тан олиши, бу қоидага ҳамма итоат қилиши шарт”**¹.

Фуқаролик жамиятига ўтиш қай тарзда амалга оширилиши мумкин? Бизнингча, бундай жамиятнинг асосий сиёсий институти парламент бўлиши керак. Фақат угина фуқароларни сиёсий фаолликка рағбатлантира олади, уларга фақат ўз манфаатларини ҳис этибгина қолмай, балки бу манфаатларни ўзаро мувофиқлаштиришларига ҳам ёрдам беради. Парламент турли ижтимоий гуруҳлар вакилликни намоён этибгина қолмай, уларга юзма-юз тўқнашувлардан қочиш, фуқаролик урушига чап бериш, тинчлик ва ўзаро тотувликни таъминлаш имконини беради. Парламент бозордан кўра кўпроқ фуқаролик жамиятига керак. Агар, албатта, парламент реал ҳокимият кучига эга бўлган тақдирда бундай жамиятни бунёд этишнинг энг муҳим сиёсий қуролига айланади.

Албатта, фуқаролик жамияти айниқса ҳозирги шароитларда бошқарувнинг парламент шакли билангина тугамайди, фуқаролар ижтимоий ва сиёсий фаоллигининг бошқа шаклларини ҳам ўз ичига

¹ Каримов И.А. Ватан саждагоі каби муқаддасдир. 3-т – Т., «Ўзбекистон», 1996, 17-бет.

олади. Бироқ айнан парламентни ташкил этишдан шундай жамиятга ўтиш бошланади.

Ривожланган фуқаролик жамияти уюшган субъектлар ўзаро ҳамкорлиги сифатида курилади. У шунчаки алоҳида индивидлар фаолиятдан эмас, балки уюшган гуруҳлар, бирлашмалар, муассасалар, маҳаллий бошқарув органлари ва бошқа жамоат тузилмаларининг ўзаро ҳамкорлиги асосида таркиб топади. Буларнинг ҳаммаси иқтисодий ривожланган ҳолатни ва умумий фаровонликнинг нисбатан юқори даражасини тақозо этади ҳамда шу туфайли фуқаролик жамияти субъектлари биргаликда, аммо давлат институтлари иштирокисиз ўз манфаатларини рўёбга чиқарадилар. Ўзбекистонда бундай вазият энди-энди ўз самарасини бера бошлади.

Фуқаролик жамияти ҳаётий фаолиятининг алоҳида соҳаси – сиёсий жихатдан иштирок этиш соҳаси мавжуд. Унда ўз хусусий манфаатарига мутаносиб равишда уюшган индивидлар бир пайтнинг ўзида давлат ҳокимиятини шакллантиришда иштирок этувчи фуқаролар сифатида майдонга чиқадилар. Гарчи, умуман, фуқаролик жамияти сиёсий бўлмаган ҳамжамият бўлишига қарамай, унинг доирасида фуқаролик жамияти билан давлат ўртасидаги ўзаро алоқаларни таъминловчи сиёсий бирлашмалар фаолият кўрсатади. Сиёсий қатнашув соҳаси фуқаролик жамияти носий соҳасини давлатнинг сиёсий соҳаси билан билан боғловчи муносабатлар тизимидан иборат. Бироқ сиёсий бирлашмалар номигагина сиёсий деб аталади. Ҳақиқатда улар индивидлар ва ижтимоий гуруҳлар хусусий манфаатларини ифодалайдилар ҳамда ўз-ўзларича сиёсий ҳокимиятга эга эмаслар ва эга бўлолмайдилар. Улар баҳоли-қудрат у ёки бу даражада сиёсий ҳокимиятга таъсир этадилар. Лекин сиёсий (давлат) ҳокимиятида улар фақат давлат маҳкамаси орқали қатнашишлари мумкин.

Бинобарин, фуқаролик жамияти тўғрисида демократиянинг бир элементи сифатида сўз юритиш мақсадга мувофиқ бўлади. Фуқаролик жамияти ҳатто жамият жуда жипслашмаган вазиятларда ҳам катта аҳамиятга эга. Чунки фуқаролик жамиятисиз бугунги Ўзбекистонда ғоят зарур бўлиб турган сиёсий ҳамжамиятнинг таркиб топиши мумкин эмас. Лекин фуқаролик жамияти категориясида давлатга қарама-қарши туриш ҳолатига эмас, балки жамиятнинг бир бутун яхлитланишига, айнан ҳудудий яхлитлик, миллий яхлитликка урғу бериш керак бўлади. Элита ва омма ўртасидаги интеграцияга, қадриятлар қатори бўйича интеграциялашув ва ниҳоят давлат

фаолияти мақсадларини аниқлаш нуқтаи назаридан хатти-ҳаракатларнинг ўзаро боғланишига эътибор қилиш лозим. Зеро, “ҳар қандай давлат тизими, унинг аппарати ва маъмурий органлари демократик андозаларга қанчалик жавоб бермасин – барибир ўз кучини, қолаверса, ўз зўравонлигини ўтказишга ҳаракат қиладиган тизим бўлиб қолаверади.

Шунинг учун ҳам давлат идоралари, аввало, унинг маъмурий органлари ва ташкилотлари устидан жамият ҳамда фуқаролар назоратини ўрнатиш бутун дунёда қонунбузарликка, берилган ваколат ва вазифасини суиистеъмол қилишга, коррупцияга қарши, айна вақтда, барча ўзбошимчалик ва волюнтаристик қарорларни қабул қилишнинг олдини олишга қаратилган чора-тадбирлар, деб тан олинади”¹.

Шундай экан, “фуқаролик жамияти” тушунчаси эскиргани йўқ, у эскирадиган вақт қачонлардир келиши ҳам қийин. Чунки айнан ҳаётий фаолиятнинг шу соҳаси инсоннинг ўз тақдирини ўзи белгилаши, унинг эркин танлаш, табиий, туғма ҳуқуқлари – яшаш ҳуқуқи, мулкка эгаллик ҳуқуқи, шахсий дахлсизлик, хат-ёзишмаларининг сир тутилиши, эътиқод эркинлиги ва ҳоказо ҳуқуқларини рўёбга чиқариш имкониятини яратади.

XXI аср бошида жаҳон тараққиётининг ўзига хос хусусиятлари ва Ўзбекистоннинг геополитик ҳолати.

Мазкур мавзу президентимизнинг «Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари» асарининг асосий манбаи бўлиб хизмат қилади.

«геосиёсат» тушунчаси ўзида гео – «ер», «сиёсат» эса – «давлат» ва «ижтимоий иш» маъноларини англатади. «геосиёсат» атамасида геосиёсий муддаолар, уларнинг кўринишлари, турли хил давлат ва халқларнинг манфаатлари тизими, унга бўлган ёндошув услублари, воситалари у ёки бу давлатнинг ҳудудий жойлашуви, салоҳиятига бўлган муносабатда ифодаланган мақсадлар ўз ифодасини топади.

«геосиёсат» узоқ тарихга эга бўлсада, у тушунча сифатида хх асрнинг бошларида шаклланган. Бу атама р.Челлен томонидан муомалага киритилган бўлиб, ҳозирги даврда давлатлар ва дунё

¹ Халқ сўзи, 2002 йил 5 апрель.

мамлакатлари халқаро сиёсатида, фалсафада, сиёсат фалсафаси ва фанларида кенг қўлланилмоқда.

Ҳозирги даврда геосиёсий мақсадлар кўпроқ мафкуравий сиёсат билан ҳамоҳанглигини алоҳида таъкидлаш лозим. Бунда мафкуравий таъсир кўрсатиш геосиёсатнинг энг таъсирчан воситаси сифатида намоён бўлмоқда. Яъни турли давлатларнинг мақсадлари халқнинг турли қатламлари, хусусан ёшлар онги ва қалбига мафкуравий таъсир кўрсатиш орқали, уларнинг фаолиятини ўз таъсирига, яъни манфаатларига йўналтирилган мафкуравий муҳитни яратишни кўзлаган ҳолда амалга оширилмоқда. Ушбу жараённи тўғридан – тўғри кўриш, унинг қандай амалга ошишини аниқ кўриш қийин ва мураккабдир. Ана шу сабабдан ҳам президентимиз мафкуравий полигонлар ядро полигонларига қараганда хавфлироқ бўлиб қолганлигини алоҳида таъкидлаган.

Ядро полигонларини қаерда жойлашганини, унинг қувватини, қандай мақсадга йўналганлигини муайян даражада аниқ билиш мумкин. Аммо, ёвуз, ёт мафкуравий мақсадларни қаердан ва қандай йўллар билан ва қайси инсонлар қалбини эгаллаб олаётганлигини осонликча билиб бўлмайди.

Бугун «икки кутбли мафкура» ўртасидаги курашга барҳам берилган бўлсада, аммо дунёда мафкуравий курашлар тўхтаб қолгани йўқ. Аксинча, жаҳон майдонларини мафкуравий бўлиб олишга уринишлар турли йўллар билан содир бўлмоқда. Масалан, Ўзбекистон мустақилликни қўлга киритганидан кейин мафкура соҳасида ҳаёт осонликча кечмади. Миллий истиқлол ғоясига зид бўлган ёт ва бегона ғоялар кириб келишга ва ёшларимиз онгини эгаллашга, уларни мамлакатимизда белгиланган улуғ мақсадларни амалга оширишга қарама – қарши қўйишга уринишлар бўлганлигининг гувоҳимиз. Бундай ҳаракатларнинг тарафдорлари ўзларини «дўст», «миллатдош», «ватандош», «диндош» этиб кўрсатиш ниқоби билан ўз ғояларини амалга оширишга уриндилар. Натижада, ҳақиқий кадриятларимизга зид бўлган турли хил оқимлар аҳоли, айниқса ёшлар онгини эгаллашга ҳаракат қилди.

Жаҳон геосиёсатида халқларни маънавий–мафкуравий жиҳатдан тобе этишга интилиш ва бугунги кунда дунёни шундай асосда бўлиб олишга уринишлар давом этмоқда. Бунинг учун улар ҳозирги замон оммавий ахборот воситалари, уларнинг ютуқларидан, ҳамда турли хил марказлар, айни пайтда ўзаро ҳамкорликка йўналтирилган ижтимоий, маданий, иқтисодий воситалардан фойдаланиш орқали

дунёнинг турли ҳудудларида ўзларига мос мафкуравий муҳитни шакллантириш мақсадларини ҳам кўзламоқдалар.

Ана шундай шароитда миллий истиқлол ғоясини чуқур эгаллаш орқалигина бундай мафкуравий майдонларда олиб борилаётган курашлар моҳиятини тўғри тушуниш ва олдини олиш мумкин.

Маърифий ривожланиш ва дунё халқлари ривожини шуни тақозо этадики, геосиёсат ҳам маълум бир мақсадларни кўзлар экан, у фақат инсоният орзу қилиб келган тинчлик ва барқарорликка, мамлакатлар ва халқлар равнақига, эркин ва фаровон ҳаёт қуриш ғоясига мос бўлиши керак. У ватан равнақи, юрт тинчлиги, халқ фаровонлиги, ижтимоий ҳамкорлик, миллатлараро тотувлик ва диний бағрикенглик ғояларини ўзида мужассам этиб, ҳозирги геосиёсий мақсадларнинг бош мезонига айланиб бориши лозим. У носоғлом мафкура ва ғояларни бошқа халқлар онгига, қалбига сингдириб, мафкуравий жиҳатдан дунёни бўлиб олишга эмас, ўзаро манфаатли ҳамкорликка, дунёвий муаммоларни ўзаро ҳамжиҳатлик билан ҳал этишга хизмат қилиши керак. Шу маънода, геосиёсатга янгича ёндошув хх1 асрда янгича маъно ва аҳамият касб этади ва дунё тараққиётига хизмат қилади.

XX асрнинг охирида дунёда жаҳоншумул воқеалар рўй берди. Унинг сиёсий харитаси, жумладан, марказий осиёнинг манзараси тубдан ўзгариб кетди. Собиқ ссрнинг парчаланиши, унинг хукмрон мафкурасининг ўз мустақиллигини қўлга киритиши минтақамизда нафақат ижтимоий–сиёсий жиҳатдан, балки янги мавкуравий вазиятни ҳам вужудга келтиради.

Минтақада юзага келган муаммоларни ҳал қилишга хизмат қилувчи янги маънавий – мафкуравий муҳитни шакллантириш эҳтиёжи ҳам ортиб борди. Мамлакатимиз президенти ислом каримов Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари асарида таъкидлагани каби: «сср парчаланиб кетгандан кейин бизнинг иродамиз ёки интилишимизга боғлиқ бўлмаган ҳолда Ўзбекистон амалда фронт яқинидаги давлатга айланиб қолди. Унинг ташқи чегараларида – афғонистон ва тожикистонда сўнгги йилларда юз минглаб инсонлар ҳаётига зомин бўлган иккита танглик ўчоғи аланга олиб турибди».

Афғонистонда уруш алангаси ўчмагани фақат бизнинг мамлакатимиз учунгина эмас, балки бутун минтақадаги барча мамлакатлар учун ҳам катта хавф – хатарни вужудга келтирди.

Ўзбекистон ўзининг иқтисодий салоҳияти, хом – ашё ресурсларига бойлиги, ишчи кучи ва демократик имкониятлари, кўп жиҳатдан геополитик жойлашувига кўра ҳам, минтақада етакчи ўринда турганлиги билан ажралиб туради. Бинобарин Ўзбекистонга нисбатан бўладиган ҳар қандай хавф–хатар, албатта, бугун минтақага таъсир қилади. Шу маънода ҳам турли сиёсий кучлар ва ҳаракатлар афғонистондаги уруш оловини кучайтириш ва минтақадаги вазиятни мураккаблаштириш ҳамда минтақа давлатларини унга жалб қилишнинг турли йўллари ва услубларини ишга солишди. Бу эса эртами – кечми кўшни давлатлар олдига барча салбий оқибатлари билан бирга қатор муаммоларни кўндаланг қилиб қўяди. қатто минтақадаги вазиятни барқарорлаштириш даражасига бориб етади.

Ўзбекистон ижтимоий – сиёсий жиҳатдан барқарор, умуминсоний кадриятлар устувор бўлган, маънавий меросни ва диний кадриятларни тиклаб, инсон ҳуқуқларини устувор соҳа даражасига кўтара олган мамлакатдир. Халқининг президентга, давлатга ишончи ниҳоятда мустаҳкам бўлган Ўзбекистон марказий осиеда барқарорликни таъминлаш ва минтақа давлатларининг ўзаро интеграциялашуви жараёнида етакчилик қилмоқда. Худди мана шу ўта катта аҳамиятга эга бўлган омиллар, асосланган истиқболдаги ютуқлар халқимиз ва мамлакатимиз тараққиётнинг душманларини ваҳимага солмоқда.

Агар Ўзбекистонда душманларимиз мўлжаллаган мақсадлар амалга ошса, бу нафақат бизда, балки бутун минтақа давлатларида ҳам жуда катта сиёсий ўзгаришларнинг содир бўлишига сабаб бўлиши, минтақавий интеграция жараёнларига ўзининг улкан салбий таъсирини ўтказиш мумкин эди. Террористларнинг амалга оширган қўпоровчилик ҳаракатлари кўзлаган мақсадига етмади ва етолмайди ҳам.

Марказий осие минтақасидаги мафкуравий жараёнлар тизимида афғонистонда давом этаётган фуқаролар уруши ҳам алоҳида ўрин эгаллаб турибди. Йигирма йилдан бери давом этиб келаётган ҳарбий мажоролар оқибатида умуминсоний цивилизациядан узилиб қолган афғонистон ҳудуди халқаро террорчилик ва диний экстремизм, қурол – яроғ ва гиёҳванд моддаларнинг ноқонуний савдоси ўчоғи бўлиб қолди. Бу эса турли зарарли ғояларнинг террорчилик, таҳдид ва таҳлика йўли билан бутун минтақага ёйилиш хавфини туғдирмоқда. Шунинг учун ҳам президентимиз бу хавфнинг олдини олиш зарурлигига жаҳон ҳамжамиятининг эътиборини қаратмоқда.

2000 йилнинг сентябрь ойида ҳам бмт бош ассамблеяси «минг йиллик саммити» да президентимиз минтақамиз хавфсизлигини таъминлаш билан боғлиқ бўлган халқаро терроризим ва нарқобизнесга қарши фаол курашиш, марказий осие минтақасидаги барқарорлик ва хавфсизликни таъминлаш ва жаҳон хавфсизлик тизимини такомиллаштириш муаммоларига эътибор қаратди, бу масалаларни ўта мураккаб тус олаётганлиги асослаб берди.

Минтақа халқлари учун ўта муҳим аҳамиятга эга бўлган бу жараёни тўғри англаб етган марказий осие мамлакатларининг раҳбарлари 2000 йилнинг ўзида бир неча бор учрашдилар ва хавфсизликни таъминлаш ҳамда ўзаро иқтисодий интеграциялашувнинг далзарб масалаларини муҳокама қилдилар. Жумладан, 2000 йил апрель ойида тошкентда, 2000 йил август ойида бишкекда ва октябрь ойида яна тошкентда, 2001 йил январида остонада бўлиб ўтган учрашувларда минтақада хавфсизликни таъминлашга хизмат қилувчи муҳим қарорлар қабул қилинди.

Шу маънода Ўзбекистон президенти томонидан олға сурилган «туркистон – умумий уйимиз» ғоясининг амалий аҳамиятини алоҳида таъкидлаш лозим. Президентимиз ислом каримов озод ва обод ватан, эркин ва фаровон ҳаёт – пировард мақсадимиз асарида таъкидлаганидек, «марказий осие мамлакатларининг тинчлиги ва барқарорлиги, мазкур минтақада яшаш халқларининг хавфсизлигига дахл қилувчи тажовузларнинг олдини олиш ва бартараф этиш борасидаги ҳамжихатлигини мустаҳкамлаш зарур. Уларнинг бу йўлдаги саъи – ҳаракатлари, имкониятлари ва салоҳиятлари мувофиқлаштириш ва бирлаштириш айниқса муҳимдир».

Афғонистонда давом этаётган ҳарбий можароларни сиёсий йўл билан ҳал қилиш ғояси марказий осие минтақасида хавфсизликни таъминлашга қаратилган. Албатта бошланган ана шу ижобий ҳаракатни давом эттириш, унга манфаатдор бўлган давлатларни фаоллаштириш бугунги куннинг шу соҳадаги долзарб вазифаси бўлиб қолмоқда.

Хуллас, бугунги кунда хавфсизликни таъминлаш билан боғлиқ бўлган муаммоларни ҳал этиш минтақадаги барча мамлакатларнинг истиқболини ҳам бир қадар белгилаб беради. Шунинг билан бирга бу – минтақада яшаётган халқларнинг азалий қон-қариндошлиги, ҳамкорлиги ва маънавий-руҳий яқинлигини мустаҳкамлашда ҳам ўта муҳим аҳамиятга молик масала бўлиб қолаверади.

1. **Сиёсий ислохотлар ривожини ва йўналишлари.**

2. Ўзбекистон республикаси президенти И.А. Каримов ўзининг «янгича фикрлаш ва ишлаш давр талаби» номли асаридан, «сиёсий ислохотлар ривожини ва йўналишлари, уларнинг ҳозирги давр билан уйғунлашуви» масаласини атрофлича ёритиб берди. Жумладан. Бундан беш йил муқаддам мана шу бинода, мана шу юксак минбар орқали Ўзбекистоннинг мустақиллиги ва суверенитетини эълон қилган эдик. Ўз келажакимизни ижтимоий йўналишдаги бозор иқтисодиётига асосланган очиқ демократик давлат барпо этишдан иборат, деб қатъий азму-қарор этганимизни маълум қилган эдик.

Мустақилликка эришилгандан сўнггина, Ўзбекистон ўз тарихий тараққиёти ва аънавий давлатчилик ривожини янгидан тиклаш, давлат ва жамият қурилиши шамда бошқарувида ўтмиш мутафаккирларининг илғор қарашлари ва ижобий ғояларини, амалий тарихий тажрибаларни чуқур ўрганиш, манбаларини қабул қилиб амалга ошириш имкониятига эга бўлди. Президент И.А.Каримов қайд қилганидек: "**...биз ўз тараққиёт йўлимизни бошлаяпмиз, бу йўл билан биз республикамизни миллий давлатчилик мукамаллигига олиб борамиз...**".² "*Лекин ҳозирги давр ўта мураккаб, ўтмиш даври қийин давр, баъзан бир уринишда мақбул йўлни топиш осон эмас.*"¹ Ислохотларнинг дастлабки даврида бундай баёнотнинг берилиши тушунарли ва асосли эди.

Биринчидан, республика ўз миллий-сиёсий мустақиллигини қўлга киритган дастлабки даврда ўтмишнинг ижтимоий-ҳуқуқий меросидаги маъқул жиҳатларидан ҳозирги замон миллий давлатчилиги концепциясида фойдаланиш ёки уларни мувофиқлаштириш борасида умумий кесишувчи нуқталарни топиш мушкул эди.

Иккинчидан, яқин ўтмиш амалиёти Шарқ ва Оврупо моделларининг аралашуви ҳар доим ҳам давлатчиликнинг энг мақбул ва энг оқил кўриниши эмаслигини кўрсатди. Республика ҳукумати томонидан қабул қилинган бугунги давлатчилик модели (жумладан, бошқарувнинг Президентлик институти) у ёки бу даражада ўтмиш тажрибаси билан ҳозирги давр узвийлигининг ўзига хос ижодий ҳамда илмий асосланиши натижалари, деб қаралиши мумкин.

² Каримов И.А. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. Ўзбекистон - келажак буюк давлат. -Т.: Ўзбекистон, 1996. Т.1.. 124-б.

¹ Каримов И.А. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. Ўзбекистоннинг келажак буюклигига ишончим комил. -Т.: Ўзбекистон, 1996. Т.1.. 147-155-б.

Халқимиз томонидан давлатчилик ва бошқарув шакли сифатида Президентлик Республикасини ўрнатилишини, демократия билан бирга кучли ҳокимият идеалларига содиқлик деб баҳолаш мумкин. Таъкидлаш жоизки, бу ерда фақат қандайдир генетик ва меросий нарсаларни излаш турли нуқтаи назардан ёндашганда ҳам тыла мазмун касб этмайди. Бу моделнинг Шарқ назариётчилари таклиф қилган айнан идеал давлатга ҳам алоқаси йўқ. Шу билан бирга, у шўролар фирқа диктатураси жорий қилган давлатчилик шаклидан ҳам фарқ қилади. Бу андоза ыта марказлаштирилган Темур давлати ғояси ёки парламент монархияси тўғрисида жаидлар қарашларининг амалиёти ҳам эмас. Ўзбекистон ўз мустақиллигининг дастлабки кунлариданоқ омонат демократия тизимларига эмас, балки мустақкам бошқарув ва ҳокимиятнинг ижтимоий институтларига таянди.

Ўтиш даврида вужудга келадиган давлатнинг авторитар характери – бу четлаб ўтиб бўлмайдиган ҳолат эмас, албатта.

Демократия муҳити ва негизлари нақадар тараққий этганлиги ҳамда аҳолиси ва давлат хизматчилари сиёсий-ҳуқуқий маданияти етук давлатларда бу ҳол мунозара, шунингдек, давлатчилик ривожининг дастлабки қадамлари сифатида ҳам қабул қилинмайди. Ўзбекистон учун **Президентлик бошқарув шакли** модели демократияда ҳам бу ўзгача ҳодиса бўлиб, кучли ҳокимиятни амалга ошириш учун энг мақбул шакл сифатида намоён бўлди.

Янги давр Сиёсий-ҳуқуқий таълимотлари: муаммолар, фикр-мулаҳазалар

Жамиятимизда кечаётган яратувчилик жараёнларини, хусусан, ҳуқуқий давлат барпо этиш борасидаги саъйи ҳаракатларимизнинг мазмунини янада чуқурроқ англаш учун, биз, аввало ҳуқуқий давлат тушунчаси, унинг асосий белгилари ва уни барпо этишдаги вазифалар ҳақида фикр юритишимиз, маниқан зарурдир.

Ҳозирги кунда кўпчилик ривожланган давлатлар ҳуқуқий давлат ғоясини ҳаётга тадбиқ этиш йўлидан кетмоқда ва бу соҳада катта ютуқларга эришишмоқда. Кўпчилик давлатларнинг Конституцияларида у ёки бу шаклда ҳуқуқий давлат ғояси мустақкамланган.

Ҳуқуқий давлатни қарор топтириш учун етук фуқаролик жамияти шаклланган бўлиши керак. Бунинг маъноси шуки,

“давлатчилигимиз ривожлана боргани сари бошқарувнинг турли хил вазифаларини бевосита халққа топшириш, яъни ўзини ўзи бошқариш органларини янада ривожлантириш демакдир”⁴⁷.

Ҳуқуқий давлатнинг бевосита белгилари масаласи таҳлилига ўтишдан олдин, умуман ҳуқуқий давлатни шакллантириш қатор масалаларнинг ҳал этилишига боғлиқ ва бу масалалар жумласига, **энг аввало инсон ва фуқаро ҳуқуқларини максимал даражада таъминлаш, давлат ва фуқаронинг ўзаро, бир - бири олдида масъуллиги, жамият ҳаётида ҳуқуқ ҳукмронлиги ва қонун устуворлиги асосида қонуннинг нуфузини юксак кўтариш, қонунга барча ҳуқуқ субъектларининг тўла ва оғишмай амал қилишига эришиш кабилар киради.**

Бундан хулоса шуки, ҳуқуқий давлатни қуриш, энг аввало чинакам демократияни шакллантириш ва уни юқори даражага кўтаришни тақозо этади. Давлатнинг қурилиши ва тузилиши фақат ҳуқуқий асосларга таяниши, давлатда ҳақақий қонунчилик режими ва чинакам ҳуқуқий тартибот амал қилиши керак.

Ҳуқуқий давлат белгилари тўғрисида гап кетар экан, шу жойда бу белгиларнинг амал қилишида халқ суверенитети ғоясининг қарор топишини кўриш мумкин бўлади. Халқ суверенитети бу халқнинг давлат ҳокимиятининг ягона манбаси эканлиги билан тавсифланади.

Давлат суверенитети эса давлат ҳокимиятининг мустақиллигини, устуворлигини, умумий ва кенг қамровлигини англатади. Шу муносабат билан, ҳуқуқий давлатни қуришда давлат суверенитети билан ҳуқуқ ҳукмронлигини бирга, уйғунлашган ҳолда мустаҳкамлаш муҳимдир. Давлат суверенитети, бевосита давлат ҳокимиятининг олийлигини ҳуқуқий ташкил этиш, давлат органлари тизимининг иши ва ҳуқуқий мақомини аниқлаш, сиёсий тизимнинг барча бўғинлари ва фуқаролар ҳуқуқий ҳолатини аниқлашни талаб этади.

Ҳуқуқий давлатнинг белгилари ҳақида турли фикрлар мавжуд, масалан :

1) давлат ҳокимиятининг ижтимоий муносабатларни тартибга солиш юзасидан ваколатларининг фақат давлат органлари тизимида тўпланганлиги;

⁴⁷ Каримов И.Ўзбекистоннинг сиёсий-ижтимоий ва иқтисодий истикболларининг асосий тамойиллари. Т.:Ўзбекистон. 1995. 14 б.

2) “ҳокимиятлар бўлиниши” яъни бир тизим давлат органлари томонидан бошқасининг функцияси эгалланишига йўл қўйилмаслиги;

3) ривожланган фуқаролик жамияти шаклланганлиги;

4) давлат ҳокимиятининг бир институт ёки бир бўғин органда жамланиб қолишининг олдини оладиган механизмнинг ташкил этилиши;

5) конституциявий қонуннинг устунлиги ва бевосита ҳаракат қилиши;

6) давлат ҳокимиятининг суверенлигининг ҳам қонунда, ҳам амалда ўрнатиш;

7) сайлов ҳуқуқи нормалари асосида жамиятнинг қонун чиқарувчи органларни шакллантириши ва қонунларда қонун чиқарувчилик ироданинг шаклланиши ва ифодаланиши устидан назорат ўрнатиш;

8) ички миллий қонунчиликнинг халқаро ҳуқуқ нормаларига ва принципларига мос келиши;

9) барчанинг ҳар қандай ўзбошимча қарорлардан ҳимояланганлиги;

10) ҳуқуқий давлатчиликни таъминлашнинг намунаси, модели ва воситаси сифатидаги суднинг нуфузининг ўсганлиги;

11) қонунларнинг ҳуқуқга мос келиши ва давлат ҳокимиятининг ҳуқуқий ташкил этилганлиги;

12) фуқароларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари бирлиги;

13) давлат ва шахснинг ўзаро бир - бирига масъуллиги.¹

Ҳуқуқий давлатнинг белгилари ҳақида гап кетганда, давлат томонидан аҳолининг муносиб ҳаёт даражаси таъминлаш мажбурияти ҳақида ҳам гапириш зарур, чунки бусиз шахснинг тўла қонли яшаши ва ишлаши, маънавияти мустаҳкамланиши мушкул. Эҳтимол, юқоридаги муаллифлар бу жиҳатни, ҳуқуқий давлатнинг белгиси сифатида келтирилган ривожланган фуқаролик жамиятининг мавжудлиги тушунчаси доирасида назарда тутган бўлишлари мумкин, чунки ривожланган фуқаролик жамияти, албатта, юқори иқтисодий потенциални, ривожланиш даражасини назарда тутди.

Юқорида қайд этилган ҳуқуқий давлат белгиларга қисқача бўлса-да, тўхталиб ўтиш лозим. Ижтимоий ҳаётнинг барча

¹ Каранг: Общая теория права и государства. М., Юрист. 1994. 295 б.

соҳаларида ҳуқуқ ҳукмронлиги - бу давлатнинг барча фуқаролари, яъни оддий фуқародан тортиб, то энг юқори мансабдор шахсларгача барчанинг бирдек ҳуқуқ билан боғлиқлиги, ҳуқуқ олдида бирдек жавобгарлигидир.

Бу - барча давлат органлари, идоралар ташкилотлар, корхоналар, муассасалар, жамоат бирлашмалари, хусусий жамоалар, ўзини -ўзи бошқариш органлари фаолиятининг ҳуқуқ асосида кечиши, уларнинг ҳуқуқ билан боғлиқлигидир.

Инсон ҳуқуқ ва эркинликларининг кафолатланганлиги - бу уларнинг ҳуқуқий жиҳатдан мустаҳкамланганлиги билан чекланмасдан, балки уларнинг иқтисодий, сиёсий ва маънавий жиҳатдан ҳам кафолатланишини тақозо этади.

Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси инсон ва фуқаро ҳуқуқ ва эркинликларини ҳуқуқий жиҳатдан мустаҳкамлайди. Унга кўра, инсон ва унинг кадр -қиммати, эрки ва ҳуқуқлари энг олий қадриятдир.

Жамиятимизда мулкнинг турли шакллариининг мавжудлиги, уларнинг бирдек ҳуқуқий мақомга ва ҳимояга эгаллиги, ижтимоий йўналтирилган бозор муносабатларининг мавжудлиги, демократик институтларнинг фаолияти, сиёсий ва маънавий қарашларнинг турли шакллари мавжудлиги, мустақил суднинг шаклланиши юзасидан олиб борилаётган ишлар инсон ҳуқуқларининг реал кафолатланишига олиб бориши шубҳасиз.

Ҳуқуқий давлатнинг белгилари билан унинг принциплари ўртасида боғлиқлик мавжуд десак, биз мутлақо муболаға қилган бўлмаймиз. Чунки, ҳуқуқий давлатнинг принциплари, унинг белгилари каби моҳиятга дахлдор тушунчалардир.

Ҳуқуқий давлатнинг принциплари - **бу ҳуқуқий давлат деб номлана оладиган давлатнинг идеал конструкцияси (модел)ни белгилаб берувчи бош, асосий ғоялар, талаблар мажмуидир.** Ҳуқуқий давлат фаолиятининг асосини ташкил этадиган бу бош ғояларнинг шаклланишига қатор омиллар таъсир этади, албатта, улар қуйидагилардир:

- жамиятнинг интеллектуал даражасини кўрсатадиган маданият, фан, таълим каби соҳаларнинг ривожланиш даражаси;

- мавжуд давлат тузумининг адолатли, демакки ҳуқуқий деб эътироф этишида намоён бўладиган, жамиятнинг ахлоқий - руҳий потенцияли;

- давлат органлари фаолиятида ҳуқуқий асосларни қарор топтиришнинг барқарор механизмининг бор ёки йўқлиги;

- ҳар бир инсон томонидан ўзининг эркинлиги сифатидаги ҳуқуқни ўзлаштириши, ва бу ҳуқуқни керакли ҳолатларда,, керакли ҳажмда чегаралаши.

Маълумки ҳар қандай жамиятда ҳуқуқ давлат билан фуқаро ўртасида боғловчилик ролини ўтаб келган. Шунга мувофиқ ҳолда, мазмун- моҳиятига кўра икки хил бошқариш таркиб топган. Бу ҳақда қадимги мутафаккирлар ҳам кенг гапириб ўтишган. Хукмдорнинг манфаатига хизмат қилувчи жамиятда фуқароларга нима қилиш мумкин ёки мумкин эмаслиги қонунда аниқ, майдалаб белгилаб қўйилади ва “фақат қонунда рухсат берилган ҳаракатларнигина содир этиш мумкин” деган принцип амал--қилади.

Ҳозирги кунда Ўзбекистон жамияти ҳуқуқий давлат қуриш ва фуқаролик жамиятини шакллантириш мақсадида келажак сари интиломда. Халқимизнинг бу эзгу интилиши Ўзбекистоннинг Асосий Қонуни - Конституциямизда ўзининг ифодасини топган.

Давлатимиз раҳбари И.Каримов айтганларидек, **халқимиз тарихимизнинг туб бурилиш нуқтасида, ғоят хатарли ва мураккаб кунларда ҳақиқатан ҳам яккаю ягона тўғри йўлни - очик демократик ва ҳуқуқий давлат қуриш йўлини танлади**⁴⁸.

Ҳуқуқий давлат қуриш мураккаб, кенг қамровли ва кўп қиррали жараён эканлигини ривожланган давлатлар ва янги қарор топган давлатларнинг энг янги тарихи кўрсатиб турибди. Бу жараён Ўзбекистонликлар учун ҳам осон кечмаслиги, қатор қийинчиликлар ва тўсиқларни енгиб ўтишга тўғри келиши, шубҳасиздир.

Президентимиз И.А.Каримов таъкидлаб ўтганидек, ҳуқуқ ижтимоий ҳамжиҳатлик ва келишувга асосланган ижтимоий тартиб-интизомга эришиш, эркинлик, адолатпарварлик ва тенгликни вужудга келтириш воситасидир⁴⁹. Ушбу таърифдан келиб чиқиб, ҳуқуқнинг жамиятдаги вазифаларини (ролини) белгилаш мумкин. *Унинг биринчи вазифаси ижтимоий тартиб интизомни ўрнатиш бўлиб ҳисобланади.* Албатта жамиятда тартиб интизомни, адолатни ўрнатишда, қарор топтиришда ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органларнинг, жумладан, суд ҳокимиятининг ўрни беқиёсдир. “Суд

⁴⁸ Бу ҳақда қаранг: Каримов И. Ўзбекистонда демократик узғаришларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамияти асосларини шакллантиришнинг асосий йуналишлари. Т.: “Ўзбекистон”. 2002. -6 б.

⁴⁹ Қаранг: И.А.Каримов. Ватан саждагос каби муқаддасдир. Т.3. –Т.: Ўзбекистон, 1996. –Б.19-20.

ҳокимияти мустақил ҳокимият. қонунга қатъий риоя қилиш ва унинг фуқаролар томонидан сўзсиз бажарилишини таъминлаш-суд ҳокимиятининг олий бурчидир.”⁵⁰-деб таъкидлаб ўтган эди И.А.Каримов. Шунингдек, “...фуқароларнинг манфаатлари ва ҳуқуқларини суд орқали ҳимоя қилиш соҳасини мумкин қадар кенгайтириш даркор. Ваҳоланки, айрим тармоқ қонунларида ҳуқуқлари поймол этилган фуқароларнинг шикоятларини судлов йўли билан эмас, маъмурий йўл билан кўриб чиқиш тартиби ҳам учрайди.

Албатта, бу ҳол Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларациясига ва бизнинг Конституциямиз талабларига зид. Фуқаро, агар унинг қонуний манфаатлари ва ҳақ-ҳуқуқлари поймол этилган тақдирда, ҳар қандай масала бўйича ҳимоя учун судга мурожаат қилиш ҳуқуқига эга бўлмоғи даркор!”⁵¹ “Суд бугунги кунда аввалгидек ҳукмрон коммунистик тизимнинг қатоғон ва жазолаш аппарати эмас, балки у ҳар бир инсон ва фуқароларнинг ҳуқуқ ҳамда эркинликларини ишончли тарзда қўриқлаш ва ҳимоя қилишга қаратилган чинакам мустақил давлат институтига айланмоқда. Фуқароларнинг судга ишончи мустаҳкамланиб бормоқда.”⁵²

“Бугун бизнинг ҳуқуқий докторинамиз мутлақо янгича, демократик тамойилларга асосланган. У, энг аввало, Ўзбекистон Конституцияси талабларига кўра, инсон ҳуқуқларининг устуворлигини таъминлайди. Инсон ҳимоянинг бош субъекти бўлиб, унинг ҳаёти ва соғлигига суиқасд қилиш оғир жиноят ҳисобланади”.⁵³

Шунингдек, И.А.Каримов фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини таъминлашда суднинг аҳамиятига тўхталиб, “Фуқароларнинг ҳуқуқлари ва эркинликлари дахлсиз бўлиб, ҳеч ким уларни суднинг қарорисиз маҳрум этиши ёки чеклаши мумкин эмас. Айни вақтда фуқароларнинг ўз ҳуқуқ ва эркинликларини амалга оширишлари бошқа фуқароларнинг, давлат ва жамиятнинг қонуний манфаатларига зид бўлмаслиги лозим”⁵⁴ деган эди. Ушбу билдирилиб ўтган фикр Конституциямизнинг 26-моддасида ҳам мустаҳкамланган. Маълумки, инсон ва фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини тўла

⁵⁰ И.А.Каримов. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. Т.1. -Т.: Ўзбекистон, 1996. - Б.15-16.

⁵¹ И.А.Каримов. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. Т.3. -Т.: Ўзбекистон, 1996. -Б.17-18.

⁵² И.А.Каримов. Хавфсизлик ва тинчлик учун курашмоқ керак. Т.10. -Т.: Ўзбекистон, 2002. -Б.29.

⁵³ Ўша асар. -Б.35.

⁵⁴ И.А.Каримов. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. Т.1. -Т.: Ўзбекистон, 1996. - Б.125-126.

амалга оширишда ва ҳимоя қилинишида, жамиятда тартиб интизомни, адолатни ўрнатишда суднинг роли бекиёс эканлиги ҳаммамизга маълум. ҳозирги кунда Республикамизда суд ҳокимиятининг мустақкам ҳуқуқий асоси яратилган. Булар жумласига, биринчидан Ўзбекистон Республикаси Конституцияси бўлса, иккинчидан Ўзбекистон Республикасининг Судлар тўғрисидаги қонунини (янги таҳрири) киритиш мумкин.

Президентимиз И.А.Каримов “Биз қонунга бўйсиниб яшашни турмуш тарзига айлантормас эканмиз, жиноятчиликнинг олдини олиш муаммо бўлиб қолаверади.”⁵⁵ деган гапларни айтиб ўтган эди. Албатта, давлатда қонун устувор бўлса, унга ҳамма амал қилса, унинг талаблари сўзсиз бажарилса жамиятнинг салбий ҳолатлари бўлган ҳуқуқбузарлик ҳам, жиноятчилик ҳам камайган бўлар эди. Шу ўринда, Президентимиз И.А.Каримовнинг “...қонун устуворлиги заминидан кучли тартиб ва интизом ўрнатайлик! Ирқи, миллати ва эътиқодидан қатъий назар, ҳар бир фуқаронинг ҳақ-ҳуқуқларини таъминлайлик!”⁵⁶ деган гаплари ёдга тушади.

“қонунни ҳимоя қилиш суд, прокуратура органларининг асосий вазифаси, аввало, фуқароларнинг ҳуқуқий маданиятини ошириш, уларнинг ўз ҳуқуқларини, қонунларни яхши билишларига эришиш, ҳуқуқбузарликларнинг олдини олиш бўйича иш олиб боришдан иборат.

Биз мана шу оддий ҳақиқатни тушуниб етсак, ўшанда жамиятимизда жиноятчилар сони ҳам, эҳтимол, бу соҳада ишловчи ходимларнинг сони ҳам кескин камаяди.”⁵⁷

Юқоридагиларни умумлаштирган ҳолда шуни таъкидлаб ўтиш жоизки, жамиятда ижтимоий ҳамжиҳатлик ва келишувга асосланган ижтимоий тартиб-интизомга эришиш учун, аввало, фуқароларнинг ўзи маъсулдир, яъни улар ижтимоий-сиёсий ҳаётда содир бўлаётган ҳар бир воқеага ва қабул қилинаётган қонунларга ўз муносабатини билдириб бориши лозим. Зеро, фуқароларимиз юксак ҳуқуқий онг ва ҳуқуқий маданиятга эга бўлсагина ҳар қандай ҳуқуқбузарлик, жиноят содир этишдан ўзини тўхтата олади.

“Жиноятчиликнинг олдини олиш, унга қарши курашиш самарадорлиги жазонинг оғирлиги ва шафқатсизлигига эмас, балки биринчи навбатда, қонунни бузган шахснинг жазонинг

⁵⁵ И.А.Каримов. Бунёдкорлик йўлидан. Т.4. –Т.: Ўзбекистон, 1996. –Б.19-20.

⁵⁶ И.А.Каримов. Биздан озод ва обод Ватан қолсин. Т.2. –Т.: Ўзбекистон, 1996. –Б.312.

⁵⁷ И.А.Каримов. Хавфсизлик ва тинчлик учун курашмоқ керак. Т.10. –Т.: Ўзбекистон, 2002. –Б.51.

муқаррарлигини нечоғли англашига боғлиқ” деб таъкидлар экан юртбошимиз⁵⁸. Шу ўринда жазонинг муқарраллиги жиноятчиликнинг олдини олишда самарали таъсир кўрсатувчи омиллардан ҳисобланишини уқтирадилар.

Жиноят кодексининг бешта моддасига, агар жиноят содир этган шахс етказилган моддий зарарни тўлиқ қоплаган тақдирда, судлар томонидан озодликдан маҳрум этиш жазосини қўлламаслик ҳақидаги нормалар киритиш таклиф этилмоқда.

Учинчидан, бутун жаҳонда муҳокама этилаётган муҳим масалалардан бири- ўлим жазосининг жинойий жазо чораси сифатида қолаётганлиги билан боғлиқ муаммодир. БМТ Бош Ассамблеясининг 1977 йил 8 декабрда қабул қилинган резолюциясида жаҳон ҳамжамиятининг ушбу муаммога муносабати аниқ-равшан баён қилинган: “Ўлим жазоси масаласида кўзда тутиладиган асосий мақсад- дейилади ушбу ҳужжатда, - бундай жазони бекор қилиш эҳтиёжидан келиб чиққан ҳолда, ўлим жазоси қўлланиладиган ҳуқуқбузарликлар миқдорини камайтириб боришдан иборат бўлмоғи лозим”.⁵⁹

Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, Ўзбекистонда ўлим жазосини қўллашга доир жиноят қонунчилиги сиёсати бутун жаҳонда кечаётган жараёнларга тўла мос бўлиб, Ўзбекистон конституцияси моҳиятидан келиб чиқадиган инсонпарварлик тамойилини ўзида акс эттиради.⁶⁰

иккинчи вазифаси, эркинликни вужудга келтириш, яъни қонун ҳужжатларида белгиланган ва тақиқланмаган барча ҳаракатларни эркин амалга олширилишини таъминлашдир.

“Мақсадимиз эркин, демократик ҳуқуқий давлат куриш, адолатли жамият барпо этиш. ҳеч бир инсонни камситмаслик, эътиқодини ҳурмат қилиш, эркинлигини таъминлаш”⁶¹

“Конституцияга биноан ҳар бир кишига эркин танлаш, фикрлаш, эркин сайлов ҳуқуқи берилган, фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликлари аниқ белгилаб қўйилган. Бу ҳуқуқ ва эркинликлар давлат ҳокимиятининг бутун кучи, қонун кучи билан ишончли тарзда ҳимоя қилинади. Барчамиз жамиятнинг ҳар бир аъзоси фикри билан ҳисоблашишни ўрганишимиз, унинг ҳуқуқларини, аввало, ҳар бир

⁵⁸ И.А.Каримов. Хавфсизлик ва тинчлик учун курашмоқ керак Т.10. Т.Ўзбекистон.2002.36-б.

⁵⁹ И.А.Каримов. Хавфсизлик ва тинчлик учун курашмоқ керак.Т.10.Т.Ўзбекистон.2002.39-б.

⁶⁰ Шу асарда.

⁶¹ И.А.Каримов. Биз келажагимизни ўз қўлимиз билан курашимиз. Т.7. –Т.: Ўзбекистон, 1996. –Б.52

кишининг ўз келажагини ўзи яратиш ҳуқуқини ҳурмат қилишимиз лозим.

Бу бугунги энг мушкул муаммо бўлиб, уни биргаликда бартараф этишимиз ва янги тушунчалар асосида фикр юритишни ўрганишимиз даркор.

Табиийки, фуқароларга берилган ҳуқуқ ва эркинликлар жамиятимиз қабул қилган қонун-қоидалар доирасида амал қилиши керак.

Бу ҳуқуқларни ҳаётга жорий этиш учун ҳар бир инсон, ҳар бир фуқаро ўз конституцион ҳуқуқларини, унга шу ҳуқуқларни берадиган қонунларни пухта билиши зарур. Бусиз инсон ҳуқуқлари ва инсон эркинликлари тўғрисидаги барча мушоҳадалар қуруқ гап бўлиб қолаверади.

Қисқаси, кишиларимизнинг, фуқароларимизнинг ҳуқуқий онгини, ҳуқуқий маданиятини юксалтириш зарурлиги ҳақида такрор-такрор гапиришга тўғри келади. Бу ўринда кўп нарса раҳбарларимизга, ана шу қонун ва ҳуқуқларни муҳофаза қиладиган кишиларга боғлиқ. Энг муҳими, улар қонун талабларини сўзсиз бажаришда, қонунларга итоат қилишда бошқаларга ўрнак бўлишлари лозим”⁶².

Жамиятда эркинликни вужудга келтириш учун, маълум соҳаларни эркинлаштириш ҳам талаб этилади. Бу тўғрисидаги фикрлар Президентимиз И.А.Каримов томонидан Ўзбекистон XXI асрга интилмоқда, деб номланган маърузасида баён қилинган. Ушбу маърузада, давлат ва жамият қурилишини, сиёсий соҳани, фуқаролик жамиятини шакллантириш жараёнини эркинлаштириш борасида масалаларга тўхталиб ўтилган.

Учинчи вазифаси, адолатпарварликни вужудга келтириш хисобланади. Президентимиз И.А.Каримов, “Мамлакатда адолат тамойили амал қилиши, барқарорлик ҳукм суриши учун уч субъектнинг, яъни давлат, жамият ва фуқароларнинг ўзаро муносабатларидаги қонунийлик асос бўлади. Бошқача айтганда ана шу уч субъект-давлат, жамият ва инсон муносабатларида уйғунликка, уларнинг манфаатлари бир-бирига мос келишига эришилсагина, отабоболаримиз орзу қилган адолатли жамият барпо бўлади. Улар бир бирининг ҳуқуқини яхши билиши ва ҳурмат қилиши осойишталик ва

⁶² И.А.Каримов. Биз келажагимизни ўз қўлимиз билан қураимиз. Т.7. –Т.: Ўзбекистон, 1996. –Б.158-159.

фаровонликнинг зарур шарти ва муҳим омилидир”⁶³, деб таъкидлаб ўтган эди.

“Дунёда адолат қонуни мавжуд эканини ҳеч ким инкор этолмайди. Эртами-кечми ҳар бир инсон ана шу қонун олдида жавоб бериши муқаррар. Буни асло унитмаслик керак.”⁶⁴ “Адолат ва қонун устуворлиги учун, унинг талабларини ҳаётимизга жорий этиш учун биргалашиб курашмоғимиз, фидойи бўлмоғимиз керак. қонун, яна бир бор қонун-каттаю кичик, жинсидан, миллати, эътиқоди ва мансабидан қатъий назар,-барчамиз учун устувор бўлмоғи даркор!”⁶⁵”

Шунингдек, адолатни вужудга келтиришда ҳуқуқни қўлловчи шахсларнинг ҳам ўрни бекиёс. Улар оддий фуқаролар билан бир қаторда қонунларга бўйсунishi лозим, зеро қонун олдида барча баробардир. Президентимиз И.А.Каримов таъкидлаб ўтганидек, “Кимки, ҳуқуқ-тартибот органларида ишлайман, қонунни истаганча оёқости қилишим мумкин, мушугимни биров "пишт" деёлмайди, деб ўйлаган бўлса, янглишади. Органларда содир этилган ҳар қандай жиноят, аввало, органларнинг, ҳокимият тизимининг обрўсини тўқади, ҳуқуқий давлат қуриш йўлидаги саъй-ҳаракатларимизга катта зиён етказди.

Адолат қачон бузилади?

Амалда ўтирган, вазифада ўтирган одам ўзи ахлоқий, маънавий нуқтаи назардан бузилса, нафсини тиёлмаса, тўғри йўлдан чиқса, мана шунда адолат бузилади, мана шунда одамлар бизларга нисбатан ишончини йўқотади.”⁶⁶

“Адолат” сўзи минг йиллар давомида инсонга ҳамроҳ бўлиб келган. Асрлар давомида кишилар адолат учун курашган, мислсиз қурбонлар берган.

Адолат ҳақида жуда чиройли гапириш мумкин. Адолат ҳақида жуда узоқ гапириш мумкин. Аммо гап чиройли ва узоқ гапиришда эмас, балки ҳаётда адолатни ўрната олишда.”⁶⁷

“Адолат ва ҳақиқат ғояси ижтимоий ҳаётимизнинг барча соҳаларини камраб олмоғи даркор. Адолат ва ҳақиқат ғояси қонунчилик фаолиятимизнинг замини, бош йўналиши бўлмоғи шарт”⁶⁸.

⁶³ И.А.Каримов. Хавфсиз ва барқарор тараққиёт йўлида. Т.6. –Т.: Ўзбекистон, 1998. –Б.26-27.

⁶⁴ И.А.Каримов. Биз келажагимизни ўз қўлимиз билан курашимиз. Т.7. –Т.: Ўзбекистон, 1996. –Б.240.

⁶⁵ Ўша асар. –Б.252.

⁶⁶ И.А.Каримов. Биз келажагимизни ўз қўлимиз билан курашимиз. Т.7. –Т.: Ўзбекистон, 1996. –Б.34.

⁶⁷ Ўша асар. –Б.239.

⁶⁸ И.А.Каримов. Ватан саждагос каби муқаддасдир. Т.3. –Т.: Ўзбекистон, 1996. –Б.11.

“Раҳбарликнинг энг буюк мезони адолат. Бу сўзнинг замирида бутун халқ тақдири, жамият истиқболи, мамлакатимиз келажаги мужассам бўлган. Буни чуқурроқ тушунайлик, чуқурроқ англайлик. Адолат ҳамма нарсадан устун бўлиши керак.

"Куч-адолатда" деган Амир Темур бобомизнинг бизга қолдирган ўғит-насиҳатларини эсимиздан, хаёлимиздан чиқаришга ҳаққимиз йўқ.

Ўзидан бир поғона юқори бўлган кишининг олдида икки букилиб, ўзидан бир поғона паст бўлган одамни оёқ ости қилиш эски мустабид тузум ва жамиятнинг тимсоли эди. Биз бундай иллатлардан қутулишимиз, уни бутунлай йўқотишимиз керак.

ҳақиқий раҳбар барчага бирдай одилona муносабатда бўлади. Албатга, одамлар ҳар хил бўлади. Уларнинг орасида гап укмайдиган, баъзан эса рўй-рост эътироз билдирадиганлари ҳам бўлади. Халқ дегани барча фазилатлари билан бир қаторда нуқсонлари билан ҳам яхлитлигича халқдир. ҳақиқий раҳбар ана шу яхлитликни англаб, ақл билан ҳис этиб, уларнинг бошини қовуштириб, ўзига эргаштира олиши билан халқ олдида муносиб ҳурмат ва иззат қозонади.

Ҳақиқий раҳбар, одамларнинг кўнглига йўл топиб, уларни эзгуликка, яхшиликка даъват қилади ва ўзи ҳам одамлар юрагидан жой олади. Ана шундай бахт барчага каттаю- кичик раҳбарларга насиб этишини хоҳлайман”.⁶⁹

Улкан синовлар, қийинчиликларни бошдан кечирдик. қаётимизнинг энг машаққатли йиллари ортда қолди. Ўзбекистон собиқ иттифоқ мамлакатлари орасида биринчилардан бўлиб кенг миқёсли ислоҳотлар йўлига, жамиятни тубдан ўзгартириш ва янгилаш йўлига кирди.

Хўш, ўша мақсадларимиз амалга ошдимиз? Танлаган йўлимиздан олға кетмоқдамизми?

Биринчи ва энг муҳим ютуғимиз шу бўлдики, ижтимоий-сиёсий барқарорликни, тинчликни, миллатлараро тотувликни таъминладик. Жамиятни кўп миллатлилик асосида шаклланишига шароит яратдик. Ўзбекистон ҳудудида 120 дан ортиқ миллат ва элат вакиллари тинч-тотув яшаётганидан фахрланамиз.

Мустақиллик йиллари ҳокимияти тармоқларга ажратиш асосида миллий давлатчилик пойдеворини барпо этиш борасида тинимсиз меҳнат қилиш даври бўлди. Эски маъмурий-буйруқбозлик тизими

⁶⁹ И.А.Каримов. Биз келажагимизни ўз кўлимиз билан кураимиз. Т.7. –Т.: Ўзбекистон, 1996. –Б.76-77.

ҳамда унинг ҳокимият бошқарув органлари барҳам топди. Давлат ҳаётининг янги демократик, ҳуқуқий асослари яратилди.

1992 йил декабрида Ўзбекистон республикаси конституциясининг қабул қилиниши мамлакатимиз ҳаётида улкан сиёсий воқеа бўлди. Халқимизнинг ўз хоҳиш-иродасини эркин ифода этишини таъминловчи сайлов тизими шаклланди ва қонун билан мустаҳкамланди.

қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва судлов тизими – яъни ҳокимият тармоқларининг бўлиниши қонуний жиҳатдан мустаҳкамлаб кўйилди. Республика ва маҳаллий ҳокимият ва бошқарув органларининг ваколатлари чегараланди. Жойларда вакиллик ва ижро этувчи ҳокимият институти - ҳокимлик лавозимлари жорий этилди. Халқимизнинг тарихий анъаналари ва тафаккур тарзига мувофиқ, фуқаролар ўз-ўзини бошқарувининг муҳим жамоатчилик органи – маҳалланинг мавқеи қайта тикланди.

Улардан ташқари энг муҳим ютуғимиз шундан иборатки, барча фуқароларнинг қонун олдида ҳуқуқий тенглигини ҳамда қонуннинг ҳамма нарсадан устунлигини кафолатловчи ҳуқуқий давлатни шакллантиришнинг мустаҳкам асоси яратилди.

Тўртинчидан, ҳақиқий демократиянинг зарур ва қонуний белгиси бўлган туб маънодаги кўп партиявийликни шакллантириш учун жамиятимизнинг сиёсий тизимини мутлақо янгилаш асослари яратилди.

Турли сиёсий ташкилотлар, мафкура ва фикрларнинг ранг-баранглилигига асосланган, бутунлай янги сиёсий тузум яратилди ва у ривожланиб бормоқда. Ҳозирги вақтда республикада тўртта сиёсий партия ва ижтимоий ҳаракат фаолият кўрсатмоқда, 200 га яқин жамоатчилик бирлашмалари рўйхатдан ўтган. Булар – давлат ва жамият масалаларини ҳал этишда тобора фаол иштирок этаётган касаба, ёшлар, аёллар, фахрийлар уюшмалари, шунингдек, жамоатчилик жамғармалари ва ташкилотларидир.

Шундай қилиб, ислоҳотлар жараёнида республикада янги демократик сиёсий тизимнинг асослари яратилди, деб хулоса чиқариш мумкин. Бу тизим сиёсий ташкилотларнинг, мафкура ва фикрларнинг турли-туманлиги асосига қурилган бўлиб, давлат ва жамиятни бошқаришда фуқароларнинг кенг иштирокини таъминлайди.

Жамиятимизнинг сиёсий ҳаётидаги энг муҳим ютуғимиз эса - ҳар бир инсон ва фуқаронинг тафаккури ва дунёқараши ўзгараяпгани,

унинг сиёсий ва ижтимоий онги, умумий савияси изчил равишда юксалиб бораётганидир. Бу ҳақиқат жамиятимизнинг турли жабҳаларида яққол намоён бўлмоқда. Буни кўрмаслик, сезмасликка олишнинг иложи йўқ.

Демократлаштириш ва турмушимизнинг барча соҳаларида туб ислоҳотлар ўтказиш жараёни, узоқ ва узлуксиз давом этадиган жараён эканини аниқ билиб олишимиз керак. Таъбир жоиз бўлса, бу бизнинг кундалик табиий ҳолатимизга айланиши лозим. Биз изчил, қадам-бақадам янги марраларни эгаллашимиз, янги вазифаларни белгилаб олиб, уларни ҳал этишга бор куч ва имкониятларимизни сафарбар этишимиз керак. Дасстлабки босқичда амалга оширилган ишларни қилмаганимизда, бугун келгуси истиқболлар ҳақида ўйлай олмас ҳам эдик.

Ислоҳотларнинг янги босқичида, эришилган натижаларнинг ҳолисоно баҳосидан келиб чиқиб, демократик ислоҳотларни янада чуқурлаштириш йўналишларини белгилаб олишнинг аҳамияти жуда каттадир. Лўндароқ қилиб айтганда – демократлаштириш йўлидан собитқадам ривожланишнинг кейинги режаларини аниқлаб олиш, уларни халққа тушунарли ва яқин мазмун билан бойитиш лозим.

Бугунги кунда гап, энг аввало сиёсий ислоҳотларни чуқурлаштиришнинг вазифалари ва дастури тўғрисида бориши керак. Бу ислоҳотларнинг суръатлари эса, очиғини айтганда, иқтисодиётдаги ва турмушимизнинг бошқа соҳаларидаги ислоҳотларнинг кўламлари ва самарадорлигидан орқада қолмоқда.

Республикада сиёсий институтлар ва суд тизими ислоҳотларини янада чуқурлаштиришнинг айрим принципиал, айтиш мумкинки, асосий йўналишлари ва муаммоларига қисқача тўхталиб ўтмоқчиман.

Дарҳақиқат, Ўзбекистон жамиятимизни янада демократлаштириш йўлидан изчил бормоқда. Шу билан бирга, барпо этилган сиёсий институтлар шаклан демократик мезонлар ва ғ ҳуқуқий тарбия, ҳуқуқий онг ҳуқуқий маданиятнинг жамият ривожигадаги ўрни.

Мустақиллик ва бозор муносабатларига ўтиш шароитида ҳуқуқий давлат қуришнинг назарий асослари ва амалий муаммолари ҳамда шахснинг ҳуқуқий онги ва маданиятини ошириш масалалари Ўзбекистоннинг 1992 йилги конституциясида ва президент и.каримовнинг "Ўзбекистон-келажаги буюк давлат", ""буюк келажагимизнинг ҳуқуқий кафолати" каби асарларида, олий мажлиснинг и ва VI сессияларидаги "Ўзбекистоннинг сиёсий-

ижтимоий ва иқтисодий истиқболнинг асосий тамойиллари" "ҳозирги босқичда демократик ислохотларни чуқурлаштиришнинг муҳим вазифалари " номли маъруза ва нутқларида етарлича аниқлаб берилган.

Ҳуқуқий давлат кураш жараёнида фуқароларнинг маънавий камолотини ва ҳуқуқий онги, маданиятини, билимларини тобора бойитиб боришга ҳаракат қилинмоқда.

И.А.Каримов фуқаролар ва мансабдор шахслар юксак ҳуқуқий билимга, ҳуқуқий маданиятга, ҳуқуқий онглиликка эришмоғи, ҳуқуққа ҳурмат ва унга амал қилиш одат қондасига айланиши лозимлигини алоҳида жиддий таъкидламоқда;"кенг ва фаол ҳуқуқий маданиятнинг бир қисми бўлиб, у давлат ва ҳуқуқий воқеликлр ҳақидаги ғоялар, қарашлар, ҳис-туйғулар, фикрлар, кайфиятлар тизимидир. ҳуқуқий онгда ҳуқуқий ҳурият ва ҳуқуқий мафкура жиддий ўрин тутди", дейди И.Каримов.

Бу муаммонинг иккинчи жиҳати шундан иборатки, талай муҳим қонунлар тегишли қонун ҳужжатлари билан мустаҳкамланмаган, қабул қилинган ҳуқуқий меъёрлар ва қафолатларнинг рўёбга чиқаришнинг аниқ механизми етарли даражада ишлаб чиқилмаган.

Бу борадаги муҳим йўналишлардан бири инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини ҳимоя қилишнинг самарали механизмини таъминлаш юзасидан муайян тадбирларни амалга оширишдир. Ушбу тадбирлар ҳам давлат томонидан, ҳам ижтимоий тузилмалар фаолиятини кенгайтириш натижасида амалга оширилмоғи лозим.

Афсуски, кундалик ҳаётда инсонни, фуқарони камситадиган кўплаб фактлар учраб туради. Бу ҳол мансабдор шахсларга. ҳуқуқ-тартиботни муҳофаза қилиш органларига, яъни вазифасига кўра инсон ҳуқуқларини муҳофаза қилиши лозим бўлган кишиларга мурожаат қилинганда учрамоқда.

Навбатдаги муҳим масала – республиканинг қонун ҳужжатларини инсон ҳуқуқлари соҳасидаги халқаро меъёрлар ва стандартларга мувофиқ ҳолга келтиришдир. Жаҳонда инсон ҳуқуқлари соҳасида 70 стандарт қабул қилинган.

Инсон ҳуқуқларига риоя этилиши устидан мониторинг ва назоратни таъминловчи идоравий тузилмаларни барпо этиш ҳам муҳим вазифадир. Олий мажлиснинг инсон ҳуқуқлари бўйича вакили институтининг, ҳуқуқпарвар жамоат ташкилотларининг мавқеи ва мақомини кўтариш зарур. Инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш соҳасидаги мавжуд омбудсман институти, жамоатчилик фикри

институти, амалдаги қонунчилик мониторинги институти, инсон ҳуқуқлари миллий маркази сингари ташкилотларни ривожлантириш ҳамда бошқа янги институтларни ташкил этиш лозим.

Ўзбекистонда инсон ҳуқуқлари мониторинги соҳасида халқаро ва ҳуқуқни ҳимоя қилиш ташкилотлари билан ҳамкорликни ҳам кенгайтириш зарур.

Аҳолида инсон ҳуқуқлари ва эркинликларига риоя қилиш борасида янги кадриятлар ва кўникмаларни шакллантириш, пировард натижада эса инсон ҳуқуқларига хурмат-эҳтиромни ва уларга риоя этишни умуммиллат даражасида ривожлантиришга қаратилган маданиятни юзага келтириш ғоят муҳимдир.

Биз одамларнинг эскича психологиясини ўзгантириб, уларни янги ҳуқуқий онгни шакллантирмоғимиз лозим. Барча ўқув юртларининг таҳсил дастурларига «инсон ҳуқуқлари» махсус курсини киритиш, шунингдек, таълим ва тарбиянинг бутун жараёнини инсонпарварлик ғоясига бўйсундириш зарур.

Ўртага қўйилган вазифалардан келиб чиқиб, аҳолининг сиёсий фаоллигини ошириш муаммоларига алоҳида тўхтаб ўтишни истардим. Жамиятимизда янги мулкдорларнинг, тадбиркорларнинг, акциялар, хусусий ва кичик корхоналар эгаларининг мавқеи ҳозирча анча зиф. Холбуки, улар, назаримда, жамиятнинг сиёсий ва иқтисодий ҳаётдан ўз манфаатларини шакллантириш ва ҳимоя қилишда фаол иштирок этишлари керак.

Аҳолининг сиёсий маданияти талаб даражасида эмас. Бу ҳолат уларнинг сиёсий, нодавлат ва жамоат тузилмаларини шакллантиришда султ иштирок этаётганида айниқса сезилмоқда. «жамоат бирлашмалари тў/рисида» қонун қабул қилинган. қонунда ҳар кимга касаба уюшмаларига, сиёсий партиялар ва бошқа жамоат бирлашмаларига уюшиш, сиёсий ҳаракатларда қатнашиш ҳуқуқи берилган.

Бироқ шунини айтиш керакки, сиёсий партияларнинг шаклланиш ва қарор топиш жараёни ғоят султ кечмоқда, уларнинг сиёсий ва иқтисодий дастурлари ҳам заифдир. Мамлакатни сиёсий ва иқтисодий ривожлантиришнинг муқобил турларини ишлаб чиқиш ва ҳимоя қилишда улар етарлича фаоллик кўрсатмаяптилар.

Ўртага қўйилган вазифаларни ҳал этишда жамоат, нодавлат тузилмаларини ривожлантириш бугунги кунда муҳим аҳамиятга эгадир. Бинобарин, бундай тузилмалар замирида, назаримда, фуқаролар ташаббусларини шакллантириш, одамларнинг ижтимоий

фаоллигини ошириш, турмушимизнинг кўпгина долзарб муаммоларини ҳал этиш истиқболлари мужассам.

Шуни яхши уқиб олишимиз керакки, жамиятимиз тузилмаларида мувозанатни сақлайдиган кучли оммавий, жамоат бирлашмалари бўлмас экан, давлат ҳокимиятининг барча бўғинларида ўзбошимчалик, волюнтаризм, авторитар тафаккур ва бошқарув аппаратининг коррупцияси сингари иллатлар пайдо бўлмаслигига жиддий кафолат ҳам бўлмайди.

Биз шуни яхши биламизки, зарур базани – сиёсий, ихтисодий, ҳуқуқий базани яратмай туриб, одамларнинг онгини тегишли даражада шакллантирмай туриб, қисқа давр ичида бу мақсадларга эришишнинг иложи йўқ.

Инсон ҳуқуқлари бизнинг жамиятимизда қонунлар билангина эмас, балки халқнинг ўз онги, унинг ахлоқий тажрибаси, меҳр – шафқати ва сезгирлиги билан ҳам мустаҳкамланади. Инсоннинг энг устувор ва муқаддас ҳуқуқларидан бири – бу тинч яшаш ҳуқуқидир. Бу ҳуқуқни амалга ошириш – давлат ва жамиятни демократиялаштиришнинг энг муҳим шартидир. Демократиянинг инсонпарварлиги шу билан белгиланади.

Маънавият ўз халқининг тарихини, унинг маданияти ва вазифаларини чуқур билиш ва тушуниб етишга суянгандагина қудратли кучга айланади. Хотирасиз баркамол киши бўлмаганидек, ўз тарихини билмаган халқнинг келажаги ҳам бўлмайди. Маънавият турли халқлар ва мамлакатлар кишиларини қон – қардош қилади. Бизнинг маънавиятимиз асрлар давомида миллион – миллион кишилар тақдири билан шаклланган. Уни ўлчаб ҳам поёнига етиб ҳам бўлмайди. У – инсон учун бутун бир олам.

Маънавият инсонга ҳаводек, сувдек зарур. Маънавият инсон қалбида камол топиши учун у қалбан ва виждонан, ақл ва қўл билан меҳнат қилиши керак. Халқимизнинг хотираси ажойиб номларга бой. Бутун жаҳонга машҳур бўлган Беруний, ал – Хоразмий, Ибн Сино, имом Бухорий, ат Термизий, Аҳмад Яссавий, Навоий, Улуғбек ва бошқа кўпгина алломалар маънавияти кенг ва айни вақтда қисмати оғир бўлган сиймолардир. Улар ўзларини ҳақиқатга ташна ва ўзи ҳақиқат бўлган халққа бағишладилар. Буюк аجدодларимизнинг улуғ номлари, халқ хотираси ва унинг тақдири муносиб давом этишга лойиқдир.

Маънавият – инсоннинг, халқнинг, жамиятнинг, давлатнинг куч қудратидир. У йўқ жойда ҳеч қачон бахт – саодат бўлмайди.

Маънавиятни мустаҳкамлаш учун меҳнат ва маблағни аяш ўз келажагига болта уриш демакдир. Ватан ва жаҳон маданиятининг, адабиёт ва санъатнинг ютуқлари ҳар бир оиллага етиб бориши учун оиланинг моддий таъминланганлигидан қатъий назар қулай шароитлар яратиш талаб этилади. Ижодий ходимларнинг маънавий кучига эркинлик бериш, уларга ҳар томонлама ёрдам кўрсатиш ҳам катта аҳамиятга эгадир.

Таълим Ўзбекистон халқи маънавиятига яратувчанлик фаоллигини бахш этади. Ўсиб келаётган авлоднинг барча энг яхши имкониятлари унда намоён бўлади, касб – кори, маҳорати узлуксиз такомиллашади, катта авлодларнинг доно тажрибаси англаб олинади ва ёш авлодга ўтади. Ёшлар, уларнинг иқтидорлиги ва билим олишга чанқоқлигидан таълим ва маънавиятни тушуниб етиш бошланади.

Бизнинг давлатимиз мутахассислар тайёрлашнинг илғор жаҳон тажрибасини кенг жалб этади. X –XII ва XIУ – ХУI асрларда Мовароуннаҳр маданияти гуллаб яшнаган даврда бу ердаги кўплаб шаҳарларда олий ўқув юртлари бўлиб, илмий марказлар ҳисобланар эди. ҳозирги вақтда бу кутлуғанъана тикланмоқда. Ўзбекистон ўзининг барча бойликларининг чинакам эгаси ва ҳақиқий маданий давлат бўлади.

Инсоннинг ўзи ва ўз оиласининг бахт – саодати йўлида меҳнат қилишга шахсан тайёр эканлиги унинг ички имкониятларини ташкил этади. Бизнинг кўламли ижтимоий иқтисодий ниятларимиз халқимизнинг меҳнатсеварлигидан келиб чиқади.

Шахс имкониятлари бизда жуда чуқур ирсий асосларга эгадир. Республикамизда жаҳон фани ва техникаси, фалсафа ва ютуқларини эгаллаб олган ва шу билан бирга ўз халқига яқинликни сақлаб қолган кишилар жуда кўпдир.

«Илму фан тараққиёти биз учун энг устувор соҳалардан биридир. Бу соҳада хизмат қиладиган одамларнинг савияси, обрўси ҳақида ғамхўрлик қилишимиз, уларнинг ҳаётимизга кўшадиган ҳиссасига қараб эътибор беришимиз шарт. Ўзининг келажагини ўйлайдиган жамият, давлат, авваламбор, ўз олимларини, илм-зиё аҳлиниҳурмат қилиши керак, уларни юксак даражага кўтариши лозим. Модомики, илм-зиё аҳли биздан кўпроқ биладиган, узоқроқни кўрадиган, теранроқ англайдиган кишилар экан, демак уларнинг жамиятда тутган ўринлари алоҳида диққатга эга бўлиши керак. Шундай илмий шароит, шундай ижодий муҳит яратиш лозимки, токи илм-фан соҳасидаги ноёб истеъдодларни болалик чоғидан танлаб

олиш, авайлаб парвариш қилиш, миллатнинг энг катта бойлиги сифатида асрашга имконият туғилсин,» - дейди юртбошимиз.

Таъкидлаш жоизки, узоқ тарихий жараёнда тадрижан шаклланган жамоатчилик фикрига кўра, гўёки давлат ва жамият қурилиши тўғрисидаги асосий ғоялар Ғарбий Европа мутафаккирлари, хусусан, Б.Спиноза, Т.Гоббс, Д.Локк, Ш.Монтескье, Д.Дидро, П.Гольбах, Вольтер, Гельвеций ва бошқалар томонидан ривожлантирилган, деган ақидалар ҳам мавжуд эди. Республикамизнинг олий ўқув юртларида Хамураппи қонунлари, "Пётр Тузуклари", "Рим ҳуқуқи" ва "Рус ҳақиқати" каби бошқа халқ ва мамлакатлар тажрибасига асосланган манбалар кўпроқ ўрганилиб келинар эди. Ҳолбуки, аллома Форобийнинг адолатли жамият, оламнинг абадийлиги ҳақидаги ғоялари, Европа уйғониш даврига таъсир кўрсатган, тарихда исботланган ҳақиқат. Юқорида номлари зикр қилинган мутафаккирлар замонида мусулмон Шарқ мамлакатларида уйғониш ва ўсиш даври ўз чўққисига чиқиб, кейинги тараққиёт босқичини Ғарбга узатди.

Давлат ва жамият қурилиши, дунё халқларининг келажаги кўп жиҳатдан ўша даврдаги Шарқ мутафаккирлари томонидан ишлаб чиқилган ва яратилган илмий-назарий асос ва маънавий сиёсий-ҳуқуқий муҳитда белгилаб берилган десак бу оддий ҳақиқатнинг ўзи бўлади. Мутафаккир ва давлат арбоблари Ат-Термизийнинг "Дастур ал-мулк", "Ал-жомийъ-ас-саҳих"("Сунан"), Ал Форобийнинг "Фозил одамлар шаҳри", Низомул-мулкнинг "Сиярул-мулк", Бурҳониддин Ал-Марғинонийнинг "Ҳидоя", Амир Темур тузуклари, Алишер Навоийнинг "Ҳамса", З.М.Бобурнинг "Бобурнома" асарлари давлат ва жамият қурилишида, сиёсий-ҳуқуқий ва бошқа илм-фанда, амалиёт бобида ўзини устивор санайдиган Ғарб мамлакатларида давлатчилик ва жамият қурилишида, давлат бошқарувида, илму-фанда, ҳарбий сиру асрорларни эгаллаш ва бошқаларда энг зарур ўқув қўлланма вазифасини ўтаб, ҳамда амалиётда фойдаланиб ҳаётга тадбиқ этилмоқда.

Сиёсий ва ҳуқуқий фикрлар намунаси

Бизда минглаб йиллар давомида миллиард-миллиард одамлар орасидан етишиб чиққан буюк донишмандлар тафаккурининг шундай асл мевалари мавжудки, бу буюк инсонларнинг ақл дурдоналари вақт синовига чидам бериб, галвирдан ўтиб келмоқда. Ўртамиёна нарсаларнинг бари итқитиб ташиланиб, фақат ўзига хос, теран, зарур нарсаларгина қолган...

Л.Н.Толстой

Мен қадимги донишмандларнинг ўз асарларида бизга қолдириб кетган ақл дурдоналарини кўздан кечираман; агарки биз уларда нимадир яхши бир нарсага дуч келсак, уни ўзлаштириб оламиз ва жуда катта фойда орттирган ҳисобланамиз.

Сукрот

Олга интилган ҳар бир киши ўтмиш ва ўз даври бойликларидан фойдаланиши турган гап.

А.Дистервег

Мен, айниқса, зиддиятли ҳодисаларга синчковлигимни уйғотувчи ва ўша зиддиятларни хал этиб берувчи ҳар турли ихчам ҳикматли сўзларни қадрлайман.

И.Гёте

Ақлли одам доимо буюк кишилар синовидан ўтган йўлни танлаши ва энг ажойиб шахсларга тақлид қилиши керак, чунки мабодо у ўша буюклик даражасига кўтарилолмаган тақдирида ҳам ҳар нечук қиттай бўлса-да, унинг ёгдусини эмади.

Н.Макиавелли

Жаҳон майдонида: бизнинг тузумимиз адолатли ва қулай ҳаётни, барча неъматларни капитал мулкдорга эмас, балки даҳоларни етиштиришига, санъат ва инсон ақлий қудратини янада такомиллаштиришига қодир бўлган меҳнаткаш халққа бeryпти, деган ҳақиқатни амалда исбот қилаётган миллат пайдо бўлди.

Т.Драйзер

Саховатнинг энг буюк жасурликлари ватанга муҳаббат туфайли юзага келган.

Ж.Ж.Руссо

Ким бўлишдан қатъий назар, унинг ватанпарварлиги сўзи билан эмас, иши билан исбот қилинади.

В.Г.Белинский

Бизга ота-оналар, болалар, яқин хеш-ақраболар қимматлидирлар; лекин муҳаббат бобидаги барча тасаввурларимиз биргина «Ватан» отли сўзда мужассамлашгандир. Ватанга нафи теккудек бўлса, - ахир қайси виждонли одам унинг учун жон бермоққа иккиланар экан?

Цицерон

Маърифатли халқларнинг ҳақиқий жасорати ватан йўлида қурбон бўлишга ҳозир эканликларида акс этади.

Г.Гегель

Энг мақбул фазилат – ватанга ва одамзодга кўрсатилган хизматда.

Ж.Делиль

Ҳар қандай миллат боиқалардан ўргана олади ва ўрганиши ҳам керак.

К.Маркс

Маданийлашган ваҳшийлик – барча ваҳшийликлардан ёмонроқдир.

К.Вебер

Ҳеч нимани қонунни билганимиздек билмаймиз.

О.Бальзак

Халқ қонунни ўз таянчи, ўзини муҳофаза қилувчи девор сифатида ҳимоя этмоги лозим.

Гераклит

Қонунни ҳимоя қилолмайдиган, журъатсиз одамлар учун қонун беҳудадир.

Т.Маколей

Қонун ортида уни қўллаб-қувватлайдиган мажбурловчи куч бўлмаса – у қонун эмас.

Ж.Гарфилд

Одатлар – бу одамлардир, қонунлар эса – мамлакатнинг ақли. Одатлар кўпинча қонунлардан кўра шафқатсизроқдир. Аксари номақбул одатлар қонунлардан устун келади.

О.Бальзак

Қонунга риоя қилмайдиган одамдек ёвуз ҳайвон йўқ.

Ж.Савонарола

Қонун инсоний доноликнинг юксак ифодаси бўлиб, у одамлар тўплаган тажрибадан жамият фаровонлиги йўлида фойдаланади.

С.Жонсон

Ҳеч бир қонунга бўйсунмаслик ўзини нажотбахш ҳимоядан маҳрум этиш деган сўз, зеро, қонунлар бизни бошқалардангина эмас, ўзимиздан ҳам асраб турмоғи керак.

Г.Гейне

Қаерда қонун тугаса, у ерда зўрлик бошланади.

У.Питт

*Агар қайси ерда гариб хўрланур,
У хил мамлакат тезда вайрон бўлур.*

Саъдий

Граждан ва давлат ишларини қонун эмас, тобелар, бошлиқлар ва судьялар бошқарадиган юртнинг шўри курсин! Уларнинг ҳар бири ўзини тенгсиз донишманд деб биладики, оқибатда «қўйчивон кўп бўлса, қўй ҳаром ўлади».

М.И.Кутузов

Қонун наноҳида бирлашган одамларнинг ўз олдиларига қўйган мақсадлари шундан иборатки, айрим шахслар томнидан қилинадиган зўравонлик ва адолатсизликнинг олидини олиш ва бартараф этиш учун улар шу йўл билан ижтимоий ҳокимият тузадилар.

Г.Мабли

Қонунлар иллатларга барҳам бериб, яхшиликка йўл очмоғи керак.

Цицерон

Қонунлар барчага баробар бўлиши зарур.

Ш.Монтескье

Гражданиларнинг ҳақиқий тенглиги шундаки, улар қонунларга бир хилда итоат этмоқликлари лозим.

Ж.Даламбер

Мен учун қайси томон кучлилигининг аҳамияти йўқ; муҳими ҳуқуқ ким томондалигида.

В.Гюго

Ўзи қонунга амал қилмайдиган одам ҳам бошқалар учун қонун чиқариши мумкин.

Г.С.Сковорода

Энг ёвуз зўравонлик – қонун соясига беркиниб адолат байроғи остида иш кўради.

Ш.Монтескье

Қонуннинг ўта қаттиққўллиги – ўта адолатсизликдир.

Цицерон

Зулм кўрса даврингда золимдан эл,

Ўша зулм сендан эрур, яхши бил.

Саъдий

Номақбул қонунчилик қумдан тўқилган арқонга ўхшашигини, уни эшмоқчи бўлсанг, бошиданоқ сочилиб кетишини доно одамлар биладилар.

Р.Эмерсон

Яхши қонунларни ҳурматламоқ, бемаънилари эса бекор қилмоқ ёхуд ўзгартирмоқ лозим.

М.Русинек

Иложии борича кам қонун яратинг, лекин уларнинг ижросини назорат қилинг.

Ж.Локк

Қонун лўнда бўлиши керак, токи уни оми одамлар ҳам ёдда тутсинлар.

Сенека

Қонунлар оддий одамлар учун яратилади, шу боисдан улар ақл-идрокнинг оддийгина қоидаларига асосланмоғи лозим.

Т.Жефферсон

Агар табиат ҳам давлатга ўхшаб шунчалик кўп қонунларга эга бўлганда эди, олло-таолонинг ўзи ҳам уни бошқаролмай қолар эди.

Л.Берне

Давлатда қонунларнинг кўплиғи бамисоли табибларнинг кўплиғига ўхшайди: табибларнинг кўплиғи эса касаллик ва ожизлик белгисидир.

Ф.Вольтер

Одил суд барча ижтимоий эзгуликнинг пойдевори.

П.Гольбах

Судьялар ўз ишлари – қонунларни пеш қилмай, уни изоҳлаш эканини унутмасликлари керак.

Ф.Бэкон

Судья – гапираётган қонун, қонун эса тилсиз судьядир.

Цицерон

Судьялик курсисини эгаллашга лойиқлигинга дилингда иқрор бўлмагунингча бошқаларни судлашга журъат этма.

Эпиктет

Одил суднинг энг хатарли душмани – олдиндан ўйлаб қўйилган нотўғри мулоҳазадир.

Ж.Ж.Руссо

На оқловчи ва на айниқса судья бурчни адо этаётганида, ўз туйгуларига берилишга мутлақо ҳақи йўқ.

Р.Стивенсон

Ҳалол одам ҳакамлик курсисига ўтирар экан, шахсий майлларини унутади.

Цицерон

Адолат – давлатнинг бузилмас пойдеворидир.

Пиндар

Дўстни ҳам, душманни ҳам бир хилда суд қилиш керак.

Менандр

Агар сен одил судья бўлишни истасанг, қораловчига эмас, ишининг ўзига қара.

Эпиктет

Одил судловда расмиятчилик ва дабдаба шунинг учун зарурки, у судьянинг бедодлигига ҳеч бир ўрин қолдирмайди, шунда халқ суд бетартиб, ноҳақлик билан эмас, балки мустаҳкам қоидалар асосида иш кўраётганини англайди.

Ч.Бекаррий

Қораламоқчи бўлган одамнинг шошилишга ҳаққи йўқ.

Ж.Мольер

Холис ва сермулоҳаза одам ўз ҳукмини айтишга ҳеч вақт ошиқмайди.

Г.Филдинг

Жазо беришдан аввал ҳар доим гуноҳидан ўтишининг иложини йўқмикан, дея ўйлаб кўриш керак.

Г.Лихтенберг

Ўзи йўқлар ҳар вақт айбдор бўлиб чиқадилар; ҳозир бўлганлар эса ҳамиша ўзларини оқлаш имкониятига эгадирлар.

Б.Франклин

Жазолашдан кўра кечирмаклик мардликдир. Ожиз одам кечиролмайди. Авф этиш кучлилар фазилатидир.

М.Ганди

Жазолай олмайдиган судья оқибат натижада жиноятчининг шеригига айланади.

И.Гёте

Халқ олий ҳокимиятдан фойдалана олган жамиятгина эркинликнинг чинакам масканидир.

Цицерон

Эркинлик тилаган билан ўзи келмайди: эркинлик худоларнинг марҳамати эмас. У – халқнинг шундай бир фарзандики, кураш суронларида, ўлим машаққатларида тугилади, қон билан ювилади, ундан порох тутунини ҳиди анқиб туради.

Ф.Норрис

Миллат қанчалик ўсган бўлса, шахс мустақиллиги шу қадар тўла таъминланган ва айни пайтда бир шахс бошқасининг тажовузидан шу қадар ҳимояланган бўлади.

Д.И.Писарев

Одамнинг эркинликка интилиши бамисоли қозонга қамалган бугга ўхшай: уни ҳаддан ташқари қисганлари сари хавфли бўла боради ва аксинча, агар унга равон, яхши машинадан тўғри йўл топиб берилса, манфаат ҳам келтиради.

В.Вейтлинг

Давлатда оқилона эркинликка катта йўл очилган бўлса, қонун кучи ва гражданиларнинг ўз бурчларини адо этишлари ҳам шу қадар кўламлидир, зеро, эркинлик гоёси ҳамиша ҳақиқат гоёси билан

чамбарчас келади ва у билан биргаликда кўпчилик бахт-саодатига интилиши бурчини тугдиради.

М.С.Куторга

Гражданин учун сиёсий эркинлик руҳий хотиржамликдир, шунда у ўзининг хавфсизлигига ишонади.

Ш.Монтескье

Ижтимоий эркинлик – барча учун одил ва тенг бўлган жамият қонунларига бошдан-охир огишмай риоя қилишдан бўлак нарса эмас.

К.Ботта

Эркинлик қонун йўл қўйган барча нарсаларни қила билиши ҳуқуқидир.

Ш.Монтескье

Ўзгаларга зиён етказмай туриб, жамики нарсаларни қила олиши ҳуқуқи эркинликдир.

М.Клаудиус

Фақат нодонларгина бебошликни эркинлик дейдилар.

Тацит

Эркинлик бекорчилик эмас, балки ўз вақтидан эркин фойдаланиши ва кўнглига ёққан касбни танлай олиши имкониятидир; қисқаси, эркин бўлиши бекор юриши эмас, аксинча нима қилиши ва нимани қилмаслиқни одамнинг шахсан ўзи ҳал этишидадир.

Ж.Лабрюйер

Биз мустақил мулоҳаза юритиши қобилиятимизни сақлаган, зарурат бизни мажбур қилинган, маълум жаражада ҳукм-фармойишдек бўлган фикрларни ҳимоя этишимизга зўрламаган чоғдагина чинакам эркинмиз.

Цицерон

Эркинликни яхши кўрмайдиган одам йўқ; аммо ҳақгўй одам уни барча учун, ноҳақ эса фақат ўзи учун талаб қилади.

Л.Берне

Дарҳақиқат, ҳар бир моддий нарса, сўзсиз, ўз вужудига, ўзига хос бўлган мартаба энг юксак камолотга эришиши учун борлиққа келган. Инсонга хос бўлган бу камолатнинг номи энг етук бахт-саодат деб аталади. Бу бахт-саодат шу юксак камолотга эришиши йўлида бўлган ҳар турли жузъий нарсаларни ўзида бирлаштиради. Жузъий нарсалар энг етук бахт-саодатга олиб борувчи фазилатли санъат (касб-ҳунар)лардир. Халқлар ва шаҳар аҳллари тарбиялаш учун касб-ҳунарни эгаллашга ва камолотга эришишга ўз ихтиёрларича ҳавас билан интилган кишилар ҳақиқий фазилат эгалари, ҳақиқий санъат аҳллари дир.

Ҳар бир инсон ўз табиати билан шундай тузилганки, у яшаши ва олий даражадаги етукликка эришмоқ учун кўп нарсаларга муҳтож бўлади, у бир ўзи бундай нарсаларни қўлга кирита олмайди, уларга эга бўлиши учун инсонлар жамоасига эҳтиёж тугилади... Шу сабабли яшаши учун зарур бўлган, кишиларни бир-бирларига етказиб берувчи ва ўзаро ёрдамлашувчи кўп кишиларнинг бирлашуви орқалигина одам ўз табиати бўйича интилган етукликка эришуви мумкин. Бундай жамоа аъзоларининг фаолияти бир бутун ҳолда уларнинг ҳар бирига яшаши ва етукликка эришув учун зарур бўлган нарсаларни етказиб беради. Шунинг учун инсон шахслари кўпайдилар ва ернинг аҳоли яшайдиган қисмига ўрнашдилар, натижада инсон жамоаси вужудга келди.

Абу Наср Форобий

Одамларга нисбатан уларни бирлаштирувчи бошлангич асос инсонийликдир, шунинг учун ҳам, одамлар инсоният туркумига кирганликлари туфайли ўзаро тинчликда яшамоқлари лозим.

Абу Наср Форобий

Ўтмишда азиз боболаримиз ҳам ўз Она-Ватанларини жону дилидан севганлар, унинг иқболи, истиқболи, озодлиги устида қайгурганлар ва фидокорона курашганлар.

Ватаннинг озодлиги ва мустақиллиги учун жон фидо қилган азиз фарзандларнинг номи эл қалбида абадий сақланади.

Эл бошига тушган мусибатни емириб ташлаган мардларни эл-юрт ҳурмат билан тилга олади, аксинча, Ватанни қадрламаган шахсни элу юрт қадрламайди.

Одамларнинг қадр-қимматига етмай туриб, киши ҳақиқий ватанпарвар бўлолмайди. Ватан аввало, бу – халқдир.

Сенинг шарафли ишларни бажаришинг учун, қаҳрамонлик намуналарини кўрсата олишинг учун халқ мададкоринг ва таянчинг бўлади. Меҳнаткаш халқ сени қўллаб-қувватламас экан, ёлғиз ўзинг ҳаёт бўстонида парвоз қилолмайсан. Сен меҳнат соҳасида зўр галабаларга эришяётган Ватан фарзандларининг ҳаётини, фаолиятини чуқур кузатар экансан, уларнинг улўгвор ишлар қила олишлари учун мадад берган, ҳаёт чўққиларига парвоз қилишлар учун куч – қудрат бағишлаган меҳнаткаш халқ эканлигига тўла ишонч ҳосил қиласан. халқ назаридан қолиб, шон – шухрат, бахтга эга бўлган қаҳрамон йўқ. Ҳақиқий ватанпарвар инсон такаббурликка, фақат ўз манфаатини ўйловчи шахс бўлишига мутлақо йўл кўймайди ва меҳнаткаш халқдан ўз манфаатини устун кўймайди, ҳамма вақт халқ билан бир жон, бир тан бўлади.

ТЕСТЛАР

1. Қадимда қайси диний афсоналарига кўра худолар ҳукмдорлар ҳокимиятининг манбаи бўлиш билан бирга ердаги ишлар ва кишиларнинг тақдирини ҳал қилганлар?

- А) Қадимги Бобил
- В) Қадимги ҳинд
- С) Қадимги Юнон
- Д) А ва В
- Е) Барча жавоб тўғри

2. Қадим Мисрликлар дунёнинг яратувчиси деб қайси маъбудни тан олишган?

- А) Исида
- В) Сет
- С) Ра
- Д) Осирис
- Е) Митра

3. Қадим Миср афсоналарига кўра Маат худоси...

- А) ҳақиқат
- В) Адолат
- С) Одил судлов
- Д) А ва В
- Е) Барча жавоб тўғри

4. Қадим Мисрда озод кишиларнинг табиатан тенглиги ҳақидаги тасаввурлар...

- А) «Птахотеп ўғитлари»да мавжуд
- В) «Ипусер мулоҳазалари»да мавжуд
- С) «Гераклеополь шоҳи ўғитлар»да мавжуд
- Д) А ва В
- Е) Барча жавоб тўғри

5. «Ипусер мулоҳазалари» муаллифи Ипусер 1750 йилда рўй берган воқеалар ҳақида: « «қонунсизлар» томонидан уюштирилган «даҳшатли ўзгариш»» деб айтган. Шунда «қонунсизлар» деб кимни назарда тутган?

- А) Аслзодаларни

- В) қуйи табақа вакилларини
- С) ҳарбийларни
- Д) А ва В
- Е) Барча жавоб тўғри

6. Бобилнинг қайси худоси Юнонларнинг Зевс худосидек мавқега эга эди?

- А) Шамаш
- В) Сет
- С) Мардук
- Д) Осирис
- Е) Митра

7. Шамаш қандай маъбуд эди?

- А) Адолат раҳнамоси ва ожизлар ҳимоячиси
- В) Ёвузлик ва зулмат
- С) Шамол
- Д) Ақл-идрок
- Е) Дехқончилик ва чорвачилик худоси

8. Қадимги Бобилнинг сиёсий-ҳуқуқий ёдгорлиги ҳисобланган Ҳамураппи қонунлар нечанчи асрга хос?

- А) мил.авв. XIII
- В) мил.авв. XVIII
- С) мил.авв. XVI
- Д) мил.авв. VIII
- Е) мил.авв. XI

9. Ҳамураппи қонунлари...

- А) Ҳукиз терисига ёзилган
- В) Сопол тахтачиларга битилган
- С) Тош деворларга ўйилган
- Д) А ва В
- Е) Барча жавоб тўғри

10. Ҳамураппи қонунларига кўра жангдан бош тортган аскар...

- А) Сазойи қилинган
- В) Бир умр қамоқ жазосига маҳкум қилинган
- С) Ўлим жазосига маҳкум қилинган

- Д) Бадарға қилинган
- Е) Кечириб юборилган

11. Веда сўзининг маъноси нима?

- А) Билим
- В) Қонун
- С) Ибрат
- Д) А ва В
- Е) Барча жавоб тўғри

12. Қадимги Ҳиндистонда варнага мансублик ...га қараб белгиланган.

- А) Туғилиш
- В) Насаб
- С) қонун
- Д) А ва В
- Е) Барча жавоб тўғри

13. Қадимги ҳинд таълимотига кўра инсон зотининг дастлабки аждоди ким ҳисобланган?

- А) Кришна
- В) Брахман
- С) Шива
- Д) Ману
- Е) Будда

14. Дхарма нима?

- А) Одил суд худоси
- В) қонун
- С) Мансаб
- Д) А ва В
- Е) Барча жавоб тўғри

15. «Ману қонунлари»га кўра бутун оламни ... бошқаради.

- А) қонун
- В) Адолат
- С) Жазо
- Д) ҳукмдор
- Е) Худо

16. Будда қонунлари тўплами нима деб аталади?

- А) Веда
- В) «Дхарма»
- С) «Шамаш стези»
- Д) «Птахотеп ўғитлари»
- Е) «Дхаммапада»

17. Қадимги Хитой сиёсий-ҳуқуқий таълимотлари тарихи қачонга бориб тақалади?

- А) мил.авв. I мингйилликка
- В) мил.авв. II мингйилликка
- С) мил.авв. III мингйилликка
- Д) мил.авв. XX асрга
- Е) мил.авв. XV асрга

18. Қадимги Хитойда мутафаккирлар ва турли таълимот асосчилари кимлар эди?

- А) ҳокимият вакиллари
- В) қуйи табақа вакилларини
- С) ҳарбийлар
- Д) Аслзодалар
- Е) Деҳқонлар

19. Хитой сиёсий ва ҳуқуқий таълимотларини пойдевори қайси таълимот ҳисобланади?

- А) Легизм
- В) Конфуцизм
- С) Даоцизм
- Д) А ва В
- Е) Барча жавоб тўғри

20. Қуйидаги шахслардан қайси бири ўз мактабига эга бўлган?

- А) Конфуций
- В) Лао-Цзи
- С) Мао-Цзи
- Д) Хан Фей
- Е) Шан Ян

21. Конфуцийнинг асосий китоби нима деб аталган?

- А) «Олижаноб эрлар»
- В) «Сухбат ва мулоҳазалар»
- С) «Ўгитлар»
- Д) «Асосий қонун»
- Е) Барча жавоб тўғри

22. Қадимги Хитой афсоналарида Императорни... деб аташган.

- А) «Оила бошлиғи»
- В) «Осмон фарзанди»
- С) «қуёш нури»
- Д) «Худонинг ердаги ноиби»
- Е) «Халқ отаси»

23. Конфуцийнинг фикрича...

- А) Жамиятни бошқаришда маърифатли кишиларга ишонмоқ зарур.
- В) Императорга бўйсиниш лозим.
- С) Позитив қонунларни керак эмас.
- Д) А ва В
- Е) Барча жавоблар тўғри

24. «Кекса донишманд» ким?

- А) Конфуций
- В) Лао-Цзи
- С) Мао-Цзи
- Д) Хан Фей
- Е) Шан Ян

25. Қуйидаги мутафаккирлардан қайси бири давлат бошқарувида оддий одамлар манфаатларини ҳисобга олиш муҳим ўрин тутади?

- А) Конфуций
- В) Лао-Цзи
- С) Мао-Цзи
- Д) Хан Фей
- Е) Шан Ян

26. Легизмнинг асосий ғоялар қайси китобда ўз аксини топган?

- А) «Олижаноб эрлар»

- В) «Шан вилояти ҳукмдори китоби»
- С) «Ўғитлар»
- Д) «Асосий қонун»
- Е) «Сухбат ва мулоҳазалар»

27. «Ўтган ҳукмдорларнинг ҳар қандай қонуни ўз даври учун муҳим бўлган. Вақт ва қонун бирдай ривожланмайди».

Юқоридаги фикрлар кимга тегишли?

- А) Конфуций
- В) Лао-Цзи
- С) Мао-Цзи
- Д) Хан Фей
- Е) Шан Ян

28. Қуйидаги полислардан қай бирида бошқарувнинг Тирания усули ўрнатилган?

- А) Афина
- В) Спарта
- С) Сиракуза
- Д) Фива
- Е) Мегара

29. Қуйидаги шахслардан қай бири «Етти донишманд» сирасига кирмайди?

- А) Фалес
- В) Питтак
- С) Периандр
- Д) Солон
- Е) Гесиод

30. Қуйидаги мутафаккирлардан қайсиларининг мистик дунёқарашада рақамлар ҳақидаги таълимотлар муҳим ўрин тутади?

- А) Пифагор
- В) Архит
- С) Лизис
- Д) Филолей
- Е) Барча жавоблар тўғри

31. Гераклит...

- А) Аристократия тарафдори эди
- В) Демократияни қоралар эди
- С) Монархияни мақулларди
- Д) А ва В
- Е) А, В, С

32. Идеалистик фалсафа йўналишининг асосчиси ким?

- А) Фалес
- В) Суқрот
- С) Афлотун
- Д) Арасту
- Е) Пифагор

33. «Афлотун менинг дўстим, лекин ҳақиқат ундан улуғроқ» ибораси кимга тегишли?

- А) Фалес
- В) Суқрот
- С) Афлотун
- Д) Арасту
- Е) Пифагор

34. Афинада фалсафа мактаби «Ликей»ни очган юнон файласуфи ким?

- А) Фалес
- В) Суқрот
- С) Афлотун
- Д) Арасту
- Е) Пифагор

35. Эпикур ўзининг сиёсий-ҳуқуқий қарашлари билан қайси файласуфнинг давомчиси ҳисобланади?

- А) Демокрит
- В) Суқрот
- С) Полибий
- Д) Арасту
- Е) Гераклит

36. Машҳур римлик нотик ва мутафаккир Марк Туллий Цицероннинг қарашлари унинг қайси асарларида ўз аксини топган?

- А) «Давлат тўғрисида»
- В) «қонунлар тўғрисида»
- С) «Буюмларнинг табиати ҳақида»
- Д) А ва В
- Е) А, В, С

37. Цицерон ўз асарларида неча хил давлат шаклини айтиб ўтган?

- А) 5
- В) 3
- С) 4
- Д) 6
- Е) У ўз асарларида бу ҳақида сўз юритмаган

38. Гнея Флавия ким бўлган?

- А) Юлий Цезарнинг вазири
- В) Аппия Клавдия Цеканинг мирзоси
- С) Тиберий Корункийнинг шогирди
- Д) А ва В
- Е) В ва С

39. Фома Аквинский бошқарувнинг қайси турини тарафдори бўлган?

- А) Аристократия
- В) Демократия
- С) Монархия
- Д) Олигархия
- Е) Тирания

40. Н. Макиавеллининг сиёсий-ҳуқуқий қарашларида...

- А) Тарихийлик муҳим ўрин тутди
- В) Ахлоқ қоидаларига катта эътибор берилди
- С) Кўпроқ давлат бошқарувига эътибор қаратади
- Д) А ва В
- Е) А, В, С

41. Сиёсий фанда «Макивеллизм» деганда нима тушунилади?

- А) Ахлоқ меъёрларига эътиборсизлик билан муносабатда бўлиш
- В) Ҳокимиятни яхши қонунлар ва кучли қўшинга эга бўлиш
- С) Давлат бошқарувида ахлоқ қоидаларига катта эътибор бериш
- Д) А ва В
- Е) Тўғри жавоб йўқ

42. «Тарихни осон ўрганиш методи», «Республика тўғрисида олти китоб» ва бошқа бир неча асарлар муаллифи бўлган француз мутафаккири ким?

- А) Макиавелли
- В) Боден
- С) Кампонелло
- Д) Т. Мор
- Е) Тўғри жавоб йўқ

43. XVI аср француз мутафаккири Ж. Боденни XIII асрда яшаб ўтган илоҳиётчи олим Ф. Аквинский билан қайси жиҳат бирлаштириб турган?

- А) Улар давлат бошқарувининг Монархия типини ёқлашган.
- В) Улар «Давлат табиий тараққиёт натижасидир» деб ҳисоблашган.
- С) Ҳар иккала мутафаккир фикрларида идеал давлат тушунчаси муҳим ўрин тутди.
- Д) Уларнинг фикрича давлатни фақатгина илоҳий қонунлар билангина бошқариш мумкин.
- Е) Уларнинг фикрларида ҳеч қандай ўхшашлик йўқ.

44. Инсонлар бир-бирига душманлик қилмасликлари учун барча инсонларни экваторга жойлашиши ҳақидаги таълимотни илгари сурган мутафаккир ким?

- А) Томас Мор
- В) Томазо Кампанелло
- С) Жон Бодин
- Д) Николо Макиавелли
- Е) Тўғри жавоб йўқ

45. М. Подуанскийнинг асари қайси қаторда тўғри кўрсатилган?

- А) “Тинчлик ҳимоячиси”
- В) “Етти киши”

- С) “Флоренция тарихи”
- Д) “хукмдор”
- Е) “Муқаддима”

46. Рус подшоси Николай 1 қайси донишмандга “Россия империяси қонунлари мажмуини тузишни топширган”?

- А) П.Пестел
- В) Н.Карамзин
- С) М.Сперанский
- Д) Н.Муравьёв

47. Рус шоири Пётр Вяземский қайси рус давлат арбобини “юксак мартабали чиновник” дея тарифлаган?

- А) Н.Муравьёв
- В) Н.Карамзин
- С) П.Пестел
- Д) М.Сперанский

48. М.Сперанский кимни ер юзининг олий қонун чиқарувчиси деб ҳисоблайди?

- А) Монархни
- В) Думани
- С) Халқ вечасини
- Д) Тўғри жавоб йўқ

49. М.Сперанский фикрича Россия ўзининг тарихий ривожланишида қанча босқични босиб ўтди?

- А) 1 босқични
- В) 2 босқични
- С) 3 босқични
- Д) 4 босқични

50. М.Сперанский қандай давлат шаклини орзу қилган?

- А) Кинституциявий монархияни
- В) Монархияни
- С) Республика
- Д) Парламентар

51. М.Сперанский фикрича қонун чиқарувчи ҳокимия қайси органга топширилиши керак?

- А) Икки палатали думага
- В) Халқ вечасига
- С) Монархга
- Д) Монарх хузуридаги кенгашга

52. М.Сперанский фикрига кура суд ҳокимиятининг олий органи қайси?

- А) Қирол суди
- В) Олий суд
- С) Сенат ва пресяжнилар суди
- Д) Арбитраж суди

53. “Фуқаролар ҳуқуқи сиёсий ҳуқуқларга асосланиши керак, фуқаролик қонуни сиёсий қонунларсиз мавжуд бўлмайди” ушбу фикрлар кимга тегишли?

- А) М.Сперанский
- Б) Н.Карамзин
- С) П.Пестел
- Д) Н.Муравьёв

54. “Сарой унвонлари ҳақида”, “Чиновникларни имтихондан ўтказиш тўғрисида” қонунларни қайси рус донишманди ишлаб фикқан?

- А) П.Пестел
- Б) Н.Карамзин
- С) М.Сперанский
- Д) Н.Муравьёв

55. М.Сперанский фикрига кура солиқларни ўрнатиш ҳуқуқи кимга берилиши лозим?

- А) Икки палатали думага
- В) Халқ вечасига
- С) Монархга
- Д) Монарх хузуридаги кенгашга

56. “Россия давлатлари тарихи” асари қайси рус таълимотчисига тегишли?

- А) М.Сперанский
- Б) Н.Карамзин
- С) П.Пестел
- Д) Н.Муравьёв

57. Рус подшоси Александр 1 қайси рус донишмандига “историограф” унвонини берди?

- А) Н.Карамзин
- Б) М.Сперанский
- С) П.Пестел
- Д) Н.Муравьёв

58. Давлат ҳокимият бўлинишига қарши чиқиб, “Империядаги иккита ҳокимиятни қафас ичида бир-бирини еб қўйишга шай турган шер”га ўхшатган рус донишмандини кўрсатинг?

- А) М.Сперанский
- Б) Н.Карамзин
- С) П.Пестел
- Д) Н.Муравьёв

59. Н.Карамзин қандай давлат бошқарувини ёқлайди?

- А) Кинституциявий монархияни
- Б) Монархияни
- С) Республика
- Д) Парламентар

60. “Судьяларга юриспруденция асослари керак, уларга Рим ҳуқуқини ўргатишга ҳали бизнинг ватанимиз билим даражаси тайёр эмас” ушбу фикрлар кимга тегишли?

- А) М.Сперанский
- Б) Н.Муравьёв
- С) П.Пестел
- Д) Н.Карамзин

61. Н.Карамзиннинг фикрича жамият табақаларга бўлиниши керак. Қайси қаторда табақалар жойлашуви тўғри кўрсатилган?

- А) рухонийлар, дворянлар, совдогар крестянлар, оддий халқ
- Б) рухонийлар, совдогар крестянлар, дворянлар, оддий халқ
- С) оддий халқ, рухонийлар, совдогар крестянлар, дворянлар

Д) дворянлар, рухонийлар, совдогар крестянлар, оддий халқ

62. Н.Карамзин, яхши давлат бошқарувини ташкил этиш учун...

- А) Суд ҳокимиятини кучайтириш керак дейди
- В) Марказий ҳокимият ваколатини кучсизлантириб, жойлардаги ҳокимият ваколатини кенгайтириш керак дейди
- С) Жойлардаги ҳокимият ваколатини кучсизлантириб, марказий ваколатини кенгайтириш керак дейди
- Д) Дума ҳокимиятини кучайтириш керак дейди

63. Н.Карамзин давлат аппарати чиновниклари масъулиятини ошириш учун қандай тадбир қўллашни таклиф қилган?

- А) Билимли, махсус ўқитилган кадрлар тайёрлашни
- В) Чиновникларни жазо билан қўрқитишни
- С) Чиновникларнинг ваколатини янада оширишни
- Д) В ва С

64. Рус подшоси Александр 1га жойларда ҳокимият губернаторлар томонидан амалга оширилиши ва бунинг учун 50 нафар ақлли ва ваколатли шахс топишни маслаҳат берган донишмандни топинг?

- А) М.Сперанский
- Б) П.Пестел
- С) Н.Карамзин
- Д) Н.Муравьёв

65. “Қадимги ва янги Россия ҳамда унинг сиёсий ва фуқаролик муносабатлари ҳақида” мактубни рус подшоси Александр 1 га юборган донишмандни топинг?

- А) М.Сперанский
- Б) Н.Карамзин
- С) П.Пестел
- Д) Н.Муравьёв

66. Н.Карамзин қайси бошқарув шаклини танқид қилди?

- А) Алигархия
- В) Тирания
- С) Демократия
- Д) Республика

67. Карамзин жамиятни табақаларга бўлган бўлиб, қайси табақани имтиёзлардан фойдаланувчи, хурматга лойиқ табақа деб ҳисоблайди?

- А) Оддий халқ
- В) Ҳарбийлар
- С) Крепастнойлар
- Д) Рухонийлар

68. Ташқи сиёсат борасида Н.Карамзин ...

- А) Тинчлик муносабатлар тарафдори
- В) Ўзаро тенглик тарафдори
- С) Дунёга ҳукмронлик тарафдори
- Д) Тўғри жавоб йўқ

69. Армиянинг сонини қисқартириш, ҳарбий қишлоқларни йўқ қилиш кераклиги тўғрисидаги фикрларни ким илгари сурган?

- А) М.Сперанский
- Б) Н.Карамзин
- С) П.Пестел
- Д) Н.Муравьёв

70. Н.Карамзиннинг Александр 1 га йўллаган мактуби...

- А) Эътиборсиз қолдирилди
- В) Қўллаб-қувватланди
- С) Қаттиқ танқидга учради
- Д) Мактуб Александр 1 га етиб бормади

71. “Рус ҳақиқати” асари муаллифи ким?

- А) М.Сперанский
- Б) Н.Карамзин
- С) П.Пестел
- Д) Н.Муравьёв

72. П.Пестелнинг фалсафий қарашларига муофиқ у ...

- А) Материалист ва атеист эди
- В) Софист эди
- С) Идеалист эди
- Д) А ва С

73. Ҳукумат халқ учун, унинг манфаати учун энг яхши воситаларни танлашга мажбурлигини ким илгари сурган?

- А) П.Пестел
- Б) Н.Карамзин
- С) М.Сперанский
- Д) Н.Муравьёв

74. “Давлатнинг мақсади ҳамма ва ҳар кимнинг яхши ҳолатда бўлишидир” ушбу фикрлар кимга тегишли?

- А) М.Сперанский
- Б) П.Пестел
- С) Н.Карамзин
- Д) Н.Муравьёв

75. П.Пестел қонунларни уч гуруҳга бўлади, қайси қаторда улар тўғри кўрсатилган?

- А) Маънавий, табиий, фуқаролик
- Б) Сиёсий, маданий, ижобий
- С) Илоҳий, табиий, позитив
- Д) П.Пестел қонунларни гуруҳларга ажратмаган

76. П.Пестелнинг фикрига кура давлат ўз мақсадларига қандай воситалар орқали эришади?

- А) Кучли армияга таянган ҳолда
- Б) Қонунлар асосида
- С) Адолатли ҳукмдорга эга бўлиб
- Д) А,В,С

77. П.Пестелнинг сиёсий идеали...

- А)Тирания
- Б) Алигархия
- С) Демократия
- Д) Республика

78. П.Пестелнинг фикрига кура ижро ҳокимити қайси органга тегишли бўлмоғи лозим?

- А) Давлат думасига
- Б) Халқ вечасига

- С) Монархга
- Д) Суд ҳокимиятига

79. П.Пестелнинг фикрига кура ер икки қисмга...

- А) Давлат ва жамоа мулкига бўлинади
- В) Ижтимоий ва ҳусусий мулкка бўлинади
- С) Давлат ва ҳусусий мулкка бўлинади
- Д) Черков ва давлат мулкига бўлинади

80. П.Пестелнинг фикрича давлат думаси неча кишидан иборат бўлади?

- А) 5
- В) 15
- С) 20
- Д) 8

81. П.Пестелнинг фикрича олий собор кимлардан ташкил топмоғи лозим?

- А) Боярлардан
- В) Дворянлардан
- С) Донишмандлардан
- Д) Руҳонийлардан

82. П.Пестел тузган лойихага биноан энг кичик маъмурий ҳудудни аниқланг?

- А) Област
- В) Губерния
- С) Волост
- Д) Уезд

83. П.Пестел “Россия ҳақиқати”да шахснинг қайси ҳуқуқ ва эркинликларига катта аҳамият берди?

- А) Шахсий
- В) Сиёсий
- С) Мулкӣ
- Д) Маданий

84. П.Пестел фикрича жамиятда партияларни тузиш...

- А) Демократияни кучайтиради

- В) Халқ бирлигини бузади
- С) Эркинликни кучайтиради
- Д) Давлатни кучсизлантиради

85. “Сайлов ҳуқуқидан 20 ёшга тўлган эркак жинсига мансуб кишилар фойдаланадилар” деган фикрлар кимга тегишли?

- А) М.Сперанский
- Б) Н.Карамзин
- С) П.Пестел
- Д) Н.Муравьёв

86. Н.Муравьёв сиёсий қарашлари қайси маърифатпарварлик ва сиёсий таълимотчилар таъсирида шаклланди?

- А) Француз
- Б) Инглиз
- С) Немис
- Д) Голланд

87. Н.Муравьёв таълимотига кура энг яхши давлат бошқаруви шакли қайси қаторда кўрсатилган?

- А) Республика
- Б) Монархия
- С) Кинституциявий монархия
- Д) Парламентар

88. Н.Муравьёв фикрича қонунчилик ҳокимияти икки палатадан иборат бўлади, улар..

- А) Олий дума ва вакиллар палатаси
- Б) Олий собор ва давлат думаси
- С) Сенат ва вакиллар палатаси
- Д) Сенат ва халқ вечаси

89. Н.Муравьёв фикрича сайлов ҳуқуқига...

- А) Боярлар эга
- Б) Вояга етган барча аҳоли эга
- С) Фақат крепастнойлар эга
- Д) Дворянлар эга

90. Н.Муравьев фикрига кура ҳарбий кучлар олий қумондони ким?

- А) Монарх
- В) Ҳарбий вазир
- С) Бош рухоний
- Д) Дума бошлиғи

91. Н.Муравьев конституциясига мувофиқ, давлат қурилиши...

- А) Унитардир
- В) Консервативдир
- С) Федеративдир
- Д) Тўғри жавоб йўқ

92. Н.Муравьев фикрига кура област бошқаруви икки палатага бўлинади. Булар қайсилар?

- А) Област думаси ва сайланганлар палатаси
- В) Собор ва маҳсус кенгаш
- С) Губернатор ва ижроия кенгаши
- Д) Област сенати ва вакиллар палатаси

93. Н.Муравьев фикрича област судьяси неча ёшгача фаолият кўрсатади?

- А) Умрбод
- В) 50 ёшгача
- С) 70 ёшгача
- Д) 60 ёшгача

94. Н.Муравьев фикрича Олий суд судьялари устидан шикоят...

- А) Олий суд вакиллар палатасига берилади
- В) Присяжникилар судига берилади
- С) Монархга берилади
- Д) Думага тақдим этилади

95. “Олий суд органи халқ вечаси томонидан бир умрга сайланади деган фикрлар кимга тегишли?

- А) М.Сперанский
- Б) Н.Карамзин
- С) П.Пестел
- Д) Н.Муравьев

96. “Сиёсий таълимотлар тариха”, “Ҳуқуқ фалсафаси” асарлари муаллифи ким?

- А) М.Сперанский
- Б) Н.Карамзин
- С) Б.Н.Чичерин
- Д) И.А.Ильин

97. Б.Н.Чичериннинг фикрича қонуннинг эркинликка нисбатан муносабати икки хил бўлади. Улар мажбур қилиш ва ...

- А) ихтиёри
- Б) шартномавий
- С) рағбатлантирувчи
- Д) тенглаштирувчи

98. “Шахслар муассасалар учун эмас, муассасалар шахслар учун” деган фикрни ким айтган?

- А) М.Сперанский
- Б) Н.Карамзин
- С) Б.Н.Чичерин
- Д) И.А.Ильин

99. Б.Н.Чичериннинг ҳуқуқ фалсафаси тўғрисидаги қарашлари қайси мутафаккир ғояларга асосланади?

- А) Гегель
- Б) Монтескье
- С) Спенсер
- Д) Ж.Локк

100. “Ҳуқуқ қонун билан белгиланган эркинликдир” деган фикрлар кимга тегишли?

- А) М.Сперанский
- Б) Н.Карамзин
- С) Б.Н.Чичерин
- Д) И.А.Ильин

101. Ҳуқуқ муаммоларини инсоният тарихи ва маданиятнинг таркибий қисми сифатида талқин қилган рус мутафаккирини аниқланг.

- А) М.Сперанский
- Б) Н.Карамзин
- С) Б.Н.Чичерин
- Д) И.А.Ильин

102. И.А.Ильиннинг фикрича табиий ҳуқуқ билан ижобий ҳуқуқ ўртасидаги муносабат нимада намоён бўлади?

- А) реал ҳуқуқда
- Б) позитив ҳуқуқда
- С) прогматик ҳуқуқда
- Д) Тўғри жавоб йўқ

103. И.А.Ильиннинг фикрича ижобий ҳуқуқ қандай шароитда яратилиши мумкин?

- А) таъмагир ирода, нотўғри назария ва билмаслик
- Б) адолат принципи асосида
- С) тенглик принципи асосида
- Д) эркинлик асосида

104. И.А.Ильиннинг фикрича табиий ҳуқуқ мақсадга эришиш бўлса, ижобий ҳуқуқ...

- А) мақсадга эришишни рад этади
- Б) тўсиқларни вужудга келтириши мумкин
- С) мақсадни амалга ошириш воситасидир
- Д) А ва С

105. И.А.Ильиннинг фикрича табиий ҳуқуқнинг қонун йўли билан таъминлашга интилувчиси ким?

- А) Монарх
- Б) Ҳуқуқшунос
- С) Дворян
- Д) Рухоний

106. Сиёсий-ҳуқуқий таълимотларда Мисрликлар Ра (қуёш худоси)ни дунёнинг яратувчиси деб ҳисоблашган деган таърифни қайси тарихчи ёзиб ўтган?

- А) Плутарх
- Б) Геродот
- С) Полиен

- Д) Мао-цзи
- Е) Арриан

107. Сиёсий-ҳуқуқий таълимотларда Маат (Ма-ат) худоси нима тимсоли?

- А) ҳақиқат
- В) адолат
- С) одил судлов
- Д) А ва Б
- Е) Ҳамма жавоблар тўғри

108. Сиёсий-ҳуқуқий таълимотларда қайси касб эгалари ўзларини Маат худоси фидойлари деб ҳисоблашган?

- А) судьялар
- В) руҳонийлар
- С) ҳокимлар
- Д) А ва С
- Е) Тўғри жавоб йўқ

109. Сиёсий-ҳуқуқий таълимотда «ма-ат» тушунчаси нимани англатади?

- А) адолат-ҳақиқат
- В) шафқат-рахмдиллик
- С) бўйсиниш
- Д) А ва Б
- Е) Фақат А

110. Сиёсий-ҳуқуқий таълимотда «Птахотеп ўғитлари» қайси даврга мансуб?

- А) Мил.авв 25 асрга
- В) Мил.авв 26 асрга
- С) Мил.авв 27 асрга
- Д) Мил.авв 28 асрга
- Е) Мил.авв 29 асрга

111. «Птахотеп ўғитлари»даги инсон ҳуқ-атворининг ка тамойили нима дегани?

- А) фозил ва адолатли ҳуқ-атворнинг ўзига хос мезонига мувофиқ бўлиши зарурлиги

- В) иймонли ва тарбияли ҳуққ-атворнинг ўзига хос мезонига мувофиқ бўлиши зарурлиги
- С) оила ва жамият ҳуққ-атворнинг ўзига хос мезонига мувофиқ бўлиши зарурлиги
- Д) Б ва С
- Е) Фақат С

112. «Мурдалар китоби»да қайси табақа вакиллари улуғланишган?

- А) коҳинлар
- В) доҳийлар
- С) ҳарбийлар
- Д) судьялар
- Е) ҳокимлар

113. «Аъёнларингни ўстир (мансабда), шунда улар сенинг қонунларингни охиригача бажарадилар», юқорида келтирилган жумла ким томонидан айтилган ва қайси асардан олинган?

- А) Ахтой томонидан, «Гераклеопол шоҳи ўғитлари»
- В) Ипусер томонидан, «Ипусернинг мулоҳазалари»
- С) Ахтой томонидан, «Птахотеп ўғитлари»
- Д) Ипусер томонидан, «Гераклеопол шоҳи ўғитлари»
- Е) Тўғри жавоб йўқ

114. Ипусер «даҳшатли ўзгариш» деб нимани таърифлаган?

- А) Мил.авв 1750 йилги қўзғолонни
- В) «қонунсизлар» томонидан уюштирилган ҳаракатни
- С) қуйи табақаларнинг аслзодаларга қарши чиқишини
- Д) ҳамма жавоб тўғри
- Е) тўғри жавоб йўқ

115. Сиёсий-ҳуқуқий таълимот бўйича Геродотнинг «Тарих» асарида маълумот берилишича, Мисрнинг биринчи подшоҳи давридан то Геродот Мисрга ташриф қилгунига қадар подшоҳларнинг неча авлоди ўтган?

- А) 341
- Б) 214
- С) 415
- Д) 218

Е) 456

116. Сиёсий-ҳуқуқий таълимотда қадимги Бобилда қайси халқ ҳукмронлик қилган?

- А) Шумер халқи
- Б) Аккад халқи
- С) Перук халқи
- Д) Тарси халқи
- Е) А ва Б

117. Милоддан аввалги II асрга келиб Бобилда Шамаш худоси қайси сифатлар билан таърифлана бошланган?

- А) адолат раҳнамоси
- Б) ожизлар ҳимоячиси
- С) куёш худоси
- Д) А ва Б
- Е) А,Б,С

118. «Шамаш стези»-. . .

- А) адолат, ҳақиқат ва ҳуқуқ йўлига ғов бўлиш
- Б) худога, ҳокимга қарши чиқиш
- С) ҳуқуқбузарлик
- Д) А ва Б
- Е) А ва С

119. Ҳаммурапи қонунлари неча параграфдан иборат?

- А) 250
- Б) 260
- С) 270
- Д) 280
- Е) 290

120. Бобил жамиятининг ижтимоий таркибини кўрсатинг!

- А) жамият аъзолари;
- Б) ҳуқуқий эркин, лекин жамият аъзоси бўлмаган;
- С) подшоҳлик хўжалигида хизматдаги тенг ҳуқуқсиз одамлар;
- Д) куллар;
- Е) ҳамма жавоб тўғри

121. Бобилда қул турлари. . .

- А) подшо қуллари, руҳонийларнинг қуллари, хусусий қуллар
- Б) подшо қуллари, хусусий қуллар, ибодатхона қуллари
- С) подшо қуллари, эркин қуллар, ибодатхона қуллари
- Д) Фақат Б

122. Ҳаммурапи қонунларида кимларнинг алоҳида мавқеи расмийлаштирилиб қўйилган?

- А) сарой хизматчиларининг
- Б) ҳарбий жангчиларнинг
- С) озод кишиларнинг
- Д) ёрликқа эга шахсларнинг
- Е) вилоят ҳокимларининг

123. Ҳаммурапи Қонунларида агар жангчи юришларда қатнашишдан қандай жазо берилган?

- А) ордалия
- Б) кўзга мил тортиш
- С) ўлим жазоси
- Д) умрбод зиндонбанд қилиш
- Е) сургун қилиш

124. «Веда» сўзининг маъноси нима?

- А) билим
- Б) таълим
- С) куч-қудрат
- Д) А ва Б
- Е) А,Б,С

125. Ҳаммурапи Қонунларида ҳуқуқнинг қайси соҳаларига тўхталиб ўтилган?

- А) мулк ҳуқуқи
- Б) мерос ҳуқуқи
- С) суд ҳуқуқи
- Д) никоҳ ва оила масалалари
- Е) ҳамма жавоб тўғри

126. АҚШда мустақилликка бўлган ҳаракатлар даврида қандай ташкилотлар юзага келган эди?

- А) озодлик қизлари
- б) озодлик сөгиллари
- с) озодлик оталари.

127. Қайси йиллар Америкада мустақилликка бўлган интилишларнинг авж олган даври болди?

- а) 1776
- б) 1778
- с) 1775

128. АҚШнинг “мустақиллик декларацияси” қачон қабул қилинган эди?

- а) 1776 4 июл
- б) 1997 8 июл
- с) 1776 йил январ

129. АҚШнинг Конституцияси қачон қабул қилинган эди?

- а) 1782
- б) 1789
- г) 1781
- д) 1787

130. АҚШ Конституциясининг кучга киришида кимнинг ғоялари ўз тасдиғини топган эди.

- а) Рузвелт
- б) Т. Жеферсон , Ж. Адамс
- с) Билл Клинтон,
- д) Ж.Буш

131. АҚШнинг “Мустақиллик декларациясининг ”муаллифи ким

- а) Т. Жеферсон
- б) Рузвельт
- с) Ж.Вашингтон

132. Қуйидагилардан ким виждон эркинлигини табиий ҳуқуқлар тоифасига киритган эди?

- а) Жеферсон
- б) Ж.Буш
- с) Вашингтон Ирвинг

133. Қуйидагилардан ким давлат бошқарувида кўпчилик ҳалқнинг иштирокини маъқуллаган?

- а) Т. Жеферсон
- б) Томас Мор
- с) Теодор Драйзер.

134. Мустақиллик учун олиб борилган ҳаракатларда ўзининг долзарб мавзулари билан ҳалқ орасида ном қозонган шахсни топинг

- а) Ж Адамс
- б) Адам Смит
- с) Т. Пейн.

135. Пейннинг ўз қарашлари яққол номоён бўлган очеркини топинг.

- а) инсон ҳуқуқи
- б) инсон ақли
- с) инсон кайфияти.

136. “Ақл асри ” кимнинг қаламига мансуб пафмлет?

- а) Томас Адамс
- б) П. Томас
- с) рузвелт

137. Пейннинг фикрича жамият нима?

- А) инсонлар эҳтиёжи натижаси
- Б) ҳалқнинг манфаатлари
- С) сиёсат натижаси

138. Пейн давлат бошқарувини неча хилга бўлади.

- а) сайланадиган вакиллик ва мерос асосидаги
- б) фақат вакиллик
- с) мерос тариқасидаги

139. Пейннинг фикрича республика бошқаруви қандай тоифага кирар эди?

- а) бундай бошқарув тури унда мавжуд эмас эди
- б) сайланадиган вакиллик

с) мерос асосидаги вакиллик.

140. У 1775-1804 йилларда яшаган ва федеракистларнинг раҳбари, марказлашган федерал ҳукумат тарафдори эди” бу ерда ким ҳақида фикр юритилмоқда?

- а) Александр Дюма
- б) Александр Гамилтон
- с) Аврилий Августин

141. Қуйидагиларнинг қайси бирида подшоҳ ҳам ўзининг илоҳий ва юксак мақомига қарамай, брахманларни ҳурмат қилиши ,уларнинг маслаҳатига юриши кераклиги ёзиб қўйилган?

- а) Ману қонунларида
- б) Ведаларда
- с) Мурдалар китобида
- д) Иппусер сўзларида

142. “Дхарма” нимани англатган?

- а) адолатни
- б) одатларни
- с) қонунларни
- д) тартибни

143. Илоҳий адолат ва ва ҳақиқат маъноларини қуйидагилардан қайси бири англатган?

- а) Ра
- б) Маат
- с) Шамаш
- д) Мардук

144. “Қонга қон, жонга жон” тамойили қайси қонунга тегишли ?

- а) Ману қонунларига
- б) Ҳаммураппи қонунларига
- с) Шамаш стези
- д) Дхарма

145. “Жазо - подшоҳ, у доҳий ва жазоловчидир” деган иборалар қайси манбада келтирилган?

- а) Ману қонунларида

- б) Иппусер сўзларида
- с) Ҳаммураппи қонунларида
- д) Дхаммападада

146. “Қонунлар донишмандлар ёмонлик қилишлари учун эмас, балки уларга бошқалар ёмонлик қилмасликлари учун яратилган” деган сўзларнинг муаллифи...

- а) Пифагор
- б) Афлотун
- с) Эпикур
- д) Полибий

147. “Халқ одамларнинг шунчаки йиғиндиси эмас, манфаатлар умумийлиги ва ҳуқуқ масаласида ўзаро келишувга еришган кўпчиликнинг йиғиндисидир” деган сўзлар..

- а) Аристотелга тегишли
- б) Сукротга тегишли
- с) Цицерон
- д) Полибий

148. Ҳуқуқшуносликнинг Римда оммавий ўрганишга асос солган инсон ким?

- а) Гнея Флавий
- б) Цицерон
- с) Аристотел
- д) Гиберий Корунний

149. “Халқлар ҳуқуқи – барча инсоният фойдаланадиган ҳуқуқдир” дея ўз мулоҳазаларини билдирган инсон...

- а) Папиниан
- б) Улпиан
- с) Яволен
- д) Модестин

150. “Ҳуқуқнинг фаолияти амр этиш, тақиқлаш, жазолаш” деб кўрсатган ҳуқуқшунос

- а) Юлиан
- б) Павел
- с) Модестин

д) Квинтилиан

151. “Қонун –фармоиш ,донишмандлар қарори, билиб билмай қилинга жиноятга барҳам бериш , давлатнинг умумий ахдидир” деган ғоянинг муаллифи?

- а) Папиниан
- б) Павел
- с) Модестин
- д) Квинтилиан

152. Иеремия Бентам қайси йилларда яшаб ўтган?

- А) 1838-1842
- Б) 1748-1832
- С) 1832- 1848
- Д) 1718-1848

153. Утилитаризм назарияси асосчиси ким?

- А) Бентам
- Б) Локк
- С) Гобсс
- Д) Юнг

154. Утилитаризм назариясининг уч асосий қонундасини белгиланг.

- А) Мавхум ҳуқуқ, одоб, ахлоқ
- Б) Табиий ҳуқуқ, фуқаролик ҳуқуқи, адолат ҳуқуқи
- С) Фаолият, фойда, ахлоқ
- Д) Сиёсат, давлат, ҳуқуқ

155. Қайси қаторда И.Бенхам асарлари келтирилган?

- А) «Қонунчилик тамойиллари»
- Б) «Ҳукумат ҳақида»
- С) А ва Б
- Д) Дентология ёки ахлоқ ҳақидаги фан
- Е) Барча жавоблар тўғри

156. «Ҳеч кимнинг сизга таъсир этишига йўл қўйманг ва бу билан сиз жамият учун зарур ишни қилган бўласиз.»

Ушбу сатрлар кимга тегишли?

- А) И Бенхам

- Б) Дж. С. Милль
- С) Карамзин
- Д) Форобий
- Е) Афлотун

157. Эркинликни ўзбилармонлик билан тенглаштирган олим ким?

- А) И.Бентам
- Б) Гегель
- С) М.Карамзин
- Д) Ж.Остин

158. И. Бентам асос солган назария қайси қаторда берилган?

- А) Утилитаризм
- Б) Демократизм
- С) Социализм
- Д) Позитивизм

159. И. Бентамнинг утилитаризм назариясига кўра одамларга кўпроқ бахтли бўлиш имконини яратувчи омил нима?

- А) Тенглик
- Б) Эркинлик
- С) Ҳуқук
- Д) Ахлоқ
- Е) Куч

160. Қуйидаги қайси асарлар И. Бентам қаламига мансуб?

- А) «Дентология ёки ахлоқ ҳақидаги фан»
- Б) «Эркинлик ҳақида»
- С) «Вакиллик бошқаруви»
- Д) «Ҳукумат ҳақида»

161. «Барча давлатлар Конституциявий Кодексига бошланғич қўлланма»

- А) 1,2,3,4,5
- Б) 5,1,2,4
- С) 1,4,5
- Д) 5,4,2

162. «Инсоннинг манфаати, фойдаси нимадан ташкил топишини фақат инсоннинг ўзигина биледи ва у ҳеч кимдан, ҳеч нарсадан ёрдам кутиши керак эмас.»

Ушбу қарашлар кимга тегишли?

- А) И.Бентам
- Б) Милль
- С) Спиноза
- Д) Остин

163. Қуйидаги қайси жавобда кўрсатилган олимнинг қарашлари XIX-XX асрлардаги сиёсий-ҳуқуқий таълимотларга салмоқли ҳисса қўшган?

- А) Ч. Дарвин
- Б) И.Бентам
- С) Дюперрон
- Д) Ч. Ломбразо

164. 1806-1873 йилларда яшаб ўтган либералист ким?

- А) Джон Стюарт Милль
- Б) Спиноза
- С) Томас Мор
- Д) Адам Мюллер

165. Қуйидаги қайси қаторда шахсий эркинликнинг чегараларини кўрсатиб берган олим кўрсатилган?

- А) Бенжамен Констан
- Б) Дж. С. Милль
- С) Алексис де Токвиль
- Д) Стейн

166. Қуйидагилардан қайси бири либералист бўлган?

- А) Г. Гроций
- Б) Муссолони
- С) Остин
- Д) Дж. С. Милл

167. Қуйидаги қайси қаторда Джон Стюарт Милльнинг шахсий эркинлик тушунчасига берган талқини кўрсатилган? Шахсий эркинлик бу.....

- А) Шахснинг қонунга итоат этиши
- Б) Шахснинг илохий қоидаларга буйсиниши
- С) Шахснинг ахлоқ қоидаларига итоат этиши
- Д) Шахснинг бошқа шахслар устидан мутлак ҳуқуқи

168. Аҳолининг ҳуқуқий онги ва маданияти юксаклик даражаси давлатда муҳим аҳамиятга эга эканлигини кўрсатиб берган шахс?

- А) Фома Аквинский
- Б) Цезар
- С) Милль
- Д) К.Маркс

169. Милльнинг фикрича, либерализм бу.....

- А) Шахсий эркинликни химоя қилиш
- Б) Шахсий ҳуқуқни химоя қилиш
- С) Давлат механизмини демократик ва ҳуқуқий асосда ташкил этиш
- Д) А ва Б
- Е) Барча жавоблар тўғри

170. Қайси қаторда либералистлар берилган?

- А) Ж. Осмин, Рузвельт, Дюверже
- Б) Бенжамен, Франклин, Рузвельт
- С) Бенжамен Констан, И.Бентам, Герберт Харт
- Д) Бенжамен Констан, Милль, Лоренц Штейн

171. Милль давлат бошқарувининг қайси шаклини илгари сурган?

- А) Вакиллик бошқаруви
- Б) Деспот бошқаруви
- С) Монарх бошқаруви
- Д) Аристократ бошқаруви

172. Ҳуқуқий давлат концепциясига асос бўлувчи ғоя қайси қаторда берилган?

- А) Либерализм
- Б) Социализм
- С) Консевратизм
- Д) Марксизм

Е. Бюрократизм

**173. Қуйидагилар қандай асосга кўра бир гуруҳга киритилган?
Бенжамен Констан, Жон Стюарт Милль, Лоренц Штейн, Алексис
де Токвиль**

- А) улар бир давлатнинг фуқаролари бўлган
- Б) уларнинг ғоялари утопияга асосланган
- С) улар либералистлар бўлган
- Д) уларнинг ғоялари фақат давлат масаласига қаратилган

174. Европа ҳудудида «либерализм отаси» ким бўлган?

- А) Б.Констан
- Б) Спиноза
- С) Гроций
- Д) Остин

Тавсия этиладиган адабиётлар

Ўқув дарсликлари

1. Бобоев. Ҳ.Б. Сиёсий ҳуқуқий таълимотлар тарихи. Дарслик. –Т.: ТДЮИ, 2003. – 205 б.
2. Бобоев. Ҳ.Б. Ўзбек давлатчилиги тарихи. Дарслик. –Т.: Фан, 2004. – 294 б.

Ўқув қўлланмалар

1. Бойдадаев М. Политико–правовые основы становления и развития системы государственного управления в республике Узбекистан. Учебное пособие. –Т.: Адолат, 1996. – 172 с.
2. Исламов З.М. Проблемы власти: ее понимание, назначение, социальная ценность. Учебное пособие. –Т.: ТГЮИ, 2003. –244 с.
3. Исломов З.М. Давлат ва ҳуқуқ: умумназарий масалалар. (Давлат назарияси). Ўқув қўлланма. –Т.: Адолат, 2000. –272 б.
4. Исломов З.М. Ҳуқуқ тушунчаси, моҳияти, ижтимоий вазифаси. Ўқув қўлланма. –Т.: ТДЮИ, 2004. –138 б.
5. Исломов.З.М.Фуқаролик жамияти: кеча, бугун, эрта. Ўқув қўлланма. –Т.: ТДЮИ, 2003. – 87 б.
6. Мухитдинова Ф.А. Сиёсий–ҳуқуқий таълимотлар тарихи. Ўқув қўлланма. –Т.: ТДЮИ, 2003. – 230 б.
7. Мухитдинова Ф.А. Сиёсий–ҳуқуқий таълимотлар тарихи. Ўқув қўлланма. –Т.: ТДЮИ, 2003. – 30 б.
8. Мухитдинова. Ф.А. Ўзбекистон халқларининг сиёсий–ҳуқуқий таълимотлар тарихи. Ўқув қўлланма. – Т.: ТДЮИ, 2004. – 208 б.
9. Тошқулов.Ж.Ў. Ўзбекистон халқлари сиёсий–ҳуқуқий фикрлари тарихидан. Ўқув қўлланма. –Т.: Ўзбекистон, 1996. – 128 б.
10. Шарипов.Р. Мухитдинова Ф. Ўзбекистон халқларининг сиёсий–ҳуқуқий таълимотлари. (Жадидлар). Ўқув қўлланма. –Т.: ТДЮИ, 2004. – 295 б.

Ўқув–ўқувчи қўлланмалар

1. Мухитдинова Ф. Сиёсий–ҳуқуқий таълимотлар тарихи. Ўқув–услубий қўлланма. – Т.: ТДЮИ, 2003. – 30 б.
2. Мухитдинова Ф. Ўзбекистон халқлари сиёсий ҳуқуқий таълимотлар тарихи. Ўқув–услубий қўлланма. – Т.: ТДЮИ, 2005. – 31 б.
3. Сиёсий–ҳуқуқий таълимотлар тарихи. Ўқув дастури. – Т.: ТДЮИ, 2005. – 30 б.
4. Ўзбекистон халқлари сиёсий ҳуқуқий таълимотлар тарихи. Ўқув дастури. Т.: ТДЮИ, 2005. – 31 б.
5. Танирбергенов С. Сиясий хэм ҳуқуқый талийматлар тарийхы. Методикалык қолланба. –Н.: ҚМУ, 2005. – 58 б.

Сиёсий ҳуқуқий таълимотлар тарихи фани предмети

1. Бобоев Ҳ.Б., Қахҳоров А. Демократик конституциянинг ижтимоий–ҳуқуқий қирралари. Рисола. –Т.: Ўзбекистон, 2000. – 77 б.
2. Одилқориев Х. Давлат ва ҳуқуқ тарихи. (Монография). –Т.: Ўзбекистон Республикаси ИВ Академияси, 2001. – 46 б.
3. Файзиев М.М. Мустақиллик нима? Рисола. –Т.: Адолат, 1992. – 60 б.

Қадимги Шарқ давлатларидаги сиёсий–ҳуқуқий таълимотлар

1. Мухитдинова Ф.А Место и роль политико–правовых учений в становлении гражданского общества. Брошюра. – Т.: ТДЮИ, 2006. – с. 32.
2. Мухитдинова. Ф.А. Концепция законодательства и правовой культуры в трудах Фараби. Брошюра. –Т.: ТДЮИ, 2002. – 30 с.
3. Мухитдинова.Ф.А.Форобийнинг давлат ва ҳуқуқ ҳақидаги таълимоти. Рисола. –Т.: ТДЮИ, 2002. – 125 б.
4. Мухитдинова.Ф.А. Форобийнинг ҳуқуқий қарашлари. Рисола. –Т.: Адолат, 2002. – 56 б.
5. Мухитдинова.Ф.А.Форобийнинг давлат ва ҳуқуқ ҳақидаги таълимоти. Рисола. –Т.: ТДЮИ, 2002. – 125 б.

6. Умарова К. Политическая культура народов Узбекистана и Каракалпакстана исторический опыт формирования. (Монография). – Н.: Каракалпакстан, 1995. – 144 с.

Қадимги Юнонистонда сиёсий–ҳуқуқий таълимотлар

1. Мухитдинова Ф.А. Қадим Юнон ҳамда Марказий Осиё мутафаккирлари қарашларида фуқаролик жамияти тўғрисидаги тасаввурлар, ғоялар. Рисола. – Т.: ТДЮИ, 2006. – 38 б.

Қадимги Рим давлатида сиёсий–ҳуқуқий таълимотлар

1. Мухитдинова Ф.А. Место и роль политико–правовых учений в становлении гражданского общества. Брошюра. – Т.: ТДЮИ, 2006. – 32 с.

Ўрта асрларда Ғарбий Оврупада сиёсий ва ҳуқуқий таълимотлар

1. Адилходжаева С.М. Эволюция политико-правовых идей либерализма. // Тез.док. Респ. Научно-теоретической конф. 3 декабря 2002. – Т.: ТГЮИ, 2002. – С. 16-24.

Шарқ сиёсий-ҳуқуқий таълимотлари .

1. Бойдадаев. М. Политико-правовые основы становления и развития системы государственного управления в республике Узбекистан. Т.: Адолат, 1996. – 172 с.

2. Муҳамедов Х.М. Мусулмон давлатчилигини тарихий ўрганиш. // Ж. Ҳаёт ва қонун. – 1998. – 7-сон. – Б. 54-57.

3. Муҳамедов Х.М. // Халифалик.У ўзи нима?. – Ватан. – 12 апрел. – 1999.

4. Саидов А. Жузжоний А. Шарқ ва инсон ҳуқуқлари. Рисола. – Т.: Ижтимоий фикр, 1998. – 142 б.

XVII асрда Голландияда сиёсий ва ҳуқуқий таълимотлар

1. Умарова К. Взаимообусловленность и взаимодействие политической и правовой культур. // Ж. Право. Ҳуқуқ. Лав. – 1999. – № 3. – С. 19-22.

2. Мухитдинова Ф.А Место и роль политико–правовых учений в формировании гражданского общества. Брошюра. – Т.: ТДЮИ, 2006. – 32 с.

Европа маърифатпарварларининг сиёсий–ҳуқуқий таълимотлари

1. Адилходжаева.С.М. Либерализм: эволюция идей от прошлого до настоящего. (Монография). –Т.: ТДЮИ, 2002. – 233 с.

2. Адилходжаева С.М. Система образования в Австрии. // Ж. Давлат ва ҳуқуқ. – 2004. – №1. – С. 12-15.

3. Адилходжаева С.М. Либерализмни ғоялари ривожланиши. // Ж. Хаёт ва қонун. – 2002. – 2-сон. – Б. 37-38.

4. Адилходжаева С.М. Либерализм – правовой и теоретический фундамент рыночной экономики. // Ж. Хўжалик ва ҳуқуқ. – 2002. – 6-сон. – Б. 84-87.

5. Ҳамидова М.А. // Англия жиноят қонуни. – Инсон ва қонун. – 23 апрел. – 2003.

6. Хайитбоев Ф.П. Умумий интеграция жараёни. // Ж. Хаёт ва қонун. – 2003. – 5-сон. – Б. 18-20.

МУНДАРИЖА

1. Сиёсий ва ҳуқуқий таълимотлар тарихи ўқув фани сифатида: мавзуи, тизими, услуби.....	3
2. Қадимги Шарқ давлатларидаги сиёсий ва ҳуқуқий таълимотлар.....	13
3. Қадимги Юнонистон (Греция) сиёсий ва ҳуқуқий таълимотлари.....	31
4. Қадимги Рим давлатида сиёсий-ҳуқуқий таълимотлар.....	53
5. Ўрта асрларда Шарқ ва Ғарб мамлакатларида сиёсий - ҳуқуқий таълимотлар.....	73
6. Ғарбий Европа давлатларида сиёсий-ҳуқуқий таълимотлар.....	86
7. XVII-XVIII асрларда сиёсий-ҳуқуқий қарашлар.....	98
8. XVII- XVIII асрларда немис ва италян маърифатпарварларининг сиёсий ва ҳуқуқий таълимотлари.....	114
9. АҚШдаги сиёсий ва ҳуқуқий таълимотлар	131
10. XIX асрда Европада сиёсий-ҳуқуқий таълимотларлар ривожини..	159
11. XX асрнинг сиёсий ва ҳуқуқий ғоялари.....	191
12. Сиёсий ва ҳуқуқий фикрлар намунаси.....	256
13. Тестлар.....	266
14. Тавсия этиладиган адабиётлар.....	299

Қайдлар учун

Қайдлар учун

Ф.МУҲИТДИНОВА

**СИЁСИЙ-ҲУҚУҚИЙ
ТАЪЛИМОТЛАР ТАРИХИ**

ўқув қўлланма

Муҳаррир: С.Салимова
Техник муҳаррир: Ж.Абдужалилов

Босишга рухсат этилди. Босма табағи:18.8 Адади 500 нусха.
Буюртма №... Келишилган нархда.
ТДЮИ кичик босмахонасида босилди.
Тошкент шаҳри, Сайилгоҳ 35.